

Telefon 4687 Cortlandt, New York.

Ustanovljeno l. 1893.

FRANK SAKSER

Glavni urad:
82 Cortlandt St.,
(v lastni hiši)
NEW YORK, N. Y.

Pošilja hitro in zanesljivo

Podružnica:
6104 St. Clair Ave., N.E.
CLEVELAND, OHIO.

denarje v staro domovino.

Denarje izplačuje v Avstriji c. k. poštnohраниlišni urad.

— Tvrdba Frank Sakser je pod državnim nadzorstvom in pooblaščen za ta posel. —

ZASTOPNIK VSEH PAROBRODNIH DRUŽB.

Za vse leto samo **3 dolarje.** **'GLAS NARODA'** Za Evropo za vse leto **22 kron.**
edini slovenski dnevnik.

47
1999

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor :

dr. Janez Cvirn (Ljubljana), Majda Čuden (Ljubljana, tehnična urednica) dr. Marjan Drnovšek (Ljubljana), dr. Tone Ferenc (Ljubljana), dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Ferdo Gestrin (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana, odgovorni urednik), dr. Eva Holz (Ljubljana, glavna urednica), dr. Olga Janša-Zorn (Ljubljana), Janez Kopač (Kranj), dr. Božo Otorepec (Ljubljana), Kristina Šamperl-Purg (Ptuj), dr. Zmago Šmitek (Ljubljana), dr. Peter Vodopivec (Ljubljana), Majda Žontar (Kranj) in dr. Maja Žvanut (Ljubljana)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija te številke je bila zaključena 24. 5. 1999

Prevodi :

Cvetka Puncer, Marjan Drnovšek - angleščina
mag. Niko Hudelja, Jože Curk - nemščina

Bibliografska obdelava :

Lojze Cindrič

Uredništvo in uprava :

Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino
Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
tel. 061 17 69 210
e-pošta: kronika@uni-lj.si

Letna naročnina :

za posameznike 3.200 SIT, za upokoјence 2.400 SIT,
za študente 1.600 SIT, za ustanove 4.300 SIT.
Cena v prosti prodaji: dvojna številka 2.000 SIT,
enojna številka 1.500 SIT.

Žiro račun :

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 50101-678-49040

Sofinansirajo :

Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije,
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije in
Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije

Računalniški prelom :

Tisk :

Grafika M - s.p.

Naklada :

1000 izvodov

Na naslovni strani :

Reklamni lepak potovalnega posrednika in bankirja v New Yorku Franka Sakserja. Last dr. Marjana Drnovška.

Na podlagi mnenja Ministrstva za znanost in tehnologijo RS štev. 415-4/92 z dne 5. 3. 1992 gre za proizvod, od katerega se plačuje davek od prometa proizvodov v višini 5% po tarifni številki 3 Zakona o prometnem davku (Ur. list RS, št. 5/92)

KAZALO

Jože Curk :	O nekaterih nerešenih problemih ptujske topografije	1
Katja Žvanut :	Meščani Ljubljane in njihova mestna hiša	11
Nataša Polajnar Frelih :	Rokodelski red ljubljanskih kamnosekov in zidarjev iz leta 1676	19
Igor Weigl :	Prenova gradu Podčetrtek v letih 1715–1723	31
Renato Podbersič :	Ivan Krstnik Coronini, goriški vojskovodja in cesarski vzgojitelj	43
Marjan Drnovšek :	Slovenski izseljenci na pragu Amerike	49
Irena Lačen Benedičič :	Pridobivanje železa v jeseniških plavžih	73
Barbara Šatej :	Slovenska ženska 1900–1918	89
Tea Anžur :	Poskus ustanovitve Univerzitetne akademske menze v 30-tih letih	115
Barbara Pešak Mikec :	Občinske volitve v kranjskem srezu 1933 in 1936	123
Dragan Potočnik :	Mariborski Nemci v letih 1918–1941	143
Nina Vodopivec :	Podoba ženske v listu Naša žena med leti 1945 in 1951	153
Tatjana Dekleva :	Petdeset let podeljevanja Prešernovih nagrad študentom Univerze v Ljubljani	169
France Benedik :	Seznam ulic, cest in trgov v mestu Kranj – nastanek, poimenovanje in njih spremembe	179

Gradivo

In memoriam

Akad. prof. dr. Ferdo Gestrin (1916–1999)
(*Stane Granda*)191

Iz starih fotografskih albumov

Utrinki iz naše vojaške
preteklosti (*Sergij Vrišer*)193

Ocene

Ljudmila Bezljaj Krevel: Halo, tu radio Ljubljana! – Katalog k razstavi Tehniškega muzeja Slovenije ob sedemdeseti obletnici ustanovitve Radia Ljubljana. Ljubljana, Tehniški muzej Slovenije, 1998, 144 strani (*Matija Zorn*)195

Dr. Avguštin Lah: Tacenski gasilci in dvajseto stoletje. Prostovoljno gasilsko društvo Tacen 1898–1998 in sodobno varstvo. Izdalo PGD Tacen, Ljubljana 1998, 135 strani (*Jože Maček*)197

Božo Otorepec, Dragan Matić: Izbrane listine Zgodovinskega arhiva Ljubljana (1320–1782), Gradivo in razprave 19, Ljubljana 1998, 277 strani (*Matjaž Bizjak*)198

Miha Kosi: Potujoči srednji vek. Ceste, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem. Založba ZRC, Ljubljana 1999, 334 strani + 1 zemljevid (*Ignacij Voje*)198

Studia mythologica slavica 1, ZRC SAZU Inštitut za slovensko narodopisje Ljubljana, Slovenija in Università degli Studi di Pisa, Dipartimento di Linguistica, già Istituto di Lingua e Letteratura russa, Pisa, Italia. Ljubljana 1998, 316 strani (*Eva Holz*)201

Ivan Dolinar: Zgodovina župnije sv. Pavel v Savinjski dolini: ob stoletnici župnijske cerkve sv. Pavla. Župnijski gospodarski svet župnije Sv. Pavel v Savinjski dolini, 1998, 138 strani (*Jože Maček*)203

Grad Vrbovec Nazarje 1284–1998. Izdala in založila Občina Nazarje, Tisk Žnidarič, Nazarje 1998, 200 strani (*Slavica Pavlič*)204

Mnenje

Nataša Kolar, Železnica na Ptuj od 1860 do 1918 (*Anton Ožinger*)209

Popravek iz prejšnje številke

Popravka k članku: Matjaž Bizjak, Posest župnije Svibno in urbar ljubljanskega kapitlja iz leta 1499, Kronika 46, št. 1-2, 1998210

Navodila avtorjem

Navodila avtorjem211

izvirno znanstveno delo

UDK 711.4(497.4 Ptuj)

625.745.1:908

prejeto: 26. 2. 1999

Jože Curk

arhivski svetovalec, ravnatelj Pokrajinskega arhiva Maribor v pokoju
Cimpermanova 5, SI-1000 Ljubljana

O nekaterih nerešenih problemih ptujske topografije

IZVLEČEK

Avtor v svojem analitičnem sestavku obravnava tri topografsko nedorečene probleme iz ptujske urbane zgodovine: usodo rečnega prehoda v zadnjih dveh tisočletjih, vključevanje dominikanskega samostana v mestno strukturo ter povezovanje gradu in mesta v enovito renesančno koncipirano trdnjavo.

SUMMARY

ON SOME UNSOLVED PROBLEMS OF THE PTUJ TOPOGRAPHY

The author deals in his analytical article with three topographically unsolved problems from the urban history of Ptuj: the fate of the river crossing in the last two millenniums, including of the Dominican monastery into the town structure, and integration of the castle and town into a united in a renaissance manner schemed citadel.

Ključne besede: most, dominikanski samostan, grad, mesto

1. Zgodovinski arhiv Ptuj je ob priliki otvoritve novega mostu čez Dravo v Ptuj pripravljal jeseni 1997 priložnostno razstavo o zgodovini rečnega prehoda v tem kraju. Prikaz je temeljil na dosedanjih dognanjih o tej temi, ni pa, kar seveda niti ni bil njegov namen, podrobneje načel njene problematike.¹ Tako je obveljal stereotipen redosled rečnih prehodov: prazgodovinski brod, rimski najprej leseni nato kamniti most pod Vičavo, leseni most iz 9. stoletja nad dominikanskim pomolom, oni iz 14. stoletja sredi mesta ter novi iz leta 1959 nad minoritskim samostanom. Ker pa je problematika tega prehoda kompleksnejša, sem se odločil, da jo na novo proučim in predstavim.

Za Dravo velja, da je deroča alpska reka z najvišjima vodostajema spomladi, ko se tali sneg v njenem visokogorskem povirju in jeseni, preden deževje preide v sneženje in zmrzal. Njen do Ma-

lečnika pod Mariborom enovit tok je po naletu na slovenjgoriški masiv in v sledečem ostrem desnem zavoju prešel v nihanje (govorim v preteklem času, ker se je rečni režim po letu 1967 zaradi elektrarn v Zlatoličju in Forminu popolnoma spremenil!), ki je izmenjaje ustvarilo desnobrežno zrkovsko in pod Miklavžem levobrežno dupleško ravnico, se pri Vumpahu priželo (z levim zasukom) k vurberškemu grebenu in nato ob njegovem robu steklo mimo Krčevine in Vičave proti Ptuj. O teh nihljajih je obširno pisal Stanko Pahič v Ptujemskem zborniku VI/ 1996,² zato tega ne bom ponavljal. Za potrebe pričujočega sestavka je zanimiv le rečni tok med Vičavo in Zabovci, saj reka v tem odseku preteče mestno območje Ptuja. Drava je z opisanim nihanjem ustvarila rokave tako nad kot pod Ptujem, ki so pretakali njene odvišne poplavne vode, ob njihovih izrednih količinah (v

¹ Tjaša Mrgole Jukič: Mostovi Ptuja. Katalog razstave. Ptuj, avgust 1997.

² Stanko Pahič: Uničujoča Drava. Ptujski zbornik VI/ 1996. p. 132-156, zlasti 139.

primerih t.im. stoletnih voda) pa sprejemali tudi osrednji vodni stržen ter se s tem spreminjali v njeno glavno strugo.³ Kje je ta potekala v tisočletju pred našim štetjem, je mogoče le hipotetično ugotoviti in zato tudi ne precizirati, kje jo je prekoračila t.im. jantarska cesta, vendar pa zagotovo tam, kjer strugo prečka kamnit prag, ki poteka od dominikanskega pomola proti jugozahodu in je edini v širši okolici omogočal varen, ob sušah deloma celo oseben prehod preko reke.

V prvih dveh stoletjih rimske zasedbe Podravja je Drava tekla tako, da je mogel nastati rimski vojaški tabor severno od Spodnje Hajdine, do katerega je bil speljan pohorski vodovod, mimo nje pa je vodila cesta iz Celeie v Panonijo.⁴ Takrat je Drava tekla v lahnem loku izpod Krčevine blizu sedanji gornji strugi Studenčnice in čez jugovzhodni del sedanjega mesta mimo Budine ter po spodnji strugi Rogoznice v smeri proti Zabovcem. Prehod čez reko je zagotavljal najprej brod, od prihoda Rimljanov pa most, ki je na tem mestu vztrajal do okoli leta 260. Takrat naj bi namreč Drava ob veliki poplavi preusmerila glavni vodni tok in s tem seveda tudi strugo. Prejšnjo krivino je ojačala do te mere, da je mimo Skorbe vdrla v obliki velike pentlje na zemljišče vojaškega tabora, ga odplavila, prekinila vodovod in ogrozila celo mimo tekočo tranzitno (itinerarsko) cesto. Tak zavoj med Skorbo in Spodnjo Hajdino je seveda posledično povzročil tudi močnejši zavoj na levem bregu reke vzhodno od Ptuja, saj je segel skoraj do Rogoznice ter se mimo Brstja in Spuhlje zopet vrnil v smer svoje sedanje glavne struge.⁵ Ker so takrat mostovi iz čisto statično tehničnih razlogov stali vedno pravokotno na rečni tok, je njegova sprememba in s tem zvezan premik struge zahtevala postavitev novega, drugače obrnjenega mostu. Ali je rimski most preživel dobo preseljevanja narodov je vprašanje, ki ostaja zaenkrat brez odgovora. Najverjetneje pa je, da ga je v 2. polovici 5. stoletja nadomestil brod.

Most se zagotovo zopet pojavi šele v 9. stoletju, ko je v njegovi 2. polovici tudi arhivsko izpričan.⁶ Verjetno je bil karolinškega izvora iz začetka stoletja, ko so Franki po avarskih vojnah zasedli Panonsko nižino do Donave in je dravski prehod postal eden glavnih veznih členov z njo. Z mostom v povezavi se seveda zastavlja umestno vprašanje, ali je bil postavljen na istem mestu kot rimski ali ne, kajti Drava je v vmesnem, skoraj tristoletnem času gotovo še kdaj spremenila svoj vodni stržen in s

tem svojo glavno strugo. V tej zvezi je oporekati splošno razširjeni vendar zmotni domnevi, da po zatonu antike ni bilo več tolikšnega tehničnega (celo tudi ne tesarskega) znanja, da bi mogli postaviti lesen most preko tako velike reke, kot je Drava in da so bili zaradi tega brezmočno vezani le na antične dosežke in ostaline (v našem primeru po mnenju več zgodovinarjev na kamnit most, ki naj bi služil svojemu namenu celo še globoko v visoki srednji vek⁷). V zvezi s karolinškim mostom se seveda ponovno pojavlja staro vprašanje, kaj se je z njim zgodilo v 10. stoletju, saj ga nomadski Madžari načeloma niso nujno potrebovali za svoje plenilske pohode preko naših krajev v Italijo. Oni so namreč enako kot pred njimi Huni in za njimi Mongoli vodne ovire zlahka premagovali s svojimi izvežbanimi bojnimi konji in napihljivimi splavi.

Po njihovem pregonu okoli leta 970 je Ptuj za dvesto let prevzel vlogo obmejne utrdbe in tako je k tradicionalnemu trgovinskemu pridružil še obrambni vidik. Da je dobil nov most je razumljivo. Te potrebe ni narekovala samo nova funkcija kraja ampak tudi nov nihljaj Drave enkrat v 10. stoletju. Njen lok med Skorbo in Gornjim Bregom se je sploščil, čemur je sledil enak proces vzhodno od Ptuja. Posledično je Drava začela naplavljeni sedanji jugovzhodni del mesta. Ta proces je moral že v 1. polovici 12. stoletja doseči stopnjo, ko je bilo mogoče tranzitno cesto s poplavno varne rogozniške terase speljati skozi nastajajoče ptujsko mesto (po trasi antične primestne grobne ulice, ki je v pozni antiki vodila do pokopališke cerkve na sedanji proštjski ploščadi) in Budino do Spuhlje, kjer se je po vzponu na nivo rogozniške terase zopet priključila na staro tranzitno cesto, vodečo proti Ormožu in dalje na vzhod. V nadaljevanju sedimentacijskega procesa v jugovzhodnem delu mesta je postopoma nastala ravnica, ki sta jo zasedla pred letom 1200 Spodnji svobodni dvor in po letu 1250 minoritski samostan.⁸ Vsi doslej opisani nihljaji Drave so med Vičavo in malograjskim pomolom puščali več ali manj veliko ravnico, največjo v času pozne antike in zgodnjega srednjega veka, najmanjšo pa v času visokega srednjega veka, ko se je na njej razen mostišča razvilo še obrtniško predmestje – vicus cerdonum.

Talno sestavo sedanjega mestnega ozemlja je zopet spremenila velika poplava spomladi leta

³ Franjo Baš: Historično-geografski razvoj Ptuja. ČZN 28/1933. p. 83–113, zlasti 87–89.

⁴ Iva Mikl Curk: Poetovio v pozni antiki. Arheološki vestnik 29/1978. p. 405–411.

⁵ Stanko Pahič: z.c. p. 140.

⁶ Franjo Baš: z.c. p. 95.

⁷ Klemenc-Saria: Archaeologische Karte von Jugoslawien: Blatt Ptuj. Beograd-Zagreb 1936. p. 30–31. Bogo Grafenauer: Ptuj v srednjem veku. ZČ 24/1970. p. 162 in 171. Balduin Saria: Pregled topografije Poetovije. ČZN NV 10/1974. p. 219–226. Othmar Pickl: Pomen Ptuja kot mednarodnega trgovskega mesta od 14. do 17. stoletja. Ptujski zbornik VI/1996. p. 465. Peter Štih: Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko-madžarske meje v današnji Sloveniji. ZČ 50/1996. p. 537.

⁸ Jože Curk: Urbana podoba Ptuja v 14. stoletju. Zbornik Mestni statut 1376. Ptuj 1997. p. 30–31.

1348 (posredno povzročena zaradi januarskega potresa v okolici Beljaka in posledične zaježitve Zilje). Takrat je vodni stržen zanihal od Orešja mimo Hajdoš do Vičave, odnesel mostišče s predmestjem vred ter nato glavni tok usmeril po sedanji spodnji strugi Studenčnice proti jugojugovzhodu. Od dotedanje glavne struge ob mestu je ostal le rokav, ki ga je od novega toka ločila relativno velika naplavina, ki je polagoma dobivala svojstvo sipine in nato otoka z vegetacijo. Tako stanje nam dokumentirata Kreuztalerjev in Stierov načrt iz let 1644 in 1657 ter oljna slika mesta iz leta 1687. Dominikanski pomol je s tem postal skrajna severozahodna točka mesta, ki ga je odtlej čuvala od udarov prevelikih nihanj reke vzdolž njegove obvodne stranice. Most, ki so ga po letu 1348 predstavili v samo mesto je postal tridelen, saj je moral prečkati rokav, otok in glavno strugo Drave. Zaradi take konstrukcije je bil lahko dvakrat prekinjen, s posebno stopničasto lestvijo pa tudi povezan z otokom, preko katerega je vodil.⁹ Studenčnica se je v Dravo zlivala nad njim, Grajeni pa so sredi 13. stoletja zasuli prvi rokav, ki je vodil po sedanji Krempljevi ulici v Dravo, mesto njega pa speljali njen drugi rokav tako, da je obtekal vzhodno mestno obzidno stranico.

Zopet nov režim, začet leta 1690 je ustvarila velika poplava leta 1712.¹⁰ Glavni vodni stržen se je preusmeril v rokav ob mestu in ga spremenil v glavno strugo, prejšnjo glavno strugo pa je začela Studenčnica zasipavati, tekoč po njej proti jugovzhodu mimo Turnišča in Šturmovcev do izliva v Dravinjo vzhodno od Vidma. Kmalu nato je v zvezi z obnovo Hrvatske ceste Ptuj leta 1717 dobil nov most, ki je ostal v rabi do leta 1959. Mestno zemljišče se ob tej priliki, razen da je bilo poplavljeno do Florjanskega trga, ni spremenilo, pač pa je njemu nasproti na južnem rečnem bregu med Dravo in Studenčnico nastalo novo urbano središče Gornjega Brega. V novejši zgodovini je Drava še dvakrat občasno zamenjala svoj glavni stržen in to ob priliki poplav leta 1851 in 1882, ko je ponovno vdrla v stari rokav med Spodnjim Bregom in Vidmom, pa se je kmalu zopet vrnila v prejšnjo strugo, po katere južni polovici se je do pred nekaj desetletji pretakal njen glavni vodni stržen. Opisano nihanje Drave v obliki valovnice, ki je s svojimi rokavi zasedlo več kilometrov široko poplavno območje nad in pod Ptujem, je z izgradnjo hidroelektrarn v Zlatoličju in Forminu ter s tem povezanih vodnih zaježitev prenehalo obstojati, je pa zato v zgodovini teh krajev in zlasti Ptuja odigralo veliko, pogosto celo odločujočo vlogo.

Za raziskavo zgodovinske usode mostišča je seveda potrebna mikrolokacijska proučitev razmerij

med njegovo vpetostjo v vsakokratni prometni sistem ter pogoji vodnega režima, ki ga je narekovala pa tudi spreminjala Drava. Potek rimske tranzitne (itinerarske) ceste od Šikol do Gornjega Brega ter od Ormoža do uvale med Grajskim gričem in Panoramo je skoraj v celotnem poteku arheološko dokazan, kar pa ne velja za njuna zaključka, ki ju je vodni režim neposredno spreminjal: severnega, potem ko je cesta z zgornje terase prešla na spodnjo, južnega pa, ko se je cesta na Gornjem Bregu približala sedanji strugi Studenčnice. Ob prihodu Rimljanov je vičavska terasa segala za dobro širino sedanje rečne struge proti jugu in ker je Drava tekla bolj proti vzhodu kot danes, je lahko nastal pravokotno nanjo postavljen most, ki je cestni odsek, pritekajoč iz Ormoža v precej ravni črti povezal z onim, prihajajočim iz Šikol. Most, ki je oba cestna odseka povezal, naj bi bil najprej lesen, od okoli leta 130 pa kamnit, čemur pa oporeka vrsta pomislov. Predvsem sta bila oba rečna bregova, ki naj bi tudi nosila njegovi mostiščni glavi naplavljena in nizka, njuna nizkost, četudi korigirana s cestnima nasipoma, pa bi imela za posledico nizek most s pregostimi zidanimi nosilci, kar bi povzročalo njegovo trajno ogroženost tako zaradi deroče reke in naplavin, ki jih je nosila s seboj, kot zaradi ledu, ki bi se zlasti spomladi kopičil ob njem. Ker Rimljani okoli leta 130 še niso poznali ovalnih lokov, s katerimi bi lahko razpone razširili, ampak le polkrožne, omejene z razponi dvojnih višin ($= 2r$), bi imel obravnavani most pri predvideni višini 5 m lahko ločne prehode široke le po največ 7,5 m, saj moramo pri tem upoštevati tudi njegove nosilce, široke v podvodnem delu vsaj poldrugi meter. Zato bi moral imeti kamniti most pri ocenjeni dolžini okoli 160 m z obrežnima vred kar 19 nosilcev. Ker peščenjaki za gradnjo podvodnih delov mostu ne pridejo v poštev, bi ga morali zgraditi iz tršega in predvsem vodoobstojnega, verjetno kar pohorskega tonalitnega kamenja. Taka gradbena masa (tudi če bi imel most kamnite samo nosilce), potem ko je bila preplavljena in zasuta, ni mogla popolnoma izgniti, zato bi se morala vsaj deloma najti in situ (najdeni pa so bili le leseni piloti!). Tudi če bi most gradili "na grbo", s čemer bi razširili razmike nosilcev v sredini reke, bi jih rabili še vedno okoli 15, razen tega pa tako dolgih mostov zaradi stranskih pritiskov tovrstnih konstrukcij niso gradili na ta način. Zato domnevam, da je najdena marmorna plošča cesarja Hadrijana, ki ga predstavlja kot domnevnega graditelja mostu krasila le levo, k mestu obrnjeno mostovo čelo, ki je bilo enako kot desno zidano (najdeni bloki), saj je na ta način čvrstilo stik mostu z nasipom ceste, ki je vodila nanj.

Ker naj bi se okoli leta 260 vodni režim močno spremenil, se je posledično tudi mikrolokacija in

⁹ Oljna slika Ptuja neznanega avtorja iz leta 1687. PMP.

¹⁰ Franjo Baš: z.c. p. 104–105.

smer mostu. Drava, ki je odplavila vojaški tabor, se je pod Gornjim Bregom ostreje usmerila proti severovzhodu ter pod Grajskim gričem in v približni smeri sedanje železniške proge stekla proti Rogoznici. Ta preusmeritev struge je povzročila, da stari most, ki je bil verjetno itak odplavljen, reke ne bi več prečkal pod pravim kotom. Zato je bilo treba zgraditi novega, lociranega nekaj južneje, a še vedno v dosegu kamnitega praga, in predvsem drugače obrnjenega. Dostop do njega na severnem bregu se je nekoliko podaljšal, na južnem pa premaknil globlje v sedanji Gornji Breg, kjer se je navezal na tranzitno cesto, ki se je znašla vse od Spodnje Hajdine dalje bliže rečnega brega. Ta drugi, seveda tudi leseni most je verjetno dočkal hunski požig Poetovione leta 452, a mnogo manj verjetno prihod Avarov in Slovanov okoli leta 570.

Slabih tristo let pozneje se most zopet pojavi, vendar to pot ne več arheološko ampak arhivsko dokumentiran. Nastal je ob še vedno povečani ravnici, segajoči od Orešja do malograjskega pomola, morda še v času frankovsko – avarskih vojn ob koncu 8. stoletja, še verjetneje pa po vzpostavitvi frankovske oblasti v Panoniji na začetku 9. stoletja. Glede lokacije in smeri je nasledil rimskega, ob čemer pa dvomim, da bi uporabili njegove ostanke, saj se dajo leseni mostovi iz konstrukcijskih razlogov le redko in samo izjemoma po kosih obnavljati. Njihovo gradivo – les je namreč izpostavljeno dvojnemu režimu izrabe, spodaj podvodnemu in zgoraj vremenskemu, zaradi česar so njihovi nosilni (konstrukcijski) deli navadno vedno tako ali drugače prizadeti, zamenjati pa jih je mogoče le kot celote. Tedanje stanje na območju Ptuja nam opisuje leta 977 izdana darovnica cesarja Otona II., sestavljena na osnovi ponarejene Arnulfove iz leta 890, ki je bila namenjena salzburški nadškofiji.¹¹ Ko je v njej govor o spodnjem (zahodnem) delu mesta, je mišljena prav vičavska ravnica, na kateri se je ob mostišču in malce višje ležečem sejmišču razvila naselbina, sestavljena iz več poslovnih in bivalnih stavb, namenjenih potujočim trgovcem in obrtnikom. Kakšna je bila usoda naselbine in mostu v času madžarske 70-letne zasedbe, se ne ve. Verjetno sta bila na začetku bojov uničena, a nato vsaj za silo obnovljena, saj se trgovske poti tudi takrat niso niti popolnoma niti za dalj časa prekinjale. Vsekakor pa je vodni režim v karolinškem 9. stoletju bil še približno tak kot v pozni antiki, čeprav so bili manjši nihljali reke tudi v vmesnem času možni.

Do velike spremembe je moralo priti prav v 10. stoletju, morda celo še v času madžarske zasedbe, in ne v 11., ker bi bilo to za sledeči čas sedimentacijskega procesa vzhodno od Ptuja prepozno.

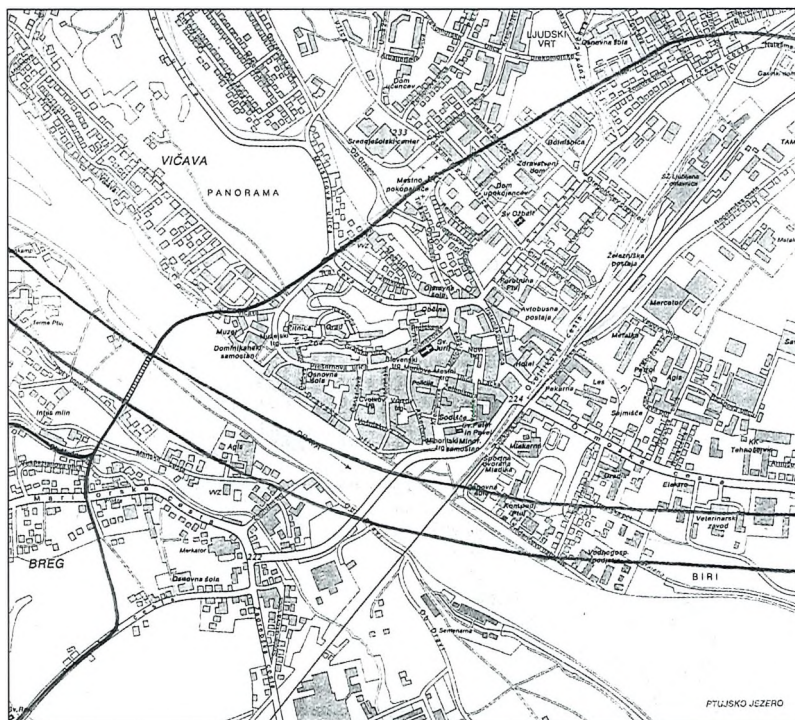
Reka je ob tej časovno poblíž neopredeljivi priložnosti opustila svojo veliko pentljo med Spodnjo Hajdino in Rogoznico ter se vrnila v strugo izpred 3. stoletja. Zaradi premika k Ferbersčaku in Panorami je ravnico med Orešjem in malograjskim pomolom večinoma odplavila, na drugi strani pa s postopnim umikom glavnega toka iz pentlje Rogoznica–Brstje–Spuhlja na približno linijo sedanje rečne struge začela skupaj s (podaljšujočima se) Grajeno in Rogoznico z nasipavanjem ravnice, ki jo danes zaseda vzhodni del mesta. Ta proces je v teku 11. stoletja tolikanj napredoval, da so mogli tranzitno cesto že v času nadškofa Konrada I. (u. 1147) speljati skozi nastajajočo naselbino pod Grajskim gričem do Spuhlje, onkraj katere so jo zopet spojili s staro itinerarsko cesto, vodečo v Ormož, ki je do leta 1199 ležal še globoko na madžarskem ozemlju. Medtem ko se je na preostali ravnici med Vičavo in malograjskim pomolom ohranilo toliko prostora, da je moglo nastati mostišče novega mostu in se razviti obrtno predmestje – vicus cerdonum, se je na vedno trdnejši vzhodni naplavini pojavil južno od tranzitne ceste Spodnji svobodni dvor, severno od nje pa ob sedanji Potrčevi cesti semkaj preseljeni ograjeni sejmišni prostor, nad katerim je vsaj na začetku 13. stoletja zrastle cerkev sejemskega patrona sv. Ožbalta.

Most, ki je nastal po pregonu Madžarov, seveda ni bil niti po lokaciji niti po usmeritvi enak poznoantičnemu ali karolinškemu, saj je dobil, postavljen na koncu zožene ravnice med Vičavo in malograjskim pomolom približno usmeritev prvega rimskega mostu. Vsekakor je opisano dogajanje okoli leta 1000 ustvarilo pogoje, da je srednjeveški Ptuj v teku 11. in 12. stoletja izoblikoval svoje sedanje urbano jedro, medtem ko je vzhodno in južno obrobje mesta nastalo pozneje, vendar pa pred zgraditvijo mestnega obzidja v 3. četrtini 13. stoletja.¹² Tranzitna cesta južno od Drave je ves čas vodila vzdolž južnega brega Studenčnice, ki jo je prečkala še pred njenim izlivom v novo strugo Drave. Nato se je usmerila proti mostu, onkraj katerega je stekla skozi vicus cerdonum, mimo Malega gradu (Zgornjega svobodnega dvora) ter po Prešernovi, Murkovi in Lackovi ulici proti Budini in Spuhlji. Tu se je od okoli leta 1200 od nje odcepila cesta proti Borlu, sama pa se je, kot že vemo, povzpela na rogozniško teraso in se pri Borovcih združila s traso stare rimske itinerarske ceste.

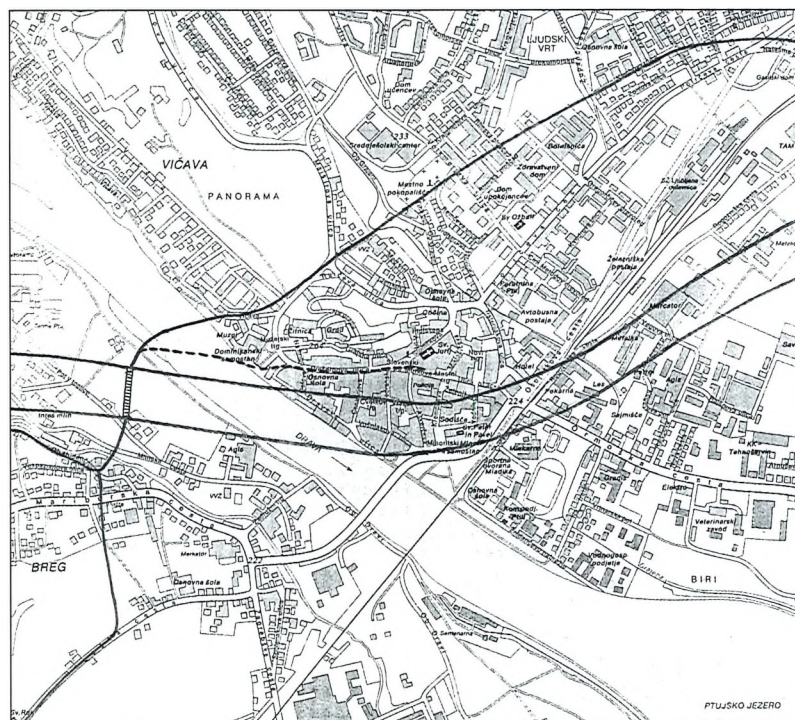
Tudi naslednja velika poplavna ujma v zgodnji pomladi 1348 je Ptuj urbano – organizacijsko močno prizadela. Drava je svoj tok med Krčevino in malograjskim pomolom tako približala Panorami, da je ravnico pod njo skupaj z mostiščem in strojarskim predmestjem odplavila, vendar pa se takoj

¹¹ Peter Štih: z.c. p. 539–540.

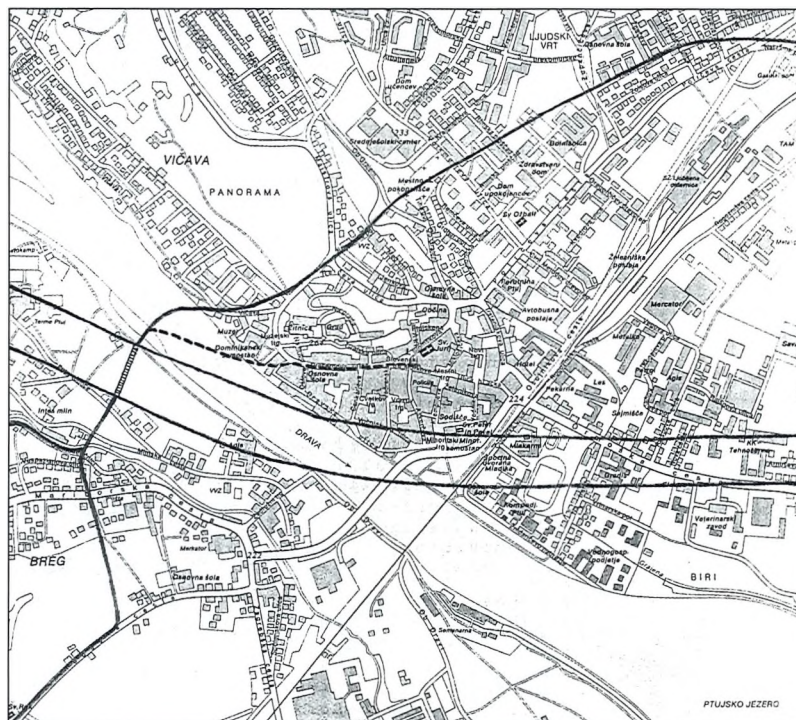
¹² Jože Curk: z.c. p. 27–28.

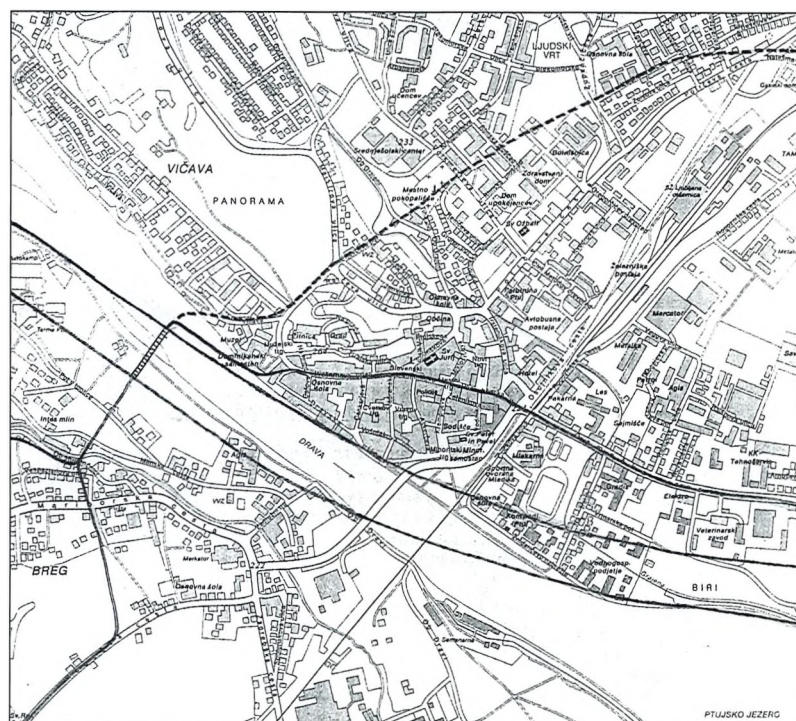
Ptuj – lega mostu pred sredino 3. stoletja.

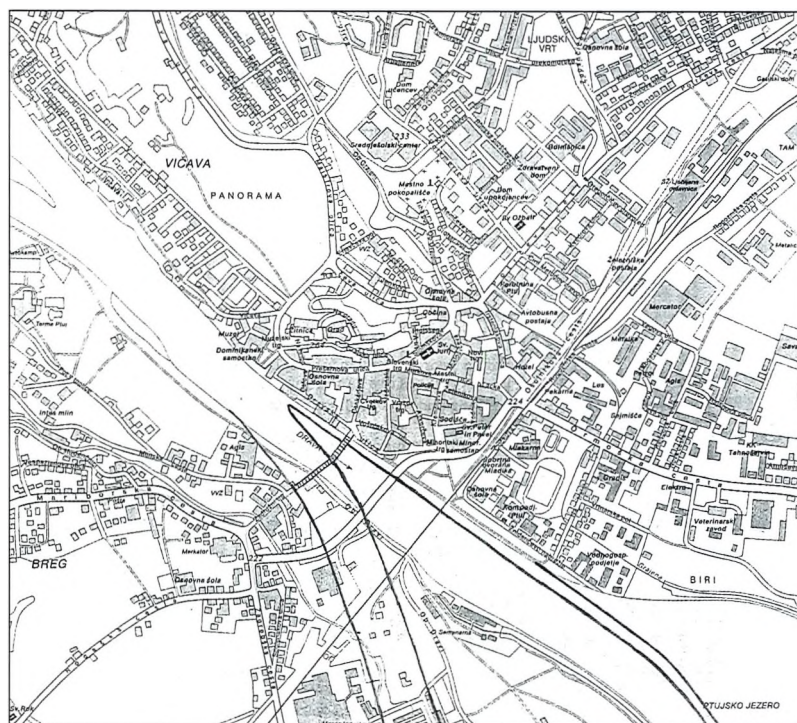
Lega mostu po sredini 3. stoletja

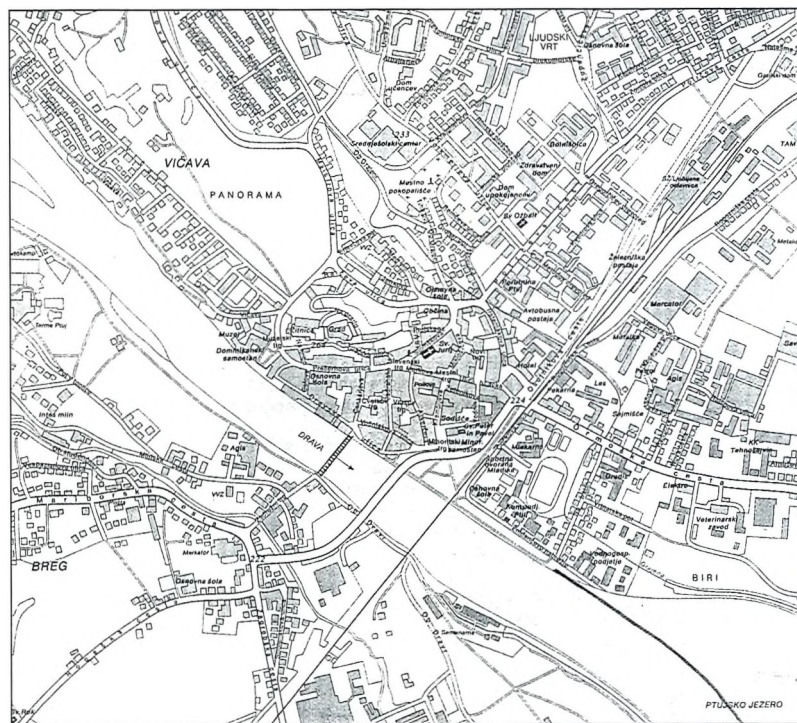
Lega mostu v 9. in morda 10. stoletju.

Lega mostu med začetkom 11. in sredino 14. stoletja.

Lega mostu med sredino 14. in začetkom 18. stoletja.

Lega mostu med začetkom 18. in sredino 20. stoletja.

nato z glavnim tokom obrnila ostreje proti jugo-vzhodu. To je imelo za posledico, da se je prejšnja glavna struga spremenila v rokav, tekoč vzdolž obvodne stranice mesta, glavna struga pa je v smeri sedanje Studenčnice stekla mimo Turnišča, Pobrežja in Šturmovcev ter vzhodno od Vidma dosegla

strugo sedanje Dravinje, kjer se je pod haloškim Dravskim vrhom obrnila ostro proti vzhodu v smeri sedanjih Dravcev. V Ptuj je povzročila preselitev mostu, ki se še leta 1331 omenja na stari lokaciji "v Vičavi pri mestu", v središče mesta ter po svoje učvrstila njegov severozahodni vogal, kjer se je ne-

posredno prislonila ob konglomeratni dominikanski pomol. Nov, preko 200 m dolg, dvakrat prekinjem most je tranzitno cesto iz labirinta mestnih ulic privedel na južni rob sedanjega Gornjega Brega, kjer se je postopoma razvilo pahljačasto križišče cest proti Mariboru, Račam, Slovenski Bistrici, Poljčanam, Rogatcu in Trakoščanu.

Zopet drugačno situacijo so ustvarile velike poplave med leti 1690 in 1712, ko se je glavna rečna struga vrnila v rokav ob mestu, dotedanjo glavno strugo pa spremenila v rokav, ki ga je zasedla Studenčnica ter stekla po njem do Dravinje pri Vidmu, pri čemer ga je polagoma zasipavala. Stari, močno poškodovani dvodelni most je postal neraben, zato ga je leta 1717 nadomestil nov, ki je glede širine in nosilnosti odgovarjal povečanemu prometu po obnovljeni Hrvatski cesti, vodeči iz Maribora v Varaždin. Ta most, dolg dobrih 150 metrov, ki ga je nosilo 12 lesenih nosilnih stebrišč, je služil svojemu namenu do leta 1959, ko ga je zamenjal nižje lociran nov 221 m dolg in 13 m širok most, narejen po načrtih ing. Borisa Pipana iz prednapetega betona.

Od starega mostu, ob katerega južnem mostišču se je v teku 18. stoletja razvilo okoli Zadružnega trga novo urbano središče Gornjega Brega, je v strugi ostala množica pretežno hrastovih, 9 do 12 m dolgih pilotov, ki so večinoma pripadali mostu iz leta 1717, nekaj pa še morda njegovemu predniku iz 14. stoletja. Njegovo mesto je leta 1997 zasedel nov, 154 m dolg, 6 m širok in 7 m visok ločno napet most, zgrajen po načrtih ing. Marjana Pipenbaherja, ki je namenjen pešcem in kolesarjem. Njegova elegantna prekladna konstrukcija predstavlja zadnje dejanje v zgodovinskem razvoju cestnih prehodov preko Drave v Ptuj. Železniški most iz leta 1859, v sedanji obliki iz leta 1945, pri tem ni upoštevan, saj ne služi cestnemu (osebnemu) ampak izključno železniškemu prometu.

2. Kot drugi topografski problem se pojavlja lokacija dominikanskega samostana in njena vloga pri izoblikovanju ptujske urbane kompozicije. Kot vemo, je samostan nastal četrto stoletje prej kot mestno obzidje, ki ga je vključilo vase. Pogoj za njegov nastanek je bila volja Ptujskih gospodov, ki so ga ustanovili in mu dodelili kos svojega zemljišča, ležečega zahodno od nastajajoče mestne naselbine. To zemljišče je zasedalo zgornjo teraso, ki se je proti jugu strmeje in proti jugozahodu položneje spuščala k spodnji. Ta je bila dvonivojska ter je ležala ob rečni strugi, ki je v 13. stoletju tekla okoli sto metrov južneje od današnje. Spust zgornje terase k spodnji sta prekinjala dva pomola. Manjšega vzhodnega je sredi 12. stoletja zasedel Zgornji svobodni dvor¹³ kot čuvar mimo

njega speljane nove tranzitne ceste, večjega zahodnega, ki je bil še nezasedan, pa so leta 1230 dobili dominikanci¹⁴ skupaj z zemljiščem, segajočim do stare tranzitne cestne trase, vodeče z mostišča proti Rogoznici. Brežine med pomoloma ter med njima in obronkom Panorame, ki so jih že Rimljani s pomočjo stopničastih teras urbano usposobili, so bile domnevno uporabne še tudi v karolinškem 9. stoletju, vendar verjetno ne za tržne namene, saj je temu služila prostorna spodnja terasa, pač pa za upravne in cerkvene. Lokacija upravno – gospodarskih dvorov in pripadajoče jim (pozneje župne) cerkve na spodnji terasi že zaradi poplavnih groženj ni bila verjetna, mislim pa da tudi ne na malograjskem pomolu, ker je bil ta pred visoko- in pozno-srednjeveško dodelavo premajhen za sprejem večjega reprezentančnega kompleksa. Po zanihljaju Drave enkrat v 2. polovici 10. stoletja in po vsaj delni umiritvi tega območja po ponovnih porazih Madžarov v 1. polovici 11. stoletja (vojne cesarja Henrika III.), se je razvojna aktivnost Ptuj preusmerila na z nasipi zavarovano območje vzhodno od Malega gradu. Zemljišče zahodno od nastajajoče naselbine, je bilo kot vsa naselbina salzburško, vendar pa so ga enako kot onega vzhodno od nje dobili v fevd Ptujski gospodje. Poslopij tu gotovo že dolgo ni bilo več, bile pa so parcele (area) s stavbnimi ostanki rimske in karolinške provenience. Te parcele, ki so proti zahodu segale do trase v 2. polovici 12. stoletja že opuščene tranzitne ceste, je Mehtildis Ptujka leta 1230 darovala dominikancem. Ti so na samem pomolu do leta 1255 postavili nadstropen samostan, obsegajoč cerkev ter vzhodni in južni, od 1. tretjine 14. stoletja pa tudi zahodni trakt. Vendar v sestavku ne nameravam govoriti o gradbeni zgodovini samostana, ampak prikazati le spremembe v njegovi urbani povezavi z mestom, ki je bila do konca 17. stoletja ohlapna, saj ni gradbeno nikoli presegla obsežne površine nekdanjega samostanskega vrta, sedaj Muzejskega trga. To zemljišče je samostan dobil potem, ko je zaradi prvotne mesta zgubil neposreden stik s svojo prvotno posestjo, ki je večinoma ostala onkraj mestnega obzidja.

Pravilno orientiran samostan, ki se je do 1. tretjine 14. stoletja gradbeno odpiral proti zahodu, je proti vzhodu, to je mestu, kazal svojo gradbeno zaprto hrbtno stran z daleč naprej štrlečim dvopolnim petosminsko sklenjenim prezbiterijem. V mestnem urbanem tkivu njegov stavbni kompleks, obdan od 3. četrtine 13. stoletja s treh strani z mestnim obzidjem, ni igral večje vloge, saj se je proti njemu zaprl tudi z lastnim obzidjem, katerega postavitev mu je narekovalo načelo klavzure. Zato je bil in

¹³ Jože Curk: Mali grad na Ptuj. Ptujski zbornik VI/ 1996. p. 441–461.

¹⁴ Jože Curk: Poročilo o kulturnozgodovinskem delu in raziskavah v Ptuj za leta 1970–1974. ČZN NV 10/1974. Dominikanski samostan p. 232–244.

ostal s svojim fasadnim licem pred njegovo obnovitvijo ob koncu 17. stoletja obrnjen stran od mesta, vanj pa se je lahko prišlo le posredno po ozkem prehodu med njegovo severno stranico in mestnim obzidjem. Samostan je torej le kratek čas v srednji tretjini 13. stoletja doživel svojo polno prostorsko in funkcionalno veljavo, nato pa so ga postopoma omejili: po letu 1250 mestno obzidje, po 1303 zahodni trakt in po 1400 lastno obzidje. Ta njegova komunikativna zaprtost nasproti mestu se je razrahljala šele okoli leta 1700, ko so mu obrnili sakralno os cerkve ter njo in samostan opremili z novima baročnima fasadama in neposrednim dostopom vanju. Z njim v nasprotju je bil nekaj mlajši minoritski samostan zaradi komunikativno ugodnejše lege, pa tudi zaradi manj stroge observance, od vsega začetka bolj dostopen, saj se je z glavno fasado in do konca 15. stoletja tudi gradbeno bolj odprtim kompleksom neposredneje vključeval v mestno urbano in s tem tudi vsakdanje življenje.

3. Kot tretji topografski problem Ptuj se ponuja urbana razčlemba povezav med grajskim kompleksom in mestom pod njim. Tudi v tem primeru ne gre za ponovno obravnavo gradbene zgodovine gradu, o kateri je bilo že precej napisanega,¹⁵ ampak le za prikaz njegove povezave z mestno naselbino pod njim. Srednjeveški grad, ki je zasedal Grajski grič med zahodnim Starim stolpom in grajsko kopo, ne pa njegovega dela med grajsko kopo in vzhodnim Leslievim stolpom, zgrajenim leta 1664, je bil obrnjen stran od mesta in zato dostopen le s severne strani. Z mestom, kljub skupnemu obzidju od srede 14. stoletja dalje, komunikativno ni bil povezan, saj poti, ki je vodila iz mesta k mestnemu opazovalnemu stolpu sv. Pankracija na vzhodnem grebenu griča, sem ne moremo šteti. Grajski grič je od mesta ločevalo strmo konglomeratno pobočje, ki ni dopuščalo tovrstnih povezav. Salzburških škofov to ni motilo, ko pa so leta 1555 postali ptujski lastniki deželni knezi in je postajala turška nevarnost vedno bolj grozeča, se je to spremenilo. Ptuj je bil proglašen za deželno utrdbo, kar je veljalo tako za mesto kot za grad, zato ju je bilo treba funkcionalno povezati. Pogoj za to je bila njuna spojitve v enovito utrdbo, da bi se posadka po njej čimbolj prosto in hitro gibala, da pa vendar pri tem grad ne bi zgubil vloge utrdbene citadele (zadnje obrambne točke), saj bi v primeru njegovega zavzetja padlo tudi mesto, ki ni imelo posebej utrjenih četrti in tudi ne obrambno bolj usposobljenih objektov (obzidano župno pokopališče, dominikanski samostan, Mali grad). Zato je bilo potrebno najprej poskrbeti za povezavo gradu in mesta in to ne s pešpotjo ampak s cesto, po kateri bi lahko tovorili municijo in druge težje

obrambne naprave, med njimi tudi manjše premične topove. Za izvedbo te povezave se je ponujala ena sama mogoča rešitev, namreč izpeljava ceste po trasi, vodeči s sedanjega Muzejskega trga (kjer sta bili še v 17. stoletju smodnišnica in hlev za vlečno živino) na grad.¹⁶ Takoj po letu 1555 izdelana cesta je pod grajsko kopo naletela na oviro v obliki romanskega, v gotiki nadzidanega palacija, ki je segal do roba prepadnega grajskega pobočja. Zato so ga morali vsaj za poldrugo okensko os skrajšati, da so lahko pod njim ustvarili teraso, ki so jo toliko podaljšali proti vzhodu, da so nanjo speljali tudi cesto s severne (grajenske) strani. Ta cesta je dotlej vodila v srednjeveško predgradje, zasedajoče zahodno grajsko ravnico, znano pod imenom Turnirski prostor. Novo nastala terasa, pozneje povečana in predelana v južno bastijo, je s tem postala stičišče obeh cest in zato pomembno vozlišče obrambnih poti nastajajoče renesančne utrdbe (trdnjave). Proti vzhodu je bilo to vozlišče zavarovano z zidom, proti severu pa povezano z grajskim jedrom, lociranim na temenu gričeve kope. To stanje najbolje ponazarja skica superintendenta Salusta Peruzzija iz leta 1570.¹⁷ Takrat je bila dovozna cesta na grad že izdelana, jugovzhodni grajski trakt z romanskim palacijem v pritličju primerno skrajšan, manjša terasa pred vhodom v grajsko jedro nasuta in obzidana, vhodi nanjo in z nje (v grajsko jedro) izdelani, čeprav po Peruzzijevem mnenju neustrezno, notranja grajska ploščad pa uporabna kot cvinger, ker še ni bila kazematirana. Od Peruzzijevih predlogov je bil uresničen le po njem imenovani portal, vodeč v grajsko jedro, načrtovano precej večjo ploščad pred njim je nadomestila sedanja manjša, oba uvozna portala pa sta nastala šele v času superintendenta Jožefa Vitane (1575–82) ali celo Frančiška Marmora (1582–94). Pozneje ni grad doživel nobenih večjih komunikacijskih sprememb več, saj pešpoti iz mesta do njega, stopničasto dodelane leta 1701, ne moremo šteti med nje.

ZUSAMMENFASSUNG

Über einige ungelöste Probleme der historischen Topographie von Ptuj

Der vorliegende, analytisch eingestellte Aufsatz befaßt sich mit drei Problemen, die die historische

¹⁵ Jože Curk: z.c. Ptujski grad p. 244–263.

¹⁶ Kreuztallerjev in Stierov načrt mesta iz leta 1644 in 1657. Kriegsarchiv na Dunaju.

¹⁷ Skica superintendenta Salusta Peruzzija iz leta 1570 v Rochus Kohlbach: Steirische Baumeister. Graz 1961. p. 41–43.

Topographie von Ptuj betreffen: das Schicksal der Dravabrücke durch die Zeit, die Rolle des Dominikanerklosters im Stadtorganismus und die Einschließung der Burg in das Stadtverteidigungssystem.

1. Bei der Erforschung des Dravaüberganges in Ptuj hat der Autor festgestellt, daß es wegen der Stromänderungen der Drava in den letzten zwei Jahrtausenden mindestens fünf Lokalisationsänderungen gab und daß keine dieser Lokalitäten länger als 400 Jahre ihre Rolle spielen hat können. Das Festgestellte sowie die Tatsache, daß die Flußufer sehr niedrig sind, spricht gegen die allgemein geltende Annahme, daß es in Ptuj eine römische Steinbrücke, die Kaiser Hadrian um 130 erbauen ließ, gab, und daß sie dann bis zum 14. Jahrhundert in Betrieb geblieben ist. Von dieser Annahme könnte nur die Behauptung, daß die Brücke gemauerte Köpfe haben mußte, als wahr betrachtet werden; die Brückenköpfe sind zusammen mit den Bruchstücken der Motivtafel gefunden worden, der Körper der Brücke mußte aber aus Holz gefertigt gewesen sein. Auch ihre Nachfolgerin von ca. 260 war ebenfalls hölzern und hat wahrscheinlich nicht das 5. Jahrhundert überlebt. Die schriftlich dokumentierte Brücke aus dem karolingischen 9. Jahrhundert hat das nächste Jahrhundert fast sicher nicht überstanden, nicht nur wegen der ungarischen Angriffe und 70-jähriger Besetzung, sondern auch weil der Fluß sein Bett wieder stark verändert hat. Die folgende Brücke war dann ca. 350 Jahre in Betrieb. Die große Überschwemmung von 1348 hat sie weggeschwemmt. Ihre Ersatzbrücke haben die Bürger ca. 580 m flußabwärts in der Mitte der Stadt erbaut. Diese lange, zweimal unterbrochene Brücke hat Drava mit ihrem Laufwechsel zwischen 1690 und 1712 unbrauchbar gemacht, darum war im Jahre 1717 eine neue, dem immer schwerer werdenden Lastwagenverkehr angepaßte Brücke erbaut. Diese, mehrmals ausgebesserte Brücke war um 1959 schon so schlecht, daß sie für den Autoverkehr unbrauchbar geworden ist. In diesem Jahre wurde sie dann mit der modernen Betonbrücke ca. 200 m flußabwärts ersetzt, ihre Stelle aber hat im Jahr 1997 die neueste, dem Personenverkehr dienende Stegbrücke eingenommen, die den alten Stadtkern mit dem aufkommenden Touristenzentrum in Ptujске Toplice am Gornji Breg verbindet.

2. Bei der Erörterung der raumgestaltenden Rolle des Dominikanerklosters, welches im Jahr 1230 gegründet war, wird besonders die Tatsache betont, daß sein Gebäude, obwohl mit der Stadtmauer umklammert, nie enger mit der Stadt verbunden war. Diese Abgeschlossenheit hat das Kloster erst um 1700 überholt, als seine Hauptfassade auf die Ostseite übertragen und damit

sowohl die Kirche als auch das Kloster von der Seite der Stadt direkt zugänglich gemacht worden sind.

3. Auch zur Beziehung zwischen der Burg und der Stadt kann behauptet werden, daß sie im Mittelalter nicht bestand und daß sie erst im 16. Jahrhundert errichtet war, als Beides, die Stadt und die Burg landesfürstlich geworden ist und die Türkengefahr so gewachsen war, daß es dringend geworden ist, Ptuj in eine starke einheitliche Festung umzugestalten. Darum war es dann als Erstes nötig, beide Elemente mit einer genug breiten und nicht zu steilen Straße zu verbinden. Wegen der neuen Straße war man gezwungen den südöstlichen Burgflügel zu verkürzen, auf dem so entstandenen Raum die südliche Terrasse aufzuschütten, die Straße aus der Stadt mit jener aus dem Grajenatal an dieser Stelle zu verbinden und den Eingang in den Burgkern neu zu erbauen. Diese interessante Etappe der Befestigung der Burg dokumentiert uns die Skizze des Superintendenten Salust Peruzzi von 1570. Sein weiterer Plan wurde aber mit der Ausnahme vom inneren Burgportal nicht realisiert.

VIRI IN LITERATURA

Kriegsarchiv na Dunaju.

Baš, F. (1933): Historično geografski razvoj Ptuja.

Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor) 28.

Curk, J. (1974): Poročilo o kulturnozgodovinskem delu in raziskavah v Pokrajinskem muzeju Ptuj za leta 1970–1974. Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor) n.v. 10.

Curk, J. (1996): Mali grad na Ptuj. Ptujski zbornik VI. Ptuj.

Curk, J. (1997): Urbana podoba Ptuja v 14. stoletju. Zbornik Mestni statut 1376. Ptuj.

Klemenc, J., Saria, B. (1936): Archaeologische Karte von Jugoslawien: Blatt Ptuj. Beograd–Zagreb.

Kohlbach, R. (1961): Steierische Baumeister. Graz.

Mikl Curk, I. (1978): Poetovio v pozni antiki. Arheološki vestnik (Ljubljana) 29.

Mrgole Jukič, T. (1997): Mostovi Ptuja. Katalog razstave. Ptuj.

Pahič, S. (1996): Uničujoča Drava. Ptujski zbornik VI. Ptuj.

Pickl, O. (1996): Pomen Ptuja kot mednarodnega trgovskega mesta od 14. do 17. stoletja. Ptujski zbornik VI. Ptuj.

Saria, B. (1974): Pregled topografije Poetovije. Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor) n.v. 10.

Štih, P. (1996): Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko-madžarske meje v današnji Sloveniji. Zgodovinski časopis (Ljubljana) 50.

izvirno znanstveno delo

UDK 908(497.4 Lj.):
725.13(497.4 Lj.)
prejeto: 28. 12. 1998

Katja Žvanut

dipl. umetnostna zgodovinarica, mlada raziskovalka
Narodni muzej Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Prešernova 20

Meščani Ljubljane in njihova mestna hiša

IZVLEČEK

Prispevek skuša opozoriti na mesto, ki so ga podobe kot nosilci vizualne komunikacije imele v vsakdanjiku poznosrednjeveškega in zgodnjenovoveškega mesta. S pomočjo ovrednotenja pomena starega ljubljanskega rotovža kot simbola mestne avtonomije, njegovega položaja znotraj mestnega tkiva ter rekonstrukcije in interpretacije njegove slikarske in kiparske opreme avtorica opozarja na vlogo, ki so jo podobe imele pri izgradnji (samo)identitete ljubljanskih meščanov na prehodu iz poznega srednjega v zgodnji novi vek.

SUMMARY

THE CITIZEN OF LJUBLJANA AND THEIR TOWN-HALL

The contribution attempts to caution about the place that images as carriers of visual communication had in everyday life of the Late Middle Ages and Early New Ages towns. With the help of evaluation of the meaning of the old Ljubljana town-hall and reconstruction and interpretation of its art (paintings, statues) decoration the author stresses the role that the images had in building (self) identity of the citizen of Ljubljana during the transition from the Late Middle Ages to the Early New Era.

Ključne besede: mestna hiša, mestna uprava, Adam in Eva

H kralju, ki je slovel po modrosti, sta prišli dve ženski z otrokom, za katerega sta obe trdili, da je njun, in ga prosili, naj razsodi, čigavo je dete v resnici. In kralj je ukazal: "Razdelite živega otroka na dvoje ter dajte polovico eni in polovico drugi!" (1 Kr 3, 25). Ob tem ukazu se je otrokova prava mati, da bi dete rešila pred gotovo smrtjo, hotela odpovedati svoji polovici. S svojim dejanjem je dala kralju namig, s pomočjo katerega je ugotovil, kdo je otrokova prava roditeljica. *Ves Izrael je slišal o razsodbi, ki jo je kralj izrekel, in so se kralja bali, ker so videli, da je v njem božja modrost, da deli pravico* (1 Kr 3, 28).

Kralju je bilo ime Salomon, sodba pa, čeprav kruta, mu je prinesla sloves pravičnega in modrega vladarja. Drugo zgodbo o neki sodbi, prav tako, če ne še bolj kruti, najdemo pri Herodotu. Ta v svoji zgodovini poroča o norem perzijskem kralju Kambizu, ki je dal sodnika Sisamnesa zaradi nje-

gove podkupljivosti odreti pri živem telesu. Z njegovo kožo je nato velel prevleči stol, na katerem je moral sedeti in soditi njegov naslednik. Za novega sodnika je postavil Sisamnesovega sina, ki ga je grozljivi tron opominjal k nepristranskosti.¹

Obe zgodbi sta alegoriji (sodniške) pravičnosti in sta igrali pomembno vlogo tako v imaginariju srednjeveškega človeka kakor tudi kasneje. Zato dejstvo, da sta oba prizora, skupaj s personifikacijo Pravičnosti, krasila marsikatero mestno hišo, tako tudi glavno fasado starega ljubljanskega rotovža,² ni presenetljivo, temveč prej samoumevno. Stara mestna hiša danes ne stoji več, vendar pa opis poslikave njene glavne fasade najdemo v besedilu neznanega pisca iz druge polovice 17. stoletja, ki

¹ Steska Viktor, *Stara mestna hiša ljubljanska*, Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko, Letnik IX, 1899, str. 188.

² Vilfan Sergij, *Zgodovina ljubljanske mestne hiše*, Ljubljana 1958 (od tod citirano: Vilfan 1958), str. 98/99.

ga je po mnenju S. Vilfana treba iskati v izobrazbenem krogu Schoenleben – Dolničar.³

Poslikani sta bili tudi obe stranski fasadi stare ljubljanske mestne hiše, ki sta bili vidni, ker je izstopala iz črte ostalih hiš ob mestnem trgu: na njiju je opazovalec lahko občudoval upodobitve štirih kardinalnih kreposti, Zmernosti, Previdnosti, Hrabrosti in Modrosti, po dve na vsaki strani.⁴ Slikarsko opravo zunanjsčine ljubljanske mestne hiše pa sta dopolnjevali še dve kamniti figuri, Adam in Eva, ki sta stala vsak ob svojem vogalu prvega nadstropja.⁵

Poleg zunanjsčine mestne hiše so podobe krasile tudi njeno notranjost – dvorano, kjer so se zbirali mestni svetniki pod vodstvom mestnega sodnika. Tako so se po pričevanju našega pisca na stenah "posvetovalnice" vrstile podoba Poslednje sodbe, portreti nekaj rimskih cesarjev in cesaric (šlo je seveda za vladarje Svetega Rimskega cesarstva nemške narodnosti, kot je poudaril že Sergij Vilfan⁶) in upodobitev mesta Ljubljane.⁷

Lahko rečemo, da je neznani učenjak v svojem traktatu, v katerem je pravzaprav razvil lastno teorijo o tem, kakšna bi morala biti nova/moderna mestna hiša, opisal staro ljubljansko mestno hišo ravno še ob pravem času, saj je stavba že čez slabih štirideset let padla, da bi naredila mesto novi, Mačkovi mestni hiši, ki stoji še danes. Poleg njegovega opisa nam o obliki stare stavbe priča tudi grafika iz *Valvasorjeve Slave vojvodine Kranjske* iz leta 1698.⁸ Na podobi je jasno razvidno, da je stavba segala iz črte ostalih hiš globoko na mestni trg ter da je res imela obliko nekakšne lože nad odprtimi arkadnim prehodom, kakor je razbrati iz opisa anonimnega pisca,⁹ ki pa jo je nenazadnje ohranil tudi Gregor Maček za svojo baročno stavbo. Dobro sta vidni tudi obe kamniti figuri, ki sta stali vsaka ob svojem oglu v prvem nadstropju zgradbe. Edino, kar na upodobljeni mestni hiši pogrešamo, so freske na njeni fasadi, kar pa je zgolj posledica nerodne perspektive in dimenzij stavbe na grafiki, saj Valvasor sam v svojem opisu mestne hiše navaja, da ima ta poslikano zunanjsčino.¹⁰ Med Valvasorjevo zapuščino je tudi grafična zbirka,¹¹ v kateri najdemo skupino risb različnih ljubljanskih predelov, vendar pa je na tistih dveh lis-

tih, na katerih si sicer lahko ogledamo Mestni trg, kakor je izgledal ob koncu 17. stoletja, ravno mesto, kjer bi morala biti upodobljena mestna hiša, puščeno prazno.¹² Tako nam ta najstarejša upodobitev Ljubljane, ki nam je ohranila njeno podobo pred barokizacijo, ne more pomagati pri natančnejši rekonstrukciji izgleda starega rotovža, pač pa nam kvečjemu približno nakazuje njegovo umestitev v prostoru.

Kakšen pomen je imela stara mestna hiša s svojo obliko in opremo ter končno sploh s svojim obstojem, za ljubljanske meščane?

Najstarejša ljubljanska trška naselbina se je izoblikovala v teku 12. stoletja na prostoru med Ljublanico in južnim pobočjem Gradu, na kar nas še danes spominja njeno ime, Stari trg (B. Grafenauer opozarja, da so se kraji, ki so bili pred ustanovitvijo sosednjega mesta središče sejemskega življenja, pogosto imenovali Stari trg¹³). Razlog za njen nastanek in razvoj je bila predvsem trgovina, ki se je razvila zaradi oživiljene vodne poti po Ljublanici, sicer znane že v predrimski dobi. Prav na prostoru Starega trga se namreč vodna pot križa s kopensko, staro rimsko cesto proti Dolenjski. Antičnega mostu preko Ljublanice takrat sicer že dolgo ni bilo več, vseeno pa je povezava Starega trga z Bregom na nasprotni strani reke živahno delovala.¹⁴ Z gospodarskim razvojem trga, pa tudi zaradi ambicioznosti njegovih gospodov, Spanheimov, se je trg krepil in ustanovitev mesta je bila le še vprašanje časa.

Nastanek srednjeveškega mesta je bil vedno skrbno načrtovan dogodek, katerega temelj je bila podelitev mestnih pravic. Samo mestno naselje se je izoblikovalo načrtno na prej nenaseljenem zemljišču, eventuelno ob prej obstoječem trgu. Njegovo jedro je predstavljal tržni prostor – pravokotni trg ali razširjena cesta, okrog katerega so se organizirali ostali deli mestne naselbine.¹⁵ Ljubljanska mestna naselbina, Mesto je nastala ok. 1220 severno od Starega trga na strateško najbolj ugodnem delu grajskega vznožja, neposredno pod palacijem. Njegovo osrednjo žilo je tvoril današnji Mestni trg, ki je bil z dvema mostovoma povezan z levim bregom Ljublanice: Zgornji most je Mesto povezoval z Novim trgom, ki se je hkrati z njim razvil ob Bregu, Spodnji (Špitalski) most pa je predstavljal glavno povezavo mesta z bližnjo in

³ Vilfan 1958, str. 75.

⁴ Ibid., str. 99.

⁵ Ibid., str. 83.

⁶ Ibid., str. 22.

⁷ Ibid., str. 99.

⁸ Valvasor Johann Weichard, *Die Ehre des Herzogthums Krain*, III. Band, Buch XI, Laibach, Nuernberg 1689 (od tod citirano: Valvasor), grafična priloga med str. 672 in 673.

⁹ Vilfan 1958, str. 98.

¹⁰ Valvasor, str. 671.

¹¹ Grafično zbirko hranijo v Univerzitetni biblioteki v Zagrebu.

¹² Stele France, *Valvasorjeva Ljubljana*, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, letnik IX, 1928, str. 70/71.

¹³ Grafenauer Bogo, *Ljubljana v srednjem veku*, Kronika, letnik XI, št. 3, 1963 (od tod citirano: Grafenauer), str. 132.

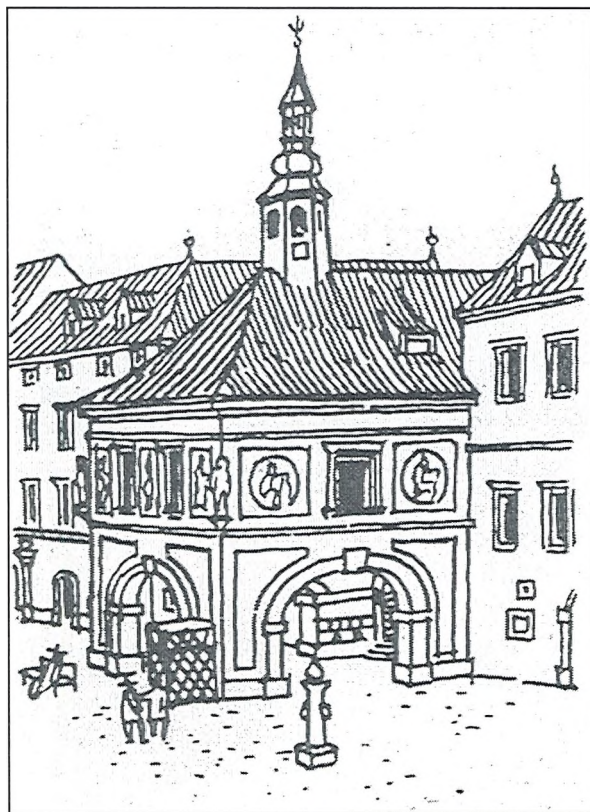
¹⁴ Melik Anton, *Razvoj Ljubljane*, Geografski vestnik, letnik V/VI, 1929/30 (od tod citirano: Melik), str. 114 in nasl.

¹⁵ Prim. Melik, str. 113 in Zwitter Fran, *Razvoj ljubljanskega teritorija*, Geografski vestnik, letnik V/VI, 1929/30 (od tod citirano: Zwitter), str. 139.

daljno okolico.¹⁶ Mesto je bil tudi prvi predel stare Ljubljane, ki je bil obdan z obzidjem.¹⁷

Kakšno vlogo pa je igrala mestna hiša v srednjeveški Ljubljani? Mestna hiša je poslopje avtonomne mestne uprave. V slovenskih mestih je razvoj mestne uprave potekal v dveh stopnjah. Prvotno upravo je predstavljala občina meščanov, torej vseh, ki so imeli meščanske pravice. Poleg njih je imelo mesto tudi mestnega sodnika, ki je bil na tej stopnji deželno knežji organ. Sčasoma je prišlo do sprememb v obeh, sprva ločenih upravnih organih: iz mestne občine se je počasi izločila manjša skupina pomembnejših in premožnejših moč, s čimer se je izoblikoval mestni svet, ki je bil pravi nosilec in izvajalec mestne avtonomije. Hkrati je mestni sodnik postajal vse bolj voljeni mestni in le delno še vedno deželno knežji organ. Mestno upravo so torej na drugi stopnji tvorili člani mestnega sveta pod predsedstvom mestnega sodnika.¹⁸ (Mestne svetnike je sprva volila mestna občina, kasneje le sto imenovanih, med njimi in mestnim svetom pa je bil še štiriindvajsetčlanski zunanji svet.¹⁹)

Upravno – pravne spremembe se odražajo tudi v arhitekturi oz. na samih stavbah, ki so bile namenjene sedežu mestne oblasti. Prvo zbirališče ljubljanskih meščanov, v času ko še ni bilo mestnega sveta, torej nekako od srede 13. pa tja do srede 14. stoletja, je bilo na enem izmed najbolj prometnih delov stare Ljubljane, na stikališču vseh treh mestnih predelov, Mestnega, Starega in Novega trga, vendar pa znotraj obzidja Mesta. Danes se ta del imenuje "Pod Trančo", vendar pa se je zanj dolga stoletja uporabljalo staro ime "Komun" (ali "Pod komunom"), kar kaže na to, da so se tam res zbirali meščani Ljubljane (t.i. komun) na posvetovanju. Sprva so se najverjetneje zbirali pod milim nebom, zelo verjetno pa je, da so sčasoma zbirno mesto, vsaj delno, pokrili z leseno lopo.²⁰ Do sredine 14. stoletja je v ljubljanski mestni upravi prišlo do že omenjene spremembe: iz mestne občine se je izločil mestni svet, ki mu je načeloval voljeni sodnik. Ta sprememba je narekovala tudi "gradnjo" prve ljubljanske mestne hiše: najverjetneje so nad staro lopo nadzidali mestno posvetovalnico, v kateri se je po novem zbiral mestni svet, mestna občina pa se je zbirala še vedno na prostem, pod njenimi oboki.²¹

Stari rotovž (povzeto po: Ljubljana. Podobe iz njene zgodovine).

Ker je prva mestna hiša sčasoma postala pretesna, na kraju, kjer je stala, pa ni bilo prostora za njeno širitev, so morali mestni veljaki nekako v drugi polovici 15. stoletja začeti razmišljati o lokaciji za novo mestno hišo. Odločili so se za mesto, kjer današnji Mestni trg doseže največjo širino in ki je tako zaradi osrednje lege trga kakor tudi zaradi njegove vloge v življenju Mesta v resnici edina logična lokacija ljubljanske mestne hiše. Novi rotovž, ki je bil (še) vedno namenjen (zgolj) pravedanju in posvetovanju, je ohranil obliko starega Komuna: nad odprtimi pritličnimi prostori je bila posvetovalnica oz. sodna dvorana, na strani proti grajskemu hribu pa je morebiti poleg stopnic imela še kakšen večji odprt hodnik. V posvetovalnici se je zbiral mestni svet na čelu s sodnikom, pod oboki pa je bilo zbirališče občine meščanov, verjetno pa so se tam odvijali tudi drugi javni dogodki.²²

Mestna hiša je že sama po sebi simbol. S svojim materialnim in konstrukcijskim momentom predstavlja mestno oblast, ki se v njej zbira – njen obstoj, pooblastila, njeno moč. Mestno hišo je treba razumeti kot enega ključnih elementov v samoidentifikaciji ljubljanskih prebivalcev in s tem mesta Ljubljane, o čemer priča tudi dejstvo, da je

¹⁶ Grafenauer, str. 135.

¹⁷ Vilfan Sergij, *Nekaj vprašanj iz zgodovine stare Ljubljane*, Kronika, letnik IV, št. 3, 1956 (od tod citirano: Vilfan 1956), str. 143.

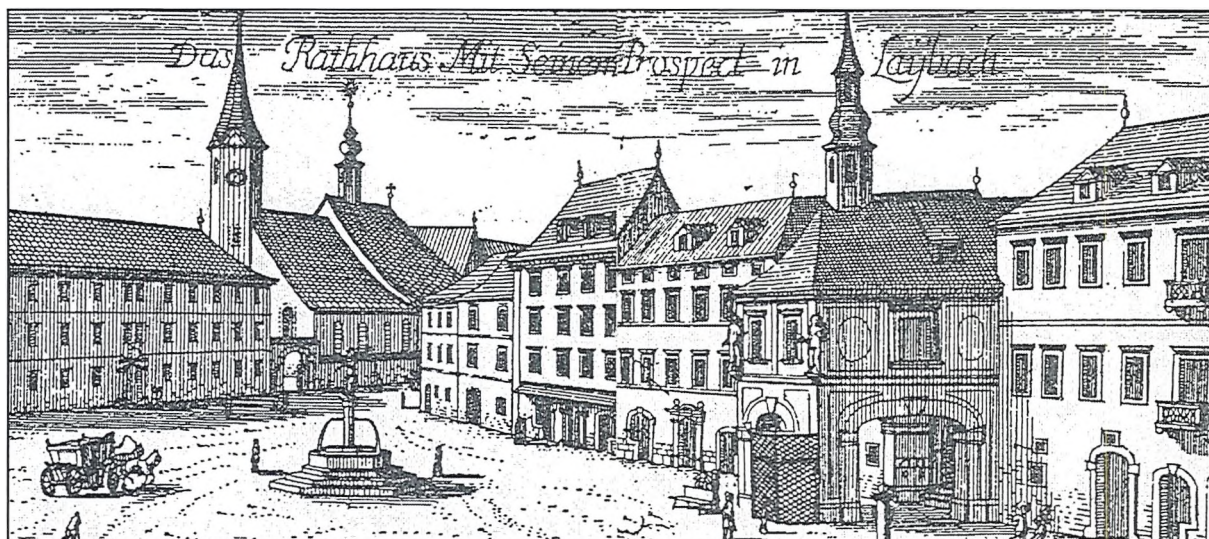
¹⁸ Vilfan 1958, str. 11/13.

¹⁹ Grafenauer, str. 136.

²⁰ Vilfan 1958, str. 12/13.

²¹ Ibid., str. 15.

²² Ibid., str. 20/21.

Valvasor, pogled na ljubljanski Mestni trg.

vsaki upravni (ali drugačni) spremembi sledila sprememba na sami stavbi (pokritje, nadzidava, širitev, nova oprema, ...). S svojo lego v Mestu, najbolj meščanskem predelu stare Ljubljane,²³ obliko in opremo predstavlja nasprotni pol drugi veličastni stavbi, ki je igrala pomembno vlogo v (samozavesti) ljubljanskih meščanov, Šenkavžu. Ta je iz podružnične cerkve sv. Petra v skladu s težnjami 13. stoletja, da naj se sedeži pražupnij, ki so stali izven mest, preneso v mesta sama, napredoval najprej v kapelo (cerkev, ki sicer ni župnijska, se pa v njej odvija božja služba in delijo zakramenti), v 14. stoletju pa v sedež generalnih vikarjev oglejskih patriarhov, ki so opravljali škofijske posle na našem ozemlju,²⁴ dokler ni bila leta 1461 ustanovljena ljubljanska škofija in je Šenkavž postal stolnica. V skladu s temi spremembami so po letu 1367²⁵ meščani Ljubljane prvotno romansko cerkev gotizirali: da gre res za meščansko prezidavo, kakor jo po pravici imenuje Janez Veider, najlepše priča podatek iz nekega pisma ljubljanskega škofa Tomaža Hrena, da so cerkev zgradili in do časa cesarja Friderika III. sami vzdrževali meščani Ljubljane.²⁶ Hren poroča tudi o mestnem arhivu in zakladnici, ki so jo meščani

imeli v prostoru nad zakristijo.²⁷ Sliko zaokrožuje opis šenkavškega zvona, na katerem naj bi bil relief mestnega patrona sv. Jurija, mestni grb in napis *CIVES LABACENSIS ANNO 1404*, kakor poroča Janez Gregorj Dolničar.²⁸ Tudi stolnica je bila, podobno kot rotovž žrtev baročne preobrazbe Ljubljane, vsekakor pa ne more biti naključje, da nosi edini sklepnik, ki se je poleg tistega s Kristusovo glavo iz prezbiterija ohranil iz gotskega Šenkavža, ravno mestni grb Ljubljane!²⁹

V Mestu se je vsakdanje življenje torej vrtelo okrog dveh jeder, Šenkavža in rotovža. Medtem ko je Šenkavž s svojo masivnostjo, visokim zvonikom in sv. Krištofom na fasadi³⁰ dovolj jasno razumljiv simbolni element, pa je treba pomen in vlogo mestne hiše podrobneje razložiti. Zato se še enkrat vrnimo k našemu anonimnemu piscu in njegovemu opisu stare mestne hiše.

*Ob zaključku hočem v kratkem obeležiti še stoječi rotovž. Ta zgradba je potegnjena za 12 korakov ven na trg, na katerem stoji in počiva na dveh debelih postamentih, ima štiri okna, ...*³¹

Mestna hiša je torej igrala na trgu posebno vlogo, saj je segala iz niza ostalih fasad, s tem pa je narekovala podobo celotnemu ambientu oz. mu določala orientacijo. Bila je stekališče (vseh poti), cilj (vsakega meščana). Kar se tiče njene oblike, je že Sergij Vilfan poudaril, da je treba v njej razumeti naslon na staro stavbo mestne uprave, torej

²³ Da je bilo Mesto najbolj "meščanski" predel Ljubljane, je na podlagi analize zemljišč, ki so imela svoboščino t. im. patidenka, ugotovil Fran Zwitter. Gl. Zwitter, str. 143/145.

²⁴ Veider Janez, *Stara ljubljanske stolnica. Njen stavbni razvoj in oprema*, Ljubljana 1947 (od tod citirano: Veider), str. 17.

²⁵ V osnutku Janeza Gregorja Dolničara za njegovo *Historijo* najdemo podatek, da so menda v prezbiteriju Šenkavža našli gotski napis, ki navaja, da so leta 1367 meščani Ljubljane sezidali drugo cerkev; navedeno po: Veider, str. 18.

²⁶ Navedeno po: Veider, str. 18.

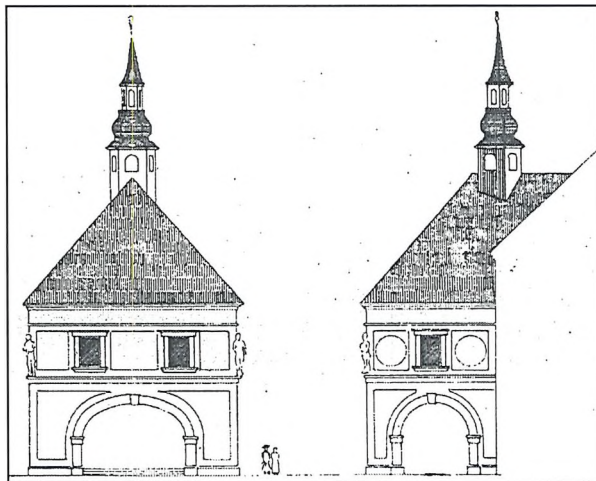
²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

²⁹ O obeh ohranjenih gotskih sklepnikih gl. Veider, str. 10 in 24.

³⁰ Veider, str. 51, gl. pa tudi Dolničarjevo perorisbo objavljeno na str. 41 (sl. 9).

³¹ Vilfan 1958, str. 98.

Rekonstrukcija starega rotovža (povzeto po: S. Vilfan, Zgodovina ljubljanske mestne hiše)

Komun.³² Sklicevanje na prednike oz. sestavljanje genealoškega debla je eden izmed najpomembnejših elementov pri vzpostavljanju identitete tako posameznika kot tudi skupine. Zato prevzema stare / tradicionalne stavbne oblike ne smemo razumeti kot konzervativnost (okusa) ljubljanskih meščanov (kot vemo, je obliko vsaj do določene mere ohranil tudi Gregor Maček pri baročni prezidavi mestne hiše), pač pa kot njihovo zavestno dejanje, s katerim so sebi in tujcem posredovali in utemeljevali svojo identiteto skupnosti meščanov oz. mesta. Kot bomo videli, se genealoški element ne pojavlja zgolj v obliki mestne hiše, pač pa tudi v njeni opremi.

... je zunaj umetelno pobarvana al fresco, od Gerizija, slavnega slikarja. Na okrajku je videti 12 sibil, med obema oknom je videti Justicijo v krasni obleki, sedečo na prestolu, poleg nje pa nekaj svetovalcev. Ob obeh straneh vidimo druga sodišča, kakor Salomonovo sodbo na eni strani in na drugi strani sodbo Camosta, perzijskega kralja, ki ukaže odreti krivičnega sodnika, z njegovo kožo pa prevleči stol, nato veli njegovemu sinu, naj nanj sede in pravično sodi.

Na drugih plateh so naslikane štiri kreposti, kakor Zmernost, Previdnost, Hrabrost in Modrost.³³

Poleg fresk je bilo videti na fasadi tudi oba stara kipa Adama in Eve, naših prvih staršev.³⁴

Dejstvo je, da je nemogoče, kot je nakazal že Sergij Vilfan, ugotoviti, ali je celotna oprema stare mestne hiše, torej njena poslikava in obe figuri, nastala istočasno.³⁵ Vendar pa je to dejstvo za našo interpretacijo njenega pomena v komunikaciji

oz. vsakdanjem življenju, ki se je odvijalo v mestni hiši in pred njo, nepomembno. Pomembno je, da je mestna hiša, kot jo opisuje neznani pisec, kot celota obstajala v določenem trenutku in je kot taka igrala svojo vlogo v življenju Ljubljane. Tako s slikarsko kot tudi kiparsko opremo svoje mestne hiše kaže Ljubljana svojo pripadnost najširšemu evropskemu prostoru: tako najdemo Salomonovo sodbo na dubrovniškem Knežjem dvorcu pa tudi na beneški Doževi palači, ki jo krasita, med drugim, tudi Adam in Eva; upodobitev Kambizove zgodbe in sicer kar na dveh platnih so za svojo mestno hišo pri Gerardu Davidu pod konec 15. stoletja naročili meščani Bruggeja.³⁶ Kljub vpetosti v splošnoveljavni imaginarij srednjeveške Evrope, ki je značilna za podobe z ljubljanske mestne hiše, pa je treba omeniti, da je celoten koncept fasade ljubljanskega rotovža ikonografsko zelo podoben sklopu podob, ki ga najdemo v kotu med Porta della Carta in skrajnim severnim delom arkadnega hodnika Doževe palače v Benetkah: na portalu vidimo na vsaki strani po dve kardinalni kreposti in na vrhu Pravičnost, nad vogalnim kapitelom arkadnega hodnika pa si lahko ogledamo prizor Salomonove sodbe (sam kapitel krase še ena personifikacija Pravičnosti in sedem sodniških prizorov). Čisto mogoče je, da so ljubljanski meščani navdih za ikonografski program svojega rotovža dobili na številnih potovanjih v Benetke (znano je, da so si leta 1418 pridobili svoje mesto v Fondacu degli Tedeschi³⁷).

Opazovalec na trgu je torej lahko na glavni fasadi mestne hiše videl Iustitio, kako v vsej moččnosti sedi na prestolu in obdana s svojimi pomočniki razsoja v človeških zadevah ter deli pravičnost. Levo in desno od nje sta se pred njegovimi očmi odvijali dve sodniški zgodbi iz davne preteklosti. Na eni strani se je vojak z golim mečem pod mrkim Salomonovim pogledom pripravljal, da razpolovi kričeče dete pred očmi njegovih "dveh mater". Na drugi pa so vojaki odirali podkupljivega sodnika Sisamnes, da bi z njegovo kožo na Kambizov ukaz prevlekli stol njegovega naslednika. Poleg teh treh prizorov je mimoidoči na glavni fasadi lahko občudoval tudi podobe dvanajstih sibil (kje natančno so bile na fasadi te upodobitve je zgolj iz anonimusovega opisa nemogoče določiti, vendar se strinjamo s Sergijem Vilfanom, da so najbolj verjetno krasile podstrešni venec³⁸). Sibile kot modre žene oz. prerokinje so bile sestavni del imaginarija že v antičnem svetu. Ko so prešle v krščansko ikonografijo, se je njihovo

³² Ibid., str. 16 in 20.

³³ Ibid., str. 98/99.

³⁴ Ibid., str. 83.

³⁵ Ibid., str. 21.

³⁶ Haskell Francis, *History and its Images. Art and the Interpretation of the Past*, New Haven, London 1993, str. 459.

³⁷ Grafenauer, str. 138.

³⁸ Vilfan 1958, str. 22.

število dolgo časa spreminjalo, dobile pa so vlogo prerokinj, ki so napovedale rojstvo, trpljenje in vstajenje Kristusovo, tako da so predstavljale nekakšen ženski antipod starozaveznim prerokom. Njihovo število se je dokončno ustalilo na dvanajst s knjigo F. Barbierija (*Discordantiae nonnullae inter sanctum Hieronymum et Augustinum*, 1481) ravno v času gradnje ljubljanske mestne hiše.³⁹ Štiri kardinalne kreposti kot lastnosti prav(ičn)ega krščanskega človeka na obeh stranskih fasadah so dopolnjevale program sprednje.

Podobe na zidovih mestne hiše, ki na alegoričen način prikazujejo lastnosti (dobrih) "uradnikov", je treba razumeti kot "portret", kot upodobitev mestnih svetnikov, ki se odlikujejo po svoji modrosti, preudarnosti, zmernosti in hrabrosti, ter mestnega sodnika, ki je moder kot Salomon in pravičen kot Kambiz ter se ga ne da kupiti kot nesrečnega Sisamnesa. Slikarska oprema fasade mestne hiše pa ni bila zgolj posrednik identitete mestne uprave bližnji in daljni okolici, pač pa tudi sredstvo samoidentifikacije taiste mestne uprave. Podobe namreč niso imele učinka le na ljudi, ki so se zbirali pred mestno hišo, pač pa so gotovo imele vpliv tudi na tiste, ki so vanjo vstopali, da bi tam odločali o tej in oni pomembni zadevi. To misel potrjuje tudi dejstvo, da je imela slikarsko opravo, ki se jo da interpretirati na podoben način, tudi notranjost mestne hiše. Naš neznani avtor jo opisuje takole:

*V posvetovalnici je videti poslednjo sodbo ter slike nekaterih rimskih cesarjev in cesaric ter podoba mesta Ljubljane.*⁴⁰

Kot vidimo, je bila tudi na notranjih stenah posvetovalnega prostora upodobljena sodniška alegorija, vendar pa je ta simbolično oz. izpovedno močnejša od onih na zunanjsčini, kar podpira naše mnenje, da je bila namenjena prav tistim, ki so enako dejavnost opravljali v dotičnem prostoru. Opozarjala jih je, da bodo (na) koncu koncev sojeni tudi sami. Kar se tiče preostalih upodobitev, je njihova vloga v samoidentifikacijskem sistemu jasna: kako bi se mogli meščani Ljubljane predstaviti lepše kot s podobo lastnega mesta, s portreti rimsko-nemških vladarjev pa so pokazali na svojo vpetost v širši (politični) prostor.

Ostali sta še obe kamniti sohi z vogalov zunanjsčine mestne hiše. Čeprav ju obravnavamo na zadnjem mestu, pa to ne pomeni, da je bila njuna vloga majhna ali nepomembna. Ravno nasprotno, za meščane Ljubljane sta bila prav Adam in Eva

najpomembnejši simbol njihove avtonomnosti kot mestne skupnosti.

Adam in Eva sta bila od starokrščanske dobe dalje eden najbolj priljubljenih motivov krščanske ikonografije. Pogosto ju je bilo videti na cerkvenih portalih oz. fasadah, kjer sta mimoidoče opozarjala na izvirni greh, s katerim so bili rojeni na ta svet, ali pa sta kot prefiguraciji predstavljala Kristusa in njegovo mater Marijo (npr. stolnici v Bambergu in Würzburgu⁴¹). V poznem srednjem veku se začnata pojavljati tudi na fasadah profanih stavb (npr. Knežji dvorec v Dubrovniku, Doževa palača v Benetkah, meščanska hiša v Angersu, mestna hiša v Ljubljani). Po mnenju Michaela Camilla imata Adam in Eva na profanih stavbah drugačno vlogo kot na fasadah cerkva. Tu namreč ne igrata vloge prvih grešnikov v kontekstu izvirnega greha, pač pa posebljata prastarša, začetnika človeškega rodu.⁴² Njuna vloga je torej predvsem genealoška. To v primeru ljubljanskega rotovža dokazuje že sama njuna umestitev v dobro premišljen ikonografski program, v okviru katerega ju lahko razumemo le v omenjenem smislu, potrjuje pa anonimni pisec, ki ju v svojem opisu stare mestne hiše ne imenuje prva grešnika, pač pa naša prva starša.⁴³ Kontrast, do katerega pride zaradi dveh popolnoma različnih načinov razumevanja svetopisemske zgodbe, namreč "sakralnega" in "profanega", je le navidezen! Ne smemo namreč pozabiti, da je bilo Sveto pismo, predvsem Stara zaveza, v srednjem veku (in tudi še kasneje) poleg tega, da je bilo temeljna knjiga krščanske verskega nauka, tudi mitologija, torej zbirka zgodb o nastanku in razvoju človeštva. Zato nas ne sme presenetiti množica različnih pomenov, ki se skrivajo v isti zgodbi. Poleg tega pa tudi ne kaže pozabiti, da mnogo pojavov v srednjem veku, ki se zdijo s stališča modernega razumevanja tega daljnega obdobja popolnoma kontrastni, sodobniki niso doživljali kot nasprotja, pač pa kot različni plati iste medalje ali pa kot dva dela, ki sta se zlila v popolno celoto. Tako je bilo srednjeveškemu človeku branje enakih podob v različnih kontekstih na fasadah sakralnih in profanih stavb ter razumevanje njihovih pomenov veliko lažje in bolj naravno, kot se nam to zdi danes. Dvojnost vloge Adama in Eve v imaginariju srednjeveškega mesta je bila samo po sebi umevna.

Adam in Eva sta bila torej, poleg same oblike stavbe, tisti element ljubljanske mestne hiše, ki je imel ključno vlogo v samopodobi (identifikaciji) ljubljanskih meščanov. O tem poroča sam ano-

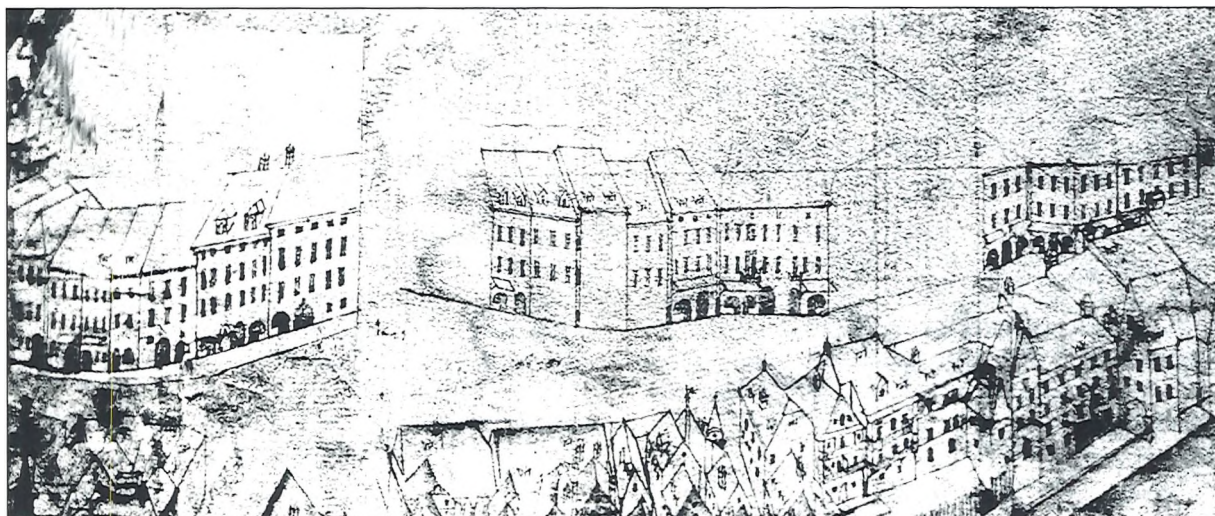
³⁹ Menaše Luc, geslo *sibila*, v: *Evropski umetnostno-zgodovinski leksikon*, Ljubljana 1971 (od tod citirano: Menaše), str. 1968; Geslo *sibila*, v: *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb 1990, str. 527/529.

⁴⁰ Vilfan 1958, str. 99.

⁴¹ Za Adama in Evo gl. Menaše, str. 17.

⁴² Predavanje o meščanski hiši v Angersu v okviru mednarodnega simpozija v Kremsu 1998.

⁴³ Vilfan 1958, str. 83.

Valvasor, Mestni trg ok. 1660 (povzeto po: F. Stele, Valvasorjeva Ljubljana)

nimni pisec, ko pravi, da je Eva veljala celo za simbol mesta.⁴⁴ Najbolje pa o tem, kako globoko sta bila Adam in Eva zakoreninjena v zavesti ljubljanskih meščanov kot njihov simbol, priča dejstvo, da sta "preživela" baročno prenovo mestne hiše v letih 1717/18. Ne samo da nista bila uničena, kar je bila običajna usoda artefaktov ob menjavi okusa, ampak sta celo dobila svoje mesto v novi stavbi. Gregor Maček je namreč posebej zanj načrtoval dve stenski niši v pritličju svoje baročne arhitekture⁴⁵ in jima na ta način dal vlogo temeljev nove mestne hiše – simbolno vlogo, ki sta jo igrala že dobrih dvesto trideset let na fasadi stare mestne hiše.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Bürger von Ljubljana und ihr Magistrat

Der alte Magistrat stand als einer der bedeutendsten Stadtkerne im Mittelpunkt des spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Alltags von Ljubljana. Allein durch seine (materielle) Existenz hatte er als Sitz der Stadtbehörde einen ausgesprochen symbolischen Charakter bei der Selbst-

identifikation der Ljubljanaer Bürger. Durch seine gut durchdachte Situierung am Hauptplatz, vor allem aber durch die äußere Form sowie Maler- und Bildhauerarbeiten wurde diese Funktion nur noch verstärkt. Gestalten an seiner Fassade, Salomons und Kambysses Urteil, Personifikationen der Gerechtigkeit und der vier Kardinaltugenden sowie die zwölf Sybillen stellten auf eine allegorische Weise die Stadträte mit dem Stadtrichter an der Spitze dar, also die Blüte des Ljubljanaer Bürgertums. Auf diese Weise führten die Einwohner von Ljubljana – im Einklang mit der gesamteuropäischen (politischen) Imagination – der näheren und weiteren Umgebung die Autonomie ihrer Stadt vor Augen. Diese war gerade durch den Prospekt der Stadt selbst, der die eine Wand des Sitzungssaals schmückte, am besten repräsentiert.

Die vielleicht bedeutendsten Symbole der Bürger von Ljubljana waren die Statuen von Adam und Eva, die jede an einer Ecke des ersten Stockes des alten Magistrats standen. Im Kontext des Profanbaus sind sie eher im genealogischen als im theologisch-moralistischen Sinne (der Portale von Stadtkirchen) zu verstehen. Am alten Magistrat hatten sie die Rolle der Ureltern inne und stellten wahrscheinlich das stärkste Element in der Selbstidentifikation der Ljubljanaer Bürger als (Stadt-)Gemeinschaft dar.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid., str. 23/24.

VIRI IN LITARETURA

- Grafenauer, B. (1963): Ljubljana v srednjem veku. Kronika (Ljubljana) 11, št. 3.
- Haskell, F. (1993): History and its Images. Art and the Interpretation of the Past. New Haven, London.
- Melik, A. (1929/30): Razvoj Ljubljane. Geografski vestnik (Ljubljana) V/VI.
- Menaše, L. (1971): geslo sibila. Evropski umetnostnozgodovinski leksikon. Ljubljana.
- Menaše, L. (1990): geslo sibila. Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva. Zagreb.
- Stele, F. (1928): Valvasorjeva Ljubljana. Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo (Ljubljana) IX.
- Steska, V. (1899): Stara mestna hiša ljubljanska. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko (Ljubljana) IX.
- Valvasor, J. W. (1689): Die Ehre des Herzogthums Krain, III. Band, Buch IX, Laibach, Nuerenberg.
- Veider, J. (1947): Stara ljubljanska stolnica. Njen stavbni razvoj in oprema. Ljubljana.
- Vilfan, S. (1956): Nekaj vprašanj iz zgodovine stare Ljubljane. Kronika (Ljubljana) IV, št. 3.
- Vilfan, S. (1958): Zgodovina ljubljanske mestne hiše. Ljubljana.
- Zwitter, F. (1929/30): Razvoj ljubljanskega teritorija. Geografski vestnik (Ljubljana) V/VI.

izvirno znanstveno delo

UDK 693(093.2):93/99(497.4 Lj.)"16"
prejeto: 8. 3. 1999

Nataša Polajnar Frelj

mag. umetnostne zgodovine
Slovenski verski muzej, SI-1295 Ivančna Gorica, Stična 17

Rokodelski red ljubljanskih kamnosekov in zidarjev iz leta 1676

IZVLEČEK

Cesar Leopold I. je 6. oktobra leta 1676 potrdil rokodelski red s svoboščinskimi členi za ljubljanske in hkrati vse na Kranjskem delujoče zidarje in kamnoseke. Red je bil sestavljen po vzoru graške in drugih bratovščin, z 29 členi pa nam omogoča vpogled v delovanje ljubljanske glavne zidarske in kamnoseške bratovščine oz. ceha, posredno pa nas seznaja tudi z organiziranostjo ljubljanskih kamnoseških delavnic, v katerih so bili poleg manj zahtevnih kamnoseških del, izdelani tudi številni baročni kamniti oltarji, prižnice in druga kamnita cerkvena oprema, ki so še danes ohranjeni širom po Sloveniji.

SUMMARY

THE CRAFT GUILD (ORDER) OF THE LJUBLJANA STONE-CUTTERS AND MASONS FROM THE YEAR 1676

The emperor Leopold I confirmed in October 1676 the craft guild with privilege articles for the Ljubljana and at the same time all in Carniola active masons and stone-cutters. The guild was composed by the standard of the Graz and other guilds. With 29 articles it enables insight in the activity of the main mason and stone-cutting guild of Ljubljana and indirectly acquaints us with the organisation of the stone-cutting manufactures in Ljubljana. Beside less demanding stone-cutting works those manufactures produced numerous baroque stone altars, pulpits and other church equipment made of stone, still preserved today across Slovenia.

Ključne besede: ceh, kamnoseki, zidarji, baročno kamnoseštvo

Rokodelski red ljubljanskih kamnosekov in zidarjev iz leta 1676, ki je veljal po vsej vojvodini Kranjski, omogoča vpogled v delovanje ljubljanske zidarske in kamnoseške bratovščine oz. ceha, zidarskih in kamnoseških delavnic, posredno pa nam razkriva tudi način življenja številnih zidarskih in kamnoseških mojstrov, pomočnikov in vajencev.¹ Čeprav so bili členi rokodelskih redov pisani bolj ali manj po enotnem modelu, so členi

omenjene bratovščine tako s kulturno-zgodovinskega kot sociološkega vidika zanimiv dodatek k raziskovanju in predstavitvi nekdanjega ljubljanskega baročnega kamnoseštva in so hkrati dragocen prispevek za poznavanje obdobja, v katerem so bile zgrajene številne nove zgradbe in iz kamna izklesane umetnine, ki še danes izražajo veličino ljubljanskega baroka.²

¹ Rokodelski red kamnosekov in zidarjev iz leta 1676, Arhiv Republike Slovenije, Vicedomski arhiv, fasc. I/146. Transkripcija dokumenta je delo Irene Lačen Benedičič. Nemško besedilo sta v slovenščino prevedli Janja Polajnar in dr. Ema Umek. Vsem se lepo zahvaljujem.

² Rokodelski red ljubljanskih kamnosekov in zidarjev sem vključila v svojo magistrsko nalogo o črnih baročnih kamnitih oltarjih, prižnicah in lavabojih, ki so bili večinoma izdelani v ljubljanskih kamnoseških delavnicah ob koncu 17. in na začetku 18. stoletja. Črni kamniti oltarji, prižnice in lavaboji so po svoji arhitekturni kom-

Rokodelski red in svoboščinske člene zidarske in kamnoseške bratovščine oz. ceha v Ljubljani in na Kranjskem je potrdil cesar Leopold I. 6. oktobra leta 1676, ponovno pa je bil potrjen 23. januarja leta 1706.³ Red in členi so bili sestavljeni po primeru graških in drugih bratovščin, napisani pa so bili z namenom, da bi se izkoreninile med mojstri in pomočniki kamnoseške in zidarske bratovščine oz. ceha vse nerodnosti in nepravilnosti, prevare, pohujšanja in nečednosti, ter da bi se vzdrževala primeren red in disciplina.⁴ Hkrati je zaščitil pred šušmarji tiste obrtnike na Kranjskem, ki so se zidarske in kamnoseške obrti naučili s pravih in rednim ukom, ter so bili včlanjeni v bratovščino. O redu sta dala svoje mnenje deželni glavar in deželni vicedom na Kranjskem, o njem pa so se posvetovali in ga potrdili Notranjeavstrijski tajni svetniki 8. julija 1676. Rokodelski red je bil napisan na gradu Ebersdorf, pod njim se je podpisal Christoph von Abele.

poziciji dokaj ploskoviti in nerazgibani. Večji poudarek je na barvni inkrustaciji, ki poživlja črno kamnito osnovo. Nekaj primerov je dekoriranih tudi s kvalitetskimi marmornimi kipi in reliefi (npr. Vrhnika, Mekinje, Hrenovice, Rakulik, Zagreb). Na Slovenskem, v nalogu so vključeni tudi spomeniki iz Kanalske doline, Vetrinja na Koroškem, Zagreba, Remet pri Zagrebu in Karlovca, je zaenkrat evidentiranih petinsedemdeset oltarjev tega tipa, šest prižnic in devet lavabojev, od tega je takšnih spomenikov največ v ljubljanski nadškofiji, sledita pa ji koprška in mariborska škofija. Naročniki teh del so bili predvsem predstavniki višjega cerkvenega in posvetnega sloja, npr. opata dveh cistercijskih opatij, Stične in Vetrinja, prior kartuzije v Bistri, rektor jezuitskega samostana v Ljubljani, avguštinski provincijal v Ljubljani, kapucini, zagrebški škof, frančiškani v Karlovcu, pavlinci v Remetah pri Zagrebu, od posvetne gospode pa Auerspergi, Gallenbergi, Gallenfelsi, Attemsi, Bucelleniji, Jakob Schellenburg in drugi. Avtorstvo večine teh spomenikov ostaja odprto vprašanje. Po vsej verjetnosti je glavnina del nastala v ljubljanskih kamnoseških delavnicah, kjer je delovalo ob koncu 17. in na začetku 18. stoletja več kamnoseških delavnic, ki so jih vodili mojstri kot npr. Matevž Potočnik (1675–1710), Mihael Cussa (ok. 1657–1699), Luka Mislej (1658–1727), Franc Grumnik (1671–1755), Francesco Bombasi (ok. 1654–1714) in Jozef Angelo Bon. V strokovni literaturi je zaenkrat na podlagi arhivskih dokumentov in ohranjenosti spomenikov na terenu najbolj raziskana kamnoseška delavnica Mihaela Cusse. Cf.: Nataša Polajnar Frelj, *Črni kamniti baročni oltarji ob koncu 17. in na začetku 18. stoletja v Sloveniji*, (Magistrska naloga, tipkopis) Ljubljana 1997; Blaž Resman, *Barok v kamnu. Ljubljansko kamnoseštvo in kiparstvo od Mihaela Kuše do Francesca Robbe*, Ljubljana 1995.

³ Ivan Slokar, Rokodelstvo in industrija v Ljubljani od konca srednjega veka do leta 1732, *Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja*, Razprave zv. 3, Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega, Ljubljana 1972, 66.

⁴ Rokodelski red za kamnoseke in zidarje je bil sestavljen v obodbju, ko razmejeval med bratovščino in cehom še ni bila dosledno izvedena.

Mihael Cussa, oltar sv. Antona Padovanskega, 1696, ž.c., Mekinje pri Kamniku.
Foto: Marko Frelj.

Rokodelski red obsega 29 členov, od katerih naj v nadaljevanju obširneje predstavim le nekatere. Prva dva člena sta namenjena ureditvi bratovščine zidarjev in kamnosekov oz. ceha z glavno skrinjo in knjigo, ki ju vodi cehovski mojster, govor pa je tudi o vpisu novih članov. Tretji člen določa pravila v zvezi s podelitvijo učnega pisma, ki se je morala vršiti vedno v Ljubljani. Poleg glavnega ceha v Ljubljani so namreč v drugih mestih ali v vsaki četrti dežele obstajali tudi podcehi, ki pa so morali biti odvisni od glavnega ceha in glavne cehovske skrinje. V četrtem členu med drugim izvemo zanimive podatke v zvezi z učno dobo in obveznim popotovanjem bodočih kamnoseških in zidarskih mojstrov. Kamnoseški ali zidarski pomočnik, ki je želel postati mojster in dobiti mojstrske pravice, je moral potovati po najmanj treh deželah in pri enem mojstru delati dve leti. Mojstrov sin ali tisti, ki se je poročil z mojstrovo vdovo ali mojstrovo hčerko, pa je moral pri enem mojstru delati eno leto. Napraviti je moral tudi mojstrsko delo, ki so ga za primerno ali neprimerno ocenili komisarji na magistratu in za to odgovorni cehovski mojstri. Vsak pomočnik, ki je želel dobiti naziv kamnoseški ali zidarski mojster, je bil dolžan napraviti takšno moj-

strsko delo in to po svojih najboljših zmožnostih in veččinah, ki se jih je naučil. Po pregledu dela je kandidat moral odgovarjati tudi na vprašanja. Po končanem preverjanju znanja, je tisti, ki je želel vstopiti v ceh, moral poleg učnega pisma, ki ga je podeljeval cehovski mojster vsako leto pred odprto cehovsko skrinjo v Ljubljani, predložiti še kakšno drugo potrdilo, npr. rojstni list v dokaz zakonskega rojstva, postati pa je moral tudi meščan in se s tem podrediti tudi meščanskim dolžnostim. V bratovščino so se morali vključiti tudi tisti rokodelci, ki so delali v manjših mestih, pa četudi samo pri najosnovnejših hišnih popravilih (5. člen). V istem členu je govor tudi o dolžnosti pravih mestnih zidar-skih mojstrov, ki so gradili ali popravljali cerkve, kapele, stolpe gradov, pomembne hiše in podobne stavbe. Ti mojstri so namreč morali izpolnjevati vse člene tega reda. Iz istega člena tudi izvemo, kakšen je bil odnos do tujih gradbenih (zidarskih) mojstrov. Če je v Ljubljano prišel zidarski mojster iz nemških ali laških dežel in sta ga zaradi njegove umetnosti sprejeli dežela ali magistrat, ga je bratovščina morala priznati za mojstra, on pa je bil dolžan bratovščino spoštovati, se z njo pogoditi za primerno ceno, ter sprejeti tudi meščanska bremena. V šestem in sedmem členu je govor o pogojih in pristojbinah pomočnikov za vstop v bratovščino in za sprejem med mojstre, o obveznem rednem srečanju vseh članov pri glavni bratovščinski skrinji v Ljubljani na Telovo, o pristojbinah pa so določila zapisana v osmem in devetem členu. Za bratovščino ljubljanskih in na Kranjskem delujočih zidarjev in kamnosekov je bil največji praznik na Telovo. Takrat so se morali vsi člani zbrati okoli bratovščinske skrinje, iti k maši in biti pri ustaljeni procesiji. Mojster, ki tega dne ni prišel h glavni skrinji, je moral v bratovščinsko skrinjo plačati 30, pomočnik pa 15 krajcarjev. Ta dan so člani darovali tudi bratovščini sv. Rešnjega Telesa in sicer mojster 1 funt rumenega voska, pomočnik pa pol funta. Od tega jih je lahko oprostila le božja sila, veliko uboštvo ali drugi tehtni vzroki. Na ta dan so iz bratovščinske skrinje dali tudi miloščino ubogim ljudem, predvsem pa tistim, ki so bili včlanjeni v zidarsko in kamnoseško bratovščino. Na Telovo so k glavni bratovščini v Ljubljani bili dolžni priti tudi v bratovščino včlanjeni mojstri in pomočniki iz oddaljenih mest in trgov. Bratovščina naj bi spregledala le tiste, ki jim je bilo potovanje nadležno in je zahtevalo izdatke, od njih pa je zahtevala, da doma opravijo dolžno pobožnost, ter da mojstri pošljejo v glavno skrinjo 30, pomočniki pa 15 krajcarjev. Enkrat v treh letih pa so se morali zbrati vsi mojstri in pomočniki na navedeni dan v Ljubljani ali vsaj od vsake deželne četrti en mojster in dva pomočnika. Navadnim zidarjem, oddaljenim od Ljubljane 3–4 milje, h glavnemu cehu ni bilo

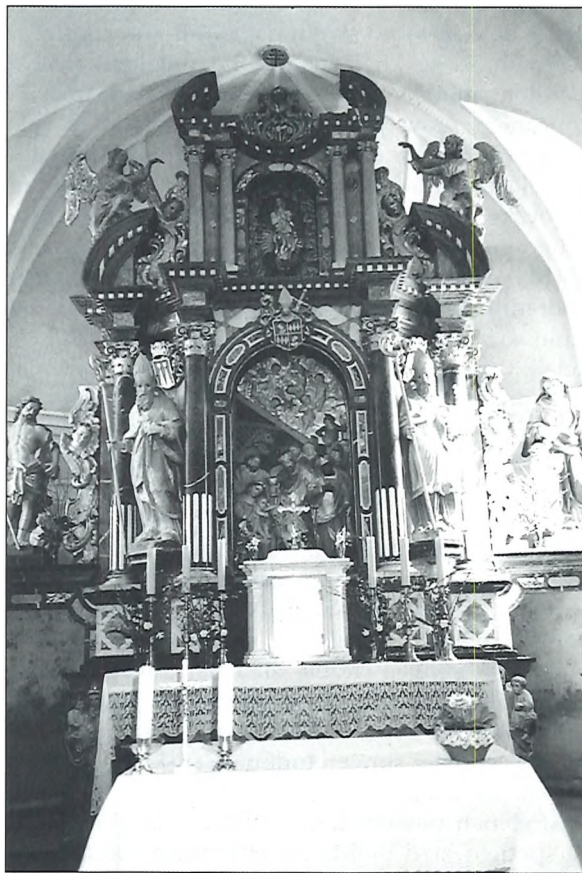
potrebno priti, morali pa so dati v cehovsko skrinjo svojo pristojbino (člen 9). Vajenca, ki naj bi postal kamnosek, je mojster lahko zadržal pri sebi pet let, tistega, ki naj bi se izučil za zidarja, pa tri leta. Pred začetkom učne dobe mojster vajenca ni smel zadržati pri sebi več kot štirinajst dni. Ko se je vajenec pri cehovskemu mojstru izučil, mu je ta moral podeliti učno pismo in to pri odprti glavni skrinji v Ljubljani. Vajenec se je moral v učni dobi obnašati do svojega mojstra in pomočnikov zelo spoštljivo, poslušno, zoper njih ni smel reči žal besede, njegova naloga je bila slediti mojstru v vseh stvareh, ter zvesto in potrpežljivo opraviti svoje delo brez kakršnih koli ugovorov. Vajencu je bilo ukazano, naj se izogiba pitju, kockanju in podobnim igram. V primeru grdega obnašanja, ga je čakala kazen in tudi če je bil že na koncu svoje učne dobe, ga je cehovski mojster lahko izključil iz bratovščine. V času učne dobe vajenec ni smel zapustiti mojstra, če pa je to storil, torej je pobegnil, ga nihče drug ni smel sprejeti. (člen 10). Vsak kamnoseški mojster je lahko imel tri pomočnike, zidar ali zidarski mojster pa kolikor jih je potreboval in zmogel (člen 11). Zidarski mojster je lahko imel toliko učencev, kolikor jih je potreboval, kamnoseški mojster pa je lahko imel naenkrat le enega vajenca. Šele ko je bil prvi vajenec pri njem že tri leta, je lahko k sebi vzel drugega. O obveznem uku pri rednih mojstrih izvemo nekaj v dvanajstem členu, o odnosih med mojstri in o odnosih do naročnikov pa v trinajstem in štirinajstem. Pomočniki so lahko odšli na dopust na dan sv. Gregorja ali sv. Mihaela in v tem času se niso smeli zaposliti nikjer drugeje (člen 13). V Ljubljani in na Kranjskem je bilo prepovedano delati mojstrom, ki niso redno hodili h glavni skrinji in ki niso bili za mojstra potrjeni od bratovščine. To določa petnajsti člen, kjer je razrešeno tudi vprašanje pomočnikov, ki hote ali nehotе delajo pri takem nepravem mojstru. Šestnajsti člen govori o prekrških in kaznovanju mojstrov, sedemnajsti o pomoči poštenim mojstrom, osemnajsti pa o prošnjah za izvajanje rokodelskih del. O plačah pomočnikov izvemo nekaj v devetnajstem členu, o ravnanju ob smrti članov bratovščine pa v dvajsetem. Od enaindvajsetega do šestindvajsetega člena so zapisana pravila o pravicah, dolžnostih in medsebojnih odnosih med mojstri, polirji, pomočniki in vajenci. Predzadnji, osemindvajseti člen, je namenjen urejanju zadev ob smrti pomočnika, zadnji, devetindvajseti, pa ponovno govori o šušmarjih in nepravih mojstrih, ki so pogosto gradili v mestih, samostanih, gradovih, trgih in župnijah nove zgradbe ali pa so stare popravljali in s tem prevzemali delo bolj izkušenim. Zaradi neizkušenosti in nevednosti so mnogokrat naredili grobe in velike napake, tako, da je bilo potrebno tako stavbo z velikimi stroški in v veliko škodo naročnika podreti. Tudi rezane kamne

je bilo potrebno popolnoma spremeniti ali na novo narediti. Tako so ti ljudje mnoge naročnike zavajali in oguljufali in ko so jim naročniki nasedli, so ti šušmarji včasih tudi kar izginili. Če se je tak šušmar pojavil, je bilo o tem potrebno obvestiti bratovščino, gosposka pa ga je morala odstrani in mu delo proti kazni prepovedati.⁵

Ta sumarični pregled naj bo dovolj za ponazoritev delovanja zidarske in kamnoseške bratovščine v Ljubljani pred več kot tristo leti. Njenih članov že zdavnaj ni več, ostala so nekatera njihova dela, med njimi tudi elegantni črni kamniti oltarji, prižnice in lavaboji, ki nas še danes očarajo s svojo lepoto.

WIR LEOPOLD VON GOTTEß GNADEN erwölter Römischer khayßer, zu allen zeiten, mehrer des reichs, in Germanien, zu Hungarn, Böheimb, Dalmatien, Croatien, Sclauonien. etc, khönig, erzherzog zu Össterreich, herzog zu Burgundt, zu Brabant zu Steÿr, zu Khärndten, zu Crain, zu Luxenburg, zu Württemberg, Ober- und Nider Schlesien, fürst zu Schwaben, marggraff des Hailigen römischen reichs, zu Burgau, zu Mähren, Ober- und Nider Lausniz, gefürster graff zu Habsburg, zu Tÿroll, zu Pfierdt, zu Khüburg, und zu Görz. landtgraff im Elsass, herr auf der Wündischen March, zu Portenau und zu Sällins etc.

BECKHENNEN offentlich mit diesem brüeff und thuen khundt allermäniglich, das beÿ unß N. die gesambte maister und gesellen der mauer und stainmezer handwerkhs in unserer haupt statt Laybach und in ganz Crain, geh[o]r[sam]st angebracht: waßgestalten sÿ sich zu verhüedtung aller unruehe und ungebüer und hingegen erhaltung guetter ordnung und ainigkheit undter ihnen, auf gewisse pünct und articuln verglichen, wie soliche hernachgeschrieben stehen und also lauthen

*Oltar sv. Treh kraljev, 1709, p.c., Vrh nad Rovtami.
Foto: Marko Frelih.*

ZU MEHRER befüerderung der ehr gottes und einpflanzung guetter zucht und ehrbarkheit, wie auch zu abwendung viller unordnung und unbefuegenußen, ist nachuolgende, dem gemainen weeßen nuzliche handtwerchsordnung und freÿhaits articl der maister und gesellen der mauer und stainmezer bruederschafft alda zu Laybach und auf das ganze herzogthumb Crain verfast und aufgericht worden.

⁵ Za primerjavo je zanimiv rokodelski red bratovščine ljubljanskih slikarjev in kiparjev, ki so ga odobrili župan, sodnik, svet mesta Ljubljane in deželni knez 11. januarja leta 1677. Iz njega npr. izvemo, da je v mestu hkrati lahko delalo šest slikarjev in trije kiparji (člen 10), da je za slikarje in kiparje trajala obvezna učna doba štiri do šest let, popotovanje štiri leta, pred vstopom v bratovščino pa je bilo obvezno delati dve leti pri članu bratovščine (člen 13). Mojstri so pri sebi lahko imeli le dva pomočnika in enega vajenca, v skrajnem primeru pa za krajši čas tudi enega pomočnika, ki je bil na popotovanju (člen 16). Cf.: Julius Wallner, Beiträge zur Geschichte der Laibacher Maler und Bildhauer im XVII. und XVIII. Jahrhunderte, *Mittheilungen des Musealvereines für Krain*, III, 1890, str. 103-139; Ivan Slokar, Rokodelstvo in industrija v Ljubljani od konca srednjega veka do leta 1732, *Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja*. Razprave zv. 3, Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega, Ljubljana 1972, 68.

IN NAMBEN der hailigen unzertailten dreÿfaltigkheit, gottes vatters, der unnß erschoften, gottes sohns, der unnß erlöst und Gott des hailigen gaists der unnß gehailiget hat. BEKHENNEN wür N. die maister und gesellen der mauer und stainmezer bruederschafft diser hauptstatt Laybach, für unnss selbst und auch an stadt und in namben aller anderen maister und gesellen des stainmez und mauer handwerchs, souill derselben in ermelten herzogthumb Crain wohnt und mit ordentlich redlicher lehrung gemelten handwerchs undterweisen und in diser bruederschafft ainverlaibt sein und sich ins khönfftig gebüerendt einuerlaiben lasßen, werden. Nach deme ain zeithero die jenigen, so das handtwersch nit ehrbar

und redlich, auch nicht bey rechtschaffnen pafsierlichen maistern gelehret, sich allerley einschleichung gebraucht und gebau aufzuding[en] und zuführen unterstanden; dahingegen aber dem bauherrn mit ihrer unwissenheit und unerfahrenheit; indeme inanerzue ainer khaumb ain quaterbeier bey ainem maister gewest und sich gleichwollen der maisterschafft und der gebewen undterwindet, in großen schaden eingelaitet haben: denen redlich[en] und erfahnen maistern und gesellen aber, so ihre lehr und wanderung erfüllt und vollstreckt, wie auch die bau und stainmezer khunst erfahren haben, das brodt vor dem mauß abschneiden und darnach, nach müßlingung der arbaith, sich flüchtig machen und die leuth hin und her anzusezen pflegen.

ALSO und damit allen disen unordnungen und unhail zaitlichen vorgebogen, guette ordnung, wie auch mithin der gebüerende christliche wandl eingepflanzt und erhalten, die untugendt; gottslästerungen, betrug und ärgernusßen, durch welche der allmächtige Gott sehr erzürnet wierdt, außgerottet und dahingegen undter denen maistern und gesellen diser bruederschafft die gebüerende ordnung und disciplin gehalten, christlicher wandl und gottes dienst, dauon seegen, glück und hail herkhumbt, exerciert und verichtet werde. Alß haben wir unß endtgeschlossen alda in der haupt stadt Laybach und für dißes hertzogsthumb Crain, andern erbländen gemäss, aine ordentliche und ehrbare bruederschafft und eigentliche handtwerchs ordnung und articl, nach dem exempl und beschaffenheit der gräzerischen und andern befreÿten bruederschafften, aufzurichten und darob sandthafft, ehrbar und vesst zuhalten, wie volgt.

ERSTLICHEN, solle alda in der haupt statt Laybach, der haupt statt Grätz gemäss, ain ordentliche und rechtmäßige ehrbare mauer und stainmez bruederschafft, oder zunfft, sambt der gebräuchigen haupt laadt aufgericht und ain ordentliches buech gehalten und dasselbe dem erwählenden zechmaister (welcher jährlichen die raidtung des einnehm- und außgebens thuen solle) anuertraut und darein alle die redliche maister einuerlaibt werden; zum zechmaister aber solle jederzeit ain in der khunst wollerfahnes mitgliedt erwählt werden, welcher sich ehrbar auferbaulich und unuerdächtig zuuerhalten schuldig.

FÜRS ANDERE, solle der zechmaister die jenen, so in dise bruederschafft einuerleibt zuwerden verlangen und der ehrbarkheit und handtwerchs

erfahrenheit gemäss seindt, auch von dem ehr[amen] handwerch darzue tauglich erkhendt und aufgenumben werden, fleißig einschreiben und ihnen dazumall dise ordnung zu ihrer nachrichtung, wie auch sonst, wenigst alle jahr ainmall vorlesen, oder vorleßen lasßen;

ZUM DRITTEN wierdt zwar verstadtet, daß die maister in andern stätten, oder jedem viertl des landts ain undterzöch halten mögen. Jedoch aber sollen dieselben von diser hauptzöch und haupt laadt alda zu Laybach dependiern, threue raidtung legen und sich vorhero alda einverlaiben lassen. Wie dan auch die freÿsprechung der lehrjungen, auch erthaillung der lehr brieff vor der haupt bruederschafft und laadt alda beschehen solle, daß aufdüngen aber wierdet denen außwendigen maistern zu hauß zuuerichten verstattet. Zumfall auch einem oder andern maister wegen der freÿsprechung beuorab in denen endtleghen stätten bey jetzigen mitlloßen zeiten, alhero auf Laybach zuerscheinen gar beschwörllich fallen wurde und ain solcher maister auß erheblichen ursachen auch zu verhuettung des schwären raiß uncostens und versaumbnuss die freÿsprechung zu hauß und in der statt, wo ein solcher bewohnt ist. Vorkheren wolte, so solle ein solcher maister derentwillen die haupt bruederschafft alda schröff[tlich] oder mundtlich begrüessen und vorhero umb die einwilligung, welche ohne sonderbar erheblichen ursachen nit abzuschlagen, bitten. Die lehr brieff aber sollen jederzeit alda bey der haupt laadt auf vorhergehende endtrichtung der gebüer ertheilt und gefertiget werden.

ZUM VIERDTEN da ein stainmez oder mauer gesell ain rechtschaffner eigentlicher stainmez und baumeister zu werden und das maisterrecht zuübekhumben verlangen wurde, derselbe solle wenigst in dreÿ ländtern gewandert sein und bey ainem maister alda zweÿ jahr, aines maister sohn aber oder der da aines maisters wittib oder tochter heürathen wurde, nur ain jahr arbaithen. So dan aber ist ain jeder schuldig sein maisterstukh wie von altersherkhumben zuraisßen oder sunsten in andereweeg dem handtswerkhs gebrauch nach sein wollerlehrnte khunst darzuthuen und da nun soliches maisterstukh von denen geordneten zunfft maistern und magistrattischen comihisarien für recht und handtwerch gemäss erkhendt und der gesell auf vorgehende examinierung und beandtwordtung der ihme fürgebenden fragen für tauglich zum maister befunden wierdt. So solle derselbe auf vorgehende adimplierung der andern und maisten des sechsten puncts, zu ainem maister aufgenumben werden. Jedoch solle ain jeder gesell, wellicher

maister zuwerden verlangt, seiner ehrlichen geburtshalber zumfall er dessen in anderweeg nit genuessambe zeugnuss hätte, sich bey zeiten umb ainem geburts brieff versehen und desselben, sambt dem lehrbrieff fürwaißen; wie zumallen aber ain statt burger werden und sich dem burgerlichen mitlaiden undterwerffen. Die jenigen mauerer aber, welche sich allberaith bißhero und vor diser ordnung, in denen stätten rukhsässig gemacht haben und daselbst das handtwerch traiben, sollen auch hinführo, ohne vorbesagte examinierung; jedoch auf vorgehende einuerlaibung in die haubt bruederschaft alda, geduldet werden, dahingegen aber gleichwollen, nach beschaffenheit des vermögens, etwas leidentliches in die ladt zulegen schuldig sein; die jenigen aber so ins khönfftig rechte baumaister und stainmezer werden wollen, werden auf disen vierdten sechßten und andere pünczt angewisen.

UND WAILLEN alda in Crain zue dem mauerer handtwerch sich gemänighklich die bauern und gayleuth zubegeben und nur allein das gemeine mauren zulehrnen und sogestalten undter ainem oder dem andern baumaister ihr lebenlang nach seiner anord[nung] unnd außwayßung zuarbeithe; nemblichen die grobe maur arbaith zuerrichten, sonsten aber münderst waitter zu-raißen pflegen. Als werden ZUM FÜNFFTEN solicher handtwerchs genosßne und dergleichen sich in denen geringern städtlein befundede mauerer, welche nictes anders, alß nur gemeine reparationes in denen gemeinen häußern zuerrichten pflegen, bey solchen ihrem altherkhumben und gewohnheit gelasßen, jedoch seindt auch dieselben schuldig sich in die bruederschaft, gegen ainer laydentlicher anlaag, einzuerlaiben welcher aber ain rechtschaffner statt: und baumaister sein und importirliche gebau, alß khürchen capellen, gschlösßer, thurn, fürnembe häußern und andere dergleichen gebau von neuen aufrichten oder reparieren wolte, derselbe muess den vorigen und andere articl erfüllen. Eß seye dan sach, das etwo auß teutsch oder wällisch landt ain baumaister herkhumben wurde und denselben die löb[liche] la[ndschaft]a[fft] oder ain ehrß[amer] m[a]g[i]stratt, wegen seiner khunst aufnemb[en] und alda haben wolte. Ein solcher baumaister solle auch von der bruederschaft für ainen maister erkhendt werden; jedoch ist er schuldig bruederschaft zuehren und sich mit ihro nach billichen dingen abzufünden, wie auch zu dem burgerlichen mitlaiden zu concurrirn.

WELICHER NUN ZUM SECHSTEN in diße bruederschaft einuerlaibt und zum maister aufgenummen zuwerden verlangt. Derselbe solle

sich vorhero mit der bruederschaft verstehen und in die ladt nach beschaffenheit der perschon, des orths und der zeit, nach erkhandtnuss der vier darzur deputierenden commihsarien, ain leidentliche gelts qvota erlegen und sein maistermahl geben; hernach aber alle quatermber in die ladt funffzehen khreuzer entrichten; jedoch mit der, im folgenden neunten punct begrüffnen limitation.

INGLEICHEN SOLLE ZUM SIBENDTEN ain jeder stainmez oder mauerer gesell alle quatermber in gemelte bruederschaft laadt ainen groschen zuerlegen und in allen püncten sich, diser ordnung gemäss, zuuerhalten bey straff schuldig und verbunden sein.

ZUM ACHTEN ist auch dahin geschlossen, das alle und jede maister und gesellen, so sich auf vier maill oder doch dreÿ weegs herumb umb die haubt statt Laybach befunden. Am tag des zarten fronleichnambs christi sich alher zu der haubt ladt verfügen und bey dem zächmaister zusamben khomben dem gottes dienst verrichten und sich zu der gewöhnlichen procehsion stellen. Hernach aber andere, die bruederschaft anbetreffende sachen fürnemben und abhandlen; die jenigen aber, so ausser gottes gewalts oder erlaubnuss außbliben und hiezur nit erscheinen wurden in die bruederschaft büchßen, die maister dreÿßig, die gesellen aber fünffzehen kreuzer in gelt; der löblichen bruederschaft Corporis Christi aber die maister ain pfundt, die gesellen aber ain halben pfundt gelbes wachs erlegen sollen; welchen aber gottes gewaltd, grosse armueth oder andere erhebliche ursachen endtschuldigen, einsolicher solle, auch bey der bruederschaft dits orts für entschuldiget gehalten und mit disen anlaag geltern verschont werden. Eß solle auch an disem tag denen hauß armen leuthen, bevorab aber denen jenigen, so diser stainmez und mauerer bruederschaft ainuerlaibt sein, auß der ladt oder bruederschaft büchsen ain allmosen gegeben werden.

UNND OB ZWAR die in denen weiter entlegnen stätt[en] und märkhten wohnende maister und gesellen, welche in diser bruederschaft einuerlaibt sein, am vorbemelten tag des zarten fronleichnambs christi, denen andern haubt stätt[en] und darinen aufgerichten haubtbruederschaften gemäss, auch alhero auf Laybach zuerscheinen schuldig seindt. Wailen aber daß raißen etwaß ungelegen ist und darzur ain uncosten erfordert wierdt, alß will die bruederschaft ZUM NEUNDTEN mit solchen dispensieren, jedoch sollen dieselben zu hauß die andacht gebüerendt verrichten und die hieuer außgeworffne

gebüer: alß nemblich ain maister dreÿßsig, ain gesell aber funffzehen khreuzer; die gemaine in den fünfften articl begrüffne mauerer aber etwaß weniger zu der haubt ladt und in die bruederschafft büchßen alda zu Laybach schickhen; gleichwollen aber in dreÿ jahren ainmall alle maister und gesellen zusamben alhero an ernenten tag erscheinen oder aber wenigist von ainem jeden viertl dem zäch maister sambt ainem maister und zwaÿ gesellen alhero abordnen. Zumfall aber ain oder der andere maister, oder gesell so gestalten von wenigen mitlen wähen das sye in diser ordnung außgeworfene anlaag gelter nit khöndten erschwingen und endtrichten; so sollen soliche möglichist verschont und mit ihnen ein mitlaiden gehalten, auch über das vermögen nit geprest werden. Ingleichen sollen die jenige gemaine mauerer von wellichen die meldung in dem fünfften articl beschehen und dieselbe von der haubt statt Laybach vier oder doch dreÿ maillweegs entfehrnt seint, respectu der erscheinung alhero verschont. Zu entrichtung aber einer leidentlichen laadts gebüer verbunden sein.

ZUM ZEHENDTEN ist dachin beredt worden, daß ain maister ein lehrjungen zum stainhauer oder stainmezer auf fünff jahr, ain mauerer aber auf dreÿ jahr lang aufdingen und vor dem aufdingen nicht länger, alß vierzehen tag in der prob erhalten; volgendts dem zechmaister fürstellen und wan ain lehrjung außgelehrt, vor ihme zechmaistern ledig zellen und so dan denselben einen gebreüchigen lehr brieff vor der haubt laadt alda zu Laybach zustellen solle. Dachin gegen aber ist ain jeder lehrjung in seinen lehr jahren gegen seinem maister, maisterin und gesellen und sunsten gegen mänigkhlichen sich ehrbar zuuerhalten, allen gehorsamb und ehr zulaisten, sich kheiner ainigen ungebüerenden wört und widersetzlichkeit anzumasßen sondern dem maister zuvolgen; auch in allen und jeden dingen sich ehrbar, gethreu, fleissig und geduldig zuuerhalten und die ihme anbeuelchende arbaith ohne alles murren und widerredt zuuerrichten, wie auch das störzen und muessiggang sauffen und spillen und alle dergleichen unbefuegnusßen gänzlich zumaiden schuldning, wurde aber ain lehrjung wider disen articl und sein shuldigkheit handlen. So solle er fürs erste von seinem maister gebüerndt corrigiert und zur besserung angemahnt. Beÿ nicht fruchtender güette schärfßer bestraft und da auch die schärfßere bestraffungen nichts wolten verfangen und das verbrechen gleichwollen grob und groß wäre derselbe gar des handtwerchs, wan auch schon etwo seine lehrjahr vasst zum ende giengen, jedoch auf vorgehende erkhandtnuss des zechmaisters und der bruederschafft,

endtsetzt werden. Eß solle auch khein lehrjung, welicher in seinen lehrjahren von seinem lehrmaister, ohne genuesamb und erhöblichen ursachen und ohne vorwissen des zöchmaisters, aussetzen oder sonsten flüchtigen fuess nemben wurde. Befüerdert noch auch von ainigen maister aufgenommen werden.

SO ist auch zum AÜLFFTEN beredt, das ain stainmez maister drey gesellen und mauerer oder baumaister aber souill er derselben bedarff und vonnöthen hat aufnehmen und füerdern möge. Ingleichen khan ain mauerer oder baumaister souill lehrjungen, alß ihme gefält ain stainmezmaister aber nur ainen auf ainmal aufdingen; wan aber der erste lehrjung schon dreÿ jahr in der lehr sich befündet, so mag der maister woll den andern aufdingen.

ZUM ZWÖLFFTEN, da ain lehrjung auß unwissenheit beÿ ainem unredlich[en] und in unserer bruederschafft nit einuerlaibten maister gelehrt und sich sunsten ehrlich und redlich verhalten hätte, derselbe solle eheunder beÿ der bruederschafft nit befüerdert oder in die zech angenommen werden. Er lehrne dan zuuor, nach erkhandtnuss des zechmaisters und der maister, noch ain laidentlichen zeitlang beÿ ainem redlichen maister und verstehe sich mit der Bruederschafft.

ZUM DREYZEHNDTEN solle auch ain maister dem andern khein gesündt haimb oder offentlich nicht abreden, aufwiglen oder abwendig machen. Da aber jemandt betreten wurde, welicher hierwider gehandelt, ain solicher solle, nach erkhandtnuss des zechmaisters und der zunfft, unnachlässlich gestrafft werden und wan ain gesell von seinem maister urlaub nem[en] will, so muess soliches umb st. Georgi Michaeli geschehen und darff ausser diser zeiten, ohne erheblichen ursachen, beÿ ainem andern nit in die arbaith treten, noch sich verdingen, sondern alsobalden anderwärts wandern. Wan aber ain frembder gesell alhero gewandert wäre und khein arbaith bekhomben khundte, so solle ihme auß der laadt ain zährungs hilff dargestrekht werden.

Eß SOLLE AUCH ZUM VIERZEHNDTEN ain maister dem anderen nit in sein arbaith gräuffen, oder dieselbe verachten, noch auch sunsten haimblich undterschleichen und undtergrüebeln. Wan auch ain maister beÿ ainem bauherrn etwaß zusuechen hat, so solle khein anderer maister dem bauherrn arbaithen, biß der vorige maister befridiget; oder doch ihme die eheiste befridigung annerbotten und versichert werde. Jedoch solle

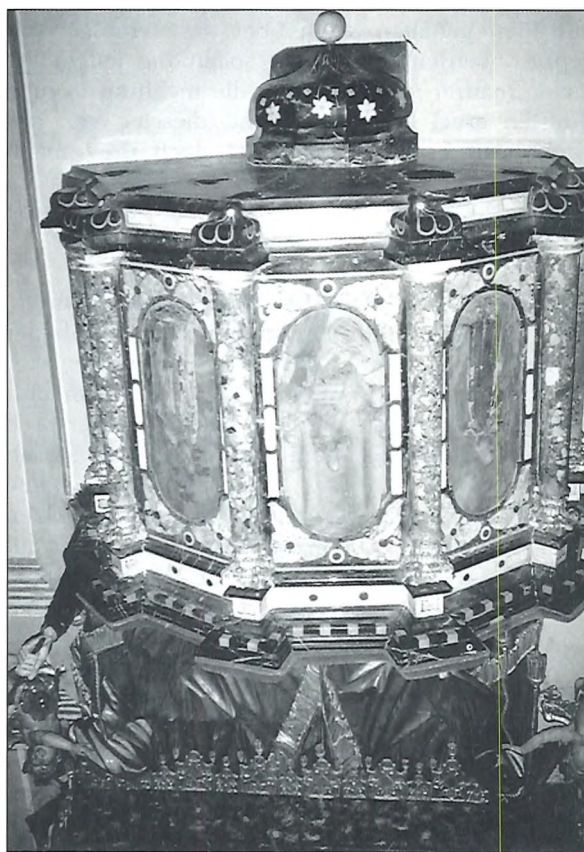
dits orts gegen denen höhern standts perschonnen ain bescheidenheit gebraucht werden. Welicher maister aber über diesen punct wissentlich handeln wurde, derselbe solle dem undterschleuhnen maister den schaden, auf vorhero gehende ordentliche liquidierung guedt machen und noch darzur, nach beschaffenheit der sachen gestrafft werden.

ZUM FÜNFEZEHENDTEN solle kheiner und münderst in disem landt Crain das handtwerch, alß ain maister, zu traiben befuegt sein, welicher nicht ordentlich bey der haupt ladt alda zu Laybach, oder doch mit ihrer einwilligung, zum maister aufgenommen worden. Welicher aber das widrige thätte, solle von der bruederschaft außgeschlossen und für ainen stimpler und störrer gehalten; auch khein redlicher gesell bey ihme zu arbaithen befuegt sein, welicher gesell aber in seiner führung stunde und sich auf der bruederschaft anmahnung und auflaag von ainern solchen stimplerischen maister, welche ohne das vermög deß hinnachfolgende neun und zwainzigsten articls, nicht sollen geduldet werden, nit absöndern wolte, ain solcher solle auch auß der bruederschaft außgeschlossen und bey derselben nicht befördert, auch nit für redlich erkhendt werden. Wan aber ain gesell bey ainem stimplerischen maister auß unwissenheit arbaithen wurde, so solle ihme an seiner fehrern beförderung, so lang er solches nit gewust nichts hinderlich sein.

ZUM SECHZEHEHENDTEN ist fehrer abgeredt, das welicher maister sich ungebüerlich, unzichtig, unehrbar und in ainem, oder dem andern übel verhüelte und daß seinige unnützlich, zum schadn und abbruch seines waibs und der khünder, muethwillig verschwendete, auch in jahr und tag die gewöhnliche christliche catholische beicht und H. communion nicht verrichtete und sunsten die predigen und anhörung des worts gottes unterliesse, der solle zeitlichen durch den zächmaister in der güette zu ainem besßern wandl vermahnet. Zum andermall aber, da imfall khein besßerung eruolgt, durch die bruederschaft bestrafft. Zum dritten mall aber, da khein besßer[ung] oder bekherung volgen wolte, für unredlich erkhendt, von der bruederschaft außgeschlossen und khein redlicher gesell in seiner führung gelassen werden.

ITEM SO IST ZUM SIBENZEHEHENDTEN beschlossen, da ain maister so dieser bruederschaft einuerlaibt ist, sich auch ehrbar, ehrlich und woll verhalten hat, durch ein feurs brunst, langwährige khrankheit oder ain anders unglück,

wie sich dann soliches durch verhängnuß gottes füegen khan, in die armueth und verderben gerathen wäre und ihme nit aufhelffen khundte. Ainem solichem maister solle zu seiner lebensnotturfft ein beyhilff auß der bruederschaft büchßen dargestrekht und gelichen werden; da aber derselbe sein vorige gesundtheit, auß barmherzigkeit gottes erlangen und herfür khomben wurde, so solle er dises darlegen ehrbar und threulich mit dankh widerumb zuerstaten schuldig sein, zumfall er aber sogestalten in der armueth absterben und nichts verlasßen wurde, alß solle ihme dasselbe, umb gottes willen nachgesehen werden.

Prižnica, ž.c., Mozirje. Foto: Marko Frelih.

FÜRS ACHTZEHEHENDTE solle auch einer dem andern das handtwerch gebett, wie mans zunnen pflegt, öffentlich vor dem zechmaister und handtwerch und nirgendts anderstwo zulehnen schuldig sein. Eß seye dan von dem handtwerch bewilliget und erlaubt.

ZUM NEUNZEHEHENDTEN ist auch beredt, das ain jeder maister seinem gesellen dem lohn, oder besoldung, nach beschaffenheit seiner arbaith, fleiss und khunst ehrfahrenheit, wie auch, nach

beschaffenheit der zeiten und mit undterschaidung der besßern und schlechtern jahren, damit er mit ehrn bestehen und außkhomben khan, geben möge. Dahin gegen aber sollen die gesellen ihren lohn nicht verschwenden, noch auch mit abforderung desßelben die maister staigern und beschwären und dardurch ihnen die arbaith vertreiben und so gestalten dieselben in schaden bringen; welicher gesell aber hierwiderhandlen wurde, derselbe solle nach erkhandtnuss der bruederschafft gestrafft werden.

FÜRS ZWAINZIGISTE, da ain maister, oder gesell, so diser bruederschafft einuerlaibt ist, sterben wurde und nichts verlasßen thätte, so solle ain solcher handtwerchs, genosßner auß der laadt christlich zur erden bestättet und von allen anwesendem maistern und gesellen zum ruehebett beglattet werden.

ZUM AIN UND ZWANZIGISTEN ist bedingt das welicher maister ainen pallier an seiner statt das werkh zuuerrichten fürstellen thuet und das vertrauen zu ihm hat, derselbe solle in dem werkh und arbaith fürdersamb, gethreu und fleißig sein; auch die andern ihm untergebene zum fleiss und embsigkeit halten, keine schandtbare worth gottes lästerungen, oder unzucht, noch auch ainige unbefuegnuss gestatten: wie dan ingleichen alle gesellen ihren maistern den gehorsamb zulaisten und sich gegen ihnen aller beschaidenheit und ehrerbiedung zugebrauchen, gottes lästerungen, unzucht und leüchtfertiges leben; item das stürzen und sauffen, beuorab an hailigen sonntag und anderen feiertagen gänzlich zumaiden, in der forcht gottes zuwandeln, denen predigen beßzuwohnen und göttliches worth anzuhören (darauf ainem jeden maister die obsicht, und achtung zugeben zuesteht und obliget) und sich also in allem ehrbar und redlich zuuerhalten und dem pallier, in abwesenheit des maisters, dem gebüerenden gehorsamb zulaisten schuldig sein sollen. Welicher gesell wider disen articl handeln wurde, derselbe solle andern zum exempl, empfindlich abgestrafft werden.

ZUM ZWAY UND ZWAINZIGISTEN solle kein pallier, oder anderer gesell, seinem maister die arbaith, oder das werkh verkhlänern und verachten. Villweniger aber denselben beß dem bauherrn unterschleichen; sondern sich ain jeder pallier und gesell seiner zugesag und gelibts, mit welchen er seinem maister verbunden, erindern. Welicher aber sich dits orts vergreüffen, und desßen überwißen wurde, derselbe solle von der bruederschafft und handtwerch waillen ainem solchen ohne daß, daß maisterrecht zubestritten

nit gebüert, außgeschlossen; oder doch, beß etwo beschehender intercehsion, woll abgestrafft und dem undterschlichen maister die genuesambe satisfaction gegeben werden.

ZUM DRE UND ZWAINZIGISTEN, solle kein gesell fürderung haben, allein er gelobe diser ordnung in allen püncten nachzukhomben und dieselben zuuollziehen; sunsten und in dem widrigen solle derselbe von dannen abgeschafft; wie auch welicher gesell wißentlich beß ainem unredlichen maister, fürderung gesuecht und beß ihm, über vorhero beschehene vermahnung, gleichwoll gearbaith hätte, in diser bruederschafft nicht geduldet werden.

Eß Soll auch ZUM VIER UND ZWAINZIGISTEN kein gesell umb fürderung jemandt andern, alß den maister selbst, oder in seiner abwesenheit, seinen pallier, der ihm dan, beß verhandner arbaith, biß auf des maisters ankunft zubefördern befuegt, ansprechen. Es solle auch kein ainiger gesell, ohne vorwissen und bewilligung seines maisters, in der wochen an ainem werchtag, sonderlichen am montag, feiertag machen und herumb luedern dan hierdurch nicht allein daß gelt unnützlich verschwendet, die arbaith zuruck gestelt und der maister an seinem trauen und glauben gespört, sondern auch der bauherr aufgehalten und verhindert wirt. Welicher aber hierwider handeln wurde, derselbe solle zum erstenmall von disem unfueg vätterlich abgemahnt; zum andernmall ihm sein stürzen scharpff verwissen, hernach aber, beß nit helfender güette, nach erkhandtnuss des zechmaisters gestrafft werden. Ingleichen sollen die gesellen, da dieselben sich etwo mit fleiss undterreden und ihren maistern die arbaith stören wurden, woll empfindlich abgestrafft werden.

ZUM FÜNF UND ZWAINZIGISTEN, da ain gesell über ainen maister waß unehrbar oder unredliches wuste, solle er solches dem zächmaister in gehaimb anzeigen und ihn sunsten niderst außbraitten oder außschreÿen; der zächmaister, aber solle, ain solliche unbefuegnuss abstraffen und daß jenige fürkheren, waß ehrbar, recht und billich ist. Also solle auch ain gesell dem andern an der arbaith nichts ungebüerliches zuefüegen, auch nicht verlaimbden, verkhlänern oder an seiner ehr verletzen, da aber ýchtes solches beschäch, solle dasselbe den nächsten son[ntag] oder feiertag darauf dem maister anzeigen und die sach endtwerder durch ihn verglichen oder aber gar an den zächmaister angebracht und durch ihn hingelegt, wie auch der verlüstigte thaill gestrafft werden; endtzwischen

aber solle weder ainer noch der andere gesell auß der arbaith nit außstehen, damit dem bauherrn sein arbaith nit verhindert und dits orts ain jeder gesell gleichwolte biß zu außtrag der sachen, unueracht und redlich gehalten werde.

ALLE ehrbar und redliche gesellen, sollen für das SECHS UND ZWAINZIGISTE zu ihrem abzug von ihren maister und maisterin und von mänigkhlichen den gebüerenden abschidt und urlaub nemen und mänigkhlichen ohne clag und beschwär halten; wie nit weniger alle schulden bezallen; womit, so sollen sye solang und vill nit für guedt erkhendt und befüerdert werden, biß Sye alles Zur richtigkheit gebracht haben werden.

ZUM SIBEN UND ZWAINZIGISTEN, da ain gesell, so diser bruederschafft einuerlaibt, nit auß einem muethwilligen üblen leben und wegen der verschwendungen sondern auß unglückh, oder andern haimbsuechungen gottes, erkhranken wurde und sich verzöhren und also in armueth gerathen thette; denselben solle auß der bruederschafft büchßen ain gebüerliche unterhaltung fürgelichen. Dahingegen aber, da demselben der liebe Gott widerumb zu seiner gesundtheit helffen wurde, soliche beyhülff durch ihn in die büchßen guetgemacht und bezalt: da er aber sich ohne befridigung hinwekhmachen wurde, aller orthen und zu jederzeit zu der bezallung angehalten und noch darzur woll empfindtlich bestraft werden.

Da nun zum ACHT UND ZWAINZIGISTEN ain gesell auß diser bruederschafft des zaitlich(en) todts fürwurde und waß verlassen thätte, soll dasjenige, waß über den conducts uncosten und etliche heilige messen und schulden verbleibt, seinen nächsten befreundten gegen einer bekhandt-nuss, zuegestellt werden, da aber einer gar von weithen her wäre; oder khein befreundter in jahr und tag nit fürkhämben und auch von dem seinigen nit selber disponiert hätte, solle der zöchmaister solichen verlaß zu handen der bruederschafft nemen, die farnuss zu gelt machen und in die bruederschafft büchßen legen und dauon die richtige raittung geben.

UND waillen ZUM NEUN UND ZWAINZIGISTEN UND LESTEN, die stimpler und störrer und dergleichen unerfahrne, auch in unßerer bruederschafft nit einverlaibte leuth, gar oft in denen stätten, clöstern, schlössern, märkhten und pfarren neue gebau aufzurichten, oder die alten zu repariern sich anmasßen und die arbaith zwar etwaß wollfailler zuübernemen und zuführen pflegen, dahingegen aber wegen ihrer unerfahrenheit und unwisßenheit gar oft und ge-

mänigkhlich so grobe und grosse fäller begehen, das dergleichen unformbliche und untaugliche gebau hernach mit großen uncosten und zum höchsten schaden der bau parthey, nidergerisßen und nidergeworffen, auch die geschnitten stainer gänzlichen verändert, oder neue gemacht werden müesßen und also diese leuth nicht allein die bau partheyen beuorab aber bey denen clöstern, schlössern, pfarr und filial khürchen sehr überführen und rewerendo betrügen, sich auch gar fft wekhmachen und dieselben ansezen; sondern auch dem gemainen weeßen, alß weliche respectu ihres wandls in kheinem mitlaiden, noch auch in ainiger guetten disciplin begrüfen in vill weeg schädlich sein und denen anderen redlich und wollerfahren maistern und gesellen das liebe brodt vor dem maull abschnaiden; alß sollen solliche stimpler und störrer, es befunden sich nun dieselben in denen städt: vorstätte, märkhten, clöstern, schlössern, pfarren, oder wo es immer will, aufanrueffen der bruederschafft alda, durch die grundtobrigkheiten abgeschafft und die arbaith bey straff verboten und eingestellt und da die güette nichts fruchten wurde, bey fehrerer betretung ainem solichen der handwerchszeug hinwekhgenumen und er noch darzur wol empfindtlich bestraft werden; dauon die helffte der grundtobrigkheit, die andere helfte aber der bruederschafft verlaiben solle.

*Lavabo, stolnica sv. Nikolaja v Ljubljani, 1706.
Foto: Nataša Polajnar Frelj.*

UND unns darauf diemütigist gebetten, wür gerueheten ihnen soliche handtwerchs und freyhais articulen aller gnädigist zuuerlaihen und zu confirmiern.

WANN wür nun gnädiglich angesehen solich ihr gehorsamste bitte, wie zumallen auch erwogen, das dise obbeschribne handtwerchs ordnung und articulen, über die abgeforderte bericht und guethachten von unseren landtshaubtman und landts vizdomben in Crain, nach denen umständen und beschaffenheit der jezigen, zeiten und der handtwerchsgenosßen alda in Crain, in etwaß gemässigt und verbessert, auch auf soliche waiß von unßern I: Ö: [Inerösterreichische] gehaimben räthen undterm achten julij dises sechzehnhundert sechs und sibenzigsten jahrs darzue undterthänigist eingerathen worden; alß haben wür darein gnädigist gewilliget und denach mit woll bedachtem mueth guettem rath und rechtem wissen, ob einuerlaibte handwerchs und freyhais articulen, in angezognem ihrem inhalt und begrüß gnädiglich confirmiert und bestätigt thunen daß auch confirmieren und bestätigen ihnen dieselbe auß khayßer:[licher] und landtsfürstlicher machts vollkhombenheit hiemit wisßentlich und in crafft diß brieffs souill wür von rechts und billichkeit wegen daran zu confirmiern und zubestätigen haben und sÿ in deren üblichen gebrauch sein unnd mainen, sezen und wollen, das dieselbe handtwerchs articulen gedachter stainmezer und mauerer cräftig und mächtig sein; von der gesambten zunfft und handtwerch in allen ihren püncten und articulen, städt, vest und unuerbrüchlich gehalten und volzogen und darwider von niemandt, weder haimblich, noch offentlich etwass fürgenomben, oder gehandelt werde, auch obbelmte handtwercher sich derselben privilegien und neuen ordnung freyen, gebrauchen und geniesßen sollen und mögen, von allermänighklich unuerhindert.

UND GEBIETTEN darauf allen und jeden unseren nachgesezten obrigkheiten, statthaltern, landtshaubtleuthen, praelathen, graffen, freyen, herren, ritteren, khnechten, haubtleuthen, wizdomben, pflegern, verweßern, landterichtern, burgermaistern, richtern, räthen, burgeren, gemainden und sonst allen andern unseren ambtleuthen, unterthannen und gethreuhen, gaist-[lichen] und weltlichen ernst unnd vestiglich mit disem brieff und wollen, das sÿ mehrgedachte handwercher der stainmezer und mauerer in Crain: wie auch ihre nachkhumben und einuerlaibte bey mehrernten ihren freyhaiten und handwerchs ordnung und diser unßer khayßerlich[er] und landtsfürstlicher confirmation gänzlich und ge-

rueheiglich bleiben lasßen, sÿ darbey vestiglich schutzen und handthaben, und ihnen daran khein eintrag, oder hinderung thunen noch das jemandts andern zuthuen gestatten in khein waiß, alß lieb ainen jedem seÿ, unser schwäre ungnadt und straff und darzur ain pöen, nemblich ZEHEN MARCHS löthiges goldts, zuuermaiden, die ein jeder, so oft er freuentlich hierwider thätte, unnnß halb in unßer cammer und den anderen halben thail denen belaidigten unnachlässlich zubezallen verfallen sein solle, jedoch behalten wür unnnß, unßern erben und nachkhumben gdist. beuor, soliche ordnung nach gelegenheit der zeit und läuffe, zu mindern, zumehrern, oder gar abzuthuen und solle dise handtwerchs ordnung und freyhait denen vorgesezten obrigkheiten, an ihrer ersten instanz, auch sonst allen andern alten recht und gerechtigkeiten unpraeiudicierlich sein; MIT URKHUNDT diß brieffs, besiglet mit unßerm khayßerlichen anhangenden, insigl: sogeben ist auf unßerem schloss zu eberstorff den sechsten monaths tag octobris, nach christi, unsers lieben herren und seeligmachers gnadenreichen geburth, im sechzehnhundert, sechs und sibenzigsten, unßerer reiche des römischen im neunzehenden, des hungarischen, im zweÿ und zwainzigsten und des böhaimbischen, im ain und zwainzigsten jahre Leopoldt.

J. P. Hoch Frhr
ad mandatum sacrae ca[esareae]
L. S.
maiestatis proprium.
Christoph v[on] Abele

ZUSAMMENFASSUNG

Die Handwerksordnung der Ljubljanaer Steinmetze und Maurer aus dem Jahre 1676

Die Handwerksordnung der Ljubljanaer Steinmetze und Maurer aus dem Jahre 1676, die für das gesamte Herzogtum Krain Gültigkeit hatte, gewährt Einsicht in die Tätigkeit der Bruderschaft bzw. Zunft der Maurer und Steinmetze, der Maurer- und Steinmetzwerkstätten, mittelbar auch in die Lebensweise zahlreicher Maurer- und Steinmetzmeister, -gesellen und -lehrlinge. Obwohl die Artikel der Handwerksordnungen mehr oder weniger nach gleichem Muster verfaßt sind, stellen

die Artikel der erwähnten Bruderschaft sowohl vom kulturhistorischen als auch vom soziologischen Standpunkt eine interessante Ergänzung zur Erforschung und Beschreibung der ehemaligen Ljubljanaer Barocksteinmetzkunst dar. Außerdem leisten sie einen wesentlichen Beitrag zur Kenntnis eines Zeitalters, in dem zahlreiche neue Gebäude und aus Stein gehauene Kunstwerke entstanden, die noch heute von der Bedeutung des Ljubljanaer Barocks Zeugnis ablegen. Die Ordnung wurde am 6. Oktober 1676 von Kaiser Leopold I. zum ersten Mal und am 23. Januar 1706 nochmals bestätigt. Sie wurde nach dem Vorbild der Ordnungen der Grazer und anderer Bruderschaften verfaßt. Der Landeshauptmann und der Landesvicedom von Krain gaben dazu ihr Urteil ab, über die Ordnung berieten die innerösterreichischen Geheimräte, die sie am 8. Juli 1676 bestätigten. Die Handwerksordnung wurde auf Schloß Ebersdorf verfaßt und von Christoph von Abele unterfertigt. Die Handwerksordnung für die Ljubljanaer Steinmetze und Maurer umfaßt 29 Artikel und wird im Archiv der Republik Slowenien (Vizedomisches Archiv, Fasz. I/146) aufbewahrt.

VIRI IN LITERATURA

- Arhiv Republike Slovenije (ARS), Vicedomski arhiv, fasc. I/146.
- Resnam, B. (1995): Barok v kamnu. Ljubljansko kamnoseštvo od Mihaela Kuše do Francesca Bobbe. Ljubljana.
- Slokar, I. (1972): Rokodelstvo in industrija v Ljubljani od konca srednjega veka do leta 1732. Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja. Razprave 3, Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega. Ljubljana.
- Wallner, J. (1890): Beiträge zur Geschichte der Laibacher Maler und Bildhauer im XVII. und XVIII. Jahrhunderte. Mittheilungen des Musealvereins für Krain III (Laibach).

izvirno znanstveno delo

UDK 929. Attems I. M.
930.85:728.8(497.4 Podčetrtek)"1715/1723"
prejeto: 25. 1. 1999

Igor Weigl

dipl. umetnostni zgodovinar
SI-2250 Ptuj, Potrčeva 50/a

Prenova gradu Podčetrtek v letih 1715–1723

IZVLEČEK

Grof Ignacij Marija Attems (1652–1732), sodi med pomembnejše naročnike baročne umetnosti na Štajerskem, ob prenovi gradu Podčetrtek v letih 1715–1723 pa je sodeloval v vlogi arhitekta. Članek obravnava tudi slikarja Franca Ignacija Flurerja in njegova dela pred letom 1723, zaključuje ga vrednotenje gradu Podčetrtek.

SUMMARY

THE RENOVATION OF THE PODČETRTEK CASTLE IN THE YEARS 1715-1723

The count Ignacij Marija Attems (1652–1732) was one among the important consignees of baroque art in Styria during the renovation of the Podčetrtek castle in the years 1715–1723 where he was active in the role of the architect as well. The article deals with the painter Franc Ignacij Flurer and his works before 1723, and is concluded with evaluation of the Podčetrtek castle.

Ključne besede: Ignacij Marija Attems, grad Podčetrtek

V članku želim opozoriti na Ignacija Marijo grofa Attemsa, ki je s svojim posegi na umetnostnem področju izrazil presegel lokalne okvirje in na danes dobesedno razpadajoči grad Podčetrtek, ki ga je omenjeni grof v letih 1715–1723 spremenil iz renesančne utrdbe v baročno rezidenco.¹

I.

Z Ignacijem Marijo grofom Attems–Heiligenkreuzem (1652–1732) je mogoče povezati vidnejše spomenike profane baročne umetnosti na Štajerskem.² Bil je drugi sin kranjskega vicedoma Janeza

Friderika³ in njegove tretje soproge Marije Frančiške, rojene markize Strozzi. Krščen je bil 15. avgusta 1652 v ljubljanski stolnici, botrila pa sta predstavnika dveh najuglednejših kranjskih družin, grof Herbert Auersperg in grofica Eleonora Thurn, rojena markiza Gonzaga.⁴ Velja omeniti tudi tri sestre iz tega zakona. Klara Terezija grofica Attems je leta 1672 vstopila v samostan klaris v Mekinjah, kjer je bila šestkrat zapovrstjo izbrana

občine Slovenska Bistrica, II, Slovenska Bistrica 1990, pp. 146–148; Od tod citirano Frank–Šerbelj 1990.

³ Janez Friderik je bil v kranjske deželne stanove sprejet 16. januarja 1643, cesar Ferdinand III. ga je leta 1649 imenoval za kranjskega vicedoma. Umrli je 15. decembra 1663 v Ljubljani, pokopan je v kapucinskem samostanu v Vipavskem križu, ki ga je sam ustanovil. Glej: Ilwof, Franz: Die Grafen von Attems Freiherren von Heiligenkreuz in ihren wirken in und für Steiermark. Gr.-dec 1897, p. 14. Od tod citirano: Ilwof 1897.

⁴ Schivitz Von Schivitzhoffen, Ludvig: Der Adel in Matriken des Herzogtums Krain. Gorica 1905, p. 9. Koblar, A(nton): Ljubljanci v 17. stoletju; Izvestja muzejskega društva za Kranjsko, X, Ljubljana 1900, p. 181. NŠAL, Krstne knjige, Ljubljana, sv. Nikolaj, 1643–1653, pp. 304–305.

¹ Članek je nastal med avtorjevim podiplomskim študijem, ki ga finančno podpira Ministrstvo za znanost in tehnologijo, za kar se mu na tem mestu zahvaljujem. Za ljubeznivo posredovanje arhivskega gradiva pa se želim zahvaliti osebju Arhiva Slovenije, Zgodovinskega arhiva Ptuj in Nadškofijskega arhiva v Ljubljani.

² Grad Brežice, dvorec Statenberk, palača v Gradcu, grad Podčetrtek, grad Slovenska Bistrica, dvorec Gösting. O Ignaciju Mariji Attemsu in z njim povezanimi spomeniki sta doslej najboljše pisala: Frank, Ulrike in Šerbelj, Ferdo: Kratka zgodovina grofov Attems, Zbornik

za opatinjo in je umrla leta 1706.⁵ Marija Agnes se je leta 1667 poročila z grofom Otom Thurnom iz beljaške linije, po njegovi smrti leta 1678 je postala dvorna dama cesarice Eleonore Gonzaga, vdove po Ferdinandu III. Marija Ana se je leta 1670 poročila z grofom Ludvikom Zollnerjem. Po njegovi smrti, se je leta 1683 znova poročila na Štajerskem, tokrat z grofom Jurijem Stubenbergom.⁶

Ker raziskav, ki bi življenje Ignacija Marije Attemsa obravnavale tudi po zgodovinski plati, ni, je mogoče navesti le nekaj, časovno precej oddaljenih, podatkov k njegovi biografiji. Ignacij Marija je leta 1673 obiskoval latinsko šolo v Rušah.⁷ Šola, njen učni program je verjetno ustrežal stopnji jezuitske gimnazije, je uživala velik ugled, saj so se tukaj šolali dečki iz vse Notranje Avstrije, pa tudi Ignacij Marija je sem poslal svoje sinove.⁸ V ljubljanski stolnici ga srečamo 31. julija leta 1678, ko je bil, skupaj z Elizabeto Pernburg, boter ob krstu Ignacija, sina Klavdija in Ane Marije della Fontana.⁹

Leta 1683 ga je cesar Leopold I. imenoval za svetnika dvorne komore, leta 1689 so ga štajerski deželni stanovi imenovali za vrhovnega proviantnega mojstra slavonske in petrinjske marke. To službo je opravljal do leta 1703, poročil o morebitni vojaški karieri Ignacija Marije ni.¹⁰

Ignacij Marija se je 5. februarja 1685 poročil z grofico Marijo Regino Wurmbrand, ki mu je rodila sedem otrok. Po njeni smrti se je 28. septembra 1715 poročil z grofico Kristino Krescentijo Herberstein, ta zakon je ostal brez otrok.¹¹

Leta 1682 je Ignacij Marija kupil gosposčino Podčetrtek (Landsberg), ki jo je država zasegla Ivanu Erazmu grofu Tattenbachu.¹² Z večjo pre-

novo gradu je verjetno začel šele po letu 1715, saj je na temenu grajskega portala ob njegovem grbu izklesan tudi grb njegove druge žene Kristine Krescentije grofice Herberstein.¹³

Prenova oziroma barokizacija gradu Podčetrtek, ni bil prvi gradbeni podvig Ignacija Marije. Že v devetdesetih letih 17. stoletja je pričel z zidavo dvorca oziroma vile Štatenberk, okoli leta 1700 je sledila prenova gradu Brežice, med leti 1702–1705 je sezidal palačo v Gradcu. Pri gradnji slednje je dokumentirano sodelovanje arhitekta Joachima Carloneja, vendar je Wiltraud Resch opozorila, da Attemsova palača ne kaže veliko sorodnih potez z ostalimi, arhivsko izpričanimi Carlonejevimi deli.¹⁴ Avtorica meni, da bi bilo, zaradi prepletanja tradicionalnih in sodobnih elementov, mogoče vsaj zasnovo palače pripisati Ignaciju Mariji, Joachim Carlone pa naj bi poskrbel za njeno izvedbo.¹⁵

Domnevo o arhitekturnem ustvarjanju Ignacija Marije podpira tudi njegov portret, upodobljen je skupaj s tremi starejšimi sinovi, ki ga je Frančišek Karl Remb okoli leta 1700 naslikal za slavnostno dvorano gradu v Brežicah.¹⁶ Grof je v oblačilu "all'antica" bolj slečen kakor oblečen, s šestilom in načrtom v roki, z dvema nepogrešljivima atributoma arhitekture torej, se nam kaže kot arhitekt.¹⁷

Omeniti gre tudi freske v slavnostni dvorani gradu Slovenska Bistrica. Dvorano je leta 1721 freskiral Franc Ignacij Flurer, ki je svoje delo signaliral in datiral.¹⁸ Na severni steni sta ob grbu

⁵ Klara Terezija je bila krščena 14. julija 1654. Botrila sta ljubljanski knezoškof Oton Friderik grof Buchheim in Poliksenija grofica Portia. Nadškofijski arhiv Ljubljana, Krstne knjige, Ljubljana, sv. Nikolaj, 1653–1664, p. 47. Verjetno je naročila oltar sv. Frančiška Asiškega v mekinjski cerkvi, saj je na njegovi menzi upodobljen grb grofov Attems. Glej: Polajnar-Frelj, Nataša: Črni kamniti oltarji ob koncu 17. in na začetku 18. stoletja v Sloveniji, magistrska naloga, tipkopis. Ljubljana 1997. p. 129; s starejšo literaturo.

⁶ Biografski podatki sester Attems-Heiligenkreuz so pozeti po: Guelmi, Girolamo: Storia genealogico-cronologica degli Attems Austriaci. Gorica 1783, p. 116. Od tod citirano Guelmi 1783.

⁷ Mlinarič, Jože: Seznam imen iz Latinske kronike, Ruška kronika. Maribor 1985, p. 156.

⁸ O poučevanju v ruški šoli glej: Vrtnjak, Viktor: Osnovno šolstvo v Rušah do leta 1918, Ruška kronika. Maribor 1985, pp. 409–414. O Ignacij Marijinih sinovih v njej pa: Mlinarič ibid., p. 189. in 201. Dizma in Tadej sta bila vpisana leta 1698, Ernest Amadej leta 1703.

⁹ NSAL, Krstne knjige, Ljubljana, sv. Nikolaj, 1678–1686, p. 2. Koblar, A(nton): Ljubljanci v 17. stoletju, Izvestja muzejskega društva za Kranjsko, X, Ljubljana 1900, p. 181; navaja, da je bil krst 28. julija 1678.

¹⁰ Guelmi 1783, p. 133; Ilwof 1897, p. 18.

¹¹ Guelmi 1783, p. 134; Ilwof 1897, pp. 18–19.

¹² Pirchegger, Hans: Die Untersteiermark in der Ge-

schichte ihrer Herrschaften und Gültten, Städte und Märkte. München 1962, p. 235; Stopar, Ivan: Grad Podčetrtek. Ljubljana 1995, p. 19; od tod citirano Stopar 1995. Ilwof 1897, p. 16, navaja, da je Ignacij Marija gosposčino kupil leta 1686.

¹³ Guelmi 1783, p. 154; navaja, pri tem omenja "libri parrocchiali di Gratz", da sta se poročila 28. septembra 1715. Primerjaj tudi genealoške tabele objavljene v Cimperman-Lipoglavšek, Marjana: Iluzionistične poslikave gradov v lasti družine Attems na slovenskem Štajerskem, ZUZ, n. v. IX, Ljubljana 1972, p. 7 in Frank-Šerbelj 1990, p. 152.

¹⁴ Resch, Wiltraud: Grazer Barockpalais – Ihre Stellung im überregionalen Kontext; Barock-regional-international, Kunsthistorisches Jahrbuch, 25. Graz 1993, pp. 311–312.

¹⁵ Ead., ibid., p. 312.

¹⁶ Frank-Šerbelj 1990, p. 146; slika je v zasebni lasti v Avstriji, na podlagi objavljene fotografije ni mogoča identifikacija tlora.

¹⁷ Tudi sicer je ikonografija brežiške slavnostne dvorane, celotno stropno zrcalo je namenjeno personifikacijam umetnosti in znanosti, v tem ji je soroden tudi strop slavnostne dvorane v Štatenberku, razmeroma nenačelna za precej militantno nastrojen čas okoli leta 1700. Žal še zmeraj pogrešamo natančno ikonografsko in ikonološko analizo svetnih poslikav, ki jih je naročil Ignacij Marija Attems. O atributih arhitekture: RIPA, Cesare: Iconologia, Padova 1611, Garland Publishing, Inc., New York & London, 1976, p. 26.

¹⁸ Glej tudi: Murovec, Barbara: Grafični listi po Simonu Vouetu in Charlesu Le Brunu kot predloge za baročne stropne poslikave na Kranjskem in Štajerskem, Acta historiae artis Slovenica 1, Ljubljana 1996, p. 17. Avtorica

Ignacija Marije putta z atributi slikarstva in arhitekture, dveh umetnostnih zvrsti, ki ju je naročnik fresk vseskozi podpiral.

Natančnejšo predstavo o arhitekturnem ustvarjanju Ignacija Marije dobimo na podlagi računa za dela, ki jih je v letih 1718–1719 na gradu Podčetrtek izvršil celjski meščan in kamnosek Matija Pacht.¹⁹ Za izdelavo urnega okna, verjetno tega, kar danes imenujemo urni stolpič, po pokazanem mu načrtu njegove ekscelence, je kamnosek zahteval 40 goldinarjev. V njegovi ekscelenci smemo videti Ignacija Marijo Attemsa, ki je delo naročil in tudi plačal. V opombi na dnu strani, Ignacij Marija jo je na gradu Slovenska Bistrica pripisal 20. februarja 1720, izvemo, da je kamnosek za izdelavo urnega okna dobil 28 goldinarjev. Omemba Ignacija Marije kot avtorja načrta potrjuje domneve, da je grof tudi z načrtovanjem aktivno posegal v naročene gradnje. Obseg tovrstnih posegov bo mogoče natančneje določiti z nadaljnjim študijem njegovih gradenj in arhivskih virov.

Urn stolpič, 1718–1719, stanje 19. oktobra 1998.

Urn stolpič v Podčetrtku je še ohranjen in je postavljen na vrhu vzhodnega grajskega krila. Sestavljene je iz kvadratnega okvirja, ki ga zaključuje ločno čelo, ob njem sta dve voluti. Urni mehanizem je skoraj povsem uničen. Ignaciju Mariji je mogoče pripisati tudi urni stolpič na gradu v Brežicah, njegov zaključek ni ohranjen, ki je le

trdi, da je Flurer dvorano v Slovenski Bistrici poslikal leta 1722 po naročilu Dizme grofa Attemsa. To ne drži, saj je Dizma postal lastnik gradu Slovenska Bistrica šele po smrti svojega očeta Ignacija Marije, leta 1732. Dizma je v letih 1713–1715 resda bil poročen z Marijo Zofijo grofico Herberstein, vendar se je leta 1717 poročil z Marijo Julijano grofico Wildenstein; glej Guelmi 1783, p. 138 in opombo 13.

¹⁹ ARS, Graščinski arhivi XIX, PODČETRTEK, HARTENSTEIN, OLIMJE, Dominicalia, fsc. 8, ovoj 721. Fond ni paginiran, zato navajam ovoje po letih. Transkripcijo računa za dela, ki jih je v letih 1718–1719 za Podčetrtek izvršil Matija Pacht objavljam v prilogi.

varianta zgornjega. Zaključeno skupino tvorijo portal, ki vodi na brežiško stopnišče, glavni portal gradu Podčetrtek in portal v obzidju gradu v Slovenski Bistrici. Vsi naštetni so precej samosvojih oblik, njihova igriva in izrazito linearna zasnova kaže na avtorja, ki je bil bolj vešč risanja, kakor pa dejanskega zidanja. Menim, da so tudi ti delo Ignacija Marije.

Takšno arhitekturno ustvarjanje za plemiča, ki je živel okoli leta 1700, ni presenetljivo. Osnova plemiške vzgoje je bila bogaboječnost in krepostnost, vendar se je mladi plemič moral naučiti tudi pisati, brati, tujih jezikov, izbranega govorjenja in vedenja, ravnanja z orožjem ter jezdenja in plesanja. Seznaniti se je moral s pravnim redom, zgodovino, geometrijo in z njo povezanimi vojaškimi znanostmi. Sem sodi tudi poučenost o vojaški in civilni arhitekturi in z njima povezano risanje, obvladovanje slednjega pa je plemiču pomagalo tudi pri podajanju sodb o slikarstvu. Izobraževanje se je zaključilo s potovanjem po Evropi, na katerem je bilo pridobljeno znanje moč poglobiti in obenem pridobiti tudi nova. Šele tako oborožen plemič je mogel primerno reprezentirati svoj stan in njegov položaj v družbi.²⁰

Arhivskih virov, ki bi govorili o nivoju izobrazbe Ignacija Marije, je bilo objavljenih le malo,²¹ razvozlana ikonografija fresk v podružnični cerkvi Device Marije na Pesku v Slakah pri Podčetrtku, v 18. stoletju je bila romarska, in grajske kapele v Slovenski Bistrici, poslikavo obeh je naročil Ignacij Marija Attems, pa vendarle kaže na kaj več, kot le omembe vredno izobrazbo.²²

Ob številnih poslikavah cerkvenih in svetnih notranjščin, ki jih je Ignacij Marija naročil, ter ob slikarjih, ki zanj niso le delali, ampak tudi živeli, se zastavlja vprašanje, če in kakšne slike je grof zbiral. Ker študij o zbirateljstvu na Slovenskem ni, ostaja vprašanje odprto, historiat galerije Attems–Heiligenkreuz pa je mogoče orisati vsaj z nekaterimi opornimi točkami.

Začetek galerije smemo iskati vsaj v sredini 17. stoletja, zbirka pa je bila, vse do svojega konca po

²⁰ Heiß, Gernot: Standeserziehung und Schulunterricht. Zur Bildung des niederösterreichischen Adelligen in der frühen Neuzeit, Adel im Wandel, razstavni katalog. Rosenberg 1990, pp. 391–427. O vzgoji in izobrazbi kranjskih plemičev v času med 1500–1700 glej: Žvanut, Maja: Od viteza do gospoda. Ljubljana 1994, pp. 59–79 in 158–169. Analizo nekaterih plemiških knjižnic na Kranjskem v drugi četrtini 17. stoletja in ob njegovem koncu je objavil: Stuhel, Marko: Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren. Plemiški zapuščinski inventarji 17. stoletja kot vir. Ljubljana 1995, pp. 78–112.

²¹ Resch, Wiltraud: *ibid.*, p. 312; avtorica pove, da je v zapuščinskem inventarju Ignacija Marije popisanih več knjig o arhitekturi, vendar ne navaja katere.

²² Menaše, Lev: Marija v slovenski umetnosti. Celje 1994, pp. 293–295. Za opozorilo o romanjih v cerkev Marije na Pesku se lepo zahvaljujem kolegici Metodi Kemperli.

2. svetovni vojni, nenehno povezana s Kranjsko in Štajersko. Po smrti Janeza Friderika, kranjskega vicedoma in očeta Ignacija Marije, so na Mateni (Höfflein in Iggerpoden) 24. decembra 1663 popisali sobo, ki je bila resda le "Ein ausspalieretes Zimmer Von gemainen harrn", vendar je v njej viselo tudi sedem slik.²³

Vdova po Janezu Frideriku Attems in mati Ignacija Marije, Marija Frančiška je v svojem ljubljanskem stanovanju zapustila zajetnejšo dediščino. Tako so 19. februarja 1668 v Blagayevi palači, kjer je stanovala, popisali tudi 52 slik, ki so kazale pester izbor tem od sv. Hieronima do ciganske vedeževalke, 5 krajin na papirju, ter ne navsezadnje, opremo hišne kapele.²⁴

Tudi Ernesta Amadeja (1694–1757), bil je sin Ignacija Marije in ljubljanski knezoškof, razkrije zapuščinski inventar kot vnetega zbiratelja slik.²⁵ Na dvorcu Goričane so popisali 637 slik, kar je bila najboljše zasebna galerija pri nas. Večji del te zbirke je bil razstavljen v štirih sobah prvega in treh sobah drugega nadstropja dvorca, v obeh krilih, ki so ju v letih 1830–1831 podrli.

Konec galerije Attems–Heiligenkreuz je prinesla druga svetovna vojna in dogodki takoj po njej. Njen tedanji lastnik Ferdinand Marija, ki je zbirko leta 1939 odprl za javnost, je del slik, zaradi bombardiranja Gradca, dal prenesti v varnejšo Slovensko Bistrico.²⁶ Večina slik je po vojni seveda izginila, del pa so jih prek FZC vendarle prevzele muzejske ustanove.²⁷ Večji del zbirke, ki je po vojni še ostala v Gradcu, je bil, tako kot tudi knjižnica, razprodan.²⁸

II.

Starejšo stavbno zgodovino gradu Podčetrtek je v osnovnih potezah podal že dr. Ivan Stopar.²⁹ Barokizacija gradu, ki nas tukaj najbolj zanima, je ostala nedorečena. Potek del, ki jih je naročil grof Ignacij Marija Attems, je mogoče rekonstruirati na podlagi arhiva gosposčine Podčetrtek, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije. V nekaj primerih je arhivske podatke še mogoče primerjati s stanjem na terenu.

Ne vemo, če je bila dota, bogate in že nekoliko priletne Kristine Krescentije Herberstein, povod za prenovo oziroma barokizacijo gradu Podčetrtek.³⁰ Gotovo je, da so z deli pričeli proti koncu leta 1715.³¹ Upravnik Anton Robida od takrat ni več skrbel le za običajno delovanje gosposčine, ampak je moral nadzirati tudi cel roj mojstrov in njihovih vajencev ter hlapcev, ob koncu opravljenih del pa jih tudi ustrezno izplačati.

V letu 1716 sta bila na delu dva obrtnika iz Konjic.³² Andrej Friderik je za opravljena steklarska dela dobil 16 goldinarjev in 49 krajcarjev. Janez Oto Plabserg je pripeljal deske za pode, okenske krila in še kaj, vse skupaj v vrednosti 34 goldinarjev in 35 krajcarjev. Gašper, prior iz Žič, pa je s svojim podpisom potrdil, da je gosposčina Podčetrtek, na Silvestrovo 1716, za šipe iz samostanske glažute plačala 35 goldinarjev. Za grad sta delala celjski vrvar ter tamkajšnji meščan in mizarjski mojster Luka Muschkath. Mizar je skupaj z vajencem, delala sta med 13. julijem in zadnjim decembrom leta 1716, zaslužil 65 goldinarjev in 42 krajcarjev. Stroške v letu 1716 zaokroži račun za 105 goldinarjev in 54 krajcarjev, izstavljen za opravljene prevoze gradbenega lesa.

Leta 1717 se zvrstijo računi za večja gradbena dela na gradu.³³ Znova srečamo mizarja Luko Muschkatha, ki je v tem letu zaslužil 64 goldinarjev in 27 krajcarjev. Štirje tesarji so izstavili račune v

²³ ARS, Zapuščinski inventarji, fsc. 1 lit. A št. 10, p. 7. Smole, Majda: Graščine na nekdanjem Kranjskem. Ljubljana 1982, p. 283, navaja, da Matena v tem inventarju ni navedena, kar ne drži. Inventar dvorca na Rakovniku pri Ljubljani, njegov lastnik je Janez Friderik bil v letih 1650–1663, se ni ohranil; ead.: *ibid.*, pp. 412–413.

²⁴ ARS, Zap. inv., fsc. 1 lit. A št. 12, pp. 39–40 in 43–45. Kapela je bila opremljena s "Capelln Pildt" sv. Frančiška iz ebenovine in obitega s srebrom, srebrnim "Pildt" sv. Trojice, tremi drugimi oltarnimi "bilder" iz srebra in s sedmimi kamnitimi "pildter". Pildt je, v tem kontekstu, lahko relief, lahko pa tudi plastika. Kratek izpis iz njene zapuščine je bil objavljen v Šorn, Jože: Nekaj gradiva za študij našega baroka, ZUZ, n. v., V–VI, Ljubljana 1959, p. 451. Tapiserije Marije Frančiške omenja tudi Štular, Hanka: Tapiserija v Sloveniji, razstavni katalog, Narodni muzej. Ljubljana 1982, p. 18.

²⁵ ARS, Zap. inv., fsc. 3 lit. A št. 66, pp. 145–272. Krajši izpis je objavil Šorn, Jože; *ibid.*, p. 448.

²⁶ Frank–Šerbelj 1990, p. 157.

²⁷ Zeri, Federico & Rozman, Ksenija: Evropski slikarji, katalog stalne zbirke, Narodna galerija. Ljubljana 1997. Od tod citirano Zeri & Rozman 1997. Med razstavljenimi slikami jih je vsaj 20 takih z ugotovljeno provenienco iz zbirke Attems–Heiligenkreuz; o tem, kako so slike po vojni "izginjale" je izredno zgovoren zapis na p. 199.

²⁸ Dehio Handbusch Die Kunstdenkmäler Österreichs – Graz. Dunaj 1979, p. 97.

²⁹ Stopar, Ivan: Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, 5. Ljubljana 1993, pp. 71–78. Stopar 1995, pp. 30–31. O rezultatih sondiranja na gradu glej: Varstvo spomenikov, XXXIII, Ljubljana 1991, p. 310.

³⁰ Kristina Krescentija, lastnica gosposčine Vurberk in že dvakrat vdova, se je z Ignacijem Marijo poročila 28. septembra 1715. Glej: Slekovec, Matej: Wurmberg. Maribor 1895, pp. 67–69 in opombo 11.

³¹ ARS, Gr. a. XIX, PODČ., HART., OLIMJE, Dominicalia, fsc. 7, ovoj 1715. O pripravi na gradbeni poseg priča potrdilo, ki ga je 28. decembra na dvorcu ptujskih minoritov Hammer pri Majšperku, podpisal brat Gašper Quallander, "Inspector am Hammer". Gosposčina Podčetrtek je tukaj kupila 17000 različnih žebeljev v vrednosti 23 goldinarjev in 15 krajcarjev.

³² Podatki o delih v letu 1716 so povzeti po potrdilih hranjenih v ARS, Gr. a. XIX, PODČ., HART., OLIMJE, Dominicalia, fsc. 8, ovoj 1716.

³³ Podatki o izplačilih v letu 1717 so povzeti po ARS, Gr. a. XIX, PODČ., HART., OLIMJE, Dominicalia, fsc. 8, ovoj 1717.

vrednosti 87 goldinarjev in 18 krajcarjev. Marko Stauber, imel je žago v Oplotnici, je s svojimi deskami zaslužil 26 goldinarjev. Zidar Valentin Scheller je med 15. januarjem in 5. aprilom, delal "Bey denen Stukhetren Vnd Mauer Pechen" za 15 krajcarjev na dan, njegovo delo med 5. aprilom in 10. decembrom je veljalo 18 krajcarjev dnevno. Za še štiri dni v decembru, kolikor je imel opravka s pečmi, je dobil goldinar. Za 279 delovnih dni je dobil vsega 78 goldinarjev in 45 krajcarjev.

Verjetno so vsaj del peči sestavili iz pečnic, ki so bile izdelane po dveh kalupih, ki ju je izrezljal Krištof Lerschenberg, po poklicu "Marbellerirer" oziroma izdelovalec umetnega marmorja. Za svoja kalupa je 15. avgusta dobil 7 goldinarjev.

9. decembra 1717 je Ignacij Marija s celjskim meščanom in kamnosekom Matijem Prachom sklenil pogodbo o izdelavi in postavitvi grajskega portala. Prach ga je bil dolžan izklesati po predloženem načrtu in sicer do višine arhitrava iz trdega celjskega kamna, od arhitrava navzgor pa iz "in Maschnigen berg Ligenden Stain". Delo mora opraviti do Jakobovega 1718. leta, ko bo portal izklesan, bo dobil 50 goldinarjev in polovico četrтинjaka vina iz Podčetrčka, ki mu ga bodo dostavili v Celje. Ko bo portal vzdal, bo dobil še hlebec švicarskega sira.³⁴

Okoli leta 1718 je Ignacij Marija pričel z prezidavo gradu v Slovenski Bistrici,³⁵ na grad Podčetrtek pa je to leto prineslo drugačne mojstre.³⁶ Ptujski pečar in njegov vajenec sta z delom pričela 2. januarja in delala 8 dni. Tukaj sta znova bila 12. septembra, nakar sta odšla še v Brežice. V januarju in aprilu sta zagrebški slikar in hlapec na Podčetrtku delala 6 dni, od 16. januarja je tukaj štiri dni in pol delal tudi zagrebški kotlar s hlapcem. Znova se je vrnil 26. junija, tokrat z dvema va-

jencema, dela so jih zadržala 12 dni. Junija se je tukaj 12 dni potil tudi "Hoffschmidt" iz Brežic.

Celjski mizar je na gradu delal med 2. aprilom in 18. majem, ter med 2. oktobrom in 22. decembrom, ali skupaj kar 108 dni. V tem času je iz grajske kuhinje dobil 216 obrokov, 4 krajcarje je veljal vsak, kar pa je skupaj zneslo 14 goldinarjev in 26 krajcarjev.

Kipar iz Laškega, 21. aprila je bil na gradu s hlapcem dan in pol, je svoje delo, verjetno že dokončano, samo dostavil. Še verjetneje je v njem mogoče prepoznati Gregorja Božiča (okoli 1675–1724), ki je za Ignacijo Marija delal tudi kipe za glavna oltarja v podružnični cerkvi Device Marije na Pesku v Slakah pri Podčetrtku ter v župnijski cerkvi Marije Pomočnice kristjanov v Zagorju pri Pilštajnu.³⁷

Slikar iz Brežic, tukaj je delal štiri dneve po 22. aprilu, je namesto hrane dobil žito. Junij je prinesel še dva slikarja. Tistega iz Milana po imenu ne poznamo, na Podčetrtku je delal med 15. junijem in 28. julijem, Ignacij slikar iz Brežic, se je verjetno pisal Flurer. Na Podčetrtku je leta 1718 slikal 127 dni, med 21. junijem in 26. novembrom. Slikar iz Štatenberka je sem prišel 18. avgusta, svoje delo pa je opravil v poldrugem dnevu. 25. septembra se je Ignaciju pridružil še slikar Janez, ki je prišel iz Gradca, na gradu pa je delal do konca leta 1718. Želodci slikarjev so bili še posebej cenjeni, saj je bil vsak njihov obrok vreden 6 krajcarjev.

Poleti sta na Podčetrtku delala tudi ključavničarja z vajencema. Ptujski je prišel 8. avgusta in tukaj ostal štiri dni. Znova se je vrnil 12. decembra in delal dva tedna. Slovenjebistriški je avgusta delal 6 dni, 19. decembra pa je delo opravil v enem dnevu.

Do Jakobovega 1718. je celjski meščan in kamnosek Matija Pacht izdelal omenjeni grajski portal, položil je tudi kamnite tlake, pri čemer mu je pomagal vajenec, izklesal je kamin za jedilnico in manjšega za "Cammintl", ter omenjeni urni stolpič. 26. avgusta 1718 je pričel s polaganjem stopnic, delo je trajalo 21 dni, vsak dan je prejel dva obroka vredna 4 krajcarje.³⁸ V letu 1719 je za uro izdelal še dvoje kamnitih uteži, Pachtov vajenec pa je bil še naprej zaposlen s tlakom. Kamnosek je za delo v obeh letih zahteval 241 goldinarjev in 30 krajcarjev.³⁹

³⁴ ARS, Gr. a. XIX, PODČ., HART., OLIMJE, Dominicalia, fsc. 8, ovoj 1721. Pogodba med Ignacijem Marijo Attemsom in Ehrnvesten Mathiaßen Prach, burgern, Und Stain Maistren in Cilli den 9 Xber 717. Portal je še ohranjen, v njegovem temenu sta grba Attems in Herberstein. V mlajših dokumentih naletimo na celjskega kamnoseka Matijo Pakha oziroma Pachtla ali Pachtta, vendar menim, da gre za eno in isto osebo.

³⁵ Gosposčino Slovenska Bistrica je Janez Jožef grof Wildenstein leta 1717 za 78472 goldinarjev prodal Ignaciju Mariji Attems; Stopar, Ivan: Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, 2. Ljubljana 1991, p. 117. Prvo omembo, verjetno le manjših, prezidav v Slovenski Bistrici najdemo v upravnikovem poročilu za čas med 22. novembrom 1719 in 31. decembrom 1720. Zaradi požara so gradbeni stroški, namesto pričakovanih 51 goldinarjev in 58 krajcarjev, znesli 283 goldinarjev in 22 krajcarjev. ARS, Gr. a. XXXI, Slovenska Bistrica, 1, fsc. Dominicalia.

³⁶ Podatki o delih na gradu v letu 1718 so povzeti po ARS, Gr. a. XIX, PODČ., HART., OLIMJE, Dominicalia, fsc. 8, ovoj 1718, Specification Von 1 Jenner biß letzten xber 718: bey der Herrschafft Landsperg Vor alle an Geistliche Und andere, auch alda Stehende Handtwerher in der Lasst aufgangen.

³⁷ Vrišer, Sergej: Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem. Ljubljana 1992, pp. 210–211.

³⁸ Gre za reprezentančno stopnišče v jugovzhodnem delu gradu, ki vodi do drugega nadstropja. Velja pripomniti, da je z enakimi balustradami opremljeno stopnišče gradu v Brežicah. S kamnitimi tlaki so opremljeni slavnostna dvorana, predsobi v prvem in drugem nadstropju južnega krila, kapela in predsoba pred njo. Zaradi uničenih stropov je ta seznam nepopoln.

³⁹ ARS, Gr. a. XIX, PODČ., HART., OLIMJE, Dominicalia, fsc. 8, ovoj 1721, Račun celjskega meščana in kamnoseka Matije Pachtla.

Marmorni oltar v grajski kapeli, 1718, ljubljanski kamnosek (?), stanje 19. oktobra 1998.

Vrvež leta 1718. je 18. decembra zaključil prihod ljubljanskega kamnoseka in njegovega hlapca. V dveh dneh, kolikor sta tukaj imela opraviti, sta prejela 6 obrokov po 6 krajcarjev. In kaj sta delala? Verjetno sta svoj izdelek pripeljala že s seboj in sta ga tukaj samo postavila oziroma sestavila. Ker smo o delu celjskega kamnoseka dovolj natančno poučeni, menim, da sta s seboj pripeljala marmorni oltar. Ta danes sicer še zmeraj stoji v grajski kapeli, vendar so ga zbirateljske in močmereče strasti uspešno opustošile. Po njegovih ostankih sodeč, je bil enak oltarju, ki ga je, za kako leto mlajšo kapelo gradu Slovenska Bistrica, naročil grof Ignacij Marija Attems.⁴⁰

Obema sta sorodna marmorna oltarja v grajski kapeli v Brežicah in v župnijski cerkvi na Vurberku, ki je do druge svetovne bila tudi kapela za grajske.⁴¹ Zadnji je bil, ob novogradnji cerkve v letih 1773–1776, vstavljen v večji nastavek glavnega oltarja, ki z marmoriranjem hoče zakriti svoje

leseno jedro. Na Vurberku je ohranjena tudi marmorna menza. Oltarja v Brežicah in na Vurberku je Ignacij Marija verjetno naročil konec drugega desetletja 18. stoletja.

V poročilu upravnika Janeza Mihaela Soringerja za čas med 22. novembrom 1719 in 31. decembrom 1720, so imenovani trije slikarji in stroški, ki so jih imeli z njihovo prehrano.⁴² Za slikarja Janeza so znesli 70, za Ignacija 46 in za slikarja iz Brestanice 17 goldinarjev in 30 krajcarjev.

Menim, da je slikarja Janeza, leta 1718 je prišel iz Gradca, mogoče identificirati s slikarjem Janezom Jakobom Reisserjem, ki se je 26. junija 1720 v Slovenski Bistrici poročil z Marijo Elizabeto Pirker.⁴³ Zaradi fragmentarno ohranjenih gosposčinskih arhivov, ne vemo kje je delal leta 1721. Na gradu Podčetrtek je znova dokumentiran v letu 1722.⁴⁴ Prvič je sem prišel med 12. majem in 11. oktobrom in drugič med 2. novembrom in 4. januarjem 1723. Vsega skupaj je delal 31 tednov, vsak teden je zaslužil 2 goldinarja. Žal ne poznamo nobenega dela, ki bi ga bilo mogoče povezati z Reisserjem. Z njegovim delom pa je mogoče povezati oba nakupa barv, v vrednosti 21 goldinarjev in 23 krajcarjev in pol, leta 1722 pri Francu Antonu Peršonu na Ptuj.⁴⁵

Od leta 1722 naprej je, na potrdilih gosposčine Podčetrtek, podpisan nov upravnik Tomaž Ignacij Sauer. Na gradu sta v tem letu delala omenjeni Janez Jakob Reisser in Jakob Schriener iz Brestanice, ki je slikal med 25. aprilom in 21. septembrom, za kar je prejel 31 goldinarjev in 30 krajcarjev.

V letu 1722 so na vzhodni strani gradu prizidali nov konjski hlev. Stavba je še ohranjena, pritličje, bilo je namenjeno hlevu, je banjasto obokano, v nadstropju so verjetno bila stanovanja služabnikov, nad njimi je, danes s streho pokrita, altana. Zidavo je vodil Valentin Schaller, zidar iz Podčetrka. Z njim je delalo pet vajencev. Vsi skupaj so delali 249 dni in pol, kar je gosposčino stalo 74 goldinarjev in 51 krajcarjev. Tesarje je vodil "H: Richter Zimmermann Maister von Sessenhaimb", ki je tukaj delal 9 dni, ki so veljali dva goldinarja in 6 krajcarjev. Skupaj s šestimi vajenci je opravil za 220 dni dela, za kar so dobili 38 goldinarjev in 16 krajcarjev.

⁴² ARS, Gr. a. XIX, PODČ., HART., OLIMJE, Dominicalia, fsc. 8, ovoj 1720.

⁴³ Šerbelj, Ferdo: Umetnostni spomeniki v občini Slovenska Bistrica, Zbornik občine Slovenska Bistrica, I. Slovenska Bistrica 1983, p. 210.

⁴⁴ ARS, Gr. a. XIX., PODČ., HART., OLIMJE, Dominicalia, fsc. 9, ovoj 1722. Janez Jakob Reisser je potrdilo o prejemu plačila podpisal in pečatil. Preostale mesece leta 1722, z izjemo obdobja med 18. februarjem in 3. aprilom, ko ga arhiva obravnavanih gosposčin ne omenjata, je delal v Slovenski Bistrici.

⁴⁵ Nakupi in stroški gosposčine v letu 1722 so povzeti po ARS, Gr. a. XIX., PODČ., HART., OLIMJE, Dominicalia, fsc. 9, ovoj 1722.

⁴⁰ To potrjuje tudi opis J. Curka objavljen v: Curk, Jože: Topografsko gradivo VI, Sakralni spomeniki na območju občine Šmarje pri Jelšah. Celje 1967, p. 96.

⁴¹ Cerkev sta, po grbih nad portalom sodeč, v letih 1773–1776 postavila Ferdinand Marija Attems–Heiligenkeuz in njegova soproga Marija Ana Gall–Gallenstein. Glej: Curk, Jože; Nekdanji jezuitski kolegij v Mariboru in njegov gradbeni mojster Janez Fuchs, ČZN, 1–2, Maribor, 1983, pp. 119–121. Kipi glavnega oltarja so pripisani Jožefu Holzingerju; Vrišer, Sergej: ibid., p. 217.

Celjski kamnoseški mojster Matija Pakh je do 11. avgusta 1722 izdelal nova hlevska vrata, dvoje oken in nove stopnice v dolžini 34 čevljev. Za opravljeno delo je dobil 14 goldinarjev in 50 krajcarjev. Stavba je bila v tem letu verjetno končana, saj je Andrej Friderik, meščan in steklarski mojster v Konjicah, za okna v nadstropju takrat predelal stare gosposčinske šipe.

7. decembra 1722 je s svojim delom zaključil tudi mizar Simon Hammer. Skupaj z vajencem Tobijo je v šestih tednih izdelal klopi za grajsko kapelo. Simon je v tem času zaslužil 7 goldinarjev in 30 krajcarjev, Tobija pa samo 51 krajcarjev. Potrdilo o prejemu plačila je zanj podpisal Janez Mihael Heiller, meščan, mizarški mojster in izdelovalec orgel v Slovenski Bistrici. Simon je v tem času dobil 84 obedov, ki so gosposčino stali 4 goldinarje in 12 krajcarjev, Tobija pa, verjetno je delal samo en teden, 14 obedov, ki so veljali 42 krajcarjev.

Jožefu Volavšku je gosposčina na Silvestrovo 1722 s 47 goldinarji in 52 krajcarji plačala izdelavo 60000 lesenih strešnikov in 20000 količkov za vinograd.

Novo altano je bilo potrebno povezati z reprezentančnimi prostori gradu. Iz jedilnice so zato nanjo prebili vrata,⁴⁶ dvojno okovje zanje je bilo delo Janeza Jakoba Sauggerja, ključavničarskega mojstra na Ptuj. Okovje je bilo dokončano in pribito 17. marca 1723, delo pa je bilo plačano z 8 goldinarji in 15 krajcarji.

Leta 1723 se na Podčetrtku še zadnjič srečamo z Janezom Jakobom Reisserjem. Za svoje slikarske zasluge, izvršene med 12. in 22. junijem, je dobil 3 goldinarje in 20 krajcarjev.

Večina, v letih 1715–1723 dokumentiranih del, če ne upoštevamo gradnje konjskega hleva, je torej povezanih s preureditvijo grajske notranjštine. V tem času so zamenjali tudi nekatere okenske okvirje, tisti na severni in vzhodni fasadi so izmenično zaključeni s segmentnimi in trikotnimi čeli. Leta 1717 so na vzhodnem delu gradu pozidali še drugo nadstropje, ki so ga leta 1718 ali 1719 zaključili z urnim stolpičem. Kakor kažejo starejše grajske vedute, je bila fasada členjena tudi z mrežo, naslikanih ali v omet vrezanih, zidcev in pilastrov. Natančnejši dataciji se izmika velika kašča, ki je postavljena pod gradom.

III.

Slikar in freskant Franc Ignacij Flurer (1688,

Augsburg – 1742, Gradec), danes ga cenimo predvsem zaradi odličnih krajin, je umetnostni zgodovini že dolgo znan, deležen je bil tudi monografske obdelave, skromnejše pa je naše vedenje o njegovih zgodnjih delih.⁴⁸

Avtorje družijo enotno mnenje, da je Flurer prišel na Štajersko že pred letom 1720 in da ga je sem privabil grof Ignacij Marija Attems. Verjetno je Flurer tisti "Ignati Maller von Rän", ki je na gradu Podčetrtek delal med 21. junijem in 26. novembrom 1718.⁴⁹ Ker ga vir imenuje slikarja iz Brežic, menim, da je tam za Ignacija Marijo delal že v prvi polovici leta 1718.⁵⁰ Flurerjevo delo za Ignacija Marijo je dokumentirano tudi med 22. novembrom 1719 in 31. decembrom 1720, vendar na podlagi arhivskih virov ni mogoče natančneje določiti, koliko časa je delal na Podčetrtku, koliko pa v Slovenski Bistrici.⁵¹

Povezava arhivsko potrjenega Flurerjevega bivanja na Podčetrtku in ohranjenega opusa se zdi nekoliko težja, predvsem zaradi ustaljenega mnenja, da je ta del opusa izgubljen oziroma uničen.⁵² Ko je dr. France Stele leta 1932 popisal opremo na Podčetrtku, je ob nekaterih slikal pripomnil, da so mogoče Flurerjeve.⁵³ Slike so po drugi vojni dobile "neznana nahajališča", v graški zasebni zbirki pa hranijo sliko sv. Jurija v boju z zmajem, ki izvira iz atike oltarja v grajski kapeli.⁵⁴

Pritegniti velja Flurerjevo veduto gradu Pod-

⁴⁸ Cimperman-Lipoglavšek, Marjana; *ibid.*, pp. 51–72. Kraus-Müller, Ulrike: Franz Ignaz Flurer (1688–1742), razstavni katalog. Gradec 1982/83, od tod citirano: Kraus-Müller 1982/83. Lipoglavšek, Marjana: Baročno stropno slikarstvo na Slovenskem. Ljubljana 1996, pp. 110–115. Zeri & Rozman 1997, pp. 162–166.

⁴⁹ ARS, Gr. a. XIX, PODČ., HART., OLIMJE, Dominicalia, fsc. 8, ovoj 1718.

⁵⁰ Flurerju je v gradu Brežice pripisano freskiranje kapele in stopnišča, oboje je, na podlagi stilne analize, datirano v 20. leta 18. stoletja. Menim, da je poslikava stopnišča nekoliko starejša in da Flurer ni slikal sam. Predvsem obrazni tipi in anatomija oseb iz boljše ohranjenih alegorij Vonja in Sluha, ne kažejo sorodnih potez s Flurerjevimi deli. Ker so bile brežiške freske v potresu leta 1917 poškodovane in grad precej časa zanemarjen, bo dokončen odgovor, če sploh, mogoče najti na podlagi arhivskih virov. O restavratorskem posegu glej: Kvas, Tomaž: Grajsko stopnišče v Brežicah, Varstvo spomenikov, IX, Ljubljana 1962–1964, pp. 77–81.

⁵¹ ARS, Gr. a. XIX, PODČ., HART., OLIMJE, Dominicalia, fsc. 8, Ovoj 1720 in ARS, Gr. A. XXXI, Slovenska Bistrica, 1, fsc. Dominicalia.

⁵² Šijanec, Fran: Krog Attemsovih freskantov, Kronika, V, zvezek 3, Ljubljana 1957, p. 148. Cevc, Anica: Stari tuji slikarji II, Slovenska Štajerska in Prekmurje, razstavni katalog. Ljubljana 1964, p. 21; od tod citirano Cevc 1964. C.(evc), A.(nica): Flurer, Franz Ignaz, Enciklopedija Slovenije 3. Ljubljana 1989, p. 128.

⁵³ Omenja tudi dobro ohranjeno sliko sv. Jurija v atiki oltarja. Steletov popis je objavljen v Stopar 1995, pp. 25–27.

⁵⁴ Kraus-Müller 1982/83, p. 30. in p. 67. Slika je, na podlagi slogovne analize, datirana v štirideseta leta 18. stoletja.

⁴⁶ Jedilnica je bila soba v prvem nadstropju jugovzhodnega dela gradu, saj je to edini prostor iz katerega je mogoč dostop na altano. V sobi je ohranjen s štukom okrašen strop, veliko polje sredi njega je bilo ali freskirano, ali pa je bila vanj vstavljena slika.

⁴⁷ Podatki za leto 1723 so povzeti po ARS, Gr. a. XIX, PODČ., HART., OLIMJE, Dominicalia, fsc. 9, ovoj 1723.

četrtek, ki jo hrani Narodni muzej v Ljubljani. Slika je domnevno del večje serije, ki je kazala gradove Ignacija Marije Attemsa.⁵⁵ Stavbe so s svojo najbližjo okolico natančno posnete in vključene v širokopotezno zasnovane pokrajine. Grad Podčetrtek je upodobljen z vzhodne strani, vendar še brez, leta 1718 izklesanega in verjetno kmalu za tem postavljenega, urnega stolpiča ter konjskega hleva s stanovanji in altano, ki je bil prizidan leta 1722. Menim, da je zato sliko mogoče datirati v drugo polovico leta 1718 ali pa v začetek leta 1719. Flurerjevo veduto Podčetrтка gre primerjati s sliko lova na merjasca.⁵⁶ V ozadju je grad Podčetrtek, upodobljen je s severovzhoda, vendar tokrat že z urnim stolpičem in konjskim hlevom iz leta 1722.

Slavnostna dvorana v drugem nadstropju gradu, stanje 19. oktobra 1998.

V propadajočem gradu, proces je v zadnji letih pospešilo padanje padavin skozi uničena okna, so

se pokazale tudi freske.⁵⁷ Izpod ometa se v okenski ostenjih slavnostne dvorane v drugem nadstropju južnega krila kaže bel trakast ornament na rožnati podlagi, na stenah pa iluzionistična arhitektura. Na podlagi teh "sond" še ni mogoče govoriti o avtorju fresk, vendar ni odveč omeniti, da so na enak način okrašena ostenja v kapeli gradu Brežice in v slavnostni dvorani v Slovenski Bistrici. Baročna poslikava se kaže tudi pod odpadajočim ometom v grajski kapeli v prvem nadstropju severnega krila.

Flurerja srečujemo v Slovenski Bistrici od 26. junija 1720 naprej, ko je pričal na poroki slikarja Janeza Jakoba Reisserja.⁵⁸ V slovenjebistriški cerkvi sv. Jerneja je 2. februarja 1721 bil v vlogi krstnega botra,⁵⁹ tega leta je tudi signiral in datiral v celoti freskirano dvorano gradu Slovenska Bistrica. V tem času je freskiral tudi grajsko kapelo in stopnišče. Iz leta 1721 sta dokumentirani še dve signirani in datirani Flurerjevi krajini, ki sta bili leta 1922 na prodaj na dražbi Schidlof, njuno nahajališče je danes neznano.⁶⁰ Tudi med bivanjem v Slovenski Bistrici je Flurer še slikal za Podčetrtek, saj so mu iz te gosposčine 12. januarja 1722 poslali 7 komolcev navadnega glajenega platna za slike, ki jih bo naredil za grad Podčetrtek.⁶¹ Gotovo je Flurer tega leta zaključil freskiranje na gradu Slovenska Bistrica, saj je tukaj dokumentiran le med 1. januarjem in 17. februarjem, ter med 4. aprilom in 29. avgustom leta 1722. Tega leta je na gradu delal tudi slikar Janez Jakob Reisser, in sicer od 1. januarja do 17. februarja, od 4. aprila do 12. maja, ter od 12. oktobra pa do 2. novembra.⁶²

V tem času je Franc Ignacij Flurer slikal tudi na Ptuj.⁶³ Leta 1719 so v mestni župnijski cerkvi sv.

⁵⁷ Na freske je prvi opozoril: Stopar, Ivan: Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, 5. Ljubljana 1993, p. 74.

⁵⁸ Šerbelj 1983, p. 210.

⁵⁹ Šerbelj 1983, p. 210.

⁶⁰ Zeri & Rozman 1997, p. 162.

⁶¹ ARS, Gr. a. XIX., PODČ., HART., OLIMJE, Dominicalia, fsc. 9, ovoj 1722.

⁶² ARS, Gr. a. XXXI, Slovenska Bistrica, 1, fsc. Dominicalia. Iz popisa izdatkov gosposčine za prehrano izvemo, da je Flurer dvakrat dnevno dobil pečeno meso, obaro in navadno goveje meso.

⁶³ Cevc 1964, p. 21. Curk, Iva in Jože: Ptuj. Ljubljana 1970, p. 122. Curk, Jože: Mestna proštijška cerkev v Ptuj, Ljubljana 1977, pp. 8–9. Kraus-Müller 1982/83, p. 12–14. Lipoglavšek, Marjana: Iluzionistično slikarstvo 18. stoletja na Slovenskem, ZUZ, n. v. XIX, Ljubljana 1983, p. 35. C.(evc), A.(nica): Flurer, Franz Ignaz, Enciklopedija Slovenije 3. Ljubljana 1989, p. 128. Curk, Jože: Proštijška cerkev na Ptuj, ČZN, 32, Maribor 1996, p. 15. Lipoglavšek, Marjana: Baročno stropno slikarstvo na Slovenskem, Ljubljana 1996, p. 110. Curk, Jože: Oris gradbene zgodovine proštijške cerkve na Ptuj, Ptujška župnijska cerkev sv. Jurija. Ptuj 1998, p. 187. Kropelj, Andrej: Vprašanje avtorstva fresk v Dizmovi kapeli proštijške cerkve na Ptuj, Ptujška župnijska cerkev sv. Jurija. Ptuj 1998, p. 211. Kljub številnim obravnavam so lociranje Flurerjevega dela v ptujski cerkvi, datacija in avtorski deleži pri oprepi "obeh" Dizmovih kapel, ter predstavitev oltarne slike

⁵⁵ Znale so tudi vedute gradov Brežice in Brestanica v Narodnem muzeju v Ljubljani in dvorca Štatenberk, ki jo hrani Muzej baročne umetnosti na Dunaju. Glej: Katalog des österreichischen Barockmuseums im Unteren Belvedere in Wien, 1. Wien 1980, p. 176. Kraus-Müller 1982/83, p. 38; jih datira v slikarjevo pozno obdobje.

⁵⁶ Slika je leta 1932 visela v prvem nadstropju gradu, njeno nahajališče je danes neznano. Glej: Stopar 1995, p. 16 in 27.

Jurija na Ptuju, na pobudo cesarskega poštnega mojstra Maksa Leopolda Steherja, v tolažbo umirajočih, ustanovili bratovščino sv. Dizme in že leto kasneje so, na vzhodnem koncu južne stranske ladje, zgradili bratovščinsko kapelo.⁶⁴ Sredstva za njeno postavitev je prispevalo vseh 26 članov bratovščine in tudi mestni župnik Maksimilijan Haipl. Njeno opremljanje so, glede na kronogram na štukaturni kartuši na njenem slavaloku, zaključili leta 1722.⁶⁵ Kapela je dobila, še danes ohranjeni, marmorirani oltarni nastavek ter oltarno sliko in freske na oboku, njunega avtorja pisec župnijske kronike več ni poznal, o njem je povedal, da je bil "der Kunstreicher Mahler".⁶⁶ Na podlagi stilne analize je oboje mogoče pripisati Flurerju, ob upoštevanju dokumentiranega dela, ki ga je opravil za Ignacija Marijo Attemsa in omenjenega kronograma, pa menim, da je na Ptuju slikal leta 1722.⁶⁷

Oprema kapele je upravičeno vzbujala občudovanje sodobnikov, saj je bila do tridesetih let 18. stoletja edini, izrazito teatralno zasnovani, visokobaročni prostor v gotski cerkvi sv. Jurija, ki je že imela nekaj zgodnjebaročne opreme iz 17. stoletja.⁶⁸ Kapela sv. Dizme, svetlobo prepušča veliko okno, je dobesedno blestela v primerjavi s takrat skromnejše osvetljeno južno ladjo. Opremljena je bila z "marmornim" oltarjem, skozi iluzionistično poslikavo oboka se je vanjo spustila sv. Trojica z angelskim spremstvom. Sv. Duh in Bog Oče sta upodobljena na temenu oboka, Kristus, ki se je

skupaj s sv. Dizmo in krilatci, prikazal umirajočemu, je sedeč na oblaku, upodobljen v zgornjem delu oltarne slike. Na grlu oboka so upodobljeni trije prizori iz življenja sv. Dizme, naslikani v rdečem grisaju posnemajo reliefe, ter štiri personifikacije krščanskih vrlin, ki so naslikane v rumenem grisaju in učinkujejo kakor kipi.

Iz Flurejevega opusa gre izključiti, na podlagi letnice v svetlobnici in zapisa v župnijski kroniki, v leto 1722 datirano poslikavo oboka v prezbitoriju župnijske cerkve sv. Jerneja v Slovenski Bistrici.⁶⁹ Pripisana mu je bila brez natančnejše stilistične analize, primerjava naslikane arhitekture, anatomije figur in obraznih tipov, upošteva tudi domnevne mlajše preslikave, z dokumentiranimi Flurerjevimi deli, privede do zaključka, da je bil tukaj na delu drug slikar.⁷⁰

Flurer se je po letu 1722 verjetno preselil v Gradec, saj ga v arhivih gosposčin Podčetrtek in Slovenska Bistrica ne najdemo več, po tem letu pa nastane cela vrsta del za štajersko prestolnico in nove naročnike. V leto 1723 je datirana oltarna slika sv. Pavel Puščavnik, ki jo je po naročilu Ignacija Marije Attemsa izdelal za pavlinsko cerkev Mariatrost v Gradcu.⁷¹ Tudi v graškem obdobju je Flurer še slikal za Ignacija Marijo. Tako je v drugi polovici dvajsetih let 18. stoletja naslikal vrsto slik in, danes uničene, freske v dvorcu Götting.⁷²

Zadnje Flurerjevo delo, povezano z njegovim dolgoletnim mecenom Ignacijem Marijo, je bil, danes neohranjen, načrt za njegov nagrobnik ob kapele sv. Antona Padovanskega v graški frančiškanski cerkvi. Leta 1733 ga je Flurerju plačal Dizma Attems, najstarejši sin takrat že umrlega grofa.⁷³

IV.

Ob koncu ovinkarjenja med porcijami gosposčinske obare, zbirko slik, ki je žal ne poznamo dovolj in ob obisku kapele bratovščine, ustanovljene z namenom lajšati grešnikom zadnje ure pred neizbežnim koncem, se, po še enem ovinku, vrnimo na grad Podčetrtek.

Umetnostni zgodovinarji radi poudarjamo, da

in Križanega, skupaj s površnim branjem kronograma in napačnim prevajanjem župnijske kronike, ustvarili celo vrsto zmotnih interpretacij. Njihovo naštevaje in analiza presegata dani prostor; v Prilogi II objavljam transkripcijo "problematičnega" dela župnijske kronike.

⁶⁴ ZAP, Kronika mestne župnije Ptuj 1732–1840, p. 232.

⁶⁵ Leta 1722 je za (mašno) ustanovo v kapeli sv. Dizme župnik Maksimilijan Haipl naložil 1000 goldinarjev kapitala, Janez Begeneti je leta 1722 z enakim namenom podaril vinograd. Po njegovi prodaji so iz iztrženega naložili 700 goldinarjev kapitala; ZAP, Kronika mestne župnije Ptuj 1732–1840, p. 236. Slavoločna stena, friz in okensko ostenje so okrašeni s štukaturo. Gre za bel trakast ornament, vanj so vključena tudi ptice in doprsji, na rumeni podlagi. Podatka, da je štuk nastal leta 1735, v citirani kroniki ni najti, menim, da je tudi štuk nastal do leta 1722. V 70. letih 18. stoletja so zamenjali patrocinij Dizmove kapele in jo posvetili sv. Križu. Leta 1772 so sem, izpod kora, prestavili kip Križanega, Flurerjevo oltarno sliko, kaže umirajočega z vizijo Kristusa in sv. Dizme, pa so prenesli v novo kapelo sv. Dizme, kjer je, v slabem stanju, ohranjena še danes.

⁶⁶ ZAP, Kronika mestne župnije Ptuj 1732–1840, p. 232.

⁶⁷ Prvo opozorilo na obe Flurerjevi ptujski deli najdemo v: Curk, Iva in Jože: Ptuj. Ljubljana 1970, p. 122.

⁶⁸ Ožja gotška okna južne ladje so z baročnimi zamenjali leta 1735. O drugih delih in opremi, ki je nastala v času ptujskega nadžupnika Franca Ignacija grofa Inzaghija (1731–1768) glej: Ciglencečki, Marjeta; Portreti nadžupnikov, dekanov in proštov v ptujski mestni župnijski cerkvi sv. Jurija, Ptujška župnijska cerkev sv. Jurija. Ptuj 1997, pp. 237–239.

⁶⁹ Šijanec, Fran; *ibid.*, p. 149 in 152; s starejšo literaturo iz izpiskom iz župnijske kronike. Cevc 1964, p. 21. Curk, Jože: Ozemlje slovenjebistriške občine. Ljubljana 1968, p. 12. Lipoglavšek, Marjana: Iluzionistično slikarstvo 18. stoletja na Slovenskem, ZUZ, n. v. XIX, Ljubljana 1983, p. 35. C.(evc), A.(nica): Flurer, Franz Ignaz, Enciklopedija Slovenije 3. Ljubljana 1989, p. 128. Lipoglavšek, Marjana: Baročno stropno slikarstvo na Slovenskem. Ljubljana 1996, p. 110. Ob ogledu cerkve je bila svetlobnica zakrita, zato podatka ni bilo mogoče preveriti.

⁷⁰ Prvi je na to opozoril Šerbelj 1983, p. 216.

⁷¹ Kohlbach, Rochus: Die barocken Kirchen von Graz. Graz 1951, p. 190.

⁷² Kraus-Müller 1982/83, pp. 14–16 in 20–22.

⁷³ Kraus-Müller 1982/83, pp. 27–30.

je Slovenija, in še posebej Štajerska, dežela gradov. Žal pa se, vsaj ob pregledu baročnih gradov in dvorcev na Kranjskem in Štajerskem, vsiljuje misel, da je to enkrat pač bila. Že v začetku 18. stoletja je pogorel Borl, ki so ga konec 17. stoletja velikopotezno prenovili. V začetku 19. stoletja se je udril strop zgodnjebaročne slavnostne dvorane na Ptujskem gradu, današnjo podobo je dvorana dobila okoli leta 1826. Leta 1827 so prezidali dvorec Turnišče pri Ptuj. Ob tem je skorajda odveč poudariti, da so popolnoma spremenili njegovo zunanjšino in uničili, s freskami in slikami okrašeno, slavnostno dvorano s konca 17. stoletja. Podobna prezidava je v letih 1830–1831 doletela tudi dvorec ljubljanskih knezoškofov v Goričanah.

Leta 1835 je pogorel dvorec v Radovljici, pri tem je bila uničena baročna notranjščina. Sredi 19. stoletja je propadel strop slavnostne dvorane v Novem Celju, fresko, ki ga je krasila, poznamo po starejšem opisu dvorca. Svoje je prispeval tudi potres leta 1895. Na Kacenštajnu (Begunje) je uničil slavnostno dvorano, okrašena je bila s štukaturo in freskami s konca 17. stoletja, dvorec Prapreče je tako razmajal, da so bili primorani podreti slavnostno dvorano in stopnišče v njem. Dvorec so sredi 18. stoletja prezidali grofje Liechtenbergi, ki so takrat veljali za najbogatejšo družino na Kranjskem. In ne navsezadnje smo po potresu izgubili tudi ljubljansko palačo knezov Auerspergov iz druge polovice 17. stoletja.

Leta 1925 je pogorel Branek, ki je prišel propadati že v 19. stoletju. Danes je ta grad pri Ljutomeru že popolnoma pozabljen, še v 19. stoletju pa je veljal za enega razkošnejših na Štajerskem.

Med drugo svetovno vojno je bil bombardiran grad Vurberk in požgana rezidenca ljubljanskih knezoškofov v Gornjem Gradu s kvalitetno poslikano slavnostno dvorano. Na Kranjskem so ognjeni zublji uničili Križ pri Kamniku, Sotesko ter Planino pri Rakeku, z uničenimi notranjščinami s konca 17. stoletja pa sta jo odnesla Bokalce in

Turjak, če omenim le najvidnejše spomenike.

Tej žalostni družini izgubljenih baročnih notranjščin ali pa celotnih spomenikov se približuje tudi grad Podčetrtek.⁷⁴ Zadnja večja prenova je bila izvedena leta 1874, takrat je stavba dobila tudi novo fasado, baročne freske v notranjščini pa so prekrili z ometi in preprostimi poslikavami. Grad je pričel propadati po drugi svetovni vojni, ko je izgubil svojo funkcijo in gospodarsko zaledje. Nekaj časa je služil kot stanovanjska zgradba in celo kakor kurja farma. Nekatera vzdrževalna dela, del so jih opravili s sodelovanjem domačinov, so bila izvedena po potresu leta 1974.⁷⁵

Po letu 1989, ko je grad prešel v zasebne roke, je pričel samo še intenzivneje propadati.⁷⁶ Največ škode je povzročilo padanje dežja in snega skozi odprte okenske odprtine. V slavnostni dvorani v drugem nadstropju južnega grajskega krila so zato pričeli gniti tramovi, nanje je bil položen tlak slavnostne dvorane in obešena dva s štukaturo okrašena stropa v prvem grajskem nadstropju. Danes lahko ugotovimo le, da so se omenjeni tramovi popolnoma sesedli.⁷⁷ Tako smo izgubili marmorni tlak in štukaturna stropa, ker pa vzrokov za to stanje lastnik ni odpravil, niti ni saniral nastale škode, je ogroženo celotno južno grajsko krilo. Zamakanje povzroča podobne poškodbe tudi v nekaterih drugih grajskih prostorih.

Grajsko ostrežje, ki zaradi izvedbe in razsežnosti zasluži vso pozornost, je relativno dobro ohranjeno, vendar bi bilo potrebno zamenjati nekatere dotrajane strešnike, ki prepuščajo padavine. Veliko slabše kaže s škodami kritim jugovzhodnim stolpom. Zaradi prodiranja padavin je pričel gniti eden tramov, ki nosijo ostrežje nad stolpom, zaradi vlage pa se je na njem naselila goba.

Ob vsem povedanem se nam, ob koncu in žal že tolikokrat, postavlja oguljeno in obrabljeno vprašanje: mar bomo enega starejših gradov na Slovenskem z baročno opremo vred izgubili le zaradi malomarnosti?

PRILOGA I.

Arhiv Republike Slovenije, Graščinski arhivi XIX, PODČETRTEK, HARTENSTEIN, OLIMJE.

Dominicalia, fsc. 8, ovoj 1721.

Račun za dela, ki jih je Mathias Pacht "burger Und Stainmetz in Cilli", v letih 1718–1719 izvršil na gradu Podčetrtek.

718 Jahr Erstlich daß Portall gemacht. Contrahierter pr	50,-
Dan bey dem Saustromb 24 Claffter quater stukh gemacht. Vnd Versezt a 4 fl	96,-
Dan bey Versetzung der alten quater Maister Tag 4. a 30 xr	2,-
dan 8 gesellen Tag a 27 xr	3, 36

⁷⁴ Grad je bil za umetnostni spomenik razglašen leta 1990; Uradni list Republike Slovenije, 1990/35, p. 1777. Za podatek se zahvaljujem kolegici Nataši Podkrižnik, konservatoriki Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine v Celju.

⁷⁵ Stopar 1995, p. 21.

⁷⁶ Varstvo spomenikov, XXXII, Ljubljana 1990, p. 248.

⁷⁷ Glej tudi: Varstvo spomenikov, XXXIII, Ljubljana 1991, p. 310.

bey dem Keller 1 Sturz, und Stall Thier ain seiten stain gemacht	1, 30
Dan ein Cammin in das Taffel Zimmer gemacht. Accortierter pr	24,–
Item Cammintl ain Cammin pr	18,–
Dan das Vhr Fenster, nach ausge:	
Zaigetn Ihro Exll: abriß pr	40,–
dan 719 Jahr gesellen Tag, beyden quatern 12 Tag a 27 Xr	5, 24
dan 2 Vhr gwicht stainer gemacht	1,–
	241 fl 30 xr
Vor das Vhr Fenster so Pr: 40 fl aingesezt Passiere acht und Zwanzig gulden	
Faistriz dem 20 Fb 720	
Ignatius Maria gr v: Atthembs	

PRILOGA II.

Zgodovinski arhiv Ptuj, R–33, Kronika mestne župnije Ptuj 1732–1840, p. 232.

Capellen des Heil: DISMAE

Außfürliche Vorstöllung

Nachdeme die Confaederation unter dem Schuz deß heiligen Dismae zum Trost der Sterbenden Anno 1719 in Hießiger Haupt Pfarr ihren Vrsprung genohmen /: Von dißen allen mit mehrer außführlihkheit in dem darzu gewidmeten Albo eingetragner zu finden:/ wurde gleich das folgende Jahr darauf Anno 1720 unter an Läithung des Hern Max Leopold Steher Keyserl: Post=Mäister alß ertsen Vrheber und Beförderer diser Confaederation.

Von denen damahligen zu erst erstandenen Confaederierten Mitgliedern, so anfangs 26 an der Zahl waren, eine Zu Ehren ihres heill. schuz Patron herliche Cäpell und altar an dem orth, wo Vorher St: Catharinae altar gestanden, erbauet; Zu dessen gebau der damahlige Dr: handt Haupt und StattPfarr Herr H. Maximilianus Haipl mit ansehlicher Summa Beygeholffen, und die übrige Hrn Confaederierte alß erste Mitglieder Nach proportion auch das Ihrige Vill Mildiglich beygetragen. der altar ist auf Märml arth gipsieret, das altar Blat und das gemähl al in Fresco in dem gewölb hat der Kunstreicher Mahler (prazen prostor) Verförtiget.

Diese Kapelle des H. Dismas stand Vorhin, wo jetzt die Kreuzkapelle stehet: das Kreuzbild aber ist im Jahre=1772 statt dem des H: Dismas zur Verehrung aufgestellt worden, weil man selbes Von dem Altar unterm Chor hieher übersezet hat.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Erneuerung des Schlosses Podčetrtek in den Jahren 1715–1723

Ignaz Maria von Attems–Heiligenkreuz (1652–1732) gehört zu den wichtigeren steirischen Auftraggebern zur Zeit des Barock. Aufgrund der Archivalien konnte ein genaueres Bild über die Baukunst von Ignaz Maria und über die Barockisierung des Schlosses Podčetrtek (Landsberg) in den Jahren 1715–1723 gewonnen werden. Für das Schloß und im Schloß schufen zu dieser Zeit der Bildhauer Gregor Božič aus Laško, der Steinmetz Matija Pacht aus Celje, der Marmoralter (der gleiche befindet sich auf Schloß Slovenska Bistrica) ist wahrscheinlich Werk eines Ljubljanaer Steinmetzes. Dem Namen nach sind uns folgende Maler bekannt: Franc Ignac Flurer, Janez Jakob Reisser und Jakob Schriener aus Brestanica. Flurer

dürfte im Auftrag von Attems in der ersten Hälfte des Jahres 1718 in Brežice zu malen begonnen haben, bis zu seiner Übersiedlung nach Graz im Jahre 1723 lebte er auf den untersteirischen Schlössern seines Auftraggebers. Viele bedeutende Fragen, etwa die Geschichte der Galerie der Attems–Heiligenkreuz, deren Anfänge in Krain wohl bereits um die Mitte des 17. Jahrhunderts zu suchen sind, blieben unbeantwortet.

Nach dem Zweiten Weltkrieg begann Schloß Podčetrtek zu verfallen, unter dem bröckelnden Verputz kommen Barockfresken zum Vorschein, die unser Wissen über diese Maltechnik in der Steiermark wesentlich vermehren könnten. Es ist zu befürchten, daß es nicht mehr dazu kommt, befindet sich das Schloß doch – trotz hinlänglichem Denkmalschutz – in desolatem Zustand.

VIRI IN LITERATURA

Arhiv Republike Slovenije, Graščinski arhivi XIX, Podčetrtek, Hartenstein, Olimlje, Dominicalia, fasc. 7, ovoj 1715; fasc. 8, ovoj 1716,

- 1717, 1718, 1720, 1721; fasc. 9, ovoj 1722, 1723.
Graščinski arhivi XXXI, Slovenska Bistrica 1, fasc. Dominicalia.
Arhiv Republike Slovenije, Zapuščinski inventarji, fasc. 1. lit. A št. 10, 12; fasc. 3. lit. A. št. 66.
Nadškofijski arhiv Ljubljana, Krstne knjige: Ljubljana, sv. Nikolaj 1643–1653.
Zgodovinski arhiv Ptuj, Kronika mestne župnije Ptuj 1732–1840.
Cevc, A. (1964): Stari tuji slikarji II. Slovenska Štajerska in Prekmurje. Razstavni katalog. Ljubljana.
Cevc, A. (1989): Flurer, Franz Ignaz. Enciklopedija Slovenije 3. Ljubljana.
Ciglencečki, M. (1998): Portreti nadžupnikov, dekanov in proštov v ptujski mestni župnijski cerkvi sv. Jurija. Ptuj. Ptuj. Ptuj.
Cimperman–Lipoglavšek, M. (1972): Iluzionistične poslikave gradov v lasti družine Attems na slovenskem Štajerskem. Zbornik za umetnostno zgodovino (Ljubljana) n.v. IX.
Curk, J. (1967): Topografsko gradivo VI. Sakralni spomeniki na območju občine Šmarje pri Celju. Celje.
Curk, J. (1968): Ozemlje slovenjebistriške občine. Ljubljana.
Curk, I. in J. (1970): Ptuj. Ljubljana.
Curk, J. (1977): Mestna proštjska cerkev v Ptuj. Ljubljana.
Curk, J. (1983): Nekdanji jezuitski kolegij v Mariboru in njegov gradbeni mojster Janez Fuchs. Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor) n.v. 19.
Curk, J. (1996): Proštjska cerkev na Ptuj. Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor) n.v. 32.
Curk, J. (1998): Oris gradbene zgodovine proštjske cerkve na Ptuj. Ptuj. Ptuj. Ptuj.
DEHIO Handbuch, Die Kunstdenkmäler Österreichs. Graz, Wien 1979.
Frank, V., Šerbelj, F. (1990): Kratka zgodovina grofov Attems. Zbornik občine Slovenska Bistrica II. Slovenska Bistrica.
Guelmi, G. (1783): Storia genealogico– cronologica degli Attems. Gorizia.
HeiB, G. (1990): Standeserziehung und Schulunterricht. Zur Bildung des neiderösterreichischen Adligen in der frühen Neuzeit. Adel im Wandel. Rosenberg. (Razstavni katalog).
Ilwof, F. (1897): Die Grafen von Attems Freiherren von Heiligenkreuz in ihren wirken in und für Steiermark. Graz.
Koblar, A. (1900): Ljubljančani v 17. stoletju. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko (Ljubljana) X.
Kohlbach, R. (1951): Die barocken Kirchen von Graz. Graz.
Kraus–Müller, U. (1982/83): Franz Ignaz Flurer (1688–1742). Graz (Razstavni katalog).
Kropej, A. (1998): Vprašanje avtorstva fresk v Dizmovi kapeli proštjske cerkve na Ptuj. Ptuj. Ptuj. Ptuj.
Kvas, T. (1962–1964): Grajsko stopnišče v Brežicah. Varstvo spomenikov (Ljubljana) IX.
Lipoglavšek, M. (1983): Iluzionistično slikarstvo 18. stoletja na Slovenskem. Zbornik za umetnostno zgodovino (Ljubljana) n. v. XIX.
Menaše, L. (1994): Marija v slovenski umetnosti. Celje.
Mlinarič, J. (1985): Seznam imen iz Latinske kronike. Ruška kornika. Maribor.
Murovec, B. (1996): Grafični listi po Simonu Vouetu in Charlesu Le Brunu kot podlage za baročne stropne poslikave na Kranjskem in Štajerskem. Acta historiae Slovenica (Ljubljana) 1.
Polajnar–Frelih, N. (1997): Črni kamniti oltarji ob koncu 17. in na začetku 18. stoletja v Sloveniji. Ljubljana. (Magistrska naloga v tipkopisu).
Prichegger, H. (1962): Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte. München.
Resch, W. (1993): Grazer Barockpalais – Ihre Stellung im überregionalen Kontext. Barock–regional–international Kunsthistorisches Jahrbuch (Graz) 25.
Schivitz von Schivitzhoffen, L. (1905): Der Adel in Matriken des Herzogtums Krain. Görz.
Smole, M. (1982): Graščine na nekdanjem Kranjskem. Ljubljana.
Slekovec, M. (1895): Wurmberg. Maribor.
Stopar, I. (1991): Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji 2. Ljubljana.
Stopar, I. (1993): Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji 5. Ljubljana.
Stopar, I. (1995): Grad Podčetrtek. Ljubljana.
Šerbelj, F. (1983): Umetnostni spomeniki v občini Slovenska Bistrica. Zbornik občine Slovenska Bistrica II. Slovenska Bistrica.
Šijanec, F. (1957): Krog Attemsovih freskantov. Kronika (Ljubljana) V.
Šorn, J. (1959): Nekaj gradiva za študij našega baroka. Zbornik za umetnostno zgodovino (Ljubljana) n. v. V–VI.
Štular, H. (1982): Tapiserija v Sloveniji. Razstavni katalog. Narodni muzej. Ljubljana.
Vrbnjak, V. (1985): Osnovno šolstvo v Rušah do leta 1918. Ruška kronika. Maribor.
Vrišer, S. (1992): Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem. Ljubljana.
Zeri, F. in Rozman, K. (1997): Evropski slikarji. Katalog stalne zbirke. Narodna galerija. Ljubljana.
Žvanut, M. (1994): Od viteza do gospoda. Ljubljana.

izvirni znanstveni članek

UDK 929 Coronini I. K.
prejeto: 23. 4. 1999

Renato Podbersič

diplomirani zgodovinar, podiplomski študent
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Ivan Krstnik Coronini, goriški vojskovodja in cesarski vzgojitelj

IZVLEČEK

Članek obravnava v slovenskem zgodovinopisju žal skorajda prezrtega Ivana Krstnika Coroninija (1794–1880), goriškega grofa, ki je prehodil pot od vojaka do generala v avstrijski vojski in se odlikoval na raznih bojiščih. Med drugim je bil tudi vzgojitelj (1836–1848) mladega Franca Jožefa Habsburškega. Po koncu vojaške kariere se je naselil v Šempetru na goriškem podežlju in se posvetil vodenju družinskega posestva.

SUMMARY

IVAN KRSTNIK CORONINI – A GORIZIAN ARMY GENERAL AND IMPERIAL TUTOR

The article deals with Ivan Krstnik Coronini (1794–1880), in Slovene historiography unfortunately almost neglected Gorizian count who made a career from soldier to general in the Austrian army and distinguished himself on various battlefields. Among other things he was also a tutor (1836–1848) of the young Francis Joseph Habsburg. After his military career Coronini settled in Šempeter in the Gorizia countryside and devoted to governing the family estate.

Ključne besede: družina Coronini, cesarski vzgojitelj

Minilo je dobrih dvesto let od rojstva člana pomembne goriške plemiške rodbine Coronini¹ –

¹ Coroniniji so plemiška rodbina, ki izhaja iz kraja Berbenno pri Bergamu v Lombardiji. Najverjetneje so langobardskega izvora. V listinah Kapiteljskega arhiva v Bergamu se prvi omenja neki Johannes de Locadello. Kasneje, sredi 15. stoletja, je javni notar v Bergamu, Alexius de Locatellis, sicer tudi sodnik in kraljevski poslanec, prevzel naslov "Corona". Odtod ime rodbine Coronini. Konec 15. stoletja so se naselili v Furlaniji in na Goriškem. Sredi 16. stoletja se je rodbina razdelila na tri družinske veje: Coronini–Cronberg (kromberška), Coronini–Rubije–Tolmin (tolminska, izumrla 1959) in Coronini–Oelberg–Šempeter (šempetrska). Začetnik šempetrske veje rodbine Coronini je bil Aleksij (umrl 1679), ki ga je cesar Ferdinand III. leta 1656 prištel med nemške barone z nazivom "von Oelberg" (di Monte Oliveto). Kasneje so Coroniniji (šempetrska veja) opravljali pomembne, tako državne kot deželne funkcije, na Goriškem. (Carl von Czoernig: Il territorio di Gorizia e Gradisca, Dunaj 1873, italijanski prevod–Gorica 1969, str.

grofa Ivana Krstnika Coroninija. Temu avstrijskemu generalu in vojskovodji, med drugim tudi vzgojitelju mladega Franca Jožefa Habsburškega, so namenjene naslednje vrstice.

Šempetrska veja rodbine Coronini je zaslovela z Ivanom² (Johannom) Krstnikom Ferdinandom Aleksijem, ki se je rodil 16. novembra 1794 v Gorici. Njegov oče je bil prav tako Ivan Krstnik, pred-

654–657; Constant von Wurzbach: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich (1750–1850), Wien 1858, str. 10–12 (dalje Wurzbach); Primorski slovenski biografski leksikon, GMD, 3. zvezek, Gorica 1976, str. 196–197. Sicer pa šempetrska veja rodbine Coronini še vedno obstaja. Zadnji moški potomec, grof Ivan Coronini (rojen leta 1935), po poklicu geodet, živi v Londonu in ima dve hčeri.

² Odločil sem se za slovensko obliko imena Ivan (nem. Johann), ker je na Primorskem pogostejše uporabljena, za razliko od kranjsko zveneče oblike imena – Janez.

sednik Kmetijske družbe v Gorici. Mati grofica Eleonora je izvirala iz znane goriške plemiške rodbine Strassoldo. Še isti dan je bil grof Ivan Krstnik krščen v šempetrski župnijski cerkvi, njegova botra sta bila grof Karl Anton Strassoldo in grofica Ludovica Strassoldo roj. Coronini.³

Ivan Krstnik je mladost preživel na Goriškem. V času Napoleonovih vojn je 14. aprila 1813 kot kadet vstopil v inženirsko enoto avstrijske vojske. Naslednje leto je bil imenovan za oficirja italijanskih prostovoljnih oddelkov pod poveljstvom barona Karla Schneiderja. Dne 16. decembra 1814 je mladi Coronini vstopil v polk št. 3 nadvojvode Karla. Tam je ostal do leta 1824, ko je nastopil vojaško službo v Modeni pri tamkajšnjem vojvodi. Po sedmih letih se je naveličal Modene, vstopil je v polk št. 17 princa Hohenloheja ter bil takoj povišan v stotnika. Hkrati je bil imenovan za vzgojitelja in adjutanta na toskanskem dvoru v Firencah. Skrbel je za sina toskanskega Velikega vojvode. V Toskani prav gotovo ni ostal neopažen, saj je čez pet let sledilo povabilo na cesarski Dunaj – in to kakšno povabilo!⁴

Leta 1836 je bil grof Coronini poklican na habsburški dvor in imenovan za dvornega komornika. Izbral si ga je nadvojvoda Franc Karel, oče Franca Jožefa, in mu poveril skrb za svoje otroke.⁵

Grb grofov Coronini. Posnetek je z njihove družinske grobnice na šempeterkem pokopališču.

To je bil čas, ko je šestletni prestolonaslednik Franc Jožef začel s pripravami, ki so bile potrebne za kasnejše uspešno vladanje. Knez Metternich in mati nadvojvodinja Zofija sta mu tudi že izbrala glavnega vzgojitelja. To je postal grof Heinrich Bombelles, sicer francoskega rodu. Grof Bombelles je poskrbel za ustreznega pomočnika in ga našel v osebi častnika grofa Coroninija. Tako je Ivan Krstnik Coronini postal neposredni cesarjevičev vzgojitelj. Učenec in učitelj sta se dobro razumela, mladi prestolonaslednik je zelo cenil in spoštoval svojega vzgojitelja Coroninija. Slednji je kljub temu, da je bil poklicni vojak, našel dovolj posluha za skorajda očetovsko vzgojo mladega Franca Jožefa. Večkrat je grof Coronini vzgoji pridružil tudi svojega sina Franca in tako sta se mlada plemiča skupaj učila in igrala.⁶

Sicer je bil običajni delovni dan v cesarskem mestu za grofa Coroninija zelo naporen. Navadno je vstajal zelo zgodaj, kmalu po peti uri zjutraj. Ob šestih je že prevzel skrb za mladega prestolonaslednika. Bedel je nad njegovimi tako vzgojnimi kot tudi izobraževalnimi dejavnostmi. Skupaj z grofom Bombellesom sta poskrbela, da se je mladi carjevič že pri šestih letih pričel učiti francoščino, tedanji jezik evropskih dvorov.⁷

Za prestolonaslednika je grof Coronini skrbel kar dvanajst let, do aprila 1848.⁸ *"Naš najvišji vladar je imel v njem svojega odgojevalca od svojih prvih let do nastopa cesarskega prestola."*⁹

Iz tega časa izvira anekdota, ki govori o tem, da je bil cesar Franc Jožef v Šempetru že kot otrok, ko ga je vzgajal grof Coronini. Skupaj s sovrstnikom grofom Francem Coroninijem naj bi se potepal po mladi koruzi. Ob tem naj bi fantiča baje naredila precej škode. Zalotil ju je kmet, lastnik njive, ki naj bi ju nagnal proč. Kasneje naj bi se zgrozil, ko so mu povedali, da je nagnal samega prestolonaslednika.¹⁰

Ivan Krstnik Coronini se je po odhodu z Dunaja popolnoma posvetil vojaški službi. S činom generalmajorja je ob koncu štiridesetih uspešno branil Tirolsko pred napadi Italijanov. Julija 1849 je bil povišan v podmaršala in imenovan za komandanta čet na Hrvaškem in v Slavoniji. Cesar Franc Jožef mu je leta 1851 poveril nalogo za izvedbo reforme vojaških šol. Na vzhodni meji proti Turkom je bil grof Coronini leta 1854 komandant

³ Ludwig Schiviz von Schivizhoffen: Der Adel in den Matriken der Grafschaft Görz und Gradisca, Görz 1904, str. 247.

⁴ Giuseppe Floreano grof Formentini: La contea di Gorizia – illustrata dai suoi figli, Gorizia 1879, ponatis 1984, str. 105 (dalje Formentini); glej tudi: Wurzbach, str. 10.

⁵ Formentini, str. 105

⁶ Jean-Paul Bled: Franc Jožef, Mladinska knjiga, Ljubljana 1990, str. 12.

⁷ Ibid., str. 13.

⁸ Wurzbach, str. 11.

⁹ Dežela žaluje, Soča 30. julij, 1880. Časopis goriških Slovencev "Soča" je izhajal v Gorici od leta 1871 dalje. Franc Jožef je zasedel cesarski prestol dobrega pol leta (2. decembra 1848) po odhodu grofa Coroninija z Dunaja.

¹⁰ Jožko Martelanc: Šempeter skozi čas, Založba Branko, Nova Gorica 1997, str. 36.

opazovalnega korpusa, ki je štel 50.000 vojakov, s svojo enoto je zasedel Romunijo. Istega leta se je večkrat srečal z Izred pašo, guvernerjem beogradske trdnjave. Dosegel je čin topniškega generala. Bil je imenovan za hrvaškega bana ter civilnega in vojaškega guvernerja Banata in Vojvodine. Zlasti se je zavzel za napredek mesta Temišvar v današnji Romuniji. V zahvalo so mu meščani izdelali doprsni kip in ga postavili v mestni park, ki ga je ustanovil prav Ivan Krstnik. Imenovan je bil tudi za častnega meščana Temišvarja.¹¹

Grof Coronini je bil nosilec številnih naslovov in odlikovanj: grof kromberški, baron von Oelberg, gospodar Prvačine in Gradišča, vitez Zlatega runa, lastnik armadnega križa, nosilec Velikega križa madžarskega kraljevega reda sv. Štefana in avstrijskega cesarskega reda sv. Leopolda, vitez I. vrste cesarskega avstrijskega reda železne krone, nosilec Vojaškega križa za zasluge in Velikega križa vojvode Este, nosilec grškega kraljevskega Odrašenikovega reda in papeškega reda sv. Gregorija, lastnik otomanskega Medjidijskega reda I. vrste in imetnik znamenja 50-letne službe v cesarski armadi. Med drugim je grof Coronini leta 1869, že upokojen, postal lastnik in poveljnik 6. cesarsko-kraljevega linijskega pešpolka.¹²

Ivan Krstnik Coronini je bil leta 1860 povečujoči general Gornje in Spodnje Avstrije ter Štajerske, naslednje leto je postal še glavni komandant na Ogrskem. Naposled se je naveličal orožja in bojnih pohodov, zato se je leta 1865 na lastno željo umaknil iz vojske. Za svoje bivališče v zaslužnem pokoju si je izbral Šempeter pri Gorici.¹³

Šempeter je bil v tistem času vas z dobrimi tisoč prebivalci, vzhodno od Gorice, slabe pol ure hoje oddaljen od mesta. Vaščani so se preživljali v glavnem s kmetijstvom, pridelke so prodajali v Gorico pa tudi širom po monarhiji. Meščani so povpraševali predvsem po šempetrskem krompirju in zgodnji zelenjavi. V vas so ob nedeljah in praznikih prihajali goriški meščani, da bi se na podeželju sprostili in zabavali v številnih šempetrskih gostilnah (več kot 10) ter na raznih prireditvah, zlasti je bila vabljiva tombola. Šempeter je upravno sodil v goriško okrajno glavarstvo, bil je samostojna občina in sedež dekanije.¹⁴

Rodbina Coronini je imela že konec 18. stoletja v Šempetru svojo podeželsko rezidenco.¹⁵ Obsežne posesti v Šempetru in okolici je družini Coronini sredi 18. stoletja ob poroki z Magdaleno de

Simonetti pridobil praded in soimenjak Ivan Krstnik.¹⁶ Po upokojitvi se je grof Ivan Krstnik za stalno naselil v Šempetru. Ukazal je podreti staro enonadstropno vilo v parku za cerkvijo sv. Petra. Namesto nje je dal zgraditi novo graščino, ki je imela odlično lego. Obdana z velikim vrtom je stala sredi vasi, pa vendar je bila hkrati nekoliko oddaljena od središča vaškega dogajanja.

Upokojeni Ivan Krstnik je prevzel skrb za upravljanje obsežnih družinskih posesti v Šempetru in okolici, na stara leta se je z navdušenjem poizkušal v vrtnarstvu in cvetličarstvu. Še v pokoju je grof ohranil vojaške navade za red in disciplino, posvečal pa se je tudi družini, zlasti vnukom.¹⁷

Na šempetrskem pokopališču je dal grof leta 1856 sezidati kapelico, ki jo je tedanji šempetrski dekan in grofov prijatelj Frančišek Ksaverij Mercina posvetil sv. Janezu Krstniku, grofovemu zavetniku.¹⁸ V župnijski cerkvi sv. Petra v Šempetru je bil za grofa in njegovo rodbino rezerviran poseben prostor nad zakristijo.¹⁹ Grof Ivan Krstnik je bil globoko veren katoličan, *"on je ostal zvest katoličan do zadnjega svojega zdihljeja"*²⁰ in velik dobrotnik. Vsako nedeljo, včasih tudi med tednom, se je udeleževal maš v Šempetru, občasno se je k maši odpravil tudi v bližnjo Gorico, največkrat h kapucinom. Gmotno je poskrbel tako za dotacije šempetrski občini kot za občinske reveže in bolnike. Bil pa je zelo neprizanesljiv do beračev. *"Da pa Coronini ni bil tisti, da bi bil pocestnim lenuhom in beraškim postopačem desetice ali dvajsetice v klobuk metal, je po mojem menenji prav pametno in v smislu naše vere."*²¹

Grof Coronini se je med bivanjem na modenskem dvoru poročil z grofico Marianno Angelo Marsciano, dvorno damo modenske vojvodinje. Žena mu je avgusta 1855, v starosti 58 let, umrla.²² V ponos je bil Ivanu Krstniku zlasti sin Franc Karel²³ Coronini (1833–1901), med drugim pred-

¹¹ Formentini, str. 105; Wurzbach, str. 10–11.

¹² Primerjaj ob tem: Formentini, str. 105; Soča 30. julij 1880.

¹³ Wurzbach, str. 11.

¹⁴ Andrej Gabršček: Kažipot po pokneženi Grofovini Goriško Gradiški, Gorica 1894.

¹⁵ Jožko Martelanc: Šempeter skozi čas, Založba Branko, Nova Gorica 1997, str. 26 (dalje Martelanc).

¹⁶ Carl von Czoernig: Il territorio di Gorizia e Gradisca, str. 657.

¹⁷ Formentini, str. 106; Soča, 6. avgust 1880.

¹⁸ Martelanc, str. 22. V kapelici je bila družinska grobnica Coroninijevih. Prva leta po dograditvi so imeli v njej občasno mašo, obvezno na god sv. Janeza Krstnika, grofovega zavetnika (24. junij). Kapelica je bila v bojih med 1. svetovno vojno porušena, toda grobnica pod njo je ostala dokaj nepoškodovana.

¹⁹ Ibid., str. 45.

²⁰ Dopisi, Soča 6. avgust 1880.

²¹ Ibid.

²² Formentini, str. 106.

²³ Grof Franc Coronini, rojen leta 1833 v Gorici, s polnim imenom Franz Karl Ambros Alexius Alfons Eugen, je bil vojak, politik in zgodovinar. Kot slednji je zaslovel z delom "Grobovi oglejskih patriarhov" (Aquileja's Patriarchengräber). Oče Ivan Krstnik ga je na Dunaju vzgajal skupaj s poznejšim cesarjem Francem Jožefom, ki mu je bil kasneje zelo naklonjen. S činom konjeniškega polkovnika se je grof Franc upokojil leta 1867. Naselil se

sednik dunajskega državnega zbora (prav v času očetove smrti), goriškega deželnege zbora in šempetrski župan.

S svojim nekdanjim varovancem, poznejšim cesarjem Francem Jožefom, je grof Coronini ohranjal stike predvsem s pismi. Kakšen ugled je užival v cesarjevih očeh, kaže dejstvo, da je bil kot edini nečlan cesarske hiše povabljen na slavnostno kosilo ob srebrnem jubileju cesarskega para. *"Prečastno mesto, koje je grof Coronini v javnosti zavzemal, njegova razmera do presvitlega cesarja kot nekdanji odgojitelj bila sta pač pretehtna vzroka, da bi bila ranjcemu dovolila, na svojej grajščini v Šempetru živeti, ne da bi bil imel velik vpljiv na ono mesto, s kojega se določuje usoda našej Avstriji."*²⁴

Ivan Krstnik Coronini je umrl 26. julija 1880 ob 10. uri zjutraj.²⁵ Do smrti je uspešno vodil posestvo v Šempetru. Ob njegovi smrti je osrednjeslovenski Slovenski narod poročal:

*"Umr! je na svojem gradu v Sv. Petru pri Gorici fem. grof Coronini, oče predsednika državnega zbora, 86 let star. Pokojnik je bil učitelj sedanjega cesarja. Predsedniku Coroniniju so tudi slovenski državni poslanci od tu telegrafirali svoje sožalje."*²⁶

Grof Coronini je pokopan v družinski grobnici v Šempetru. Tudi o njegovem pogrebu najdemo kratko sporočilo v ljubljanskem časopisu:

*"Grof Iv. Coroninijev pogreb v št. Petru pri Gorici 28. t. m. je bil veličasten. Vsa Gorica in okolica se je trla ondi. A prostora je manjkalo pravega. Iz Beča je bil navzoč generalni adjutant Mondel v imenu cesarjevem."*²⁷

Največ prostora v slovenskem časopisju je umrlemu grofu namenil goriški tednik "Soča". Poleg dolgih nekrologov in številnih sožalnih brzojavk, je poročal tudi o pogrebu, ki je bil za Šempeter očitno pravi spektakel:

"Dasi je Šempeter samo navadna vas, vendar je bilo po oknih razvešenih črnih prtov in pregrinjaj. Pet kanonikov iz stolne cerkve z drugimi duhovniki je šlo pred vozom, ki je peljal truplo rajncega Coroninija. Voz, sam na sebi dragotno in krasno

*narejen, bil je ves obsut z nenavadno velikimi venci in trakovi. Redka prikazen pri tako sijajnem pogrebu je bilo to, da so spreved dostojanstvenikov tako rekoč oklenili domači ljudje. Spred je šla množica kmetov zad pa kmetic. Oboji so nesli debele sveče. Vojaška in mestna godba, vojaki in tukajšnji veteranci so se vrstili za njimi. Kakor o takih prilikah, so topovi razglašali zadnje pozdrave blagemu pokojniku. Naj v miru počiva!"*²⁸

Sam cesar Franc Jožef je dvakrat uradno obiskal Šempeter, prvič 13. septembra 1882 in drugič 30. septembra 1900. Šempetrsko občinsko starešinstvo je pozneje, na slavnostni seji ob proslavljanju 60. obletnice cesarjevega vladanja dne 2. decembra 1908, takole utemeljevalo cesarski obisk v Šempetru:

*"Prišel je molit na grob svojega učitelja grofa Janeza Coroninija."*²⁹

Ivan Krstnik Coronini.
(La Contea di Gorizia, 1984, str. 105)

je v Šempetru in se naučil tudi slovenščine. Bil je šempetrski župan v letih 1868–1899. Važno vlogo je odigral v državnem merilu, saj je bil predsednik državnega zbora na Dunaju 1879–1881 in več let tudi goriški deželni glavar. Med ljudmi na Goriškem je bil zelo priljubljen. Poročen je bil z grofico Selmo Sofijo roj. Christalnigg, imela tri otroke. Grof Franc je umrl leta 1901 v Šempetru in je tam tudi pokopan. (Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950, 1. zvezek (A–GLÄ), Graz–Köln 1957, str. 155; Formentini, str. 141).

²⁴ Dopisi, Soča 6. avgust 1880.

²⁵ Matične knjige župnije Šempeter – mrliška knjiga, str. 40. Zabeleženo je, da je umirajoči grof prejel zakrament bolniškega maziljenja, ki mu ga je podelil tedanji šempetrski duhovni pomočnik Jožef Šauli.

²⁶ Slovenski narod 30. julij 1880, 3. stran.

²⁷ Slovenski narod 31. julij 1880, 5. stran.

²⁸ Dežela žaluje, Soča 30. julij 1880.

²⁹ Archivio di stato Gorizia (Državni arhiv v Gorici), Gemeinde St. Peter, Sejni zapisniki starešinstva v St. Petru (1902–1923), mapa 3126.

Cesar Franc Jožef je nekajkrat (dvakrat uradno) obiskal Šempeter in grobnico svojega vzgojitelja generala grofa Janeza Coroninija. Slika je iz leta 1900, med cesarjevim obiskom na šempeterskem pokopališču. Na njegovi levi je grof Franc Coronini, v mladih letih cesarjev "sošolec").

Grof Ivan Krstnik Coronini je bil tipični predstavnik goriškega deželnega plemstva, neomajno vdanega cesarju in katoliški veri. V življenju je posegel po najvišjih časteh, ljudje so ga spoštovali in cenili, pa vendar je v Šempetru, goriškem podeželskem okolju, našel svoj mir in zasluženi pokoj. Le dejstvo, da je njegov grob v skupni družinski grobnici v Šempetru dokaj zanemarjen, nam nekoliko zamegljuje spomin na veličasten lik grofa Coroninija.

ZUSAMMENFASSUNG

Johann Baptist von Coronini – Görzer Feldherr und Erzieher des Kaisers

Johann Baptist Graf Coronini wurde im Jahre 1794 in Görz geboren. Er stammte aus einem

bekannten Görzer Adelsgeschlecht, das im 15. Jahrhundert aus der Umgebung von Bergamo nach Görz übersiedelt war. Das Geschlecht der Coronini gliederte sich im 16. Jahrhundert auf zwei Linien. Johann Baptist von Coronini gehörte der sogenannten Šempeter-Linie an. Er folgte seinen berühmten Vorfahren und widmete sich schon früh dem Militärdienst. In der Zeit der Napoleonischen Kriege trat er in das österreichische Heer ein und machte eine steile Karriere. Unter anderem diente er am Hofe von Modena und Toskana bei einer der Seitenlinien der Habsburger, bis ihn sein Weg im Jahre 1836 nach Wien führte, wo er Kämmerer am Habsburger Hofe wurde. Man bestellte ihn zum Erzieher des jungen Thronfolgers Franz Joseph. Letzterer fand in ihm einen verständnisvollen und fähigen Lehrer. Es verband sie eine echte Freundschaft, die auch nach dem Abgang des Grafen aus Wien fortbestand. Nach der Thronbesteigung Franz Josephs im Jahre 1848 widmete sich Graf Coronini ganz dem Militärdienst. Mit Erfolg befehligte er die österreichischen Truppen auf verschiedenen Kriegsschauplätzen: in Tirol, Ungarn und Rumänien. Nach Jahren des Kriegsführens und Befehlens ließ er sich mit der Charge eines Generals im Jahre 1865 auf eigenen Wunsch in

den Ruhestand versetzen. Er ließ sich auf dem Familiengut in Šempeter bei Görz nieder und ließ dort ein großes Herrenhaus errichten. Er verwaltete das Gut, trieb mit Erfolg Gartenbau und pflanzte Blumen an. Am Herzen lag ihm auch der Fortschritt der Gemeinde Šempeter, der sein Sohn Franz vorstand. Er starb im Jahre 1880 daheim in Šempeter und wurde auf dem dortigen Friedhof in der Familiengruft beigesetzt. Sein Begräbnis bedeutete für Šempeter ein großes Ereignis (der Ort zählte damals gut eintausend Einwohner) und fand sein Echo auch in der damaligen slowenischen Presse, sowohl in Görz als auch in Ljubljana. Dies zeugte von der großen Beliebtheit Johanns von Coronini sowohl in höheren Kreisen als auch unter dem einfachen Volk.

VIRI IN LITERATURA

- Archivio di stato Gorizia. Gemeinde St. Peter, sejni zapisniki starešinstva v St. Petru (1902–1923), mapa 3126.
- Matične knjige župnije Šempeter, mrliška knjiga. Slovenski narod (Ljubljana) 30. 7. 1880, 31. 7. 1880. Soča (Gorica) 30. 7. 1880, 6. 8. 1880.
- Bled, J. P. (1990). Franc Jožef. Ljubljana.
- Czoernig, von C. (1873): Il territorio di Gorizia e Gradisca. Wien.
- Formentini, G. F. (1879): La contea di Gorizia – illustrata da suoi figli. Gorizia.
- Gabršček, A. (1894): Kažipot po pokneženi Grofovini Goriško Gradiški. Gorica.
- Martelanc, J. (1997): Šempeter skozi čas. Nova Gorica.
- Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950 (1957). Graz–Köln.
- Primorski slovenski biografski leksikon 3 (1976). Gorica.
- Schiviz von Schivizhofen, L. (1904): Der Adel in den Matriken der Grafschaft Görz und Gradisca. Görz.
- Wurzbach, von C. (1858): Biographisches Lexikon des Kaisethums Oesterreich (1750–1850). Wien.

izvirno znanstveno delo

UDK 314.743(73=163.6)

prejeto: 11. 12. 1998

Marjan Drnovšek

višji znanstveni sodelavec

Inštitut za slovensko izseljenstvo, ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Gosposka 13

Slovenski izseljenci na pragu Amerike

IZVLEČEK

Avtorjeva pozornost je namenjena ameriški priseljski zakonodaji in njenemu vplivu na odhajanje Slovencev v ZDA v času množičnega izseljevanja na prelomu v 20. stoletje. Prvi stik z Ameriko so Slovenci dobili ob prihodu, ko so spoznali tudi oba sprejemna priseljska centra, Castle Garden (1855–1890) in Ellis Island (1892–1954). Avtor navaja nekatere osebne izkušnje izseljencev ob prihodu v newyorško pristanišče v 19. in z začetka 20. stoletja. Tudi New York je navdušil s svojo velikostjo, živahnostjo življenja in modernizmom na eni strani, na drugi pa odbijal zaradi slabih izkušenj priseljencev z raznimi goljufi. Slovenskim priseljencem je po letu 1908 pomagala tudi newyorška Družba sv. Rafaela, v kateri je imel vodilno vlogo slovenski frančiškan Kazimir Zakrajšek.

SUMMARY

SLOVENE EMIGRANTS AT THE DOORSTEP OF AMERICA

The author's attention is focused on the American immigrant legislation and its influence on immigration of Slovenes to the USA during the period of mass emigration at the break of the 20th century. The first contact of Slovenes with America happened at their arrival when they met either of the two receiving immigrant centres, Castle Garden (1855–1890) or Ellis Island (1892–1954). The author quotes some personal experiences of the emigrants at their arrival to the New York port in the 19th and at the beginning of the 20th centuries. New York inspired with its greatness, vivaciousness and modernism on the one hand and on the other brought fear because of bad experiences of immigrants with various frauds. The New York Society of St. Rafael in which a Slovene Franciscan Kazimir Zakrajšek had a leading role, after 1908 also helped Slovene immigrants.

Ključne besede: izseljenstvo, agenti, Družba sv. Rafaela

V časovni delitvi ameriške priseljske politike, ki jo je postavil William S. Bernard, direktor Centra za migracijske študije na newyorški univerzi (City University of New York), in sicer v pet obdobjih: kolonialno (1609–1775), obdobje "odprtih vrat" (1776–1881), zakonskega urejanja priseljevanja (1882–1916), njegovega omejevanja (1917–1964) in liberalizacije (po letu 1965), se nam pokažejo tudi glavna obdobja priseljevanja v Združene države Amerike.¹ V drugem kot posamezniki ali

manjše skupine in v tretjem že kot množičen val so prihajali v ZDA tudi slovenski priseljenci. Kasneje so se priseljevali le v manjšem obsegu. Naše zanimanje je namenjeno času do omejitvenih priseljskih ukrepov (1924–29), in ožjem stiku Slovencev z New Yorkom. To mesto je bilo prag Amerike, prek katerega je stopila večina izse-

Policy. – The Immigration Reader. America in a Multi-disciplinary Perspective (Edited by David Jacobson), Blackwell Publishers, 1998, str. 48. (V nadaljevanju: W. S. Bernard, str. ...).

¹ William S. Bernard: Immigration – History of U.S.

ljencev, manjšini pa korak dalje zaradi zaprtih vrat pač ni bil omogočen.

IZSELJEVALNA DRUŽBA ROMMEL & Co, BASEL (ŠVICA)

12 Centralbahnplatz 12
v Hotél Jura

Glavna agentura francoske družbe

Comp. générale transatlantique

Edina directna parobrodna družba med Havre in New-Yorkom.

Denarna plačila za v Ameriko v dolarjih brez stroškov.

Pri dohodu v Basel se prosi to karto na klobuk dati ali pa v roki vidno nositi.

Poleg oglasov v časopisju so po slovenskih krajih krožili številni lepaki in letaki, ki so opozarjali na posamezne izseljenske pisarne, ki so izseljencem organizirale pot v Ameriko. Tudi tuje, v našem primeru Rommel & Co. iz Basla, so se potrudile in ponudile bodočim izseljencem reklamni list v slovenskem jeziku. Ta "karta" je bila opozorilo agentom omenjene pisarne na baselski železniški postaji (zato naj bi jo moški nosili na klobuku, ženske pa v roki), da so nagovorili prišleke in jim ponudili usluge ladijske družbe Compagnie Générale Transatlantique iz Pariza. Z njenimi ladjami se je iz Le Havra v New York pripeljalo ogromno število Slovencev, po t. i. "francoski črti". (Last avtorja.)

Od leta 1892 do 1954 je skozi dvorano sprejemnega priseljskega centra na Ellis Islandu v New Yorku vstopilo več kot 12 milijonov oseb, tj. okoli 3/4 vseh priseljencev v ZDA v omenjenem času. Ker se je pri štetju prebivalstva leta 1910 v ZDA za slovenski materin jezik odločilo 123. 631 oseb prve generacije (rojenih na Slovenskem), lahko po gornji oceni trdimo, da je več kot 92.000 Slovencev stopilo na ameriška tla v New Yorku, saj je bilo zanemarljivo majhno število tistih, ki so se izkricali v drugih atlantskih pristaniščih, npr. v Bostonu, Baltimorju in New Orleansu. Ko govorimo o New Yorku kot enem od najpomembnejših priseljskih pristanišč v ZDA, moramo imeti pred očmi dve odzivnosti izseljencev na novi svet. Prvo, to je že na ladji, nekaj dni preden so zagledali kopno, kar so občutili kot notranji nemir, mešanico tesnobe in nestrpnega pričakovanja, in drugo, ko so zagledali obrise kopnega, newyorških visokih stavb in zlasti po letu 1886 Kip svobode (Statue of Liberty), doživeli uradni stik s priseljskimi urad-

niki na Ellis Islandu in napravili prve korake po newyorških ulicah.² Večina spominskih zapisov, ki so nastajali sočasno (npr. zasebna in javna pisma izseljencev, objavljena poročila in potopisi v slovenskih časnikih in časopisih), ali mnogo kasneje (npr. v Rodni grudi in Slovenskem izseljenskem koledarju), se ni izognila vsaj bežnemu opisu prihoda v New York. Ravno v devetdesetih letih 19. stoletja, ko so začeli Slovenci množično prihajati v ZDA, je mesto doživelo nagel razvoj in doseglo velik obseg, saj je 1890. leta živelo v njem 1.515.300 (z Brooklynom skupaj 2.300.000), deset let kasneje pa že 3.437.200 prebivalcev. O doživljanju plovbe čez Atlantik je več znanega, zato se v nadaljevanju omejujem na pogoje prihoda v New York, tam opravljene formalnosti in na prve vtise Slovencev o mestu samem oziroma Ameriki.³

Ameriška priseljska zakonodaja

Ameriška ustava (1787) je Kongresu dajala pravico do vplivanja na priseljsko politiko. (Njen 9. člen pravi: "Preseljevanja ali priselitve takšnih oseb, kakršne se zdaj obstoječim državam zde primerne, da jih lahko pripuste, kongres ne bo prepovedal ... a davek ali pristojbine na takšno vselitev lahko razpiše, vendar ne višjo kot deset dolarjev za osebo."⁴) To pravico je kongres začel bolj temeljito uveljavljati šele proti koncu 19. stoletja, in sicer na način postopnih in vedno ostrejših zakonskih predpisov. Nekako do osemdesetih let 19. stoletja država ni omejevala priseljevanja, kar je bilo tudi v interesu gospodarstva, npr. ladijskih družb, zemljiških špekulantov, razvijajoče se industrije itd.⁵ Celo pospeševala ga je, saj je leta 1864 sprejela zakon o pogodbenem delu priseljencev (delodajalci so sklepali vnaprejšnje delovne pogodbe, po katerih so financirali pot prise-

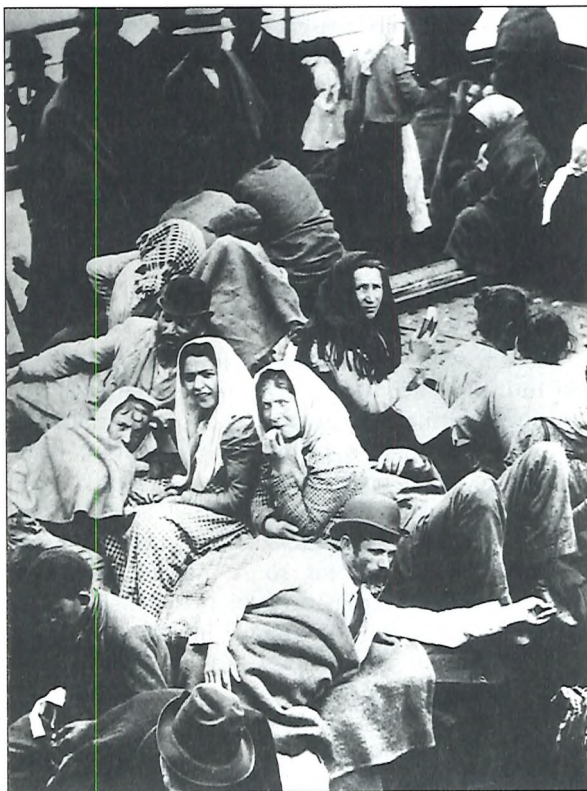
² Z vidika stare domovine so označevali odhajajoče v tujino ali tam živeče Slovence kot izseljence, z vidika novega okolja pa so jih imenovali priseljenci (tudi tujci), dokler niso prevzeli novega (ameriškega) državljanstva. Glede na naša razmišljanja v članku postavljam čas, ko je izseljenec postal priseljenec v tisti trenutek, ko mu je bil dovoljen vstop v ZDA. Drugače rečeno: Ko je priseljski uradnik ali komisija izrekla "All right!", je postal dotedanji izseljenec "novi" priseljenec v Ameriki.

³ O doživljanju poti in prvih vtisih o Ameriki glej delo: Marjan Drnovšek: Usodna privlačnost Amerike. Pričevanja izseljencev o prvih stikih z novim svetom. – Založba Nova revija (zbirka Korenine), Ljubljana 1998.

⁴ Charles in Mary Beard: Zgodovina Združenih držav Amerike, Ljubljana 1959, str. 551. (V nadaljevanju: C. in M. Beard, str. ...).

⁵ Kot zanimivost omenimo, da do leta 1820 zvezna državna uprava ni vodila letne evidence o priseljevanju. Leta 1855 je zadolžila carinsko službo, da je vodila četrtletna in letna poročila o priseljevanju, leta 1867 pa je vodenje priseljske evidence prepustila Uradu za statistiko (Bureau of Statistics), ki je postal del finančnega ministrstva (Treasury Department).

ljencem, ki so jo odplačali z delom), vendar ga je štiri leta kasneje (1868) preklicala zaradi protestov ameriških delavskih organizacij. S tem je nastala nekakšna pravna praznina, ki je dopuščala vse, kar ni bilo izrecno zakonsko prepovedano, tako tudi vnaprejšnje sklepanje delovnih pogodb z evropskimi izseljenci oziroma njihovimi posredniki. Prvi glasovi proti naraščanju števila novih prišlekov iz Evrope so se v nekaterih okoljih ZDA pojavili že okoli 1840. Takrat so se protestanti vznemirili zaradi vzpona števila katoličanov v ZDA in leta 1848 je bila ustanovljena stranka "domorodnih" Američanov (Native American Party).⁶ Odpor protestantskih krogov proti katoličanom se je okrepil tudi po letu 1890; povezan je bil s prevlado katoliške vere med novimi prišleki, ki so po tem letu v večjem številu prihajali iz dežel južne in vzhodne Evrope.

*Izseljenke in izseljenci na krovu parnika
Westernland, 1890.*

Leta 1875 je bilo odločujoče za bodoče oblikovanje ameriške državne priseljske politike. Glavno besedo pri tem je imelo Vrhovno sodišče ZDA, ki je v zadevi Henderson proti županu New Yorka

sprejelo nasprotno odločitev, kot leta 1837 v zadevi mesto New York proti Milne (o njej nekoliko pozneje). Vse obstoječe predpise o priseljivanju, ki so jih izdajale posamezne ameriške države, je leta 1875 označilo za protiustavne, saj je po ustavi edino ameriškem kongresu pripadala pravica odločanja in reguliranja vseh zadev, zadevajoč "tuyo trgovino" (foreign commerce), kamor so uvrščali tudi priseljivanje tujcev. Vrhovno sodišče je zahtevalo, da zvezni organi prevzamejo nadzor nad priseljivanjem. Pri tem so opozarjali na potrebo, da se državna priseljska politika poenoti na vsem teritoriju ZDA.⁷ Kongres je leta 1875 prepovedal tudi vselitev prostitutk in tujih kaznjencev, 1882 pa obsojencem, slaboumnim in ljudem, ki očitno niso mogli skrbeti zase. V tem letu je (sprva za nekaj let nato trajno) prepovedal priseljivanje Kitajcev.⁸ To je bil uvod v osemdeseta leta, ko je zvezna država bolj aktivno pristopila k oblikovanju priseljske politike, kar je končno privedlo do tesnega priprtja vrat ZDA v dvajsetih letih 20. stoletja. Nov duh v zvezni politiki je temeljil na prepričanju, da se (načeloma) dovoli priseljivanje le zdravim in delovno sposobnim osebam. In obe veliki ameriški politični stranki (republikanska in demokratska) pred koncem 19. stoletja še nista razmišljali o najbolj radikalnem ukrepu, tj. o zaprtju vrat Amerike.⁹

Temeljna prelomnica za priseljence iz Evrope se je zgodila leta 1885. Do tedaj ni bilo prepovedano sklepanje vnaprejšnjih pogodb o delu pri določenem ameriškem delodajalcu. Nov kongresni zakon o pogodbenem delu (1885) je to prepovedal.¹⁰ Zakon naj bi preprečeval prihajanje neizučne, tj. tudi poceni delovne sile. Izučnim delavcem, umetnikom in učiteljem vstop v Ameriko ni bil oviran. Dokument je vseboval tudi prepoved, da bi posamezniki, družbe, zadrage in korporacije vnaprej plačevale prevoz tujcem, ali spodbujale priseljivanje s pismenimi, ustnimi ali neizgovorje-

⁷ W. S. Bernard, str. 57.

⁸ Kongresna Listina o izključitvi Kitajcev (1882) je prvi kongresni akt, ki je prepovedoval priselitev sicer cenene in neizučne kitajske delovne sile v ZDA. Prvi Kitajci so se naseljevali v Kalifornijo v času zlate mrzlice (1849), do 1869 jih je bilo 63.000, deset let kasneje dvakrat toliko. Po pogodbi med ZDA in Kitajsko (1868) je bilo po načelu vzajemnosti dovoljeno obojestransko preseljevanje, kar je spodbudilo večje kitajsko prihajanje na ameriški kontinent. Na pritisk Kalifornije je zvezna vlada uveljavila omenjeno prepoved, ki je temeljila tudi na rasni osnovi, češ, da Kitajci tudi niso pripadniki bele rase.

⁹ C. in M. Beard, str. 459.

¹⁰ Republikanci so še leta 1864 odločno podpirali priseljivanje in celo razglasili že omenjeni zakon o pogodbenem prevozu priseljencev, tj. odplačilo stroškov za prevoz z dogovorjenim obsegom dela. Zakon 1885 je bil sprejet na pritisk Knights of Labor. Glej: C. in M. Beard, str. 459-460.

⁶ Pravi domorodci so bili t. i. Indijanci, v omenjeni stranki pa so se zbirali "stari" priseljenci zahodnoevropskega izvora, ki so se upirali prihodu tujcev, tj. "novih" priseljencev v ZDA.

nimi pogodbami. Dopolnitev tega zakona (1888) je zahtevala izgon tujih delavcev s sklenjeno pogodbo, in to v času do enega leta po njihovem prihodu. Odpor proti uvozu "tuje siromašne delovne sile" in zaščito ameriškega delavstva, so posebej izpostavili tudi demokrati v svojem volilnem programu 1896.¹¹ Uveljavitev načela svobodnega trga delovne sile je ustvarjal občutek negotovosti pri izseljencih že pred odhodom v Ameriko, vendar so tudi iz slovenske izseljenske prakse znani primeri, da je bilo delo v Ameriki dogovorjeno (ali vsaj obljubljeno), važno pa je bilo, da prihajajoči tega niso omenili priseljenkim oblastem. Malo kateri izseljenec ni že pred odhodom vedel, kje bo dobil zaposlitev. Poveden je primer iz leta 1903, ko je Frank Sakser¹² iz New Yorka prek ljubljanskega Slovence opozoril dogarje iz okolice Čabra, ki so prihajali v južne dele ZDA na podlagi pogodbe z nekim trgovcem "K.", da jim preti zavrnitev na Ellis Islandu. Čeprav ga je srbela roka, da bi zapisal nasvet o njihovem obnašanju ob prihodu, tega ni mogel narediti, ker se je zavedal, da bi s tem kršil zakone ZDA. Zato je samo napisal: "Pouka, kako se imajo zadržati, jim tem potom ne morem dajati, ker mi to zabranjuje postava Zjedinenih držav in kot državljanu so mi te postave svete." Koliko so mu bile svete državne "postave" lahko razberemo iz številnih pisem izseljencev domačim, ki so se odpravljali v Ameriko. V njih svetujejo – nedvomno po Sakserjevem nasvetu – da naj se uradnikom na Ellis Islandu zlažejo glede namena prihoda v ZDA, nikakor pa ne smejo omeniti, da imajo že zagotovljeno delo.

V ameriški javnosti so se ugovori proti priseljevanju vedno bolj stopnjevali. Sprejeti zakoni in uredbe se sicer niso strogo izvajali oziroma so mnogi posredniki ("agenti") našli poti, da so jih obšli. Šele z letom 1890 je prišlo do radikalnejše politike in s tem do strožjega nadziranja priseljenkega toka v ZDA. Tako je leta 1891 kongres zakonsko utemeljil zvezno kontrolo nad priseljevanjem in zadolžil finančno ministerstvo (Treasury Department) kot glavnega nadzornika. S tem je bila ukinjena dvojnost sistema nadzora nad priseljevanjem, tj. lokalnega in državnega. Ustanovljena je bila državna Priseljenska komisija (Commissioner of Immigration) za pristanišče v New Yorku. Novi zakon je vključil predhodne prepovedi (npr. glede poligamistov, oseb z "odurnimi" ali nevarnimi nalezljivimi boleznimi, nato oseb, ki si niso mogle plačati vožnje itd.), dodal pa je še prepoved priseljevanja "revežev".¹³ Ladijske družbe so bile

odslej prisiljene, da so odklonjene izseljence odpeljale nazaj v Evropo. Tujci, ki so ilegalno prišli v ZDA ali tisti, ki so postali socialno breme družbe v času enega leta po prihodu, so bili tudi izgnani v Evropo. Kot smo že omenili je bila zaostrena tudi prepoved, da ameriški delodajalci iščejo (pogodbene) delavce v Evropi. Zanimivo pa je, da so bile slednje omejitve mišljene samo za čezoceanske priškele, ne pa tudi za tiste, ki so prestopili mejo na kopnem. To so izkoriščali mnogi (zavrtnjeni) in so prek Kanade vstopili v ZDA. Po uredbi (Regulation) o priseljevanju v ZDA, sprejeti 25. aprila 1893, pa so bili določeni postopki ravnanja s priseljenici.¹⁴ Več o tem v nadaljevanju članka.

Ob tem moramo poudariti, da je bila ta zaostritev priseljenske politike povezana s spremembo etnične pripadnosti novih priseljenecv. V osemdesetih letih se je njihova struktura glede izvora spremenila v prid prišlekom iz vzhodne in južne Evrope. Val "novih" priseljenecv se je strmo dvigal, vzporedno z njim pa tudi odpor do njih pri "starih" priseljenih, ki so se označevali za prave Američane.

Razmerje domovinskega izvora priseljenecv (%):

	1861–70	1901–10
Avstro–Ogrska	0,33	24,4
Italija	0,51	23,3
Rusija	0,10	18,0 ¹⁵

V tem valu iz vzhodne in južne Evrope pa so bili tudi Slovenci. Mnogi so v njih videli priškele s čudnimi kulturnimi navadami, zato so mnogi "stari" prebivalci ZDA o prihajajočih Slovanih, Judih, Madžarih, Sicilijancih in drugih sodili kot o manjvrednih in rasno neprilagodljivih.¹⁶ Sovražen odnos do njih ni bil redek, zlasti v mestnih (industrijskih) okoljih, kamor so se največ naseljevali. Zahteve po bolj strogi državni priseljenski politiki so strmo naraščale, večinoma v imenu "narodnega zdravja" pravih Američanov. Za to politiko so se zavzemali zlasti pripadniki raznih gibanj, npr. Ameriškega zaščitnega združenja (American Protective Association), ameriškega Naprednega gibanja (Progressive movement) in drugih.

Od leta 1891 do 1929 sledimo kongresnim ukrepom, ki so bili vedno bolj omejevalni glede odprtosti vrat v Združene države Amerike. Interesi politike in gospodarstva niso bili tako enotni, kot bi sodili samo po zakonskem zaostrevanju ukrepov. Mnogi kongresniki iz severovzhodnih (Nort-

York (1824) in Maryland (1833). Glej: C. in M. Beard, str. 460 in 463.

¹⁴ Treasury Department. Immigration Laws and Regulations. April 25, 1893 (Washington: Government Printing Office, 1893; Treasury Department Document No. 1600).

¹⁵ C. in M. Beard, str. 455.

¹⁶ W. S. Bernard, str. 60.

¹¹ C. in M. Beard, str. 583.

¹² Fran Sakser (1859–1937), tiskar, založnik in podjetnik v New Yorku. Glej: J. Arnez, str. 106 in nasl.

¹³ Posamezne ameriške države so že pred tem omejevale priseljevanje revežev, npr. Massachusetts (1820), New

heast) in osrednjih (Midwest) držav ZDA so bili proti omejevanju priseljevanja, saj so bili prišleki, ki so si z naturalizacijo pridobili ameriško državljanstvo, pomembna volilna baza v novih priseljenjskih okoljih ZDA. Gospodarstvo je zahtevalo ceneno delovno silo, ladijske družbe pa so si želele čim večje število potnikov. Ameriški predsedniki od Rutherforda B. Hayesa (1877–1881) do Woodrowa Wilsona (1913–1921) so z vetom preprečili (ali vsaj poskušali) kongresne zakonske predloge, ki so skrajno omejili priseljenjske pogoje ali celo skušali izključiti vse pripadnike določene etnične skupine. Čeprav oblikovanje ameriške priseljenjske politike ni bila posledica usklajenega programa ali premišljene filozofije, je bila končna posledica postopno omejevanje priseljevanja z vedno bolj radikalnimi ukrepi.¹⁷

Na prelomu v 20. stoletje se je okrepila zvezna administracija za spremljanje priseljenjske problematike. Leta 1906 so bile priseljenjske zadeve izločene iz finančnega ministrstva (Treasury Department) in predane posebnemu Uradu za priseljevanje in naturalizacijo (Bureau of Immigration and Naturalization) pri novo ustanovljenem ministertvu za trgovino in delo (Department of Commerce and Labor).¹⁸

Po umoru ameriškega predsednika Williama McKinleya (1901), ki ga je zagrešil anarhist Leon Czolgosz, je ameriški kongres ponovno pretresel priseljenjsko zakonodajo in vnesel vanjo prepoved vstopa anarhistom in vsem, ki so se zavzemali za rušenje vladavine z nasiljem in ubijanjem javnih uradnikov. O teh zakonskih spremembah (3. marca 1903) je poročal tudi Slovenec¹⁹, češ, da je moral vsakdo, ki ni bil državljani ZDA, na Ellis Islandu odgovoriti na več vprašanj oziroma je moral priseljenjski uradnik ugotoviti naslednje podatke: 1. Priimek in ime. 2. Starost. 3. Spol. 4. Stan: samski, omožena / poročen. 5. Poklic ali opravilo. 6. Zmožnost branja in pisanja. 7. Država izvora. 8. "Pleme ali narod". 9. Zadnje bivališče (država, mesto, kraj). 10. Cilj potovanja v ZDA (država, mesto, kraj). 11. Posedovanje vozne karte do cilja v ZDA. 12. Kdo je plačal vožnjo. 13. Posedovanje 50 dolarjev, če manj: koliko? 14. Dotodanje bivanje v ZDA, kdaj in kje? 15. Ali prišlek potuje k sorodnikom (konkretna navedba razmerja) ali prijateljem, ime in naslov. 16. Kaznovanost, bivanje v ubožnici ali v umobolnici? 17. Ali je poligamist? 18. Ali je anarhist? 19. Ali se je odločil za Ameriko na podlagi kakega "oklica", poziva, obljube oziroma mu je bila dana "tiha obveza za kako delo v Ameriki"? 20. Kakšno je njegovo dušev-

no in zdravstveno stanje? in 21. Ali je telesno pohabljen ali hrom? Če primerjamo vprašanja, ki so jih postavljali izseljencem na Ellis Islandu že po omenjeni uredbi z dne 25. aprila 1893, opazimo, da so v primerjavi z gornjimi le manjše razlike. Omenim naj le bistvene. Po letu 1893 so povprašali le po državljanstvu (Nationality), ne pa tudi po "plemenski" oziroma "narodni" pripadnosti (1903). Leta 1903 jih ni zanimala navedba vhodnega pristanišča v ZDA, novo pa je bilo vprašanje o anarhistični pripadnosti. In tudi pri denarju jih je leta 1893 zanimala vsota nad 30 dolarjev oziroma posedovanje samo 30 dolarjev in manj.

S 1. julijem 1907 je ameriški kongres gornji omejevalni seznam še razširil. (Mimogrede: Junija 1907 je Trst obiskala posebna ameriška migracijska komisija, da bi se informirala o izseljevanju iz Avstrije. Sprejel jo je tudi avstrijski zunanji minister baron Alois von Aehrenthal.²⁰) Ko je na omenjeni nov priseljenjski zakon na kratko opozorila Občinska uprava, je na prvem mestu izpostavila zahtevo, da se je za vsakega izseljenca ob prihodu plačalo 4 dolarje, tj. 20 kron takse.²¹ V nadaljevanju pa je opozorila na prepovedi:

A.) Z zdravstvenega in socialnega področja. Prepovedano je bilo priseljevanje "umobolnim, blaznim in epileptičnim osebam", nadalje "tuberkuloznim, osebam, ki imajo ostudne ali nalezljive bolezni, siromakom in navadnim beračem, kakor tudi onim, o katerih je pričakovati, da postanejo javna nadloga in takim, kateri imajo kako pozitivno telesno hibo in o katerih se izreče zdravstvena komisija, da so nezmožni opravljati katerokoli delo."

B.) S področja kriminala in politične dejavnosti. Prepovedan je bil vstop na tla ZDA vsem osebam, ki so bile kaznovane zaradi kakega "hudodelstva", življenja v "poligamiji (mnogoženstvu)", "anarhistom in osebam, ki so za posilen prevrat vlade v Združenih ali kake države sploh", "osebam, ki so umorile kakega javnega funkcionarja" in "nadalje ni dopuščeno naseljevati se ženskam, ki bi se hotele pečati z nenravnostjo kakor tudi osebam, ki bi dovajale ženske v svrhu nenravnosti sploh."

²⁰ "Ameriška izseljevalna komisija v Avstriji". – Občinska uprava (Ljubljana), 1907, št. 17. Vloga Trsta kot izseljenjskega pristanišča je naraščala, kar lahko povežemo tudi z interesom ameriških priseljenjskih oblasti zanj. Glej: Aleksej Kalc: Prekooceansko izseljevanje skozi Trst 1903–1914. – Zgodovinski časopis, 46, 1992, št. 4, str. 479–496.

²¹ Že z zakonom o priseljevanju, 3. avgusta 1882, je bilo določeno, da je moral vsak tuj državljani ob prihodu v ZDA plačati "naglavni davek" v višini 50 centov. Pridobljen denar se je stekal v priseljenjski fond (Immigrant fund). Ta vstopna taksa se je kasneje ustrezno višala. Običajno je bila vključena v ceno vožnje, kar je ustvarjalo varljiv videz, da so jo plačali posredniki (agenti) oziroma ladijski lastniki.

¹⁷ W. S. Bernard, str. 62.

¹⁸ W. S. Bernard, str. 62.

¹⁹ "Za naše izseljence". – Slovenec (Ljubljana), št. 4, 5. 1. 1907.

in ko te boja v New Yorku
 prasal kam, in kje da greš,
 in ti reci svoji sestrji Terezji
 ali Ljuzji o želodku. v West Mineral
 Kansas, in te boja prasal če imaš
 kakšno stvar, tukaj ena ali druga
 rec in ti reci daš ne da greš sama
 h' sestrji. Razpomni se.
 in te boja na Siffi prinal
 za Fringelt ti mi tiela mi dati.
 in denar bešli v New York
 ali tudi lahko na Siffi
 sig' bo videla kako bodo
 denogi delali od 1.25. Kron. Finora
 dobili 25. dolarjev in
 New Yorku zihar v rames tuta
 skatla ko košta
 1 dolar to notor je na jest.
 rec ane reci. Frank Sakser
 ti bo re priso in ne potuor.

West Mineral 84 400

Kans

21 Aug 1912.

Pragi mi mi skuyaj:

Uaj pravu var nek skuyaj pram
 lepa pordavino-jar in moja duha
 in vam dam vedet da sem
 jar re denar poslan na
 New York na Frank Sakser
 #108. dolarjev. pelala se bo
 čer Francoska linia ali (progo)
 od Ljublane in do West Mineral
 Kansas, je piluran, košta
 80. dolarjev in 50 centov. to je denar
 za fran karta. in od Sengjura
 do Ljublane mora sama placet.

27 dolarjev 50. centov to ta
 poslan do tebe, in razpomni se
 dobar, da moreš imeti v
 Novim Yorku, na naselnistkam
 Islandu ali irado 25. dolarjev
 za pokarati, to je 1.25. Kron.
 razpomni se to dobro, in
 2 dolarja 50. je toja si bo lahko
 kaj kupila kaka pijaca.
 25 dolarjev 50. 12 Kron 50. helcyer,
 in ko prides enkrat na cuf
 v New Yorku, potli si lahko
 kaj kupis od tistih 25 dolarjev
 ali 1.25. Kron.
 tota rosnja ko sem jar karta
 placu je naj bolša in naj hitrejša

in naj bolša košta je na kishu
 Siffah dosti vino. Košta je placena
 in Batelina do New Yorka.
 na denar silno. akti si nastimi
 da bo imela kaj okli vrata in
 na parnik. da ti ne bo mogor
 kateri kaj v Krastu. Razpomni se.
 ko ti prides v New York, in te
 bo kateri silov da bi ti mneni
 telefonirela, mi treba, in na
 cugi te bo Francu marbiti se si
 ni treba nič zmentit. malo ali
 veliko nič. Razpomni se.
 jar potli sam vem kedar ti
 potli som prides.

Pismo iz Amerike, ki ga je nepodpisani iz West Minerala (Kansas) poslal v domovino
 z navodilom o obnašanju na poti (1912). V njem so tudi navodila o ravnanju na Ellis Islandu
 in o vlogi Franka Sakserja pri informiranju bodočih priseljencev. (Inštitut za slovensko izseljenstvo
 ZRC SAZU, Zbirka raznih pisem.)

C.) S področja delovnega prava. "Delavcem, ki imajo za tja že kako ustmeno ali pismeno pogodbo za kakoršnokoli delo, pa naj si bodo to že izučeni ali navadni delavci, obrtniki ali dninarji, kakor tudi takim delavcem, ki so bili v teku enega leta že zaradi enakih pogodb zavrnjeni tudi ni dovoljeno se vseliti." Izjema je bila dopuščena le v primeru: "Izučenim delavcem-obrtnikom je naseliti se le takrat dovoljeno, kadar v deželi takih delavcev ni nič brez posla." Izrecno pa je bilo navedeno, da

imajo prost vstop v državo gledališki igralci (umetniki), predavatelji, pevci, duhovniki vseh religij, univerzitetni profesorji in vsi, "ki se hočejo pečati s kako priznано znanstveno stroko in tudi osebe, ki bi imele nastopiti službo v zasebni hiši se smejo vseliti tudi če imajo že ustmeno ali pismeno pogodbo."

Č.) Prepovedan je bil vstop osebam, ki jim je nekdo drug plačal vozno karto, npr. korporacija, društva, "družba", občina ali država.

NEW YORK, maja 1920.

Mr. Max Semich,
Rock Springs, Wyo.

Gospod:

Pornik Argentina in President Wilson sta polnopravna svetovna, ki od-
pluje 15. Julija imamo je že nekaj prostovoljnih, ki so pravečane nplaste
in pošljite ara, tedaj ho mogoče že dobiti prutor.

Vožnja v tretjem razredu velja do Treta \$100,00, v drugem pa \$180,00
z vojnim davkom vred.

Spomnite se danes, kako ste se odločili.
Lazirav.

Frank Sakser

Kud

*Pisna informacija Franka Sakserja Maxu Semichu v
Rock Springs (Wyoming) o povratku domov. Po
končani prvi svetovni vojni je tekel izseljenski tok
v obe smeri, dokler uvedba kvotnega sistema
(1921, 1924) ni zaustavila tisti del toka, ki je bil
usmerjen v Združene države. (Last avtorja.)*

D.) Načeloma ni bil dovoljen vstop otrokom do
16. leta starosti brez spremstva očeta ali matere.²²

Vendar vse te omejitve niso zaustavile toka priseljencev iz Evrope. Interesi kapitala (cenena delovna sila) in na drugi strani ameriškega delavstva (zaščita mezd in delovnih pogojev, zato odpor proti cenejši delovni sili iz tujine, ki je tako rada poprijela za delo tudi za nižje plačilo, npr. v času kriz in stavk), so okrepili glasove proti in za omejitev prihajanja novih pridnih rok iz Evrope. Ponovno pa moram opozoriti na odpor "starih" priseljencev do novo prihajajočih iz vzhodne in srednje Evrope ter Sredozemlja, ki so pripadali kulturnim in civilizacijskim krogom, tujim nosilcem zahodnoevropske in na protestantskih temeljih sloneče kulture.²³ Zagovorniki omejitev so bili vedno bolj glasni ravno v zvezi s priselje-

vanjem iz omenjenih delov Evrope. Tako je senator William P. Dillingham iz Vermonta leta 1910 sestavil poročilo o njihovi nevarnostih za ameriško družbo. Začel ga je z domnevo, da so "novi" priseljenci rasno manjvredni v odnosu do "starih" iz severne in zahodne Evrope, nadaljeval pa s statističnimi "dokazi", da bi utemeljil potrebo po zaustavitvi njihovega toka v Ameriko. Mnogi so mu verjeli, da so južno- in vzhodnoevropski priseljenci nesposobni za ameriški način življenja in da bi bila najlažja pot za njihov prihod uvedba testa o pismenosti. Da bi osvetlili vprašanje pritoka Evropejcev, so ustanovili Komisijo Združenih držav za priseljevanje, ki je leta 1911 podala poročilo o tem procesu. Nič novega ni ugotovila glede glavnega vzroka, tj. (slabih) gospodarskih razmer v Evropi, kot pomembnem razlogu odhajanje Evropejcev prek oceana. Poudarila pa je še nekatere spodbudne sile, in sicer navdušujoča pisma priseljencev domačim v stari domovini, pošiljanje denarja za vožnjo in aktivnost "lažnih delovnih posredovalcev" in "tisočev prodajalcev ladijskih vozovnic in njihovih zastopnikov v pokrajinah južne in vzhodne Evrope."²⁴ Pri Slovencih ta vzorec ni bil tako enostaven, saj so bili v času množičnega izseljevanja dobro poučeni o gospodarskih razmerah v ZDA in glavna spodbudna sila je bila razlika v zaslužku, ki je bil – kljub dragemu življenju v ZDA – višji in je nudil boljše življenje v Ameriki, kot pa doma.²⁵

Poleg nasprotnikov priseljevanja so bili tudi njegovi zagovorniki. Če odmislimo tiste gospodarske kroge, ki so zagovarjali priseljevanje zaradi svojih ekonomskih interesov, najdemo med Američani mnoge zagovornike načela, da so bile Združene države vedno zatočišče ogroženih iz vseh dežel sveta. Torej: Amerika kot dežela svobode ne bi smela omejevati prihoda vsem, ki so vanjo želeli priti. Na vznožju Kipa svobode, simbola Amerika za vse prihajajoče v newyorško pristanišče, je napis, ki odraža omenjeno načelo:

"Give me your tired your poor,
Your buddled masses yearning to breathe free,
The wretched refuse of your teeming shore,
Send these, the homeless, tempest-tossed, to me:
I lift my lamp beside the golden door."²⁶

Tudi za mnoge Slovence je Amerika pomenila deželo večje svobode, ki se je odražala v enakosti ljudi, v svobodni izbiri veroizpovedi, v ameriški

²² "Za izseljence". – Občinska uprava (Ljubljana), 25. 9. 1907, št. 20, str. 160. Glej tudi: "Razne novice. Izseljencem v pouk". – Slovenski gospodar (Maribor), 22. 8. 1907, št. 41. Nedvomno so bila ta opozorila objavljena tudi v drugih slovenskih glasilih.

²³ Tudi med Slovenci najdemo odpore, npr. proti Italijanom, ki so se sočasno s Slovenci izseljevali v ZDA. Kako naj si drugače razlagamo misel Jurija Trunka o njih, ki jo je izrazil v svojih popotnih razmišljanjih: "Menda so slutili kake bombe [cariniki v New Yorku, op. avt.], ker smo imeli na ladji precej Lahov, katere Amerikanec najmanj mara. In po pravici, ker večje so drže ni na svetu od rjavih polentarjev." Glej: Jurij Trunk: Potopis III. V New Yorku. – Mir (Celovec), 1909, št. 42, str. 241–242.

²⁴ C. in M. Beard, str. 465.

²⁵ Marjan Drnovšek: Množično izseljevanje in Slovenci. – 27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev. Zbornik. Ljubljana 1994, str. 74–81.

²⁶ "Dajte utrujene mi svoje siromake / zatrite reveže, ki hrepene po prostem dihu / bedne izvržke svojih prenaseljenih bregov! / Pošljite mi brezdomce, žrtve viharjev meni / saj sveti mi tu bakla zraven zlatih duri!" Glej: C. in M. Beard, str. 463.

individualnosti itd. Vendar je bila to tudi dežele trdega odnosa do ljudi, težko pridobljenega dela in zaslužka. Mnogi so bili razočarani in so o tem pisali domov. Kakorkoli že: Prepletanje idej zagovornikov o (mnogokrat abstraktni) svobodi priseljevanja s pogledi o njegovi omejitvi, je mnogo bolj zamotano vprašanje, saj so si bili interesi in povezave za eno ali drugo opcijo mnogokrat v nasprotju, nerazumljivi in celo nenaravni. Tako so se po C. in M. Beardu med zagovorniki priseljevanja našli v istem taboru sile, ki so od tega imele gospodarske koristi (npr. industrija glede cenene delovne sile) in marksistično usmerjeno delavsko gibanje, ki je verjelo, "da se bo v Združenih državah prav tako kot povsod drugod toliko prej zgodil revolucionarni preskok v njihov raj na zemlji, kolikor hujše bodo stiske delavcev. Zato so zavirali Ameriško federacijo dela, ko se je trudila, da bi ohranila in izboljšala življenjsko raven industrijskih delavcev ravno z omejitvami priseljevanja."²⁷

Ker je iz vzhodnih in južnih delov Evrope prihajalo veliko nepismenih ljudi, je Henry Cabot Lodge starejši, senator iz Massachusettsa, že leta 1896 predlagal sprejetje zakona, ki bi od izseljenca zahteval dokaz pismenosti, kar bi bil pogoj za pridobitev priseljenškega dovoljenja.²⁸ Vsakdo, ki ne bi bil sposoben prebrati 40 besed, naj bi bil zavrnjen. Predsednik Grover Cleveland je dal veto na ta zakonski osnutek v ameriškem kongresu, češ, da nasprotuje načelu svobodnega priseljevanja v ZDA. Sledili so poskusi 1898, 1902 in konec 1912. leta; slednjega je predsednik William H. Taft na začetku 1913 zavrnil z vetom. Kasneje ga je kongres v novi sestavi ponovno sprejel, predsednik Woodrow Wilson pa zavrnil (1915). Vendar se kongres ni vdal. Ponovno ga je sprejel in predsednik ga je ponovno zavrnil, toda kongresu je uspelo zbrati 2/3 večino, kar je pomenilo njegovo uzakonitev navzlic predsednikovemu vetu. To je bilo 5. februarja 1917. Zakon se je naslanjal na ugotovitve Dillinghamove komisije in je predstavljal prvega iz serije ostrejših omejevalnih zakonov z migracijskega področja.²⁹ Zakon je bil izključujoč za "vse (evropske) tujce, starejše kot šestnajst let, fizično zmožne branja, a nesposobne brati angleščino ali kako drugo govorico ali narečje, vključno hebrejščino in jidiš."³⁰

Kmalu je postalo jasno, da zakon o ugotavljanju pismenosti (1917) nima tistih posledic, katere so pričakovali njegovi zagovorniki. V letu 1921 je

stopilo na ameriška tla kar 800.000 prišlekov, med njimi ogromno število iz vzhodne in južne Evrope. Leta 1921 je bila sprejeta listina o priseljevanju, znana kot prvi kvotni zakon (Johnson Act). Priselilo se je lahko le 3% od števila določene narodnosti, ki je bila še rojena na tujem, vendar je živela v ZDA po ugotovitvah ljudskega štetja leta 1910. Veljal je za priseljence iz Evrope, Bližnjega vzhoda, Afrike, Avstralije in Nove Zelandije. S tem se je letno število znižalo na 358.000 oseb, prizadel pa je zlasti izseljence iz vzhodne in južne Evrope. V okviru dovoljene kvote so imeli prednost žene, starši, bratje in sestre, otroci pod 18. letom starosti, zaročenke, državljani ZDA, sodelujoči v armadi ZDA med prvo svetovno vojno itd. Izven kvote je dopuščal izjeme za poklicne igralce, umetnike, pevce, bolniške sestre, duhovnike in profesorje.

Tri leta kasneje (1924) je bil sprejet ostrejši kvotni zakon (Johnson-Reid Act), ki je temeljil na ljudskem štetju 1890 in določil le 2% od števila na tujem rojenih oseb določene narodnosti. S tem se je letno število priseljenцев znižalo na 165.000 oseb. Ta zakon je še bolj omejil možnost priseljevanja iz vzhodne in južne Evrope, saj se je leta 1890 njihovo priseljevanje šele dobro začelo. Tako je dovoljeno letno (kvotno) število za Italijane, Grke, Slované in druge iz tega dela Evrope doseglo le 3% od predvojnega letnega priliva v ZDA. Za Jugoslavijo je bila določena kvota manj kot 1000 oseb letno. Po ameriških podatkih se je do začetka druge svetovne vojne priselilo v ZDA le 8623 oseb slovenske in hrvaške "rase oziroma narodnosti", kot so to označevali ameriški statistiki. Izven kvote je bil dovoljen vstop ženam in otrokom, ki so odhajali k možem in očetom, in sicer pod pogojem, da so bili slednji ameriški državljani, kot tudi vsem s "priznano poklicno izkušenostjo" oziroma zaposlenim kot služabniki.³¹

Od 1. julij 1924 so ZDA zahtevale vizum. Tako so lahko dovolile ali odklonile možnega priseljenca, še preden je zapustil domači kraj. Kdor je dobil vstopno dovoljenje (priseljenški vizum), je moral v času 90 dni pripluti v enega od priseljenških pristanišč v ZDA. (Poleg tega dovoljenja so poznali tudi vizum, ki je bil namenjen turističnim, poslovnim in drugim obiskom ZDA.) Tudi ladijska družba je lahko izdala vozno karto v eno smer (one way-ticket) samo na podlagi veljavnega priseljenškega vizuma. Vendar so si priseljenške oblasti v ZDA še vedno pridržale pravico, da so odklonile izseljencu vstop v ZDA – kljub pridobljenemu priseljenškemu dovoljenju.

Leta 1929 je bil dopolnjen kvotni zakon iz leta 1924. Oprl se je na ljudsko štetje 1920 in število novih priseljenцев je bilo omejeno na okoli 150.000

²⁷ C. in M. Beard, str. 465.

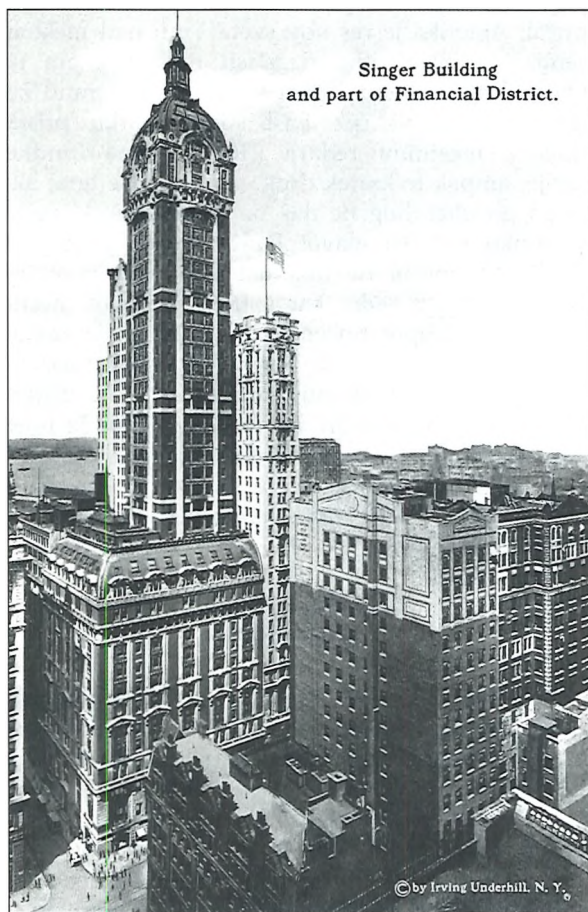
²⁸ Že leta 1894 so nekateri harvardsko izobraženi Bostončani ustanovili Immigration Restriction League, ki si je za cilj postavila zahtevo po ugotavljanju pismenosti pri novih prišlekih iz Evrope.

²⁹ W. S. Bernard, str. 63.

³⁰ C. in M. Beard, str. 466.

³¹ Tega leta (1924) je bilo popolnoma zaustavljeno priseljevanje Japoncev, ki mu sledimo od leta 1907.

letno. V celoti je severni in zahodni Evropi (vključno z Britanskimi otoki) pripadlo 82% celotne letne kvote, južni in vzhodni Evropi 16%, 2% pa ostalim.³² Bistvo vseh omenjenih kvotnih zakonov je bila omejitev v tujini rojenih priseljencev na minimum. Izvzeti iz teh omejitev so bili priseljenci iz Kanade, Newfoundlanda, Mehike, Kube, Haitija, Dominikanske republike in neodvisnih držav srednje in južne Amerike. Zato je točna trditev zakoncev Beard: "Nekdaj tako široko odprte dveri 'zatočišča zatirancev iz vseh dežel' so se zaloputnile s takim treskom, da je odmevalo po vsej Evropi in Aziji."³³

Razglednica newyorškega nebotičnika (Singer Building) z delom finančne četrti. Nebotičnik stoji na vogalu Broadwaya in Liberty Streeta na Manhattenu. V času nastanka razglednice je imel 47 nadstropij v stavbi, ki je bila visoka 612 čevljev in je sprejela 5000 uslužbencev, ki so prišli do svojih pisarn s pomočjo 16 dvigal oziroma tekočih stopnic. Razglednica je iz časa pred letom 1914. (Last avtorja.)

Primerjava povprečnega letnega števila priseljencev v ZDA do uvedbe kvotnega sistema in po njem:

1907-1914	Zakon 1921	Zakon 1924	Zakon 1929
A. 658.531	158.367	20.847	23.235
B. 176.983	198.082	140.999	127.266

A. Predvsem iz vzhodne in južne Evrope (za leto 1929 samo iz omenjenega dela Evrope).

B. Iz severne in zahodne Evrope.³⁴

Z omejevalnimi ukrepi glede prihoda in zlasti glede možnosti zaposlitve v ZDA so bili v času množičnega izseljevanja Slovenci dobro seznanjeni, saj so se razna svarila in nasveti s to problematiko kar sledila v vsem slovenskem medijskem prostoru, predvsem pa v katoliških glasilih. Čeprav so ameriški priseljski ukrepi postajali vedno bolj omejevalni, se večina izseljencev nanje ni ozirala, saj so bili mladi in polni moči, in zaradi tega verjetno prepričani, da ne bodo zavrženi na Ellis Islandu. Le redka so poročila v tisku o zavrnitvah Slovencev na Otoku solza v New Yorku. Zato svarjenja države, cerkve in razmišljajočih posameznikov o "strašnih" priseljskih ukrepih ameriških oblasti niso imele posledic, kar dokazuje tudi stalno naraščajoči tok slovenskega izseljevanja v ZDA v zadnjih dveh desetletjih pred prvo svetovno vojno. Bolj so na odločitev za odhod vplivale gospodarske razmere in zlasti gospodarske in politične krize v ZDA, ko se je marsikdo tudi (začasno) vrnil v domovino, dokler se situacija onkraj Atlantika ni umirila. Tudi test pismenosti je bil uveden šele v času, ko je bilo zaradi vojne zaustavljeno izseljevanje v Ameriko. Nepismenost je bila pri Slovencih nedvomno nižja, kot so to navajali ameriški priseljski podatki za čas 1901-10 (24,1% nepismenih med prihajajočimi iz Avstro-Ogrske in v t. i. skupini "Slovenci in Hrvati" kar 34,5%).³⁵ Na Kranjskem (deželi najštevilnejšega izseljevanja v ZDA) je bila leta 1910 stopnja nepismenosti 12%. Drugo vprašanje pa je bilo seveda glede dejanskega znanja pisanja pri odhajajočih, kar pa ne bi smelo vplivati na izid pismenega testa na Ellis Islandu, saj je le-ta zahteval obvladanje le manjšega števila besed.

Največji udarec slovenskemu priseljevanju je bila uvedba kvotnega sistema. Ta je zaustavil slovenski tok v Združene države Amerike. Kaj bi bilo, če do teh ameriških kvotnih omejitev ne bi prišlo? Ponovim lahko tezo, da je izseljevanje Slovencev v tujino vedno zaustavil zunanji razlog, ne pa spoznanje o škodljivosti tega procesa (v primeru množičnega izseljevanja) na razvoj oziroma obstoj

³⁴ W. S. Bernard, str. 65.

³⁵ Marjan Drnovšek: Pot slovenskih izseljencev na tuje. Od Ljubljane do Ellis Islanda – Otoka solza v New Yorku 1880-1924. – Založba Mladika, Ljubljana 1991, str. 51-55.

³² W. S. Bernard, str. 66.

³³ C. in M. Beard, str. 469.

slovenskega naroda. Tako je velika gospodarska kriza v 30. letih našega stoletja zaustavila večje priseljevanje Slovencev v zahodnoevropske države, kot tudi štirideset let kasneje, po izbruhu evropske gospodarske recesije (naftna kriza) sredi sedemdesetih let.

New York: vhodna vrata v Ameriko³⁶

Mesto New York je bilo za Slovence vedno le prehodno mesto, zato v njem nikoli ni nastala večja slovenska kolonija. Največ so se v obravnavanem času naseljevali v Brooklynu, in sicer v predelu Ridgewood, kjer so živeli predvsem Nemci in Kočevarji, v bližini pa so bili tudi slamnikarski obrati.³⁷

Že od prvih prihodov je New York navduševal Slovence s svojo velikostjo, živahnostjo in stalnim velemestnim nemirom. Tako je misijonar Franc Pirc leta 1836 napisal verz:

"Mesto nov'York imen'vano,
Imenitno in lepō,
Od vsih ljudstev obisk'vano,
Lepšiga kdo najdel bo?"³⁸

Tudi mlada Marija Trobec, ki je 1870. leta prišla k bratu, katoliškemu misijonarju in kasnejšemu škofu Jamesu (Jakobu) Trobcu, je v pismu zapisala občutke ob prihodu v Ameriko: "... in mesto novi York se je od deleč vidilo. O to je bilo veselje! Vse je migljalo v lučicah. O kako sem se začudila, ko sem velikansko mesto od deleč zagledala. Ni ravno lepo, je pa strašansko veliko, še enkrat tolikšno kot dunajsko."³⁹ Ni bilo slovenskega izseljenskega pisma iz Amerike, ki ne bi v opisu prihoda v Združene države omenjalo tudi bolj ali manj navdušujoče občutke ob prihodu v to mesto. Veliko pozornost mu je posvetil tudi duhovnik in pisatelj (omenimo le knjigo *Amerika in Amerikanci*, Celovec 1912) Jurij M. Trunk v svojem potopisu, kjer je kar dve nadaljevanji posvetil New Yorku.⁴⁰ Oglejmo si nekaj njegovih opažanj iz leta 1909: "... Grem na sprednji del ladje. Začuden

obstojim. V svitu jutranjega solnca se dviga iz morja mesto New-York, glava Amerike in morda kmalu glava celega sveta. Sprva morje brooklynskih hiš; iz tega morja se dviga visoko v nebo lok velikanskega mostu, ki veže Brooklyn z New Yorkom. Onkraj mosta zopet ne morje, ampak gore hiš orjakov, kakoršne ima le Amerika. Čudovit pogled, ki ni mu para na svetu! A čudesov še ni konec. Črez jambore neštevilnih ladij zapazi oko v daljavi gorostasno podobo ženske, ki drži v vzdignjeni desnici bakljo: to je 'kip prostosti' – 'statue of Liberty' – največji kip na svetu. Kar je zrlo oko edino to jutro, že to bi mi bilo zadostno poplačalo težavno pot. Prvi pogled me je prepričal: Amerika je res nov svet." Tudi nad mestom samim je bil navdušen, zlasti nad vrvežem na ulicah in nad cestno, nadcestno in podzemno železnico, mostovi čez East River, parki, pristaniščem, mestnimi redarji ("Redar nima 'bridke' sablje, ampak le kratek drog, s katerim se igra, ako stopa po ulici. Bog ne daj, da bi ta 'količek' prišel v dotiko s tvojo glavo! Padeš, kakor pobit vol! Nikdo se policiji ne upa ustavljati, ker je v nevarnosti, da ga redar kar ustrelji. V večjih mestih so redarji kažipot tujcem, ker drugi ljudje za tak posel nimajo časa.") itd. Na koncu opisa ponovno poudari: "New-York nudi obiskovalcu še drugih zanimivosti, da bi tedni ne zadostovali, če bi hotel kdo vse videti. Kakor se obrneš, povsod vidiš, da je to mesto edino na svetu. New-York ni samo glava velike amerikanske ljudovlade, s časom bo postalo glava sveta."

Castle Garden 1855–1890

In zakaj je postal New York sedež glavnega ameriškega priseljenskega centra? Do šestdesetih let 19. stoletja so samo ameriške države (npr. Massachusetts, New York, Pensilvanija in Maryland), ki so imela velika pristanišča, skrbele za nadzor priseljevanja. New York je bil med prvimi, ki je sprejel nadzorne in varnostne predpise ter od ladijskih kapitanov zahteval poročilo o potnikih (z navedbo imena, poklica, rojstnega kraja, starosti in duševne stanja).⁴¹ Na njihovi podlagi so lahko zavrnili obolele in neobgljene oziroma revne izseljence. V korist pristaniške bolnišnice je moral vsak ladijski kapitan plačati takso v višini 1,50 dolarja za kabinskega potnika in 1 dolar za ostale iz medkrovja. To in marsikaj drugega je sprožalo spore z "gospodarji ladij". Znan je sodni primer mesto New York proti Milne (1837), v katerem je Vrhovno sodišče ZDA podprlo mesto, da se z ukrepi brani proti moralni kugi revščine, pustolovcem in

³⁶ "New York is the great gateway to America". Gledano z vidika števila prišlekov, ki so stopili na ameriška tla v New Yorku, je uporaba pridevnika "velika" dopustna, če pa imamo v mislih Ellis Island, ga tudi lahko razumemo v pomenu "velika", nikakor pa ne "odprta oziroma široka" za vse prišleke. Ellis Island ("Front Doors to Freedom") je bil vendarle odprt kot omejevalen center, to je nekakšen filter za nove priseljence v ZDA.

³⁷ John Arnez: *Slovenci v New Yorku*. – Studia Slovenica, New York 1966, str. 8. (V nadaljevanju: J. Arnez, str. ...)

³⁸ Verz iz pesnitve Franca Pirca: *Pesem od mojiga popotovanja v Ameriko*, Ljubljana 1836.

³⁹ Pisma Marije Trobec je v skrajšani obliki objavila *Zgodnja danica* (Ljubljana), 23. 9. 1870, št. 38, str. 305–306 in 18. 11. 1870, št. 46, str. 369–370.

⁴⁰ Trunkov potopis III. (V New-Yorku) in IV (Nekaj zanimivosti iz New-Yorka). – *Mir* (Celovec), 1909, št. 42 (str. 241–242) in št. 43 (str. 247–248).

⁴¹ W. S. Bernard, str. 54.

kaznjencem itd., ki so na prekooceanskih jadrnicah prihajali v newyorško pristanišče. Ta sodna odločitev je bila temelj za bodočo priseljenško politiko v New Yorku glede oblikovanja kriterijev za vstop na trdna tla newyorške države.⁴² Kontrolo nad prihajajočimi so do leta 1848 izvajale mestne oblasti, nato jo je prevzela država New York in ustanovila Board of State Emigration Commissioners.⁴³ Vzrok za ta poseg države New York leta 1848 je bilo pomanjkanje lokalnih uradnikov in želja, da bi zagotovili, prvič, vzpostavitev ostrejših kriterijev za zavrnitev obolelih priseljencev in prihajajočih, ki bi (lahko) postali breme družbi, in drugič, boljšo zaščito priseljencev pred izkoriščanjem goljufov. Slabe razmere ob prihodu v New York tistega časa je leta 1846 opisal William L. Roy, tajnik United States Immigrant Society for the Protection of English and Scotch Immigrants: velika gneča, pregledi prtljage v veliki naglici, priseljenci so bili na obrežju tujega mesta izpostavljeni vročemu soncu ali hladu noči, dežju in nevihtam, mnogokrat brez hrane itd., hkrati pa lahek plen goljufom glede prenočišč, prehrane ali nakupa (predragih ali neveljavnih) vozniških kart proti zahodu. To je bil čas, ko so posamezne jadrnice pripeljale od 300 do 500 priseljencev in ko je skozi newyorško pristanišče stopilo na tla ZDA od 60.000 do 80.000 priseljencev letno.⁴⁴

Newyorčani so gledali na prihajajoče zviška in prizadevanja države New York, da bi postavila priseljenški center v okviru St. John's Parka niso uspela zaradi odpora tam živčih prebivalcev. Le-ti so se zbal njihove nečistoče in pretirane vdanosti alkoholu, kar bi slabo vplivalo na mirnost mestne četrti, na zdravje ljudi in hkrati na njihovo moralo, v nevarnosti pa bi bilo tudi premoženje meščanov. Odpor je prisilil komisarje, da so se odločili za Castle Garden, ki je za prihajajoče izseljence odprl vrata 1. avgusta 1855 in deloval do 18. aprila 1890. Lociran je bil na južnem delu Manhattana, danes znanim pod imenom Battery Park. Zgrajen okoli 1808 kot trdnjava, je izgubil svojo vojaško funkcijo 1823, ko je prišel pod newyorško upravo in postal amfiteater (operna hiša) za okoli 6000 gledalcev. Takrat je tudi dobila ime Castel Garden. Čez dvaintrideset let pa je postal priseljenški center.⁴⁵

V okviru Castel Gardena so delovali sprejemni center in spremljajoče (informativne) službe, bol-

nišnica, cenena restavracija, proste kopeli, transport prtljage in javna kuhinja. Komisarji so pri vseh prišlekih izvršili kratek zdravniški pregled in vse povprašali po imenu, letu starosti, poklicu, veri in vrednosti premoženja, ki so ga prinesli s seboj. Pod njegovim krovom so bili izseljenci varni pred goljufi, delo s prihajajočimi pa je temeljilo na prostovoljni osnovi. Ves čas delovanja Castle Gardena je odnos do izseljencev dajal vtis nekakšne "očetovske popustljivosti" in ni deloval tako strogo in neosebno, kot kasneje Ellis Island.

Mladi bogoslovec Jakob Trobec je 29. novembra 1864 napisal "navodila" o obnašanju izseljencev na poti v Ameriko. V njih je omenil, da vsakdo zagleda "lepe ameriške homce" že daleč na morju. Priporočil je rojakom, da si uredijo prtljago še med plovbo in poskrbijo za osebni izgled ter ob primernem trenutku, mirno in brez hitenja, izstopijo na kopno, saj je vsak lahko ostal na ladji še 48 ur po pristanku. V tem času naj bi si vsak našel primerno stanovanje v mestu, saj je nemških gostiln kar mrgolelo, kdor pa ni imel denarja, pa je dobil "stanovanje zastonj v veliki sobani, ki se ji pravi 'Castle-garden' (beri Kestl-garden), se ve da postelj ni v nji, ampak samo klopi."⁴⁶

Vrvež na Broadwayu in Times Squareu pred letom 1912. (Jurij Trunk: Amerika in Amerikanci, Celovec 1912, str. 57.)

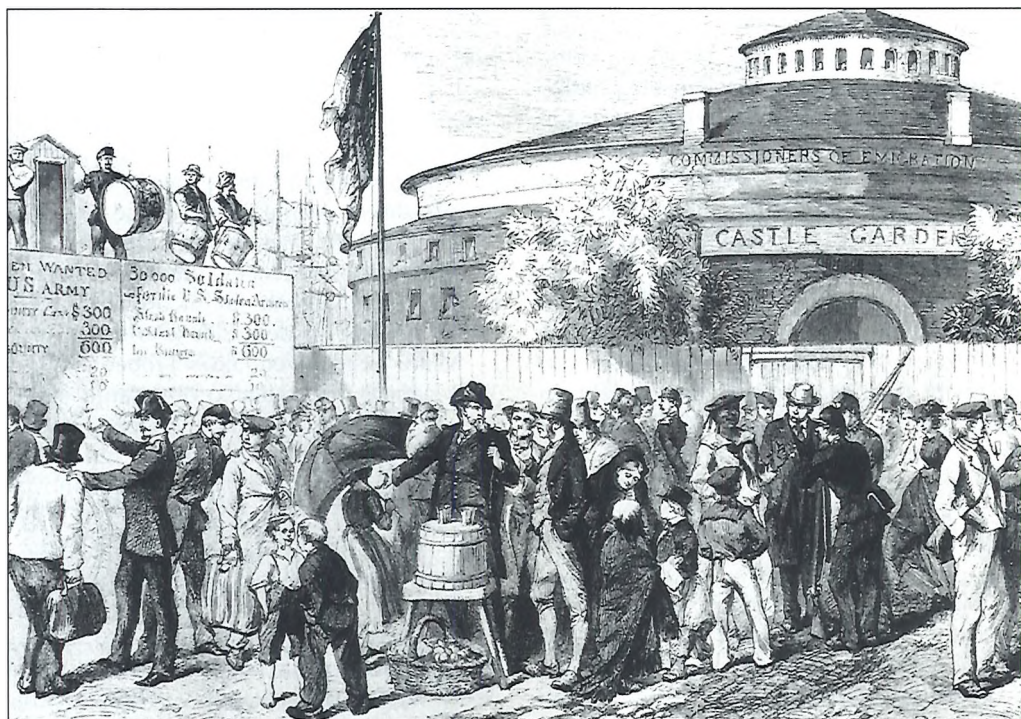
⁴² W. S. Bernard, str. 54.

⁴³ Šele leta 1864 je bil ustanovljen zvezni Priseljenški urad (Bureau of Immigration).

⁴⁴ Ellis Island – Yesterday and Today (Poročilo Marian Schibbsby, 6. novembra 1935, vol. XII, št. 50, serija E: Poročilo št. 8.) Dokument je dostopen na internetu: (<http://members.aol.com/EllisNJ/texts/IRpt2.htm>).

⁴⁵ Danes je v tej stavbi akvarij, najstarejši v ZDA in med največjimi na svetu.

⁴⁶ Jakob Trobec: Zastran preselitve v Ameriko. – Zgodnja danica (Ljubljana), 1. 4. 1865, št. 10, str. 79–80 in 10. 4. 1865, št. 11, str. 88.

Castle Garden leta 1862, ko so predstavniki ameriške vojske nagovarjali moške prišleke iz Evrope k vstopu v ameriško armado. Takrat je v Združenih državah divjala državljanska (secesijska) vojna (1861–1865). (Hoffnung Amerika, Bremerhaven 1994, str. 14.)

Ko je Anton Obreza s skupino rojakov prišel v New York konec avgusta 1880, je doživel tudi postopek sprejema in spoznal Castle Garden.⁴⁷ Po pristanku se je s prtljago ("zabojem") spustil na pomol, kjer je brez večjih posledic prestopal carinski pregled. Nato se je odpravil proti priseljenškemu centru: "Tu v Castle Gardenu morali smo vsi svoje ime povedati in ali ostanemo v Novem Yorku ali gremo naprej in kam, v katero državo. Preje moral je vsak plačati 'glavni davek', kateri se je rabil za vzdrževanje Castle Gardena, a pred nekaj leti so ga odpravili, in novojšorško mesto je prevzelo vse stroške za to. Toda ta 'glavni' davek vtegne se vrniti, kajti država dá baje premalo podpore. In stroški tudi niso majhni. Poskrbljeno je za vse, kar bi priseljencu utegnili koristiti. Tu je banka, kjer dobijo oni denar, katerim se ni varno zdelo ga seboj nositi; tu dobiš agente vseh železnic, da si zamoreš kupiti 'ticket' (vozni list) v kateri koli kraj Zedinjenih držav ali Canade itd. Če pa meniš ostati v Novem Yorku, in nimaš nobenih znancev, oglasi se pri vodstvu Castle Gardena in oni ti bodo preskrbeli delo, ktereга rokodelstva le hočeš; preskrbljujejo jih morda tisuče in tisuče in to vse osobe

mora plačano biti...", je zapisal v enem od pisem, ki jih je v več nadaljevanjih objavljaj Ljubljanski Slovenec.⁴⁸ V njem je opisal tudi zgodovino Castle Gardena: "To veliko, okroglo poslopje bilo je nek-daj močna trdnjava novojšorškega mesta. Ostalo je, kakor je bilo popreje; še sedaj videti so žrela ter podolgaste line v zidu, iz katerih so letele nek-daj pogubonosne krogle na ladije. Toda odkar male, pa močne trdnjave s težkimi kanoni varujejo vhode v novojšorško luk, zgubil je Castle Garden vso svojo veljavo ... tako je iz Castle Gardena postala nekaka 'redouta', kjer so nemški pevci in pevke vlekli srebrne dolarje iz žepov ameriških gentlemenov in njihovih laydies. Od leta 1855 naprej pak je Castle Garden odločen Evrope trudnim ljudem, da tu izstopijo. Minulo leto izstopilo je samo v Castle Gardenu blizu 321.000 Evropejcev, število, kakoršnega še ni bilo, odkar se ljudje selijo semkaj ..."

Ellis Island
(1892–1954)

Ko je na začetku devetdesetih let Zvezna uprava prevzela nadzor nad priseljivanjem v New Yorku, so newyorške državne oblasti zavrnile mož-

⁴⁷ Glej poglavje Navdušenje Ljubljancina Antona Obreza nad Niagarskimi slapovi v delu: Marjan Drnovšek: Usodna privlačnost Amerike. – Založba Nova revija (zbirka Korenine), Ljubljana 1998, str. 219–244.

⁴⁸ "Amerikanska pisma. Wabasha, 9. januarja 1881." – Slovenec (Ljubljana), 5. 2. 1881, št. 14.

nost, da bi Castle Garden ostal priseljski center. Tudi njegove kapacitete niso bile več zadovoljive. Za nov center je bil izbran otok Ellis Island v neposredni bližini Bedloe Islanda, na katerem je že stal Kip svobode. Omenjeni otok so ZDA odkupile od države New York že leta 1808 za 10.000 dolarjev z namenom, da bi postal del obrambnega sistema newyorškega pristanišča.⁴⁹ To vlogo je tudi dobil, hkrati pa je bilo na njem tudi skladišče streliva. V času gradnje ustreznih sprejemnih stavb in bolnišnice na Ellis Islandu so od 19. aprila 1890 do 31. decembra 1891 sprejemali priseljence v prostorih starega Barge Officea v jugovzhodnem kotu Battery Parka na Manhattanu. Drugega januarja 1892 je zaživel priseljski center na Ellis Islandu, in sicer je sprejemal izseljence do požara 14. junija 1897, ki je uničil lesene zgradbe. (V tem času je prek sprejemnega centra prišlo v ZDA okoli 1,5 milijona oseb, samo v prvem letu 445.987, večinoma iz južne in vzhodne Evrope.⁵⁰) Obenem so bili v požaru uničeni vsi dotedanji mestni in državni dokumenti o priseljivanju skozi newyorško pristanišče. Tako je Barge Office od 15. junija 1897 do 16. decembra 1900 ponovno postal začasni priseljski center. Odprtje centra na Ellis Islandu, 17. decembra 1900, so newyorška glasila komaj omenila. Nova stavba je bila zgrajena iz železne konstrukcije in opeke. Njena pisana zunanost je enega od prihajajočih Francozov spominjala na veliko igralnico ("kazinó").⁵¹ Leta 1932 je postal zadrževalni center, ki je deloval do leta 1954. Sredi šestdesetih let je postal priseljski muzej kot del Statue of Liberty National Monument.

"Kako ravnati pred strogo komisijo na Ellis Islandu?", je bil naslov marsikaterega nasveta o priseljivanju v Združene države Amerike, ki ga preberemo v slovenskih glasilih na prelomu v 20. stoletje. V letu 1892 so začeli vse potnike iz medkrovja (steerage) in tretjega razreda z barko voziti direktno z ladje ali pristajalnega doka ladijske družbe na Ellis Island. Potnike prvega in drugega razreda so pregledali na ladji; na Ellis Island so odpeljali le tiste, ki so morali opraviti specialni pregled. Na "otok solza" pripeljani prišli so šli skozi karanteno ter opravili carinski in zdravniški pregled (Public Health Service). Slednjega so se najbolj bali. Vsak zdravnik je bil specialist za določeno bolezen. Trije posebni zdrav-

niški inšpektorji pa so odločali o usodi prišleka v dvomljivih situacijah. Strah pred zdravniškim pregledom je bil opravičen, saj je ravno ta pregled predstavljal glavno omejevalno sredstvo države, da prepreči prihod nezaželenim osebam. Kdor ga je uspešno prestal, je prišel pred priseljskega uradnika (Immigration officer). Nato mu je bil dovoljen vstop v dvorano, kjer so bile razne servisne službe, npr. za menjavo denarja, nakup vozniških kart, prtljažna služba in telegraf. Kasneje so jih odpeljali do doka na Manhattanu, Hobokenu ali kjerkoli drugje, kjer so stopili na trdna tla Amerike. Ko se je od julija 1924 število priseljencev znižalo, so vse priseljence pregledali na ladji. Od leta 1920 do 1954 so odpeljali na Ellis Island le tiste, ki so morali opraviti specialne preglede.

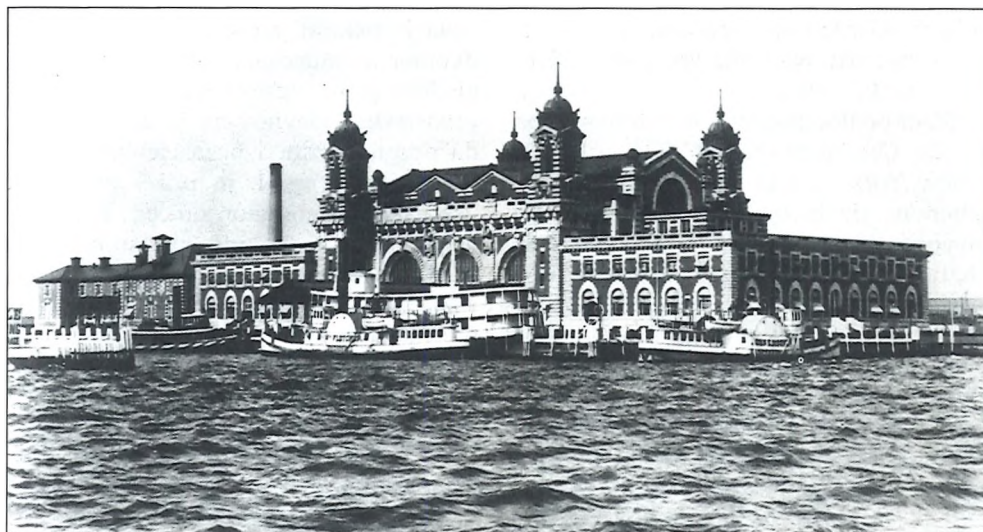
Med listi župnijske kronike Adlešičev v Beli krajini se je ohranil zapis o ponovni poti Mika Grabrijana iz bližnjega kraja Dolenjci (hišna številka 13) v Ameriko.⁵² Devetega maja 1897 se je s poštanim vozom odpravil iz Črnomlja v Ljubljano, kjer je z vlakom nadaljeval pot do Bremna in se tam 15. maja vkrca na "šif". Štiriindvajsetega maja ob 10. uri dopoldne so pripluli v New York. Svoj stik z Ellis Islandom in New Yorkom je opisal z naslednjimi besedami: "In smo morali vale na reviziju / ko ko sem nuter šel u kancliju v desni roki sem kufr nosil in nism prav prosto hodil. / mije vale rekel revedirni komesar det kufr na tla in pojt enih 6. metrov naprej in potem nazaj da bu vidl semli dober za delo / ko se vernem nazaj mi veli dobro. / dase vsedi na bližnju klup / ker sem dobro maršal sem bil dober za Ameriko / kosem prišel po vrsti na reviziju najprej me vale praša popolski da kuliko let sem več bil v Ameriki. / in sem mu povedal v domačem jeziku in za novce sem tudi moral povedat kaj sem jih imel. / ko meje polak pustil meje vale prestregl Angleški komesar in meje frheral kermeje poznal dasem več bil poprej vameriki, kersem nosil amerianski gvant. / komeje ta izfrheral meje zopet predal drugemu polaku kimeje zopet sako jako izvijeval / kosem se dobro izfrheral sem bil potrjen za Ameriko. / odtukaj smo šli na en Hotel in kerje več bilo mislim čez poldne smo pili vsak za 10. centi. pira. / po obedu smošli ven in smo se razgledali po Najurku / in ta dan sem si kupil kufr za 1. tolar 50. centi. / čez noč smo natem hotelu prenočili in drugi dan do šeste vure večer smo bili tukaj / vsaki smo mogli plačat za koštu in kvartir 1. tolar. 50. centi. / potem smo šli na štrickaru spremljani od agentovega hlapca. / enu vuru smo se pelali do Panhofa ..."

⁴⁹ Otok je nosil ime po Ellisu, tj. lastniku otoka, preden je le-ta prišel v posest države New York. Pred tem so ga imenovali še Otok ostrig (Oyster Island), Bucking oz. Buck Island, Kiosk Island (po paviljonih, v katerih so newyorčani uživali ostrige), Galebji otok (Gull Island), Otok vislic (Gibbet Island).

⁵⁰ Harlan D. Unrau: Zur Geschichte von Ellis Island.- Hoffnung Amerika, Bremerhaven 1994, str. 15. (V nadaljevanju: H. Unrau, str. ...)

⁵¹ Camille Maire: Lettres d'Amérique. - Editions Serpenoise, Metz, 1992, str. 49.

⁵² Nadškofijski arhiv v Ljubljani (NŠAL), Kronika župnije Adlešiči, 1. zvezek, 1887-1904 (priloga).

Ellis Island, 1910. (Hoffnung Amerika, Bremerhaven 1994, str. 26.)

Ellis Island je bil simbol upanja in priložnosti za milijone, hkrati pa tudi simbol zavrnitve vstopa v svobodno Ameriko. S poostritvijo ukrepov za vstop se je tudi število odklonjenih povečevalo. V poznih devetdesetih letih je bilo letno odklonjenih več kot 3000 oseb, po letu 1910 kar 24.000 (okoli 15% zaradi nalezljivih oziroma "kužnih" bolezni, 15% zaradi vnaprej sklenjenih delovnih pogodb in ostalih 70% zaradi možnosti, da bodo postali socialno breme državi).⁵³

Leta 1907 je 1.004.756 oseb vstopilo v ZDA skozi vrata Ellis Islanda. Dnevni rekord je bil 17. aprila, ko je prestopilo njegov prag 11.747 oseb.⁵⁴ (Tega leta je bil tudi največji odliv izseljencev iz Kranjske v ZDA, saj so jih uradni popisi po okrajnih glavarstvih evidentirali kar 6528.) Med prvo svetovno vojno se je letno število prihajajočih na Ellis Islandu znižalo na 178.416 (1915) oz. 28.867 (1918). Drastičen padec v letu 1918 je bil posledica vstopa ZDA v vojno (6. aprila 1917). Leta 1921 se je število prihajajočih skozi sprejemni center na Ellis Islandu povzpelo na 560.971 oseb.⁵⁵

Na podlagi državne zakonodaje so posamezni izseljenski komisarji na Ellis Islandu izdajali uredbe, ki so bile vedno bolj stroge do prihajajočih. Leta 1909 je na čelu Ellis Islanda W. Williams nasledil Roberta Watchorna. Novi komisar je izdal tudi novo uredbo:

A.) Vsak izseljenec je moral komisiji na Ellis Islandu pokazati najmanj 125 kron (25 dolarjev) in vozno karto do cilja poti v ZDA. (Nespremenjena pa je ostala od države določena vstopna taksa 4 dolarjev.)

B.) Če te vsote ni imel, je moral na otoku čakati

toliko časa, dokler je ni dobil. Vendar je bil s to uredbo omejen krog tistih, ki so mu to vsoto lahko poslali ali prinesli, in sicer na očeta ali mater, moža ali ženo, sina ali hči, morda včasih na svaka, nečaka, strica ali teto, tj. na osebe, ki so bile dolžne skrbeti za prišleka. V vseh ostalih primerih so o tem odločale oblasti. Namen tega predpisa je bil v tem, da bi zmanjšali prihod revežev (paupers). Načeloma ni bilo dovoljeno, da bi znanci ali prijatelji založili zahtevano vsoto, saj bi bilo to dejanje "zasebnega usmiljenja", kar je bilo v nasprotju s to uredbo.

C.) Poosttrili so tudi pogoje glede slabotnih, pohabljenih in starejših od 45 let. Bolj razumevajoči so bili pri izvrševanju te zahteve uredbe le v primerih, če je žena potovala k možu in obratno, otroci k staršem ali starši k otrokom.⁵⁶

Četrtega maja 1909 je na parniku Martha Washington (družbe Austro-Americana) priplul v New York Jurij M. Trunk, ki je opisal svoj stik s priseljenjskimi oblastmi. Ker je bil potnik drugega razreda, ni odšel z ostalimi potniki tretjega razreda na Ellis Island. Že med plovbo v pristanišču je na krov prišla zdravniška komisija. Kar nekaj časa je trajalo, da jih je pregledal zdravnik in jih nekaj zavrnil. O njihovi usodi ni izvedel ničesar. Glede ostalih izseljencev je ocenjeval, da so jih zavrnil najmanj 10%. ("Mnogim se vrata zaprejo tik pred nosom, da nikoli ne stopijo na tla proste Amerike!") Šele po opravljenem pregledu so potniki prek brvi sestopili na pomol ("na gumno velikega skednja"), kjer so jih že čakali "cestninarji", tj. cariniki, ki so bili splošno osovraženi zaradi svoje grobosti in vzvišenega odnosa do priseljencev.

⁵³ W. S. Bernard, str. 61.

⁵⁴ H. Unrau, str. 17.

⁵⁵ H. Unrau, str. 19.

⁵⁶ Vestnik Družbe sv. Rafaela. Pozor rojaki! – Občinska uprava (Ljubljana), 10. 8. 1909, št. 15, str. 118–119.

Pregledal in premetali so tudi Trunkove tri zaboje prtljage, preden je zaslišal odrešujoči vzklík: "All right!", in zaključil: "... in šele sedaj smem tudi jaz dihati prosti ameriški zrak!"⁵⁷

Od konca 19. stoletja so zdravniki na Ellis Islandu odklonili vsakogar, ki je imel nevarno kužno bolezen ali so pri njem ugotovili fizično in duševno pomanjkljivost ali zaostalost v razvoju, kar bi mu onemogočalo normalno življenje. Vendar je priseljski uradnik (Immigration officer) lahko zavrnil odklonilno zdravniško oceno. Če je bila bolezen ozdravljiva, so bolnika poslali v bolnišnico v okviru Ellis Islanda. Kdor je bil neozdravljivo bolan, je bil poslan domov. Tujci so imeli še eno možnost, da so se v primeru odklonitve s strani priseljskega uradnika, še vedno lahko pritožili na posebno komisijo "Board of Special Inquiry". Tudi ta ni bila nezavzetna trdnjava in mnogim je uspelo dobiti dovoljenja za vstop v ZDA. Vendar sta na začetku 20. stoletja državi Illinois in New York zahtevali zaostritev kriterijev glede duševnih in umskih (ne)spособnosti prihajajočih, saj so v primeru njihove pristavitve na ameriška tla napolnili draga in od ameriških davkoplačevalcev vzdrževana mesta v ustreznih ameriških zavodih.

Pomoč prihajajočim Slovencem na Ellis Islandu

New York je bilo veliko in zelo nevarno mesto. Zato ves čas izseljevanja v pismih izseljencev, časopisih, uradnih poročilih državnih predstavnikov in cerkvenih organizacij itd., sledimo opozorilom na nevšečnosti, ki so jih nepazljivi ali naivni izseljenci lahko doživljali v tem vele mestu. New York je bilo tudi mesto nasprotij. Na eni strani je prihajajoče navduševalo z velikostjo, živahnostjo, izžarevajočim svetovljanstvom, na drugi strani pa je odbijalo zaradi stalnih nevarnosti, zlasti s strani raznovrstnih goljufov.

Nekateri slovenski duhovniki so zgodaj našli svoj poslanski prostor v New Yorku, npr. Ivo Levec, slovenski frančiškan, ki je prišel v New York leta 1841 iz Pensilvanije, ko je mesto štel še 330.000 prebivalcev.⁵⁸ Kot kaplan in župnik je deloval pri sv. Nikolaju do avgusta 1842 (pri tem mu je pomagal frančiškan Oton Škola), ko se je vrnil v Evropo. Leto dni kasneje je že deloval v Rochesteru (New York).⁵⁹ Od februarja 1881 do maja 1888 je pri sv. Nikolaju deloval duhovnik

Jožef Reš.⁶⁰ Njim so do današnjih sledili številni slovenski duhovniki. Vsi ti duhovniki so bolj ali manj sodelovali tudi pri pomoči prihajajočim Slovencem.⁶¹ Mnogi slovenski duhovniki in bogoslovci so dobili zatočišče pri newyorških redemptoristih,⁶² npr. Janez Čebulj (1859), Ignacij Mrak (1860), ponovno Mrak in Možina (1870) itd.

Jakob Trobec je že leta 1864 opozoril Slovence na nevarnosti, ki pretijo v New Yorku. Omenil je nadležne posameznike, ki so se ponujali priseljencem kot poznavalci mesta, nosači prtljage, vsi medenih besed in polni laži. (J. Trobec: "Nikar jim ne verjami, prosim te prijatelj! še poslušati jih ni treba.") Trobec je svetoval "pošteno nemško družbo [Die Agentur der deutschen Gesellschaft], ki se vedno bojuje zoper krivice, ki se v velikanskem mestu godé", ki je imela sedež v Greenwich Streetu šte. 95. Zaradi draginje v mestu je vsakomur priporočal, da ga čimprej zapusti in odide proti zastavljenemu cilju v ZDA. Mladi bogoslovec Erlah iz goriškega semenišča pa je istega leta v pismu nekdanjim sošolcem zapisal: "Goljufov je tukaj kakor listja in trave in tako so nas skubli, da smo bili vsi zeleni; zato pa tukaj novince 'green', t.j. zelence imenujejo."⁶³

Skupini bogoslovcev, kateri se je priključila že omenjena Marija Trobec, je leta 1870 v mestu pomagal katoliški poverjenik Jožef Kölbl, da so brez težav nadaljevali pot. Z njim se je srečal tudi Anton Obreza (1880) in ga opisal v svojem pismu: "Omeniti mi je tu le gosp. J. Koebleta, kateri je nalašč za to, da pomaga katoličanom v tem mestu in jih varuje sleparjev. Ta nam je več opravil, kar bi bili le težko sami; dal nam je lepe pozdrave v obliki male knjižice, poiskal naše zaboje izmed drugih, preskrbel nam voz, na katerem smo poslali svojo robo na železnični kolodvor, in to brez vse plače kot ud nemško-rimsko-katoliškega društva v Novem Yorku. Vsakemu pak, kdor semkaj pride, svetujem, naj se poprej pismeno do njega obrne, in svest si sme biti njegove najboljše pomoči. Zapustivši Castle Garden poslovali smo se najpriščneje od njega."⁶⁴

⁵⁷ Jurij Trunk: Potopis III. V New-Yorku. – Mir (Celovec), 1909, št. 42, str. 241–242.

⁵⁸ J. Arnez, str. 37.

⁵⁹ J. Arnez, str. 37. Umril je v Nazarjah na Štajerskem leta 1854.

⁶⁰ J. Arnez, str. 38.

⁶¹ Danes deluje v New Yorku cerkev sv. Cirila (62 St. Marks Place), ki jo vodi duhovnik Krizolog Cimerman. V njenem okviru in na istem naslovu pa deluje tudi Slovenski informacijski center.

⁶² Redemptoristi so katoliški duhovniški red, ki je bil ustanovljen 1732. leta. Ukvarja se zlasti z misijoni. Sedež nemških redemptoristov v New Yorku je bil na Manhattanu, na tretji cesti, v predelu Lower East Side, ki je bil tudi kasneje središče priseljencev iz srednje in vzhodne Evrope. Glej: John Arnez, str. 36.

⁶³ Erlahovo pismi, Milwaukee, 11. 10. 1864. – Zgodnja danica (Ljubljana), 20. 12. 1864, št. 36, str. 294–295.

⁶⁴ "Amerikanska pisma. Wabasha, 9. januarja 1881." – Slovenec (Ljubljana), 5. 2. 1881, št. 14.

Velika sprejemna dvorana na Ellis Islandu, okoli 1910. (Golden Door. U. S. Immigration and Ellis Island, U. S. Information Agency, 1990, str. 22.)

Ves čas priseljavanja v Združene države Amerike so prihajajočim nudile pomoč razne verske, etnične, človekoljubne in podobne organizacije, nudeč jim podporo v naravi, nasvetih, pri prevajanju, pri namestitvi, dajanju informacij ipd.⁶⁵ Mnoge med njimi so v New Yorku ustanovile domove za začasno namestitve ipd. Njihova vloga se je nadaljevala tudi v času delovanja obeh centrov, tj. Castle Gardena in Ellis Islanda. Tako je bila ena od sob v prvem nadstropju sprejemnega centra na Ellis Islandu namenjena uporabi raznim "misijonarjem", ki so imeli tudi prost dostop do zaprtih in bolnih. Njihova pomoč je bila različna. Pomagali so pri pisanju pisem znancem in sorodnikom v ZDA, iskanju izgubljene prtljage, dajanju verske utehe, spremljali so priseljence po mestu, jim nudili oblačila, versko literaturo, pomagali pri razčiščevanju vzrokov zadržanih in odbitih prišlekov itd. Sprva njihovo delo ni bilo omejeno oziroma nadzorovano in možne so bile razne zlorabe. Priseljenska komisija je v letih 1907–09 ugotovila vrsto nepravilnosti, zato je poostrila njihovo delovanje na Ellis Islandu. Njihova skrb je bila pomembna zlasti za tri kategorije "izločenih" izseljencev, tj. prvič tistih, ki so jih sorodniki "pozabili" v priseljskem centru ali niso bili sposobni skrbeti

za sebe, drugič, vseh, ki niso imeli dovolj denarja za nadaljevanje poti in za katere so morali skrbeti dotlej, dokler niso dobili denarja, in tretjič za žene in dekleta, ki niso imele prijateljev in sorodnikov in so potrebovala začasni dom, dokler se niso zaposlile. V fiskalnem letu 1908/09 je na Ellis Islandu delovalo 43 organizacij za pomoč priseljencem oziroma 102 osebi so imele prost dohod na otok, v prostore za zadržanje priseljencev in v bolnišnico. Med organizacijami je bilo kar 28 agencij, ki so temeljile na etnični ali verski osnovi. V času do vstopa ZDA v vojno (6. aprila 1917) se je njihova vloga povečala. Res, da se je število prihajajočih v ZDA z izbruhom vojne v Evropi znižalo, vendar je bilo še vedno visoko (npr. 1916: 298.826). Z izbruhom vojne je Ellis Island postal tudi sprejemni center za tujce, ki se niso mogli vrniti v Evropo, med njimi je bilo 500–600 Rusov, Hrvatov, Avstrijcev in drugih.⁶⁶

Več o pomoči Slovincem na Ellis Islandu izvem, ko je v New Yorku delovala Družba sv. Rafaela.⁶⁷ Prvega decembra 1908 je pater Kazimir Zakrajšek⁶⁸ sklical nekaj pomembnih rojakov in

⁶⁵ Tradicija dajanja pomoči priseljencem s strani številnih človekoljubnih organizacij je bila trdno zakoreninjena v miselnosti ameriške družbe. Ta pomoč je bila pomembna zlasti v času, ko država še ni uredila sprejemnih centrov in ni nudila vzporedno najosnovnejše pomoči ob prihodu.

⁶⁶ Ellis Island – Yesterday and Today. Social Welfare Work at Ellis Island (Poročilo Marian Schibbsby, 6. novembra 1935, vol. XII, št. 50, serija E: Poročilo štev. 8. (<http://members.aol.com/EllisNJ/texts/IRpt1.htm>).

⁶⁷ Darko Friš: Ameriški Slovenci in katoliška cerkev 1871–1924. – Mohorjeva družba, Celovec–Ljubljana–Dunaj, 1995, str. 302–330.

⁶⁸ Pater (franciškan) Kazimir Zakrajšek (1878–1958), izseljenski organizator, urednik in publicist. 16. novembra 1906 je prišel v ZDA in sprva deloval v Clevelandu,

skupaj z njimi ustanovil Družbo sv. Rafaela za slovenske naseljence v Združenih državah, s sedežem v New Yorku. Ni naključje, da je bil Zakrajšek tudi avstrijski priseliteni ("naseliteni") komisar (v zapisnikih društva imenovan le kot "Misijski" ⁶⁹), ki je dobro poznal težave Slovencev ob prihodu v Ameriko. Zato med nameni družbe zasledimo tudi opis nalog v zvezi s prvimi koraki priseljencev na ameriških tleh, tj. skrb za prenočišča, dajanje nasvetov, iskanje zaposlitve in posredovanje pri oblasteh. ⁷⁰ Njen širši namen pa je bila skrb za versko, moralno in gmotno blagostanje vseh slovenskih priseljencev v ZDA. Verjetno ni naključje, da so že v prvem členu statuta poudarili, da niso priseljenška pisarna ("agentsko podjetje"), ki bi kovala dobiček na račun prihajajočih Slovencev v Ameriko, saj je tovrstnih pisarn kar mrgolelo v New Yorku. ⁷¹ Pater Zakrajšek je dnevno hodil na Ellis Island, pomagal priseljencem in med njimi delil knjižico To-le vzemi in beri, ⁷² glasilo Ave Maria ⁷³ in brošure Jugoslovanske katoliške jednote. Družba je delila varovancem posebne značke, ki so jih imeli na sebi na poti v notranjost Amerike, leta 1910 pa je izdala tudi reklamni stenski koledar. Od 4. marca 1909 je izdajala glasilo Ave Maria. ⁷⁴ V zapisniku, 4. aprila 1909, zasledimo poročilo, da so dotlej imeli na Ellis Islandu "150 slučajev, 2 poroki, 2 pogreba, 1 krst, 10 pozivov na ministrstvo, 300 pisem smo pisali, razdelili veliko listov in knjig. Sploh smo naredili več, kakor je bilo mogoče. Vse to kaže pogumno naprejš." ⁷⁵ Prvi letni občni zbor je bil 24. oktobra 1909, ⁷⁶ na katerem so pohvalili Zakrajškovo delo

na Ellis Islandu. Kot družbin zastopnik je posredoval v 460 primerih in preskrbel delo 73 dekletom in 189 moškim. Kar v 65 primerih je priskočil na pomoč rojakom, ki so se vračali v domovino. Na tretjem občnem zboru, 24. oktobra 1911, pa so ugotovili, da so na Ellis Islandu dotlej posredovali v nad 700 primerih in razdelili nad 15.000 dolarjev pomoči. ⁷⁷ Zakrajšek je opravljal dve leti naloge avstrijskega izseljenskega "misijskega" v newyorškem pristanišču, kjer je "videl in čutil ... bolj kot kdo drugi, vso zapuščenost našega ubogega izseljenca, ki je bil kot nesrečna sirota prepuščen samemu sebi." ⁷⁸ Nedvomno je bil pogled na prihajajoče, ki so bolj ali manj brez težav preživeli plovbo čez Atlantik in so se v množici zgrinjali na Ellis Island, za opazovalca tega nemirnega gibanja neprijeten, ljudje pa so mu vzbujali občutek pomilovanja. Večina slovenskih priseljencev v Zakrajškovem času ni prihajala v Ameriko kot sama sebi prepuščena množica, ampak z izdelanim ciljem svoje poti. Večini je bil New York le vmesna postaja, saj so se hitro razkropili po vsej Ameriki.

Skupina slovanskih izseljencev se vzpenja po stopnicah v veliko sprejemno dvorano, kjer so pregledali ljudi in njihovo prtljago, okoli 1905. (Golden Door. U. S. Immigration and Ellis Island, U. S. Information Agency, 1990, str. 21.)

Lorainu (Ohio), marca 1908 pa je prišel v New York. Od 1909 je bil najprej kaplan pri nemški cerkvi sv. Nikolaja na drugi cesti, kasneje župnik na slovaški fari v Rockland Lake (N. Y.), od 1912 tudi na slovaški fari v Brooklynu (N. Y.). V New Yorku je leta 1909 ustanovil prvi slovenski verski list Ave Maria in ga urejal do 1924. Podrobnosti glej v SBL, 14. zvezek, Ljubljana 1986, str. 757-758.

⁶⁹ Nadškofijski arhiv v Ljubljani (NŠAL), Družba sv. Rafaela (DsvR), fasc. 7: Sejni zapisniki "Družbe sv. Rafaela v New Yorku za slovenske izseljence v Ameriki", 1908-14. (V nadaljevanju Zapisnik...)

⁷⁰ J. Arnez, str. 9.

⁷¹ Napadi na delovanje družbe v newyorškem Glasu naroda in sestrskem glasilu v domovini, Slovenskem narodu, vsebujejo med očitki tudi njihovo "kupčevanje" z izseljenci. Nazorske razlike so se lomile tudi na področju dobrodelne dejavnosti.

⁷² Pojavlja se tudi ime To-le vzemi in spolnui! (brez letnice). Glej: SBL, 14. zvezek, Ljubljana 1986, str. 757.

⁷³ Med leti 1909 in 1924 ga je s presledki urejal p. Kazimir Zakrajšek (od 1917 so ga tiskali v lastni frančiškanski tiskarni).

⁷⁴ Jože Bajec: Slovensko izseljensko časopisje. – Slovenska izseljenska matica, Ljubljana 1980, str. 37-39.

⁷⁵ NŠAL, DsvR, fasc. 7: Zapisnik 4. 4. 1909.

⁷⁶ Na občnem zboru so ugotovili, da je imela družba 1033.35 dolarjev prihodkov in 758.32 dolarjev odhodkov. Samo z darovi so zbrali 540.54 dolarjev. Glej: NŠAL, DsvR, fasc. 7: Zapisnik 24. 10. 1909.

⁷⁷ J. Arnez, str. 11.

⁷⁸ Kazimir Zakrajšek: Ustanovitev slovenske izseljenske zbornice. – Izseljenski zbornik 1938, Ljubljana, str. 8.

Zdravniški pregled oči. Pozorni so bili na virusno vnetje očesne veznice (trahom). (Golden Door. U. S. Immigration and Ellis Island, U. S. Information Agency, str. 22.)

Ugotavljanje psihičnega zdravja pri prišlekih (okoli 1921–24). V sredini je priseljski uradnik, levo tolmač, na desni strani pa izseljenec. (Golden Door. U. S. Immigration and Ellis Island, U. S. Information Agency, 1990, str. 23.)

Pater Zakrajšek je deloval pod okriljem Avstrijske izseljenske družbe, ki je v mestu imela tudi Avstrijski dom ("hišo"). Skrbstvo je opravljala za prihajajoče izseljence iz vseh avstrijskih dežel. Zakrajšek je o svojem delu na Ellis Islandu vodil poseben zapisnik, v katerega si je zapisoval vse slučaje.⁷⁹ Septembra 1909 so se s prihodom novega priseljskega komisarja W. Williamsa na Ellis Island odnosi med njim in Zakrajškom zaostri. Zato je Zakrajšek dal "resnacijsko kot misijonar družbin."⁸⁰ Občni zbor 24. oktobra 1909 je njegovo delo kot "misijonarja" pohvalil, še naprej pa je ostal tudi prvi tajnik newyorške Rafaelove družbe. Williams naj bi bil sovražen do novih priseljencev

in nekateri nasprotniki Rafaelove družbe so z njim sodelovali, zlasti proti Zakrajšku, ki se končno ni smel več prikazati na Ellis Islandu.⁸¹

Družbino delovanje ni minilo brez napadov nanjo s strani drugače mislečih (npr. prek glasila Glas naroda) oziroma v povezavi z idejo o Slovenskem domu v New Yorku. Kot sem že omenil, je v New Yorku delovala Avstrijska družba, v njenem okviru pa Avstrijski dom. Na začetku leta 1909 je postal njegov upravnik Avgust Jakopič, ki je na eni od sej odbora Rafaelove družbe poudaril, da bo skrbel za vse priseljence, zlasti pa za Slovence. Zakrajšek se je zavzel, da bi novoprišli

⁷⁹ NŠAL, DsvR, fasc. 7: zapisnik 8. 8. 1909.

⁸⁰ NŠAL, DsvR, fasc. 7: Zapisnik 19. 9. 1909.

⁸¹ Zaradi protestov proti Williamsu je le-ta 1. 7. 1913 odstopil kot priseljski komisar na Ellis Islandu. Glej: John Arnez, str. 13.

rojaki v domu dobili hrano in stanovanje po znizani ceni, kar je bilo na seji tudi sprejeto, sklep pa je zaživel tudi v praksi.⁸² Zaradi teh koristi je newyorška Rafaelova družba pristopila k Avstrijski družbi.⁸³ Zavedali so se, da je želja po lastnem (slovenskem) domu trenutno neuresničljiva, "... zato smo se potrudili, in vredili naš avstrijski dom. G. Jakopič je postal oskerbnik, in č. g. Zakrajšek je dobil več pravic. Slovenci se tako čutijo lahko domače in je za vse preskrbljeno – se navajajo na pošteno življenje in na cerkev."⁸⁴ Po Jakopičevih besedah so najprej poskrbeli za večji red in snago, nekaj Slovenk in Slovencev pa je v njem dobilo tudi službo. Avstrijski dom je 25. aprila 1909 obiskal škof Jakob Trobec.⁸⁵ Na izredni seji odbora newyorške Rafaelove družbe, 18. avgusta 1909, so obravnavali razmere v Avstrijski hiši, ki so bile sanitarno in zdravstveno neprimerne, zato je bilo začasno prepovedano bivanje priseljencem z Ellis Islanda v tej zgradbi. Sočasno so se okrepili napadi "častikratežev" na Zakrajška (ki je takrat še lahko opravljal svoje naloge na Ellis Islandu), češ, da se je denarno okorišчал ("business") in se obnašal sebično do prihajajočih rojakov.⁸⁶ Družbin odbor mu je izrekel zaupnico kot prvemu tajniku družbe in kot "misijonarju" Avstrijske družbe na Ellis Islandu. "Le tako naprej!" so zapisali v zapisnik.⁸⁷

Razmerje med Rafaelovo družbo in Avstrijsko hišo so imele tudi temnejša ozadja, o čemer je spregovoril Zakrajšek nekaj desetletij pozneje. Na retorično postavljeno vprašanje: "In kaj je storila zanj [izseljenca, op. avtorja] ... bivša Avstrija?", si je pater Kazimir Zakrajšek odgovoril: "Nič doma, še manj v tujini."⁸⁸ V spominskem utrinku, ki ga je napisal leta 1938, je očital Avstriji pomanjkanje čuta za slovanske priseljence. ("Milijone kron je prihajalo v Ameriko z Dunaja za to skrbstvo. Toda za nas Slované ni bilo niti beliča.") Slovenska Rafaelova družba v New Yorku je zaprosila za pomoč, sam Zakrajšek je na Dunaju decembra 1909 (v Evropo je prišel z newyorškim nadškofo Johnom Farleyem z namenom, da bi pridobila za delo v Ameriki več patrov med slovenskimi, hrvaškimi in slovaškimi frančiškani) prosil zanj na ministrstvu,

za izseljence so se zavzemali dr. Janez E. Krek, dr. Ivan Šušteršič in drugi, vendar odziva ni bilo. Zakrajšek je za to hladnost obtoževal nemške in madžarske Žide, ki so obvladovali avstrijske konzulate, tako tudi v Ameriki. Ta Zakrajškova razmišljanja moramo ocenjevati z vidika časa, saj so bila napisana leta 1938, ko je bil razočaran tudi nad beograjsko vlado in njenim odnosom do izseljenstva.

Prodaja železniških vozovnic na Ellis Islandu, okoli 1910. (Hoffnung Amerika, Bremerhaven 1994, str. 162.)

Vendar očitek prevlade Židov v upravi Avstrijskega doma zasledimo že v času množičnega izseljevanja Slovencev. Na občnem zboru ljubljanske Rafaelove družbe, 25. junija 1911, je predsednik dr. Vladislav Pegan omenil prizadevanja, da bi Slovenci in Hrvati dobili v New Yorku svoj dom. Iz poročila občnega zbora je zanimiva ugotovitev dr. Pegana: "Njemu (dr. Peganu) se je nekoč na Dunaju dejalo, da bo ločitev [od Avstrijskega doma, op. avtorja] težko šla. Sedaj pa se je vlada odločila, da omogoči lasten dom za Slovence in Hrvate, a za slednje le iz tostranske državne polovice. Glede tega doma smo v dogovoru z Ameriko, a glavnega odgovora še nimamo."⁸⁹

Kakorkoli že: Leto 1909 je bilo razgibano leto za newyorško Rafaelovo družbo in za njen odnos do Avstrijske družbe in njenega doma ter končno do priseljencev na Ellis Islandu, ki jim Zakrajšek ni smel več pomagati.⁹⁰ Tudi Avgust Jakopič in nje-

⁸² NŠAL, DsvR, fasc. 7: Zapisnik 7. 2. 1909.

⁸³ NŠAL, DsvR, fasc. 7: Zapisnik 22. 2. 1909.

⁸⁴ NŠAL, DsvR, fasc. 7: Zapisnik 4. 4. 1909.

⁸⁵ NŠAL, DsvR, fasc. 7: Zapisnik: 25. 4. 1909.

⁸⁶ Očitki Zakrajšku v zvezi z "goljufijami" na Ellis Islandu so verjetno v zvezi s poostrenim nadzorom nad delovanjem vseh dobrodelnih organizacij v tem sprejemnem centru, ki ga je vršila ameriška priseljenska oblast. Koliko je bilo v ozadju tudi bojazen Franka Sakserja, potovalnega posrednika in bankirja v New Yorku, pred konkurenco (?) newyorške Rafaelove družbe, žal lahko le ugibamo.

⁸⁷ NŠAL, DsvR, fasc. 7: Zapisnik 18. 8. 1909.

⁸⁸ Kazimir Zakrajšek: Ustanovitev Slovenske izseljenske zbornice. – Izseljenski zbornik 1938, Ljubljana, str. 8.

⁸⁹ Vestnik Rafaelove družbe. – Občinska uprava (Ljubljana), 20. 7. 1911, št. 13, str. 99.

⁹⁰ Dr. Marijan Smolik ga je v biografskem leksikonu opisal kot človeka, ki ga je časnikarsko in organizacijsko delo vodilo v spore in polemike z drugače mislečimi. Tovrstnim sporom sledimo tudi v času Zakrajškovega delovanja v domovini med obema svetovnima vojnama.

gova žena Marija (predsednica ženskega odbora družbe) sta bila izključena iz odbora Rafaelove družbe.⁹¹ Družbino glasilo Ave Maria je s šesto številko (1910) prišlo v roke slovenskih frančiškanov v Rockland Lakeu (N. Y.).⁹² Na občnem zboru, 23. oktobra 1910, so opomnili, da misel na Slovenski dom še ni zamrla in da pričakujejo sredstva zanj in pomoč "na način, kakor imajo [to urejeno, op. avtorja] druge enake družbe."⁹³ Če povzamemo prizadevanja za Slovenski dom v New Yorku, ki naj bi bil namenjen novim slovenskim priseljencem, ki so stopili na ameriška tla v tem mestu, so obstajale tri (vse tri v času množičnega priseljavanja nerealizirane) pobude. Dve sta se porodili v okviru newyorške Rafaelove družbe, in sicer dom za vse izseljence in varianta o domu samo za samska dekleta, tretja pa je nastala v nazorsko drugem okolju, tj. pri Glasu naroda.⁹⁴

Prvi slovenski frančiškani v Ameriki in hkrati aktivni v Družbi sv. Rafaela v New Yorku. V sredini je pater Kazimir Zakrajšek, levo Anzelm Murn in desno na fotografiji Ambrož Širca. (Jurij Trunk: Amerika in Amerikanci, Celovec 1912, str. 509.)

Kot smo že omenili, so na občnem zboru newyorške Rafaelove družbe, 24. oktobra 1911, poročali o posredovanju na Ellis Islandu. Pri tem sta se izkazala pater Anzelm Murn (duhovnik pri sv. Nikolaju)⁹⁵ in Ambrož Širca.⁹⁶ Mimogrede: Vsi duhovniki so se prizadevali, da bi newyorški Slovenci dobili slovensko župnijo in cerkev, kar so utemeljevali tudi z dejstvom, "... da bo slovenska cerkev v New Yorku velikega pomena za vse Slovence, saj velika večina naseljencev v ZDA potuje skozi New York."⁹⁷ Slovensko cerkev v New Yorku so blagoslovili 4. julija 1916. Leta 1911 je družba dobila ponudbo, da bi se vključila k širšemu združenju, ki bi skrbelo za vse priseljence v New Yorku, ne glede na narodnost. Ponudbo so odklonili, ker ni bila v njihovem interesu samo skrb za nove priseljence, ampak tudi za ostale katoliške Slovence v ZDA.

Četrtni redni občni zbor je bil 1. decembra 1912. Na njem so sprejeli zahvalno pismo papežu Piju X., ki je 15. avgusta istega leta izdal papeški odlok (motu proprio) De catholicorum in externas regiones emigratione, v katerem je pokazal posebno skrb za ustanavljanje dobrotelčnih ustanov.⁹⁸ V tem letu so pripravili tudi poročilo o izseljevanju in naseljevanju Slovencev v Združenih državah, ki so ga poslali v domovino. Poročilo so uporabili pri sestavljanju pastirskega pisma o izseljevanju, ki so ga sestavili ilirski škofje škofij, ki so imele svoje župljane med izseljenci. Pastirsko pismo je bilo izdano 24. oktobra 1913.⁹⁹

Na izredni seji odbora Rafaelove družbe, 14. junija 1913, so obravnavali odločitev avstrijske vlade o odobritvi državne podpore v višini 1000 kron, pod pogojem, da avstrijski konzulat v New Yorku dobi vpogled in uporabo knjige "gledé družbenega delovanja." Po živahni debati je odbor sprejel sklep, da podpore ne odkloni, vendar je hkrati poudaril: "S tem ni pa naša misel, da bi družba podpirala Avstr. politične interese." Na omenjeni seji so spregovorili tudi o Ellis Islandu: "Dalje se je odbor posvetoval, da bi družba pošiljala svojega zastopnika na Ellis Island, ter po

⁹⁵ Rojen v Toplicah na Dolenjskem. V ZDA je prišel 5. februarja 1910 in ostal v New Yorku do jeseni 1913, ko je odšel med prekmurske rojake v South Bethlehem (Pensilvanija).

⁹⁶ Rojen 1877 v Pliskovici na Krasu. V ZDA je prišel 4. julija 1908 in januarja 1913 ustanovil hrvaško župnijo sv. Cirila in Metoda v New Yorku. Tu je ostal do avgusta 1916.

⁹⁷ J. Arnez, str. 43.

⁹⁸ Bogdan Kolar: Cerkev in Slovenci po svetu. – Zgodovina cerkve na Slovenskem, Mohorjeva družba, Celje 1991, str. 275.

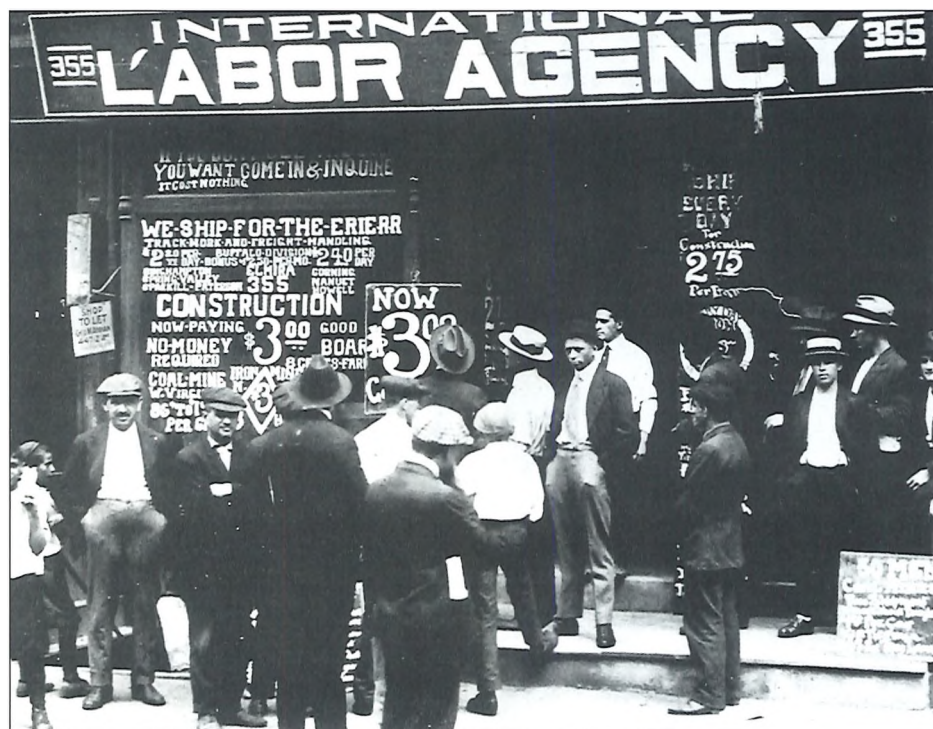
⁹⁹ "Prečastiti duhovščini in vernikom ilirske cerkvene pokrajine pozdrav in blagoslov v Gospodu!" – Ljubljanski škofijski list, 1913, št. XI/123, str. 137–142. Poročilo iz Amerike je poslal Kazimir Zakrajšek.

⁹¹ NŠAL, DsvR, fasc. 7: Zapisnik 5. 12. 1909.

⁹² NŠAL, DsvR, fasc. 7: Zapisnik 17. 5. 1910.

⁹³ NŠAL, DsvR, fasc. 7: Zapisnik 23. 10. 1910.

⁹⁴ J. Arnez, str. 211.

*Ena od številnih newyorških posredovalnic dela, ki je delovala v spodnjem delu East Sidea. (Philippe Dasnoy: *Vingt millions d'immigrants*, Paris – Bruxelles 1977, str. 102.)*

daljšem posvetovanju se je enoglasno sklenilo takoj pošiljati, ko se dobi za to potrebno dovoljenje in s tem tudi primerne odpravitelja.¹⁰⁰ Čez poletje je Zakrajšek napisal vlogo za odobitev družbinega zastopnika na Ellis Islandu, ki jo je odbor potrdil 17. avgusta. Oktobra istega leta so razmišljali o možnem zastopniku in se dogovorili za gospodično Uršulo Zakrajšek, ki naj bi dobila tudi mesečno plačilo v višini 30 dolarjev. Nastavljena je bila 1. novembra 1913 kot družbina tajnica in zastopnica, ki naj bi hodila v pristanišče k ladjam in interverirala pri oblasteh. Že marca istega leta je družba najela del stavbe v Brooklynu (21 Nassau and Dobbin Street), kjer so imeli pisarno.¹⁰¹ Vendar so z Ellis Islanda dobili negativen odgovor, kar so odborniki razložili z mislijo: "... ker so tam napačno razumeli in sicer besedo: Slovansko in ne Slovensko..." Predsednik je obljubil, da bo osebno posredoval.¹⁰² Januarja 1914 so ugotavljali, da oblasti na Ellis Islandu še niso reagirale na pritožbo. Obljubljena jim je bila tudi pomoč nadškofa Johna M. Farleya, "... da bode naša družba imela zastopstvo na 'otoku solza' – kakor tudi, da bo imela informacijo s Trstom i. t. d."¹⁰³ Na januarski seji so tudi ugotavljali, da so v zad-

njem četrtletju 1913 posredovali v šestih primerih, trem osebam so dali denarne podpore, desetim oskrbeli prenočevanje, plačali 25 obedov, petim priseljencem so oskrbeli delo, 20 so jih pospremili na parnike in železnico in 3 sirote so pospremili v "zavetje". Pisna pojasnila "glede izselništva" so poslali na 25 naslovov, glede delovnih razmer v Ameriki pa na 35 naslovov. Na seji 9. aprila 1914 so zapisali, da so "k parnikom" poslali družbinega zastopnika v treh primerih, na Ellis Island samo enkrat, hkrati pa poudarili: "Svarilo se je tudi od naše družbe po starokranjskih listih v dopisih v Slovincu in Slovenskem gospodarju ..."¹⁰⁴

S prestopom praga Amerike se je priseljenčev ameriško življenje šele začelo. Najprej ga je čakala v glavnem dolga pot z železnico do zelenega cilja, namestitvev in iskanje ustreznega dela. V času množičnega priseljavanja je prišlek prišel v okolje, kjer so že bili njegovi domači ali vsaj rojaki, ki so mu – ali pa tudi ne – pomagali pri prvih korakih. Po petih letih bivanja v ZDA pa je že lahko zaprosil za ameriško državljanstvo, ko se je ponovno srečal z omejitvami, ki so nam znane že iz priseljske zakonodaje. Vendar je to že druga zgodba.

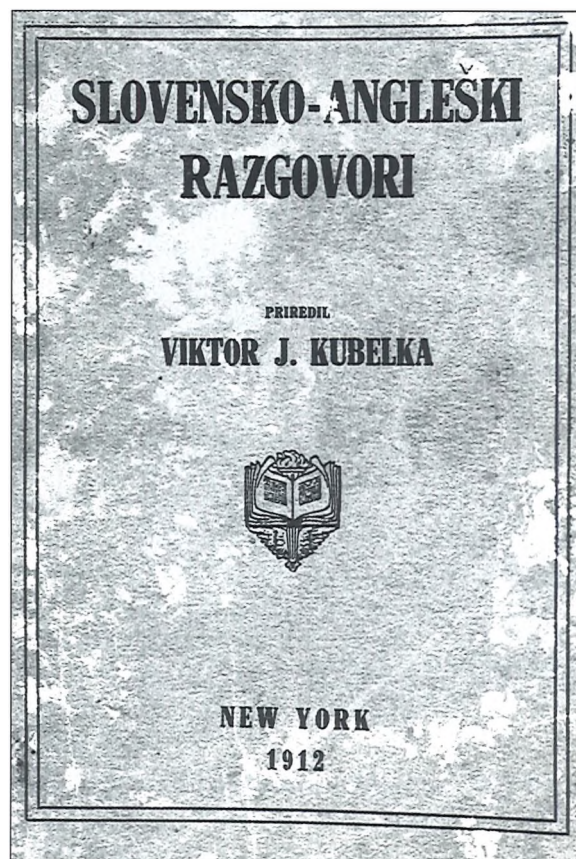
¹⁰⁰ NŠAL, DsvR, fasc. 7: Zapisnik 14. 6. 1913.

¹⁰¹ J. Arnez, str. 12.

¹⁰² NŠAL, DsvR, fasc. 7: Zapisniki 17. 8., 13. 10., in 10. 11. 1913.

¹⁰³ NŠAL, DsvR, fasc. 7: Zapisnik 12. 1. 1914.

¹⁰⁴ NŠAL, DsvR, fasc. 7: Zapisnik 9. 4. 1914. To je tudi zadnji zapisnik v zvezku, ki ga hrani omenjeni arhiv v Ljubljani.

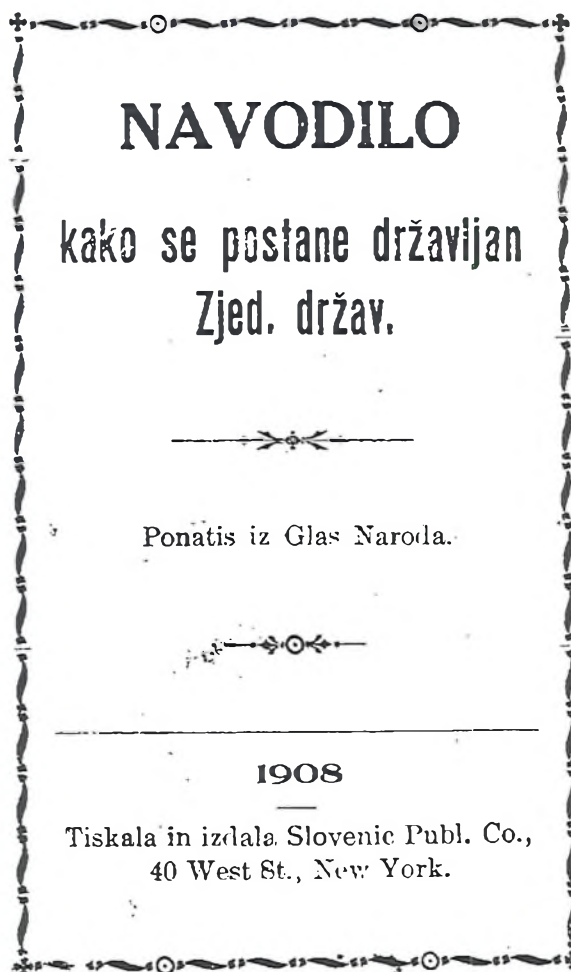
Znanje angleščine pri priseljencih ni bilo dobro, zato so jim predstavniki razni človekoljubnih organizacij na Ellis Islandu delili razne pripomočke za boljše sporazumevanje ob prihodu in prvih korakih v Ameriki. Med njimi je bila tudi brošurica Slovensko-angleški razgovori, ki jo je priredil Viktor J. Kubelka. Izšla je v New Yorku 1912. (Last avtorja.)

S U M M A R Y

Slovene Emigrants at the Doorstep of America

New York was an immigrant port. Through its immigrant centres Castle Garden and later Ellis Island the majority of Slovenes immigrated to the USA. If in the years 1892–1954 over 12 million people entered the USA through the immigrant hall on Ellis Island, analogously over 92.000 Slo-

"Navodila, kako se postane državljan Zjedinenih držav" je ponatis iz Glasa naroda (1908). V njej je povzetek obstoječe priseljenske zakonodaje in navodila o postopku za pridobitev ameriškega državljanstva. (Last avtorja.)

venes, which are three quarters of all Slovene immigrants to the USA, met the Isle of Tears. They were part of the Central-European emigrant wave from Austria-Hungary. If the share of immigrants from Austria-Hungary was in the years 1861–1870 only 0,33%, it increased to 24,4% in the years 1901–1910. We are speaking of a mass emigration that seized the Slovenes too and we limit it into the period between the eighties of the 19th century and World War I. Considering the American census 123.631 Slovenes of the first and 59.800 of the second generation, that is, in America born persons, lived in America in 1910. All those stated Slovene language as their mother tongue. In the same year 1.183.300 Slovenes were evidenced in Austria.

The quota limitation system in the USA (1921, 1924) nearly stopped new immigration of Slovenes from Yugoslavia. Together with Croats only 8623 persons immigrated to the USA up to World War II. Slovenes were at the time of mass emigration well acquainted with the American immigration law (for example 1892, 1903, 1907 etc.), particularly where it considered possibilities of employment in the USA. Thus various warnings and advises on the problematic were frequent in Slovene media, above all in catholic newspapers. Despite the restrictive immigration legislation the majority of immigrants did not take it into consideration as many of them were young, healthy and at their best of strength and certain they would not be rejected on Ellis Island. Reports on rejection of Slovenes are in Slovene newspapers very rare. When deciding to emigrate a more influential fact than various warnings was the economic and political crisis in the USA, because of which many temporarily returned to their homeland – until the situation across the Atlantic would settle down. The literacy test was introduced at the time (1917) when immigration to America was stopped because of the war. Illiteracy was among Slovenes undoubtedly lower than the one stated in American immigration data for the time 1901–1910 (24,1% illiterate among those coming from Austria–Hungary and in the group "Slovenes and Croats" as much as 34,5%). In Carniola, where mainly Slovenes lived, the degree of illiteracy was in 1910 only 12%. Carniola was also the province in the south part of Austria from where people emigrated most. However, the introduction of the quota system at the beginning of the twenties of this century stopped the immigration of Slovenes to the USA. What would happen if there were no quota limitations in America? I can repeat the thesis that emigration of Slovenes was always stopped by an outer reason and not by recognition of harmfulness of the process for the development and existence of the Slovene nation.

New York was for Slovenes always only a transitory city. Thus a big Slovene colony never existed there. Slovenes settled in a greater number – during the mentioned period – in Brooklyn in the district named Ridgewood, where Germans and people from the Kočevje region (Carniola) prevailed. The straw-hat factories were in the neighbourhood. Women, mainly from around Domžale in Carniola, were employed in them. (We will find detailed information on life of the New York Slovenes in a book by John Arnez: *Slovenes in New York*, Studia Slovenica, New York 1966). New York made great impression on the new coming Slovenes. Many wrote down their impressions, for example Franc Pirc, a missionary, who

wrote a poem in 1836 (he describes New York as a beautiful city, which people from the entire world "visit"), others in emigrant letters, travel-records (for example those by Jurij Trunk, a priest and traveller, written in 1909), newspaper reports etc. More or less the written impressions were mirroring response on the first contact with the authorities in the immigration centres Castle Garden (1855–1890) and Ellis Island (1892–1954). From these writings we conclude a greater benevolence for receiving immigrants during the activity of Castle Garden than Ellis Island. That is understandable, as we must connect the activity of both centres with the parallel and gradual introduction of the limitation immigrant law. A breath of relief came out from everyone who passed medical and other formalities on Ellis Island. When Jurij Trunk heard the shout: "All right!" he felt better and wrote on the event: "and only now I too can breathe the free American air."

New York was a big and dangerous city. The state, the Church and critical individuals warned newcomers about the dangerous in such a city. New York was also a city of contrasts. On the one hand the coming Slovenes were inspired by its greatness, vivacity, radiant cosmopolitanism and on the other repulsed by its constant dangerousness, all kinds of impostors. In the 19th century catholic priests (as well German) would help the newcomers and from 1908 on the Slovene Society of St. Rafael in New York. We place the society among those religious, ethic and philanthropic organisations, which helped the immigrants on Ellis Island and with their first steps in America. The soul of the society was a Slovene Franciscan Kazimir Zakrajšek, an immigrant missionary on Ellis Island. Until October 1911 the society intervened in over 700 cases and distributed over 15.000 dollars. The ones most needing help were given shelter in the Austrian home as a Slovene home – despite plans – was never built. They helped the coming Slovenes with advice, distributed catholic brochures and prints (for example the New York Ave Maria), for some they found jobs in town etc. Into the general context of a greater supervision of the American immigrant authorities over the activities of the charity organisations on Ellis Island (1907–1909) we may place the conflict between Kazimir Zakrajšek and the immigrant commissar W. Williams (1909). Some Slovene Franciscans in New York, for example Anzelm Murn, Ambrož Širca and others also helped Slovenes in need. On November 1st 1913 Uršula Zakrajšek became secretary of the society and representative on Ellis Island. Original records of the Society of St. Rafael in New York are kept at the Archiepiscopal archives in Ljubljana. As the

last session the meeting of the members on April 9th 1914 is stated. The society was not active as a charity organisation only but as well as a catholic organisation whose aim was to unite Slovene Catholics in the USA.

Slovene immigrants were at the beginning of the 20th century not an illiterate and unlearned crowd without basic knowledge about America. The myth of America as a Promised Land was with them surpassed. The majority who decided to travel across the Atlantic knew where they were going, even where they would employ although law from 1882 forbade that. The difference in payment for work was that attracting force, which convinced many work wanting and healthy Slovenes to seek a better life in America. Many critical thinking people in the homeland noticed the phenomena already during the emigration process. Thus all warnings about going abroad were uttered from the point of view of endangerment of a small nation. The endangerment was by opinions of many even bigger because the appetites for cultural and economic prevalence of Germans (north ethnic border in Carinthia and Styria) were growing. Events in the Balkans in years before the outbreak of World War I strengthened the notion of endangerment. As for emigration we may stress that neither hunger nor life without prospects were the reasons for going to America, but a wish for better money and better life, which only those who decided to leave their homeland could realise. Many thought they left only temporarily, but the majority stayed in America, which became their second and to their children their real homeland.

VIRI IN LITERATURA

- Ellis Island–Yesterday and Today (Poročilo Marian Schibbsby 1935, vol. XII., št. 50 serija E: Poročilo št. 8).
- Ljubljanski škofijski list, 1913, št. XI/123, str. 137–142.
- Nadškofijski arhiv v Ljubljani (NŠAL), Kronika župnije Adlešiči, 1. zvezek, 1887–1904 (priloga).
- NŠAL, Družba sv. Rafaela (DsvR) fasc. 7: sejni zapisniki "Družbe sv. Rafaela v New Yorku za slovenske izseljence v Ameriki", 1908–14.
- Občinska uprava (Ljubljana) 1907, št. 17, št. 20; 1909, št. 15; 1911 št. 13.
- Slovenec (Ljubljana) 5. 2. 1881, št. 14; 5. 1. 1907, št. 4.
- Slovenski gospodar (Maribor) 22. 8. 1907, št. 41.
- Treasury Department. Immigration Laws and Regulations. April 25, 1983 (Washington: Government Printing Office; Treasury Department Document No 1600).
- Zgornja danica (Ljubljana) 20. 12. 1864, št. 36; 1. 4. 1865, št. 10; 10. 4. 1865, št. 11; 23. 9. 1870, št. 38; 18. 11. 1870, št. 46.
- Arnez, J. (1966): Slovenci v New Yorku. Studia Slovenica. New York.
- Bajec, J. (1980): Slovensko izseljensko časopisje. Slovenska matica. Ljubljana.
- Beard, Ch. in M. (1959): Zgodovina Združenih držav Amerike. Ljubljana.
- Bernard, W. S. (1998): Immigration – History of U. S. Policy. – The Immigrations Reader. America in a Multidisciplinary Perspective (Edited by David Jakobson), Blackwell Publishers.
- Drnovšek, M. (1998): Usodna privlačnost Amerike. Pričevanja izseljencev o prvih stikih z novim svetom.– Založba Nova revija (zbirka Korenine). Ljubljana.
- Drnovšek, M. (1994): Množično izseljevanje in Slovenci. – 27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev. Zbornik. Ljubljana.
- Drnovšek, M. (1991): Pot slovenskih izseljencev na tuje. Od Ljubljane do Ellis Islanda – Otoka solza v New Yorku 1880–1924. Založba Mladika Ljubljana.
- Friš, D. (1995): Ameriški Slovenci in katoliška cerkev 1871–1924. Mohorjeva družba, Celovec, Ljubljana, Dunaj.
- Kalc, A. (1992): Prekooceansko izseljevanje skozi Trst 1903–1914. – Zgodovinski časopis 46 (Ljubljana), št. 4, str. 479–496.
- Kolar, B. (1991): Cerkev in Slovenci po svetu.– Zgodovina cerkve na Slovenskem. Mohorjeva družba, Celje.
- Maire, C. (1992): Lettres d' Amerique. Editions Serpenoise, Metz.
- Trunk, J. (1909): Potopis III. V New Yorku. – Mir (Celovec), št. 42, str. 241–242; Potopis IV. Nekaj zanimivosti iz New Yorka. – Mir (Celovec), št. 43, str. 247–248.
- Unrau, H. D. (1994): Zur Geschichte von Ellis Island. – Hoffnung Amerika, Bremerhaven.
- Zakrajšek, K. (1938): Ustanovitev slovenske izseljenske zbornice. Izseljenski zbornik, Ljubljana.

izvirno znanstveno delo

UDK 669.04(497.4 Jesenice)
prejeto: 16. 2. 1999

Irena Lačen Benedičič

kustos – višji arhivist
Muzej Jesenice, SI-4240 Jesenice, Prešernova 45

Pridobivanje železa v jeseniških plavžih

IZVLEČEK

Prispevek obravnava razvoj metalurških naprav in pridobivanje surovega železa na Slovenskem. Zgodovinski pregled plavžev s posebnim poudarkom na jeseniških lokacijah in plavžih v tem stoletju, dopolnjuje splošen opis plavža s plavžnimi napravami, njegovo delovanje in njegove proizvode – produkte. Sledimo vzponu in zatonu plavžarstva na Jesenicah oziroma rušenju plavžev in plavžnih naprav ter njihovemu pomenu danes.

SUMMARY

PRODUCTION OF IRON IN THE JESENICE BLAST-FURNACES

The contribution deals with the development of metallurgical devices and with the production of pig-iron on the territory of Slovenia. A historical survey of furnaces with a special stress on the Jesenice locations and blast-furnaces in this century is completed by a general description of a blast-furnace, its functioning and its products. We follow the rise and the decline of the production of pig-iron in Jesenice and the ruining of the furnaces and furnace devices and discover their meaning today.

Ključne besede: plavži, volk, vetrna peč, grodelj

1. Zgodovinski pregled

Pridobivanje železa pred 3000 leti

Zgodovina železarstva na Gorenjskem sega v halštatsko in zgodnjo latensko obdobje, od leta 1000 do 500 pred našim štetjem. Iliri in Kelti so bili poznani kot odlični rudarji in metalurgi. Ostanki prastarega železarstva so znani v Bohinjskem kotu, kjer so pridobivali tako imenovano noriško železo, ki sta ga hvalila rimska zgodovinarja Tacit in Prokopij. Po tem smemo sklepati, da je železarstvo na Gorenjskem prisotno že več kot 3000 let.

Najbolj značilne peči za proizvodnjo železa in grodlja v naših krajih so si sledile od prazgodovine dalje.

Poleg topilnice v Bohinjskem kotu, kjer so pridobivali in obdelovali železo, je poznana tudi nič manj znamenita antična topilnica železa v Bohinju,

ki je stala na gradišču Dunaj pri Jereki. Imela je več v zemljo vdolbljenih glinastih kadunj ali kotanj, kamor so izmenoma nasuli železovo rudo in oglje. Oglje so zažgali in razpihali z vetrom, zato so bile kadunje vdolbljene v pobočje hriba, kjer je pihal vzgonski veter. Na dnu peči so izkopali jarek, skozi katerega je veter razpihoval ogenj. S taljenjem je nastala testasta gmota iz razmehčane železove rude, žarečega oglja in pri tem procesu nastale žlindre. Da so lahko izvlekli dobljeno razmehčano gmoto, so razkopali ognjišče, nato pa iz nje s kovanjem odstranjevali nekovinske primesi in žlindro.¹

Iz čistih in lahko reduktivnih rud ni bilo težko pridobivati železa. Tovrstna ruda je bila tudi pri nas nekdaj na razpolago. Bobasti limonit s pobočij

¹ Slavko Smolej, O zgodovini plavžev na Gorenjskem. Nova proizvodnja, Ljubljana 1952, str. 379–388.

Pokljuke, Mežakle in Jelovice, pa tudi na Dolenjskem in na Krasu so talili že pred 1. tisočletjem pred našim štetjem.²

Pri zgorevanju oglja je nastal ogljikov monoksid, ki je reducirал skrbno izbrano železovo rudo v železo. Jalovina se je natalila in se skupaj z železovimi kapljicami sprijela v "volka", na dnu peči. Volk je bilo bolj ali manj naogljčeno železo, ki so ga potegnili iz peči. Iz njega so izdelovali orodje in orožje.³

V nadaljnjem razvoju sledi vetrna peč, ki je bila postavljena na vetrovnih pobočjih, obzidana z obdelanim kamnom štrikotne ali okrogle oblike. Najdemo jo v času od 4. stoletja pred našim štetjem pa vse do 14. stoletja našega štetja. Na pobočjih Golice, Pokljuke in Jelovice so še ostanki vetrnih peči ali talnic. V peč so z mehovi skozi lončeno šobo – "iželj" vpihali zrak, ki je pospešil proces taljenja, povečal izkoristek proizvodnje železa in zmanjšal porabo oglja.⁴

V razvoju topilništva so za primitivnimi talilnimi ognjišči prišle v uporabo topilniške peči, ki so jih postavljali tam, kjer so našli rudo. Ob strmem gorskem pobočju so skopali globjo jamo in od strani vdolbli rov, skozi katerega je pihal veter. Kjer vetra ni bilo so vpihali zrak z mehovi na nožni (izmenično za obe nogi) ali ročni pogon. Tako so v vetrnih pečeh pridobivali testasto žarečo gmoto kovnega železa, ki so ga s kovanjem obdelali. Zaradi nizkih temperatur doseženih v teh metalurških napravah, je v žlindri ostalo še več kot polovica železa. Vetrne peči se ločijo od svojih predhodnic predvsem po vpihavanem zraku z mehovi in povišani obliki (visoke so bile približno en meter).⁵

Nasledile so jih slovenske ali tudi kranjske peči. Na Koroškem so jih imenovali nemške. To so bili tri do štiri metre visoki plavži, ki so stali sredi gozdov, vanje pa so sprva še vedno vpihali zrak z mehovi na ročni ali nožni pogon.

Prava fužinarska obrt se je na Gorenjskem začela v 15. stoletju, ko v načinu pridobivanja železa nastopi preobrat. Uporabljati so začeli vodni vir energije, moč tekoče vode, ki je poganjala mehove. Topilno peč so obdali z okroglo obzidavo, iz katere se je postopoma razvil plavž z železnim oklepom. Železno kepo pomešano z žlindro, so imenovali volk. Tehtal je okoli 120 kg, kar je bila hkrati dnevna proizvodnja.⁶

Svobodni kmetje so za lastno uporabo in za prodajo železa talili železovo rudo v enostavnih zidanih pečeh na volka, ki so jih gnali mehovi na

nožni ali ročni pogon. Ta tip peči so imenovali *kmečke peči*, ki so verjetno naslednice peči na volka iz rimske dobe, uporabljali so jih od 10. do 13. stoletja. Od 11. do 14. stoletja so bile v rabi še večje peči na volka (povzeto po podatkih za Koroško). To so bili pravokotni jaški, spredaj so imeli "prsa", ki so bila med delom zaprta s proti ognju odporno glino. Skozi "prsa" so vpihali zrak, običajno skozi dve šobi. Po zaključku so skozi "prsa" izvlekli volka. Na nasprotni strani (stranici), obrnjeni proti vodi, so skozi špranjo izpuščali žlindro v poljubni višini. Značilno za peč na volka je, da je bila postavljena ob vodi zaradi vodnega pogona mehov.

Od 14. stoletja dalje, ponekod celo v 17. stoletje za naše kraje pa v 16. stoletju, je bila značilna peč na volka, ki je bila vezana na kladiva. Vodna kladiva so razsekala posamezne kose, iz katerih so izkovali palice.

V Dnu pri Kropi se je ohranila *slovenska peč*, tip peči, ki se je razvil predvsem v krogu takratne slovenske železarske proizvodnje. Od nje se težko loči (razlikuje) brescianska peč, ki so jo k nam prinesli severnoitalijanski železarji iz Brescije.⁷

Od 16. stoletja dalje so slovenske peči zamenjale zmogljivejše, tako imenovane brescianske peči (po italijansko "forne grande Bresciano Plaus"). K nam so jih prinesli italijanski priseljenci, fužinarski družini Locatelli in Bucelleni. Peči so bile višje, zmogljivejše, saj so dnevno dale po dva volka sivega ali belega grodlja.

Pridobljeni grodelj ali surovo železo ni bilo neposredno kovno, ker je vsebovalo prevelik odstotek ogljika. Zato so mu s ponovnim obdelovanjem v posebni peči "frišarci" (predhodnica pudlovke oziroma jeklarne) odvzeli presežek ogljika ter ga nato predelali v jeklo.

Brescianskim pečem so sledili večji plavži, ki so sprva delovali na nepregreti, kasneje pa na ogreti zrak, ki so ga ogrevali v rekuperatorjih. Zrak so vpihali z mehovi, ki so jih nadomestila vetrila.⁸ Po zapisnikih fužin na Kranjskem iz leta 1581 je brescianska peč pri Sv. Križu (Planina pod Golico) s šestimi kladivi pridobivala 3000⁹ dunajskih centov železa in jekla. Enako količino sta pridobivali obe slovenski peči v Železnikih. Pridobivanje železa in trgovina z železnimi izdelki sta cveteli zlasti sredi 16. stoletja, za tem okoli leta 1700 in nato v Zoisovi dobi, dokler ni začelo primanjkovati rude in oglja. Vse bolj prostorni plavži so izčrpavali vedno bolj izrabljene rudnike in gozdove na Gorenjskem.¹⁰

² Ciril Rekar, Slovenska peč v Kropi, naš železarski spomenik, Baš, Rekar, Slovenska peč, Tehniški muzej Slovenije, Ljubljana 1954, str. 55–60.

³ Prav tam.

⁴ Prav tam.

⁵ S. Smolej, O zgodovini ..., str. 379–388.

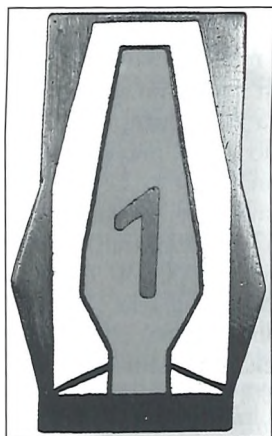
⁶ Prav tam.

⁷ C. Rekar, Slovenska peč ..., str. 55–60.

⁸ S. Smolej, O zgodovini ..., str. 379–388.

⁹ dunajski stot (cent) je 100 funtov = 56 kg, vir Ljudska računica, A. Podjavoršek, 1947.

¹⁰ Andrej Paulin, Mala slovenska enciklopedija metalurgije in materialov, Rudarsko metalurški zbornik, letnik 44, št. 1–2, Ljubljana 1997, str. 120.

Značka obrata plavž iz leta 1939, kamor so spadali: 1 – plavž, 2 – pražarna, 3 – skladišče v Hrenovici. (Foto: Silvo Kokalj, značko je podaril Muzeju Jesnice Janko Jelovčan).

Lokacije plavžev na Jesenicah

Pri nas so se plavži po gorah obdržali do 15. stoletja. Čisto domač tip peči je bila slovenska peč, nemška peč je bila starejša od laške in je v višino merila že skoraj 4 metre. Takšne so bile pri *Sv. Križu nad Jesenicami* (danes *Planina pod Golico*), kamor se je leta 1526 priselil iz Bergama Bernardo Bucelleni. Vse peči so bile zidane na "volka" ali na "lupo", kar pomeni, da so vsako peč do višine enega metra porušili, da so iz peči izvlekli volka.¹¹

Osrednje slovensko fužinsko območje je v 16. stoletju bilo na Gorenjskem (12 fužin) s fužino na Savi pri Jesenicah (danes del Jesenic), kamor je Bernardo Bucelleni leta 1538 preselil svoje fužine s Planine pod Golico k močnejšemu vodnemu viru, Savi (voda poganja mehove).¹² Reka Sava takrat še ni bila zajezena, ampak so vodo dovajali v obrate s pomočjo vodnih koles. Poleg fužin je stal plavž, iz katerega je priteklo surovo železo že vsaki dve uri. Do vrha plavža je bil položen lesen most s tračnicami za dovoz rude in oglja. Pred vsipom so sortirali tudi oglje. Izdelovali pa so več vrst grodlja, ki so ga ločili po strukturi preloma in po vsebnosti silicija, ogljika in mangana. Grodelj so vliвали v plošče, imenovane štruce.¹³ Zaradi finančnih težav so Bucelleniji svojo posest na Savi prodali leta 1766 belgijskemu podjetniku Viktorju Ruardu.¹⁴

Bucelleni je med leti 1538 in 1544 zgradil brescianski plavž na Savi, za tem so ga posnemali

lastniki fužin in zgradili drugi plavž na Javorniku in tretjega na Plavžu.¹⁵

Po preselitvi obratov na Savo so postavili plavž leta 1570 tudi na Plavžu (del Jesenic).¹⁶ Plavž na Plavžu je postavil Bucelleni, vendar je fužina imela več solastnikov. Fužina na Plavžu je imela bresciansko talilno peč, medtem ko je fužina v Mojstrani imela dve kladivi in ognjišče za izdelavo jekla.¹⁷ Leta 1598 se kot lastnik posesti na Plavžu omenja Johan Locatelli, ki je svojo posest ob preselitvi v Bohinj prodal Lenartu Hrenu (očetu Tomaža), enako fužino v Mojstrani.¹⁸ Plavž, ki je izdeloval grodelj na Plavžu še leta 1757, je prenehal z delovanjem leta 1784 (po Haquetu).¹⁹ V začetku 18. stoletja se je elementarnim nezgodam (požarom in poplavam) pridružila še finančna kriza. Leta 1752 je Locatelli prodal fužine z mlinom in gradom na Plavžu ter fužino v Mojstrani Michaelu Angelu Zoisu. Zois ju je spravil v obratovanje, vendar le za dvajset let. Leta 1775 ju je prodal Valentinu Ruardu. Fužino na Plavžu so ustavili menda po letu 1774 (pomanjkanje oglja), v Mojstrani pa so predelovali savski grodelj do leta 1802.²⁰

Tretja lokacija železarstva na Jesenicah se je po letu 1404 začela razvijati na Javorniku. V 16. stoletju se kot lastniki omenjajo Bucelleniji, leta 1616 pa družina Pasarelli, ki je zgradila javorniški grad. Posest je prevzela Terezija Moškon, leta 1752 pa preide v posest Zoisov. Javorniške fužine in fužine na Savi v svoji zgodovini predstavljata dva ločena obrata. Vsak je imel svoje deleže in pravice pri rudnikih in gozdnih posestih, poslovali so neodvisno drug od drugega. Združila jih je kriza in leta 1869 ustanovljena Kranjska industrijska družba (KID), ki so jo ustanovili Zoisovi dediči z bankirji, lastniki "paromlina" v Ljubljani, Lukmani.²¹

Kot gorivo za plavže so uporabljali lesno oglje in v 19. stoletju tudi koks. Fužinski plavži so bili visoki 2,6 m v 14. stoletju in 4,5 m v 18. stoletju, medtem ko so bili plavži 19. stoletja visoki od 12 do 26 m. Sodobni železarski plavži merijo v višino tudi do 35 m.²²

Težišče železarske dejavnosti se je v 19. stoletju z Gorenjske preneslo na slovensko Koroško. Prednjačile so Prevalje, ki so bile v sklopu Hüttenberške železarske družbe. V plavž so zalagali

¹⁵ Miloš Magolič, *Zgodovinski oris ...*, str. 1–20.

¹⁶ Slavko Smolej, *Železarske Jesenice*, Nova proizvodnja, Ljubljana 1954, str. 146–150.

¹⁷ Miloš Magolič, *Problematika gorenjskega železarstva v času KID*, *Zgodovinski časopis*, št. 31, Ljubljana 1977, str. 71–85.

¹⁸ Slavko Smolej, *Železarske Jesenice*, Nova proizvodnja, Ljubljana 1954, str. 146–150.

¹⁹ M. Magolič, *Problematika gorenjskega ...*, str. 71–85.

²⁰ M. Magolič, *Zgodovinski oris ...*, str. 8–20.

²¹ S. Smolej, *Železarske Jesenice ...*, str. 145–164.

²² M. Magolič, *Zgodovinski oris ...*, str. 73, 74.

¹¹ *Kmetijski plavži po Gorenjskem*, po domače pri Žlindru, *Tovarniški vestnik*, št. 3., 5., 7., 1937, str. 1–3.

¹² A. Paulin, *Mala slovenska ...*, str. 26, 27.

¹³ *Kmetijski plavži po Gorenjskem*, po domače pri Žlindru, *Tovarniški vestnik*, št. 7, 1937, str. 1–3.

¹⁴ Miloš Magolič, *Zgodovinski oris železarstva na Gorenjskem s posebnim poudarkom na razvoj Železarne Jesenice*, Jesenice 1973, str. 8–20.

prve svetovne vojne se je ustavil dovoz rud in premoga po morju. Leta 1915 so ugasnili plavž, ustavila se je martinarna in težka proga, ki so jo leta 1912 preselili iz Javornika. Vojna je prekinila trgovske zveze, teritorialne, politične, gospodarske in socialne razmere so razrušile mogočen metalurški kombinat. Po londonskem paktu je Železarna v Škednju skupaj s slovenskim Primorjem novembra 1918 prišla pod italijansko oblast. Jesenice so čez noč postale obmejno mesto, ki je izgubilo svoj prostrani notranji trg v okviru avstroogrske monarhije. Pojavili so se novi lastniki – predstavniki italijanskih bančnih konzorcijev. Narodna vlada je podjetju tujega kapitala določila sekvester, ki pa ni preprečil raznih transakcij na škodo javnega interesa. Delničarji na Dunaju so prodali svoje delnice italijanskemu konzorciju, ki je poleti 1924 po Rapalski pogodbi odkupil železarno v Škednju za 2 milijona lir, čeprav je bilo pred vojno investiranih 24 milijonov, pretežno z denarjem, zasluženim na Jesenicah. Leta 1924 je bila železarna nacionalizirana in vključena v italijanski koncern ILVA.³⁸

2. Opis plavža

Najpomembnejša metalurška naprava po značilnosti in gospodarskem učinku je plavž ali visoka peč. Obravnavamo ga lahko iz dveh vidikov: kot metalurški objekt in kot proizvajalca plinske energije. Z metalurškega stališča je naprava za redukcijo železa iz rude, ki se v plavžu nahaja skupaj z gorivom zato, da odvzame rudam, ki v večini vsebujejo kovinske okside, ves kisik. Z energetskega stališča lahko nastali plavžni plin uporabljamo v različne namene.

Priprava vsipa

V plavž dovajamo snovi, ki jih lahko razdelimo v 4 skupine:

1. Rude (surova ruda, sinter, peleti),
2. Gorivo (koks),
3. Dodatki: apnenec, ki ga zakladamo na vrhu plavža in
4. Pregreti zrak, ki ga dovajamo skozi vetrne šobe (pihalice).³⁹

1. Vrste in nahajališča rude

Železove rude imenujemo po imenih železnosnih mineralov. Čiste železove rude v naravi ni, ampak so minerali pomešani z jalovino, ki v njih

znižuje delež železa. Danes izkoriščajo rude, ki vsebujejo nad 60% železa. Med važnejše rude prištevamo:

- magnetit ali magnetovec Fe_3O_4 , ki vsebuje 72,4% železa, je magnetičen, sive ali črne barve. Bogate zaloge so v Rusiji, Skandinaviji, ZDA in Severni Afriki.
- Hematit ali rdeči železovec (Fe_2O_3) tudi rusi železovec, je rdeče barve, s 70% železa. Bogata nahajališča so v Braziliji, Kanadi, Indiji, Afriki, Avstraliji.
- Limonit ali rjavi železovec ($\text{Fe}_2\text{O}_3 \cdot x \text{H}_2\text{O}$) je rjave barve. Vsebuje kristalno vodo, ki jo s segrevanjem izgubi in je lahko redukтивен. Na Jesenicah so ga dobivali iz Vareša in iz Ljubije.
- Siderit ali jeklenec (FeCO_3) je belo-rumene barve. Pred zalaganjem v plavž ga pražijo, da preide v hematit, pri čemer se izloči ogljikov dioksid. Siderit vsebuje tudi druge karbonate kot je manganov ali kalcijev karbonat. Na Jesenicah so reducirali rudo iz Ljubije in tudi iz Brazilije.⁴⁰

Priprava rude za plavž

Niso vse železove rude primerne za direktno zakladanje v plavž ali druge peči brez predhodne priprave. Da bi omogočili nemoten, racionalen proces pridobivanja grodlja, je rudo potrebno pripraviti. K pripravi sodijo naslednji procesi:

a) Drobljenje in sejanje

V plavž zakladamo rude v ustrezno velikih kosih, da vsip najbolje prepušča pline. Najprimernejša je ruda v velikost pesti, ker takrat najbolje prepušča pline. Za manjše talilne peči dobimo rudo in glede na velikost kosov razlikujemo grobo, srednje in fino drobljenje:

b) Praženje železove rude

Praženje je bil zelo važen postopek za pripravo karbonatnih rud. Rudo pražimo tako, da jo segrejemo do razkroja karbonata. Karbonati oddajajo CO_2 , sulfidi pa žveplo v obliki SO_2 ali SO_3 . Pri praženju se iz rude odstrani voda, s čimer postane ruda od 30–50% lažja.⁴¹

Ker nekatere rude vsebujejo tolikšno količino škodljivih snovi (žvepla), da je ne moremo direktno zakladati v plavž, jo je potrebno pražiti pri čemer se karbonat predela v oksid $\text{FeCO}_3 = \text{Fe}_2\text{O}_3$. S tem dobimo primernejšo kemijsko sestavo rude.

³⁸ M. Magolič, Problematika gorenjskega ..., str. 79–83.

³⁹ Drago Cerar, Splošno o plavžarstvu, Tovarniški vestnik, št. 22, Jesenice 1938, str. 2.

⁴⁰ Franjo Rešek, Tehnologija gradiv, Ljubljana 1977, str. 37 in neobjavljena poročila dr. J. Lamuta.

⁴¹ F. Rešek, Tehnologija gradiv ..., str. 38–40.

Plavžar pri svojem delu ob preboju grodlja. Značilna drža plavžarja s klobukom in drogom – motiv, ki so ga mnogi umetniki upodobili v svojih delih. (Fototeka Muzeja Jesenice).

c) Aglomeriranje železovih rud

Prva Dwight Lloydova aglomerirna naprava na Jesenicah je obratovala s potujočo rešetko, na katero so vsipali drobni praženec, ki je zaščitil rešetke pred izrabo. Na to plast so nasuli zmes zdrobljenega koksa, rude, škaje, poletine (plavžni prah) v debelini (višine) 12–15 cm. V vžigalni komori je zgoreval plavžni plin ob prisotnosti kisika iz zraka in nudil potrebno toploto za vžig. Pri aglomeriranju se je zmes spekla v aglomerat, nastali prah in "presejanec" pa sta se zbirala in vračala v proces. Aglomerirali so samo drobno rudo, ki bi ovirala normalno obratovanje plavža.⁴²

Drobne rude, ki nastaja pri transportu, izkopu, drobljenju in obogatenju, niso direktno zakladali v peč. Taki drobni kosi se sprimejo, spečejo v pogače, slabo pa prepuščajo nastajajoče pline in se lahko sprimejo. Da bi zlepili drobne prašne rudne delce uporabljamo poleg briketiranja in peletiranja (krogličastega sintranja) aglomeriranje – sintranje.

Aglomeriranje pomeni praženje rudnega prahu, drobne rude, plavžnega in koksovne prahu. Zmes navlažimo, premešamo, spečemo pri temperaturi 1300–1450°C v testasto stanje. Sprime se v kepe različne velikosti in oblike. Nastali aglomerat

je trden, porozen in dobro reduktiven. V sodobnih železarnah so zmesi za sintranje dodajali še apnenec, ki je prilagojen količini kremena v razmerju 1:1,4 ($\text{CaO}:\text{SiO}_2$). Apnenec pri aglomeriranju kalcinira: $\text{CaCO}_3 = \text{CaO} + \text{CO}_2$. Dodatek apnenca v aglomerat pomeni nižjo porabo koksa.⁴³

2. Gorivo

Gorivo za plavž mora izpolnjevati sledeče pogoje:

- razviti mora potrebno toploto za ogrevanje in
- opraviti redukcijo železovih rud, pri čemer
- naogljíči reducirano železo.

Za plavž so včasih uporabljali lesno oglje danes pa koks. Lesno oglje je bilo cenjeno, ker ne vsebuje žvepla in ima malo fosforja. Koks je produkt suhe destilacije spekavega črnega premoga. Dober koks je srebrnobarve, kovinskega sijaja, z veliko trdote.⁴⁴

Koks naj vsebuje čim manj fosforja in žvepla, ker vežeta nase nataljeno železo in s tem zmanjšujeta njegovo kvaliteto. Koks mora s svojo lastnostjo ustrezati naslednjim pogojem:

- ustrezna tlačna in obrabna trdnost,
- primerna kosovnost (večja od 40mm) in dobra poroznost,
- vlage največ 5%
- žvepla pod 1,2%
- pepela manj kot 10%.⁴⁵

3. Priklade⁴⁶ ali talila – žlindrotvorni dodatki

Talila vežejo jalovino iz rude v žlindro in znižujejo tališče težje taljivim snovem v rudi. Najpogosteje se uporablja kot talilo apnenec (redkeje dolomit). To je odvisno od kemične sestave rude. Kisli jalovini (kremen) dodajamo kot talilo apnenec, bazični (apnenec) pa kremenjak. Kremenjak in apnenec se kemično spajata v kalcijev silikat (CaSiO_3), ki se veže s koksovim pepelom v tekočo žlindro. Na površini grodlja plavajoča žlindra ga varuje pred oksidacijo in sprejemom škodljivih primesi.⁴⁷

4. Zrak za plavž in ogrevanci zraka

V plavž vpihavamo pregreti zrak, ki ga pregrevamo v zračnih ogrevalcih – cowperjih.⁴⁸ To je

⁴² Drago Cerar, Splošno o plavžarstvu, Tovarniški vestnik, št. 22, Jesenice 1938, str. 3.

⁴³ F. Rešek, Tehnologija gradiv ..., str. 38–40.

⁴⁴ D. Cerar, Splošno o plavžarstvu ..., str. 2, 3.

⁴⁵ F. Rešek, Tehnologija gradiv ..., str. 40–41.

⁴⁶ V rabi tudi poimenovanje dodatki.

⁴⁷ F. Rešek, Tehnologija gradiv ..., str. 40–41.

⁴⁸ Potrebo po segrevanju vetra – vpihavanega zraka so spoznali že v 19. stoletju. Anglež Cowper je leta 1857 iznašel regenerativni način vpihavanega zraka.

regenerativni način ogrevanja. Kurimo jih s plavžnim plinom. Ko je dosežena dovolj visoka temperatura, v kavper vodimo hladen zrak, ki se ogreje na potrebno temperaturo, da procesi v plavžu nemoteno potekajo. Višja je temperatura ogretega zraka, manj goriva rabimo v plavžu. Ko se satovje v kavperju ohladi, prekinemo proces tako, da zrak ogrevamo v drugem kavperju, medtem ko prvi preide na segrevanje. Vlogi se zamenjata. Satovje je običajno iz šamotne opeke. Na vrhu, kjer so temperature najvišje, uporabljajo kvalitetnejšo (aluminatno) šamotno opeko.

Za segrevanje zraka se uporablja regenerativni način, kjer po ceveh, ki so od zunaj ogrevane s plavžnim plinom, kroži zrak. Za razliko od kavperskega načina je to kontinuirani proces ogrevanja.

Opis plavža

V razvoju plavža se je njegova oblika spreminjala in dopolnjevala, tako glede dimenzij kot tudi profila. Vsaka ruda ima specifične lastnosti, ki jih je potrebno upoštevati pri obliki in profilu plavža. Od profila ali notranje oblike plavža je odvisna produktivnost peči.⁴⁹

Plavž je 20 do 30 m visoka jaškasta peč, obzidana z ognjezdružno opeko, namenjena za plavljenje (taljenje) železove rude. Sestavljen je iz talilnika, kjer se nabirata grodelj in žlindra. Na talilniku je zračni venec, skozi katerega dovajamo zrak skozi zračne šobe (pihalice) v talilnik. Nad njimi je sedlo, katerega podaljšek prehaja v trebuh ali razpor. Sledi stožčasti jašek, ki se na vrhu zaključuje z žrelom, z dvojno plinotesno Parryjevo zaporo, zaključeno z vsipno napravo, kjer je podest plavža ali kaloša.⁵⁰

Čas, ki ga porabi vsip (ruda, koks in priklade) od žrela peči do pihalice (šobne ravnine talilnika), imenujemo pogrezna doba. Njeno trajanje je odvisno od kvalitete in reduktivnosti rude, od reaktivnosti koksa in od kvalitete grodlja. Bolj je ruda bogata na železu, lažje je reduktivna, krajša bo pogrezna doba. Slabša bo reaktivnost koksa in višji procent silicija v grodlju, daljša bo pogrezna doba. Sprva je pogrezna doba trajala približno 18 ur, z uvedbo kavperjev in visokih temperatur zraka, pa se je skrajšala. Za jeklarski grodelj je znašala od 6,5 do 9 ur, za livarski pa od 9 do 14 ur.⁵¹

Notranjost peči je obzidana s šamotno opeko, ki vzdrži visoke temperature in je odporna proti obrabi. Spodnji del peči je obzidan z grafitnimi

bloki. Plavž se hladi z vodo, ki teče po jeklenem plašču. Pri hlajenju poznamo dva različna sistema:

- oblivanje zunanje strani plašča z vodo;
- hlajenje s hladilniki, ki so vgrajeni med plašč in obzidavo.

Na najnižjem delu dna je oko peči, kjer se ob prebodu izlije grodelj, nad njim pa "žlindernik" za izpust žlindre. Skozi zračne šobe (pihalice) se vpihava stisnjen zrak z vetrili, ki so bila leta 1937 parna, kasneje pa električna.⁵²

Proizvodi plavža

Iz plavža odvajamo grodelj ali surovo železo, žlindro, plavžni plin in znatno količino tople vode, ki smo jo pridobili s hlajenjem plašča peči.

Grodelj je najvažnejši proizvod plavža. Običajno vsebuje 3–4% ogljika, od 1–3% silicija in različne količine mangana, žvepla, fosforja in drugih nečistoč. Je surovina za izdelovanje jekla (jeklarski ali beli grodelj) ali železove litine (livarski ali sivi grodelj). Grodelj, ki vsebuje od 10–20% mangana in 4–5% ogljika, je zrcalovina.⁵³

Iz plavža lahko dobimo beli, sivi ali posebni grodelj, kar je odvisno od:

- količine ogljika, mangana in silicija,
- temperature hoda peči in
- načina hlajenja taline.

V belem grodlju je ogljik vezan z železom in manganom kot karbid. Beli grodelj vsebuje 3,5–5% ogljika in do 3% mangana in največ do 1,5% silicija, ima svetel prelom, je zelo trd, krhek, fino-zrnate strukture in ga ni mogoče mehansko obdelovati. Uporabljamo ga za pridobivanje jekla.

Pri sivem grodlju je ogljik izločen v obliki grafita. Sivi grodelj vsebuje več silicija. Da bi dobili več silicija, moramo dodajati več koksa, ki povzroči vroči hod peči, pri čemer se reducira večja količina silicija. Grodelj vsebuje od 3,2–4,5% C, do 3% Si in do 1% Mn. V trdnem stanju je mehkejši od belega grodlja, bolj žilav, dobro liven in primeren za obdelovanje. Prelom je zaradi grafita sive barve, struktura je lahko fino ali grobozrnata. Uporabljamo ga kot polizdelek za izdelavo sive litine raznih vrst.⁵⁴

Žlindra je stranski proizvod plavža, kjer se zbirajo vse mineralne snovi, ki so prišle v rudo kot jalovina. Žlindra vsebuje predvsem CaO, MgO, SiO₂ in Al₂O₃. Njena sestava je odvisna od vsipa. V kolikor v njej prevladuje SiO₂, je kislja, če pa CaO, je bazična.⁵⁵

⁴⁹ Franc Globočnik, Osnove procesa v plavžu, Jesenice 1966, str. 37, 38.

⁵⁰ D. Cerar, Splošno o plavžarstvu, Tovarniški vestnik št. 24, Jesenice 15. 12. 1938, str. 7.

⁵¹ F. Globočnik, Osnove procesa ..., str. 39, 40.

⁵² D. Cerar, Splošno o plavžarstvu, Tovarniški vestnik št. 24, Jesenice 15. 12. 1938, str. 7.

⁵³ A. Paulin, Mala slovenska ..., str. 29.

⁵⁴ F. Rešek, Tehnologija gradiv..., str. 45–48.

⁵⁵ F. Rešek, Tehnologija gradiv ..., str. 48.

Žlindra mora biti taka, da nase veže precejšnje količino žvepla, ki bi sicer kvarno vplival na sestavo grodlja. V se peči stali, nastane pa iz dodatkov, ki jih dodajamo vsipu. Ti vežejo nase nečistoče, ki se z njo izločijo. Med seboj se razlikujejo glede na to kakšne vrste je grodelj in kakšna je sestava vsipa. Žlindra ima pomembno vlogo med procesom v plavžu. Z različnimi dodatki vplivamo na njeno sestavo in temperaturo tališča ter na potek redukcije posameznih elementov. Plavžna žlindra se uporablja za različne proizvode.

S spuščanjem v vodo nastane granulirana žlindra, ki jo uporabljajo za izdelavo opeke ali kot dodatek pri proizvodnji cementa.

Kadar v curek tekoče žlindre vpihavajo komprimiran zrak ali paro, dobijo žlindrno volno, ki jo uporabljajo za izolacijo. Žlindrna volna je belkaste barve in bombažnega izgleda.⁵⁶

Počasi ohlajena žlindra kristalizira in jo uporabljamo za nasipni material pri gradnji cest ali za izdelovanje blokov za tlakovanje.

Izdelovali so tudi "bims", penjeno žlindro, ki je bila iskan proizvod v gradbeni industriji (gradbeni material, opeka in pesek.).⁵⁷

Plavžni plin je stranski produkt pri proizvodnji grodlja. Vsebuje 20–30% CO, 8–18% CO₂, 1–4% H₂ in okoli 60% N₂. Polovico plavžnega plina porabimo za segrevanje zraka, ki ga vpihavamo v plavž.⁵⁸

Temperatura izstopajočega plavžnega plina znaša 150–220°C, ki ga je potrebno pred uporabo očistiti, ker vsebuje prah. Najprej je suho čiščenje, kjer se odstranjujejo grobi prašni delci, ki se zbirajo v prašni vreči. Hladili so ga s hladilnimi napravami – hladilniki oziroma s hladilno vodo. Prednost mokrega hlajenja je, da se pri tem ohladil tudi plin. Sledilo je fino dvostopenjsko čiščenje v plinskih čistilcih:

- mokro krožno izpiranje,
- elektrostatično čiščenje.⁵⁹

3. Jeseniški plavži v 20. stoletju

Slovenski plavži v 20. stoletju

Že v prejšnjem stoletju so ugasnili plavži po železarnah v Bohinjski Bistrici, Prevaljah (1899), na Dvoru pri Žužemberku in drugod.

Z ugasnitvijo plavža na Javorniku leta 1904 na Jesenicah niso več proizvajali grodlja. Proizvodnja jekla je kljub temu kontinuirano tekla, ker so dobavljali grodelj iz Škednja pri Trstu. Po prvi sve-

točni vojni je železarna ostala v sosednji državi, jeklenega odpadka ni bilo, potrebe pa so kazale nujnost izdelave kvalitetnejšega jekla. Zaradi pomanjkanja vložka pri izdelavi jekla v martinarni, so se vse bolj zavedali pomena plavža. Na Jesenicah so dnevno potrebovali od 80 do 100 ton jekla, kar je pospešilo postavitev plavžev v tem stoletju.⁶⁰ Za potrebe železarne v Štorah so tam postavili elektro plavž, ki je poleg koksa (zaradi redukcije) uporabljal kot gorivo električno energijo.

Gradnja jeseniških plavžev

Načrti plavžarskih naprav so nastajali v konstrukcijskem, tehničnem ali plavžarskem biroju. Od profila plavža je bilo odvisno, kako bo plavž deloval. Pri izračunu njegovega profila je bilo potrebno upoštevati, kakšne rude se bodo talile (kemične in fizikalne lastnosti), predvideno količino in vrsto grodlja ter lastnosti tehnološkega goriva. Pri profilu plavža so izhajali iz dimenzioniranja talilnika, od katerega je bila odvisna izmera sedla, trebuha (razpora) in jaška, višina preboda, izpusta žlindre in šob (pihalic) ter krožne cevi. Računsko dobljeni profil je bilo potrebno grafično kontrolirati in nato konstruirati posamezne dele plavža ter zunanji videz celotne konstrukcije. Prvotni profil jeseniškega plavža je določil po švedskih vzorih ing. Almquist.⁶¹

Obratovanje plavžev do druge svetovne vojne

Splošna gospodarska kriza v tridesetih letih tega stoletja je jasno pokazala, da jeklarne ne bodo dobivale starega železa za svojo proizvodnjo. Začeli so razmišljati o gradnji plavža na Jesenicah. S tem se je več let načrtno in preudarno ukvarjal tehnični direktor Leo Dostal. Po izdanih odločbah jugoslovanske vlade je bila gradnja težke, strateško pomembne industrije na Jesenicah (meja) omejena. Postavitvi je nasprotoval tudi Jugočelik d.d., ki je branil svoje interese in koristi v vareški in zeniški železarni.⁶²

Ko je Kranjska industrijska družba prosila za gradbeno dovoljenje Kraljevo bansko upravo v Ljubljani leta 1936, temu ni nasprotovala, ker ni bilo predvidenega nobenega novega končnega proizvoda, ampak le vmesni proizvod, ki bo

⁵⁶ D. Cerar, Splošno o plavžarstvu, Tovarniški vestnik, št. 23, Jesenice 1938, str. 3, 4.

⁵⁷ F. Globočnik, Osnove procesa ..., str. 52, 53.

⁵⁸ F. Rešek, Tehnologija gradiv ..., str. 49.

⁵⁹ D. Cerar, Splošno o plavžarstvu, Tovarniški vestnik, št. 1, 1939, str. 5 in št. 2, str. 2.

⁶⁰ Miroslav Noč, Le malokdaj ugasnejo plavži, iz tehnične zgodovine jeseniških plavžev, Železar št. 24, Jesenice 1975, str. 7.

⁶¹ Drago Cerar, Projektiranje plavžnih naprav v 50-letnem obdobju jeseniških plavžev, soavtorja Kunc in Čop, Razvoj, pomen in konec martinovk na Jesenicah, Jesenice 1994, str. 1–30.

⁶² Ivan Mohorič, Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem, Ljubljana 1970, knjiga 2, str. 326–330.

zmanjšal potrebo po starem železu iz tujine. Tehnični direktor Dostal je namreč prosil za postavitev redukcijske naprave na Jesenicah, ki bi talila lastno, domačo rudo s pomočjo oglja. Namerno je zmanjšal predvidene stroške in dobil ugoden odgovor od oblasti. Kraljeva banska uprava Dravske banovine je z odločbo 24. aprila 1936 odobrila prijavo in presodila, da gradbeno dovoljenje za projektirano napravo ni potrebno, upoštevajoč predvsem narodnogospodarski pomen in okoliščine:

- železarna bo z lastno redukcijsko napravo postala neodvisna od uvoza starega železa, ki ga je zaradi bližajoče 2. svetovne vojne primanjkovalo;
- z novim metalurškim obratom se bodo odprla nova delovna mesta;
- podpisana je bila pogodba z Varešom o dobavi surovine (rudniki);
- predelovali in uporabili bodo domače surovine.⁶³

Ravnateljstvu KID je Sresko načelstvo v Radovljici 10. maja 1936 izdalo dovoljenje za gradnjo podaljška že obstoječe generatorske lope, prizidka ob lopi, ki bo služil za skladišče rude in redukcijske peči s pripadajočimi napravami.⁶⁴

Dispozicijo za prvi plavž je izdelal ing. Rudesch, šef konstrukcijskega biroja KID. Gradbeni dela je opravilo podjetje Slograd iz Ljubljane. Načrt plavža je po naročilu KID izrisal švedski inženir Harald Almquist, poševno dvigalo in zasipni voz pa sta bila Demagova proizvoda. V priprave izgradnje plavža s premerom 2600 in višino 17000 mm je bil vključen tudi Konstrukcijski biro KID, ki se je poleti 1937 iz Mehanične delavnice preselil v Kašto. Trdimo lahko, da je prvi jeseniški plavž v tem stoletju na Slovenskem projektiral Dostal ob pomoči Almquista.⁶⁵

20. oktobra 1937 so zakurili prvi plavž na Jesenicah. Že konec tega leta so izvedli prvo tehnično izboljšavo in sicer prebodno odprtino, ki so jo prvotno zapirali ročno, je od konca leta zapiral eno in kasneje dvocilindričen mašilni stroj.

Takoj po letu 1938 je s pripravami za drugi plavž začel edini slovenski direktor KID, dr. Herman Klinar. Prizadeval si je na omejenem prostoru pridobiti čim več prostora. 21. decembra 1940 so na Jesenicah zakurili drugi plavž, ki je bil plod domačega dela, saj so le nekatere naprave montirala druga podjetja. Mašilni stroj in merilni aparati so bili Siemensovi, cevni ogrevalci s Švedske, elektrovetrila iz Leipziga, turbovetrila iz Brna,

sinter naprave in elektrostatični plinski čistilci pa od sistema Cotrell–Moller–Lurgi.⁶⁶

Lokalni komisijski ogled na prošnjo KID, ki je prosila za izgradnjo rezervne redukcijske peči s poševnim dvigalom, zahodno od že obstoječe, so opravili 20. marca 1940. Prisotni so bili predstavniki občine Jesenice, Sreskega načelstva v Radovljici, inšpekcije dela, higienskega zavoda, Direkcije državnih železnic in Kranjske industrijske družbe. Dan za tem je gradnjo s tehničnim poročilom in priloženim načrtom odobril VIII. Oddelek Kraljevske banske uprave Dravske banovine. Sočasno je izdal odločbo.⁶⁷

11. februarja 1940 so prvi plavž ustavili in demontirali usmerjevalec plina, ki je bil brez funkcije pred prašno vrečo, montirano pod kalošo. Odstranili so hladilna telesa, ker je bilo hlajenje preintenzivno. Preuredili so livno polje tako, da so namesto vlivanja grodlja v livarski pesek, grodelj vlivali v hematitne kokile. Izdelan je že bil načrt za granulacijo žlindre, ki so jo dostavljali cementarni v Anhovo. 17. marca 1940 je peč po prvem remontu ponovno delala.

6. 4. 1941 sta bila zaradi začetka druge svetovne vojne v Jugoslaviji ustavljena oba plavža. Drugi plavž med vojno ni obratoval, prvi pa je konec vojne dočakal "zadušen" zaradi proizvodnje ferokroma, ki so ga proizvajali med vojno.⁶⁸

Renesansa plavžev po letu 1945

Po drugi svetovni vojni so bile razmere v gospodarstvu zelo težke. Za Jugoslavijo je bilo še težje. Železna zavesa je Jesenice ponovno odrezala od Zahodne Evrope. Dva mala plavža na Jesenicah sta imela nalogo proizvesti čim več grodlja za kvalitetno proizvodnjo SM (Siemens–Martinovega) jekla. Obnovo plavžev po vojni je narekovala potreba po čistem vložku za izdelovanje martinskega jekla, ki ga je potrebovala država za obnovo.⁶⁹

10. 1. 1946 so pričeli remont, pri čemer so povečali talilnik in premer (premer talilnika $\varnothing$ 2800, povečan na $\varnothing$ 3000 mm) na prvem plavžu. Po trinajstmesečnih naporih je prišel čas ponovne proizvodnje grodlja 30. 6. 1946.⁷⁰

Sledila je obnova drugega plavža. Slavnostnega prižiga se je 21. avgusta 1946 udeležil tudi maršal Tito. Prav tako so izvedli spremembo profila, enako kot pri prvem plavžu. V letih 1947/48 so prenesli plinske čistilce plavžnega plina za nasip Save, kamor so preselili obratovodstvo obrata plavž.

⁶⁶ D. Cerar, 50 let ..., str. 259–321.

⁶⁷ ZAL, Enota za Gorenjsko, Gradbene zadeve JES–67, 133/12.

⁶⁸ D. Cerar, 50 let ..., str. 259–321.

⁶⁹ Iz pogovora z mag. Petrom Kuncem, direktorjem Železarni Jesenice do leta 1979, julija 1998.

⁷⁰ I. Mohorič, Dva tisoč ..., str. 443.

⁶³ I. Mohorič, Dva tisoč ..., str. 330–331.

⁶⁴ Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Enota za Gorenjsko, Gradbene zadeve Jesenice JES–67, 128/32.

⁶⁵ Drago Cerar, 50 let plavžarstva na Jesenicah (1937–1987), Ljubljana 1993, str. 259–321.

Preselili so tudi del Kapitalne izgradnje, kjer so izdelovali plavžarske projekte za železarne.⁷¹

Leta 1952 je bilo po državnih načrtih predvideno povečanje letne proizvodnje grodlja na 130.000 ton. 20. januarja 1952 so pri rekonstrukciji drugega plavža povečali volumen od 119 m³ na 142 m³, povečali talilnik na $\varnothing$ 3300 mm in obnovili vse pomožne naprave. Ponovno so ga "pognali" 29. 2. 1952. Rezultati so bili odlični, kar je bil razlog za izdelavo rekonstrukcije tudi na prvem plavžu. Remont se je z rekonstrukcijo profila začel 4. 10. 1953 in je trajal do 12. 11. 1953. Po posegu se je kapaciteta obeh peči povečala na 195 ton grodlja dnevno, s prejšnjih skupnih 247 ton pa na 391 ton dnevno. Poraba koksa je padla iz 1.125 na 937 kg/t dnevno. Proizvodnja je narasla za 59,5%, izboljšala se je kvaliteta grodlja. Porasla je proizvodnja surovega železa in zahtevala nekatere spremembe. Tako je bilo potrebno povečati kapacitete in zagotoviti:

- skladišče koksa s 360 na 540 ton dnevno;
- rudni dvor s 100.000 na 200.000 ton;
- rudarno z zmogljivostjo 800 na 1.040 t/dan;
- pražilne peči 2 x 275 = 550 t/dan;
- elevator za drugi plavž (peč številka 2);
- aglomeracijo z 250 t/dan z bazičnim sintrom;
- nove ogrevalne zraka;
- nove strojnice in turbovetrila.⁷²

Spremljajoče naprave plavža

Tehnologija dela pri plavžu je bila moderno zasnovana že v 30-ih letih. Skladišče za oglje je bilo predvideno v Hrenovici, plavž z rudarno pa pred martinarno (jeseniško poimenovanje Siemens Martinove jeklarne). Pri projektiranju plavžev so bile upoštevane neugodne terenske razmere. Oglje je prihajalo z vagoni na odstavnici, odkoder so ga s transportnimi trakovi uskladiščili v leseno pokrito skladišče (kolpern). Iz skladišča so oglje z vagoni prevažali v dozirne bunkerje, ki so bili pod žerjavno progo livne hale. Na posebnem "plato" vagonu so bile košare s Parryjevo zaporo, ki jih je žerjav prenašal direktno na rotirni krožnik vsipnega voza. Tam se je tehtala in registrirala teža vsipa. Poševno dvigalo je košaro prineslo na vrh peči, jo odložilo na vsipno skledo in izpraznilo.⁷³

Do leta 1942 je Železarna dobivala apnenec iz kamnoloma na Mežakli. Leta 1941 so do tja zgradili žičnico, postavili kompresorje, sejalne naprave in kovačijo za ostritev in popravilo vrtalnih strojev. Posebnost jeseniških peči za žganje apna je odmevala tudi v mednarodnem tehničnem svetu. Apnenico na plavžni plin je ob sodelovanju ing. Doštala in prof. Rekarja konstruiral ing. Schubert iz

podjetja Ignis. Dotlej so bili železarski krogi prepričani, da s plavžnim plinom ni mogoče žgati apna take kvalitete, kot je bila "podmežaklarska". Bila je druga apnenica v Evropi, ki je žgala apno s plavžnim plinom. Obe apnenici sta bili po vojni obnovljeni.⁷⁴

Leta 1948 je bil povečan rudni dvor in postavljena drobilna naprava za rudo.⁷⁵

KID je bila lastnica rudišč na Hrvaškem in v Bosni. Tako so predvidevali, da bodo limonitno rudo dobivali v Vojniču in hematit iz Bukovice. Letno so predvideli odkopati 40.000 ton neklasirane rude. Manjkajočo rudo je KID kupovala v državnem rudniku Ljubiji, zlasti po začetku obratovanja drugega plavža. Ruda je bila neklasirana in pomešana z jalovino. Kadar so rude vsebovale veliko glinastih primesi, so jo prali z vodo na "haldi". V teku let se je tam nabrala velika količina drobne rude, ki so jo uporabili v aglomeraciji v letih 1946 in 1947. Ljubijska ruda je bila delno klasirana na rudniku, kjer so jo za razliko od Vojniča in Bukovice odkopavali strojno.⁷⁶

Za letno proizvodnjo grodlja (okoli 150.000 ton) je bilo potrebno veliko surovin. Koks so dobivali iz koksarne Lukavac, kasneje iz Bakra. Letna poraba koksa se je gibala od 100.000 do 120.000 ton, zato so leta 1967 zgradili skladišče koksa s kapaciteto 25.000 ton. Kljub polnemu koksному dvoru ni bil ves koks last Železarne, ampak ga je od celotne količine (25.000 ton) 16.000 ton pripadalo državnim materialnim zalogam (MATREZ), ki so jo popisovali letno ob inventuri.⁷⁷

Generalna direkcija črne metalurgije v Beogradu je po prvi petletki zahtevala večjo proizvodnjo grodlja, preko 100.000 ton letno. Obstoječe naprave rudarna, pražarna, skladišča in turbovetrila so bile za dosego postavljenega cilja premajhne. Ista direkcija je leta 1952 zahtevala, da začne Železarna Jesenice izkoriščati ljubijski siderit, ker je limonita zmanjkalo. Cilj te zahteve je bila proizvodnja 259.000 ton surovega jekla letno. V jeseniških plavžih s kapaciteto 115 in 105 ton proizvodnje dnevno je bilo potrebno zvišati kapaciteto vsakega plavža na cca 195 ton dnevno na vsakem plavžu in to ob spremenjeni, novi rudi (siderit). Siderit je bilo potrebno termično obdelati, pražiti, ker se je s tem olajšal dostop redukcijskih plinov v njeno notranjost. Ko so leta 1952 zgradili dve domači pražilni peči po vzoru Apold Fleisnerjeve, se je kakovost in kvaliteta vsipa izboljšala. Prva peč je začela obratovati 10. 10. 1953, druga pa 1. 3. 1954.⁷⁸

⁷⁴ I. Mohorič, Dva tisoč ..., str. 443-444.

⁷⁵ M. Magolič Zgodovinski oris ..., str. 40.

⁷⁶ D. Cerar, Projektiranje plavžnih naprav ..., str. 1-30.

⁷⁷ Iz pogovora z dipl. ing. Vitomirjem Gričarjem, upokojenim asistentom priprave vložka v ŽJ, julija 1998.

⁷⁸ D. Cerar, 50 let ..., str. 295-321.

⁷¹ D. Cerar, 50 let ..., str. 259-321.

⁷² Prav tam.

⁷³ Prav tam.

Vsaka peč je izdelala dnevno 200 ton praženega siderita. Dogovor o dobavi sideritov ni bil trajen, saj so na Jesenice pošiljali mokro ljubijsko rudo – limonit. Tako je od leta 1955 ena peč samo pražila siderite, druga pa sušila limonitne rude. Pri praženju je nastajal rjavo rdeč prah, ki je Jesenicam dajal karakteristično rdečo barvo. Obe peči sta obratovali do konca leta 1970, ko je bila zgrajena nova aglomeracija.

Kavperje so začeli graditi leta 1952, obratovali pa so od aprila leta 1953. Izdelani so bili po domačih projektih. Postavili so jih ob koncu žerjavne proge prvega in drugega plavža s kapaciteto, ki je odgovarjala proizvodnji grodlja 300.000 ton letno in ogrevanju 30.000 m³ zraka na uro na temperaturo 900°C. Poleg kavperjev so pridobili novo merilno postajo, strojnico za vetrila ter montirali novo elektrovetrilo in parno turbovetrilo.⁷⁹

Leta 1961 je Železarna Jesenice v glavni investicijski plan – projekt vključila izgradnjo stolpnih plinskih čistilcev z namenom, zamenjati dotrajane stare. Novi stolpni plinski čistilci, postavljeni pri drugem plavžu, so služili za čiščenje plavžnega plina iz obeh plavžev. Očiščen plavžni plin se je uporabil v parni centrali, kavperjih in drugod.

Že leta 1953 in nato 1954 so pričeli z gradnjo stolpnih plinskih čistilcev, a so jo zaradi tehnoloških in tehničnih nejasnosti prekinili. Zgrajen je bil le betonski podest in železna konstrukcija čistilca s podesti in stopnicami. Izdelan je bil tudi plinovod očiščenega plavžnega plina. Stolpna plinska čistilca sta čistila plin z vodnim in električnim čiščenjem. V spodnjem delu se je plin najprej očistil z vodo, nato je prešel v zgornji del stolpa in se dokončno očistil v elektrostatičnem filtru. Na cevah elektrostatičnega filtra so se nakopičili prašni delci, ki so se odplaknili z vodo. Potrebna količina vode za čiščenje plina se je črpala iz usedalnikov plinskih čistilcev, kjer so se večji delci prahu usedali, čisto vodo pa so črpali nazaj v čistilce. Od obeh plavžev sta tekla plinovoda preko prašne vreče v stolpne čistilce. Elektrostatičen filter je bil sestavljen iz dveh delov. V spodnjem delu se je izpiral plin z vodo, v zgornjem pa se je atmosfera ionizirala, odbijala prašne delce na notranje stene cevi, ki jih je oblivala voda ter prah odnašala v zbiralnik blata.⁸⁰

Nova aglomeracija je bila zgrajena za potrebe predvidenega tretjega plavža z volumnom 500 m³ (okoli 1000 t proizvodnje grodlja na dan). Zaradi tega je bila kapaciteta aglomeracije za načrtovana obstoječa plavža prevelika. V sklopu projekta aglomeracije je bilo zgrajenih okoli 5000 m transportnih trakov. Aglomeracijo so kupili na Polj-

skem, medtem ko je čistilce odsesanih plinov izdelalo podjetje Lurgi. Ti čistilci so očistili 99% prašnih delcev iz plina. Na presipnih mestih so bili nameščeni penasti čistilci iz Poljske, ki niso nikoli dobro delovali, zato se je na presipih vedno prašilo. Ker je bila obstoječa aglomeracija prevelika, je obratovala samo na dve izmeni in to le pet dni v tednu.⁸¹

Glede na svetovni tehnološki razvoj, se je po tehtnem premisleku vodstvo železarne leta 1969 odločilo, da proizvodnja jekla na Jesenicah ne bo potekala na osnovi tekočega grodlja, temveč z elektro postopkom. Proizvodnja grodlja na jeseniških malih plavžih naj bi trajala še deset let. Prve odločitve so bile težke. Mednarodno pogodbo s Poljaki o dobavi plaža so jeseniški železarji enostransko prekinili. Ni bilo lahko, a odločitev je bila za Jesenice dokončna.

Razlogi za tako pomembno odločitev so bili številni in pomembni. Na Jesenicah ni rude, ni premoga oziroma koksa. Tu je le kamen – apnenec in metalurško znanje, kar pa ni dovolj za konkurenčno proizvodnjo grodlja. Tudi takrat se je kot alternativa pojavljala, tako kot nekoč Škedenj, sedaj Bakar, železarna ob morju. Metalurgi so se preusmerili v drugačno tehnologijo. Po železnici so vozili le še jekleni odpadki (staro železo), električno energijo so dobavljali po daljnovodih (cenejši transportni stroški), kar sta bila ena od tehničnih razlogov za ustavitev plavžev. Na Jesenicah so se glede strateškega razvoja železarne odločili za preusmeritev na izdelavo in predelavo jekla.

K ustavitvi plavžev pa sta svoje prispevali reforma Jugoslavije in gospodarska kriza. Čeprav so se zavedali, da bodo plavže ustavili, so plavžarji dosegli še v tem času rekordno proizvodnjo.⁸²

Rekordne letne proizvodnje grodlja in vzroki:⁸³

- 1939 50.983 ton
surova ruda, češki koks, nizke temperature
- 1947 92.238 ton surova ruda, 10% aglomerat, koks iz Poljske, visoka delovna storilnost in zagnanost
- 1954 132.188 ton
rekonstrukcija profila
– premer talilnika:
VP1 iz φ 2800 na φ 3300 mm
VP2 iz φ 2600 na φ 3300 mm
pražilne peči (praženi sideriti) in kavperji
pripomorejo k prihranku koksa in zmanjšanju stroškov proizvodnje

⁷⁹ Muzej Jesenice, osebni fond Draga Cerarja, šk. 1/8.

⁸⁰ Železarna Jesenice, arhiv, Glavni projekt stolpni plinski čistilci 2/1–5, II. del.

⁸¹ Iz pogovora z V. Gričarjem, upokojenim asistentom za pripravo vložka v ŽJ, julija 1998.

⁸² Iz pogovora z mag. Petrom Kuncem, direktorjem Železarne Jesenice do 1979, julija 1998.

⁸³ D. Cerar, 50 let ..., 1993, str. 307–308.

- 1966 138.519 ton
boljša fizikalna in termična priprava vsipa ter zvišanje temperature vročega zraka.
- 1974 160.666 ton
rekonstrukcija VP1: spremenjen profil, dodani 2 šobi, povečana intenzivnost izgorovanja, izboljšana sestava vsipnega materiala.
- 1978 170.881 ton
boljši sinter, kontrolirano zasipavanje vsipa, aparat za težo in zaporedje sintra (Vehar, Jelovčan).

Spremljanje in nadzor tehnološkega procesa

Obratovodja plavžev je pripravil izračun za zakladanje v plavž, ki se je odražal v merilni postaji, kjer so vodili raportno knjigo plavža. Pri spremljanju – ocenjevanju obratovanja plavža so se plavžarji v praksi posluževali večih pokazateljev:

- spremljanje vrednosti, ki so jih registrirali merilni inštrumenti,
- kemična analiza grodlja in žlindre,
- nadzorovanje obratovanja plavžev na osnovi izkušenj in dolgoletne prakse.

Merilna postaja

Delo na plavžih so spremljali z različnimi merilnimi inštrumenti, ki so bili nameščeni v glavni merilni postaji. Na osnovi podatkov kazalnih in registriranih aparatov so lahko spremljali in vodili proces v plavžu, postavljali pravilne zaključke ter po potrebi pravočasno ukrepali. V merilni postaji so bili inštrumenti, ki so registrirali:

- količino vročega vpihavanja zraka,
- temperaturo vročega zraka,
- pritisk vročega zraka v venčni cevi,
- pritisk in temperaturo plina na žrelu peči,
- višino zasipa v plavžu,
- redosled zasipanja rude in koksa,
- temperaturo temelja peči,
- količino dodajanja kisika v vpihavan zrak.

Tam so bili tudi inštrumenti za vodenje kaverjev in porabo plina na posameznih potrošnih mestih.⁸⁴

K boljšemu nadzoru je pripomogla avtomatična kontrola dela voznika vsipnega voza, ki je zakladal peč, to je ena od izboljšav, narejena na plavžih. Vozniki vsipnih vozov, so bili večkrat krivi za slab hod peči, čeprav jim tega pred tem niso mogli dokazati. Če je peljal preveč koksa je postal grodelj prevroč, če pa preveč rude, pa je sledil mrzel hod peči oziroma njena "zahladitev". Asistent na plavžih oziroma po reorganizaciji vodja

plavžev (peči), Janko Jelovčan in vodja elektro vzdrževanja Janez Vehar sta izdelala po principu različnih tež zakladalnih košar, aparat, ki je bil nameščen v merilni postaji in sproti registriral zakladanje, zaporedje in težo košar.⁸⁵

Oddelek tehnične kontrole – OTK

Ob pridobitvi prvega feromangana v javorniškem plavžu se je izkazalo, da je spremljanje tehnoloških postopkov mogoče le s kemično analizo. Iz prvega skromnega kemijskega laboratorija leta 1938 so kmalu osnovali centralni laboratorij za vse obrate dotedanje laboratorije po oddelkih pa ukinili. Leta 1941 se je oblikoval metalurški oddelek, ki je zadostil potrebam za metalurške preiskave, po letu 1945 pa je s pomočjo generalne direkcije črne metalurgije nastal Oddelek tehnične kontrole (OTK). V okviru OTK je deloval kemijski oddelek, ki je analiziral sestavo surovin in proizvodov plavžev.⁸⁶

Vzorci so nosili v laboratorij, odkoder so sporočili kemično analizo vodji merilne postaje, ki je stanje vpisal v raportno (analizno) knjigo in rezultate analize osebno sporočil delovodji na plavžu.⁸⁷

Dolgoletna praksa in izkušnje plavžarjev pa so pripomogli k ažurnejšemu spremljanju in nadzoru tehnološkega postopka.

Plavžarji so pri preobodu grodlja na osnovi njegovega izgleda znali oceniti temperaturo v peči. Sorazmerno lahka je bila tudi groba ocena vsebnosti silicija in mangana v grodlju. S tem je bilo mogoče takojšnje ukrepanje, saj so analize zaradi analiznega postopka iz Kemijskega laboratorija Oddelka tehnične kontrole prihajale z zamikom. Podobno so kontrolirali bazičnost oziroma kislost žlindre. Bazičnosti žlindre so korigirali z odvzemanjem ali dodajanjem apnenca v vsip ali sinter. Pri proizvodnji belega grodlja je bila žlindra običajno svetlo zelene barve. Če je bila temnejša, je vsebovala previsok odstotek železovega oksida. Tak žlindra je nastajala ob zahladitvi plavža. Spremljali so stanje zračnih šob (svetle šobe pri normalnem obratovanju peči, temno žareče šobe pa so naznanjale zahlajeno peč).⁸⁸

Varstvo pri delu

Pogoste delovne nezgode, nepopolno poznavanje tehnološkega procesa, premalo vodstvenih izkušenj pri delih na plavžu, so dejavniki, ki so po

⁸⁴ F. Globočnik, *Osnove procesa ...*, str. 45, 46.

⁸⁵ Iz pogovora z Jankom Jelovčanom, asistentom peči v ŽJ, julija 1998.

⁸⁶ I. Mohorič, *Dva tisoč ...*, str. 478–480.

⁸⁷ Iz pogovora z Gojkom Smolejem, izmenskimi delovodjem na plavžu do leta 1987, julija 1998.

⁸⁸ F. Globočnik, *Osnove procesa ...*, str. 55–58.

drugi svetovni vojni pripomogli k organiziranemu izobraževanju zaposlenih glede varstva pri delu. Zapisali in izdali so jih v brošuri leta 1947.⁸⁹ Zavarovanja plavžnih naprav in delavcev pa je z zakoni oziroma odredbami predpisala in vpeljala oblast že na začetku tega stoletja.

Zaradi pogostih delovnih nezgod, nepopolnega poznavanja tehnološkega procesa, skromnih vodstvenih izkušenj pri delih na plavžu, predvsem v začetnem obdobju, so organizirali izobraževanje in osveščanje zaposlenih na področju varstva pri delu. Opozarjali so na uporabo očal, nošenje azbestne obleke in rokavic in drugih zaščitnih sredstev, uveljavil pa se je tudi tečaj iz varstva pri delu, ki ga je moral opraviti vsak delavec, preden je začel z deli pri plavžu. Pri delih, kjer je obstajala nevarnost zastrupitve s plavžnim plinom, je bilo potrebno nositi plinske maske – CO cedila, nekatera dela pa so smeli opravljati le v prisotnosti gasilca, z uporabo izolacijsko dihalnih aparatov.

Zavarovanja delavcev in plavžnih naprav

Zavarovanje plavžarskih delavcev proti nezgodam je bilo začasno urejeno pri bratovskih skladnicah. Po letu 1925 so morali biti obvezno zavarovani vsi, ki so delali v rudarskih in topilniških obratih. Skrb za nezgodna in pokojninska zavarovanja je prevzela glavna bratovska skladnica. Prispevke in dajatve so določali glede na zaslužek delavcev, ki so jih uvrstili v šest skupin.⁹⁰

Obče zavarovalna delniška družba SAVA s sedežem v Zagrebu in generalnim zastopništvom v Ljubljani, je sklenila s Kranjsko industrijsko družbo zavarovalno polico, požarno zavarovanje za plavž s plavžnimi napravami, v višini 12 milijonov dinarjev. Predvideni stroški izgradnje plavža leta 1936, so bili v višini 30 do 32 milijonov. Zavarovali so tudi vrednost železnih blagajn proti "vlomski tatvini". Zavarovalnim policam pa so priloženi splošni pogoji zavarovanj.⁹¹

Pomen plavžev in plavžarjev

Mineva dvanajst let, odkar so ustavili jeseniška plavža in deset odkar so ju porušili. Žal je to že preteklost, zgodovina. Delo jeseniških plavžarjev je vsekakor izjemno, kajti vse, kar so z leti dosegli, je bilo plod lastnega znanja, teamskega, predanega dela in nenazadnje, spoštovanja do plavžev. Že v prvem obdobju oživljanja plavžarstva od leta 1937, ko so bili domačini pri manj pomembnih delih, le

kot pomožna delovna sila pri gradnji plavžev, je bilo jasno spoznanje, da naša "imponzantna" plavža v svetu nimata konkurence. Iz tuje literature je bilo razpoznavno, da so v svetu poprečno gradili večje plavže. Takrat "sem dojel, da je potrebno za tak plavž vse pomožne naprave izdelati doma, po meri, jih prilagoditi našim razmeram. Za tako majhno enoto ni mogoče naročiti kakršnega koli serijskega proizvoda. To sem si zapomnil za vse življenje in sem temu primerno tudi ravnal," priporoča konstruktor plavžev, Drago Cerar. Po drugi svetovni vojni je bilo jasno spoznanje, da bo obnova plavžev temeljila na lastnem znanju. Plavža je bilo potrebno usposobiti za novo proizvodnjo, tako da so odpravili napake z remontom, rekonstrukcijami in številnimi izboljšavami in dosegali vedno boljše proizvodnje rezultate vse do njune ugasnitve. Od leta 1946 so bili vsi projekti plavžnih naprav in plavžev delo domačih strokovnjakov. Vsa oprema zanje je bila izdelana v delavnicah Železarne Jesenice razen specialnih instrumentov in elektro opreme. Le novo Dwight Lloydova aglomeracija so nabavili in projektirali na Poljskem.⁹²

Tovarniški vestnik 1. 1. 1941: "Novi jeseniški plavž je tudi delo domače delovne sposobnosti, domačega kapitala, domačih surovin. S temi dejstvi praznujemo prižig plavža s posebnim ponosom kakovostne zmage. Pri vseh teh vzorih pa je važno še eno dejstvo: sožitje, sodelovanje in poslovni mir naše delovne vzajemnosti ... Ti simboli zdrave, napredne delovne vzajemnosti naj bodo obujeni ob tej priliki in naj večno žive! Zelo redke so slovesnosti prižiga visokih peči. Že v tej redkosti je poudarjena vsa važnost novega plavžnega ognja. Mnogi so trenutek prižiga doživeli samo enkrat v življenju, mnogi nikoli. To je prav za prav prvi stroj, ki je postavljen tik ob prirodo, da jo spreminja v iskano kovino ... Prišli so inženirji konstrukterji posameznih procesov ob visoki peči, da jih zadnjič pregledajo; obratovodja daje zadnja navodila, sicer pa je bilo že vse pripravljeno in čaka samo prižiga, le zračniki že bučijo svojo monotono pesem. kajti visoka peč je svet zase ..." ⁹³

19. 5. 1987 ob 5.45^h, je bil zadnji prebod na drugem plavžu. Ob 19.45^h je ugasnil še prvi plavž, ki je zadnjič obsijal svojo okolico 26. 11. 1987.

"Plavžev na Jesenicah ni več", Železar, 6. aprila 1989. Rušenje plavžev bo zaključeno v maju "in takrat bo videz naše železarne precej drugačen, kot je sedaj; med rušenjem plavžev, kavperjev in dimnika bodo namreč očistili ves okoliš in naredili nekatere druge ureditvene posege za lepši videz."

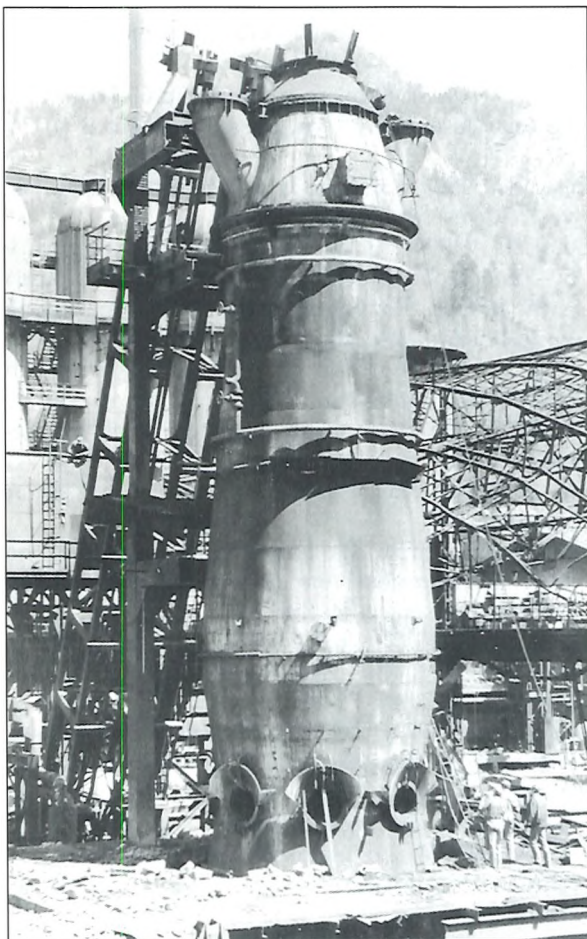
⁸⁹ Varnostna navodila za plavžarje, Železarna Jesenice, 1947, str. 3–20.

⁹⁰ I. Mohorič, Dva tisoč let ..., str. 151–158, 385–389.

⁹¹ Muzej Jesenice, Arhiv KID 1918–1945, Zavarovanja pred letom 1945.

⁹² Iz pogovora z Dragom Cerarjem, vodilnim konstruktorjem plavžev, 1998.

⁹³ Za rast domače proizvodne sile, Tovarniški vestnik, Jesenice 1. 1. 1941, str. 5.

Demontaža plavža leta 1989. Vidne so zračne šobe in ostanek poševnega dvigala. (Fototeka Muzeja Jesnice).

"In tako bodo v maju, mesecu pomladi in mladosti, naši orjaki, ki so jih sedaj spravili na kolena, dokončno izginili. Postali bodo zgodovinski spomin in kamenček v mozaiku bogate tisočletne tradicije železarstva na Jesenicah. Umaknili se bodo novemu, boljšemu, naprednejšemu, tako kot že mnoge stvari pred njimi. In mi delavci železarne, ki že toliko let hodimo ali se vozimo mimo "naših" plavžev, bomo kmalu komaj še verjeli, da so kdaj bili."⁹⁴

Z zadnjim plavžem na Jesenicah je ugasnilo tudi slovensko plavžarstvo.

ZUSAMMENFASSUNG

Eisenerzeugung in den Hochöfen von Jesenice

In Gorenjska (Oberkrain) wurde bereits vor 3000 Jahren Eisen erzeugt. Da Eisen in der Natur bekanntlich in reiner Form nicht vorkommt, muß es aus Eisenerz gewonnen werden. Von einfachen metallurgischen Anlagen, Mulden, Windöfen, den sog. Slowenischen bzw. Deutschen bis zu den Hochöfen am Beginn des 15. Jahrhunderts wurde ein und derselbe metallurgische Prozeß angewendet: die Reduktion des Eisenerzes. In Hochöfen wurde das Roheisen gewonnen, der reinste Rohstoff zur Stahlerzeugung, ferner die Schlacke, die die Unreinheiten des Eisenerzes an sich band, und das Gichtgas. Letzteres diente in seiner gereinigten Form wegen seines hochkalorischen Verbrennungswertes für Heizzwecke. In Jesenice (Aßling) sind drei Standorte der Eisenverhüttung bekannt: Stara Sava (hierher verlegte der italienische Hüttenbesitzer Bucellini, der den stärkeren Brescia-Hochofen in die slowenischen Länder brachte, im Jahre 1538 seine Betriebe von Planina unter der Golica), ferner der Hochofen in Plavž (Stadtteil von Jesenice) und Javornik. Im Hochofen von Javornik erzeugte Lambert Pantz im Jahre 1872 als erster in der Welt 37%iges Ferromangan. Pantz war technischer Direktor der Krainischen Industriegesellschaft (KIG), die im Jahre 1869 die Hüttenbetriebe in Gorenjska in ihrer Hand vereinigte. Dennoch wurde das Schwergewicht des Hüttenwesens, das in den vorangegangenen Jahrhunderten in Gorenjska lag, nach Koroška (Kärnten) verlegt (nach Prevalje, wo die Hochöfen mit Koks geheizt wurden). Vor dem Jahrhundertende errichtete die KIG ein Hüttenwerk in Skedenj (Servola) bei Triest, wo im Jahre 1897 der erste Hochofen in Betrieb genommen wurde. Im selben Jahr erlosch der Hochofen in Stara Sava, das technische Wissen und die Technologie aus Jesenice wurden in Triest eingesetzt. Nach drei Jahren zeigte sich, daß der Hochofen die einzige metallurgische Anlage war, die sich in drei Jahren amortisiert. Im Jahre 1901 wurde dort eine eigene Kokerei errichtet, bis 1912 entstanden noch zwei Hochöfen. Mit dem Gas aus dem Hüttenwerk wurde die Stadt Triest beleuchtet. Nach dem Ersten Weltkrieg fielen aufgrund des Vertrags von Rapallo das Hüttenwerk samt Hochöfen an Italien.

Jesenice holte im Jahre 1936 nach einer langen Vorbereitungsphase die Genehmigung ein zur

⁹⁴ Kos Lilijana, Plavžev na Jesenicah ni več, Železar, št. 13, Jesenice 1989, str. 1, 3.

Errichtung einer Reduktionsanlage (Hochofen) zur Reduktion des heimischen Erzes durch heimischen Koks. Ein Jahr später wurde der erste Hochofen in Betrieb genommen, die Pläne für dessen Bau wurden von dem schwedischen Ingenieur Almquist entworfen. Dr. Herman Klinar, der einzige slowenische Direktor der KIG, entzündete Ende 1940 feierlich noch einen zweiten Hochofen. Der zweite Hochofen war während des Zweiten Weltkriegs außer Betrieb, der erste erzeugte dagegen Ferrochrom. Nach dem Zweiten Weltkrieg entschied man sich wieder für die Inbetriebnahme der Hochöfen von Jesenice. Beide Hochöfen wurden instandgesetzt, bei jeder Überholung (ungefähr alle vier Jahre) verbessert, und die Produktion von Roheisen wurde von Jahr zu Jahr gesteigert. Da so kleine Hochöfen in der Welt nicht existierten, mußten alle Hochofenanlagen im Lande hergestellt werden. Außer durch ihren festen Willen und ihre Entschlossenheit zeichneten sich die Eisenproduzenten von Jesenice auch durch ihren Erfindergeist und vor allem durch ihre praktischen Erfahrungen aus, die sie durch ihre Arbeit an Hochöfen gesammelt hatten. Die Produktion wurde gesteigert, die Hochofenanlage vergrößert, Vorbereitungen für die Errichtung eines dritten Hochofens in Jesenice getroffen. Dann kam die Umstrukturierung zugunsten der Metallverarbeitung. Die Hochöfen wurden im Jahre 1987 stillgelegt, im Jahre 1989 abgerissen. Für die ältere Generation bedeutete dies die Beseitigung der Symbole ihrer Arbeit, die jüngere wurde dagegen der Möglichkeit beraubt, den Hochofen vor Ort kennenzulernen. Letzterer wird gerade aus diesem Grunde im vorliegenden Beitrag in seinen Grundzügen vorgestellt. Durch die Stilllegung der Hochöfen von Jesenice, die einzigen im 20. Jahrhundert in Slowenien, wurde auch die Kontinuität des Hüttenwesens in Slowenien unterbrochen. Es blieb lediglich die Erinnerung und eine Mahnung für die Zukunft.

VIRI IN LITERATURA

Muzej Jesenice, osebni fond Draga Cerarja, šk. 1/8.
Muzej Jesenice, Arhiv KID 1918–1945, Zavarovanja pred letom 1945.
Tovarniški vestnik (1937) št. 3, 5, 7 (Jesenice).
Tovarniški vestnik (Jesenice) 1. 1. 1941, str. 5.
Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Enota za Gorenjsko, Gradbene zadeve Jesenice JES–67, 128/32 in 133/12.

Železarna Jesenice, arhiv, Glavni projekt stolpni plinski čistilci 2/1–5, II. del.
Cerar, D. (1938): Splošno o plavžarstvu. Tovarniški vestnik (Jesenice) 22, str. 2, str. 3; 23, str. 3, 4; 24, str. 7.
Cerar, D. (1939): Splošno o plavžarstvu. Tovarniški vestnik (Jesenice) 1, str. 5; 2, str. 2.
Cerar, D. (1994): Projektiranje plavžnih naprav v 50-letnem obdobju jeseniških plavžev. (Soavtorja Kunc in Čop: Razvoj, pomen in konec martinovk na Jesenicah). Jesenice.
Cerar, D. (1993): 50 let plavžarstva na Jesenicah (1937–1987). Ljubljana.
Globočnik, F. (1966): Osnove procesa v plavžu. Jesenice.
Kos, L. (1989): Plavžev na Jesenicah ni več. Železar (Jesenice) 13.
Magolič, M. (1973): Zgodovinski oris železarstva na Gorenjskem s posebnim poudarkom na razvoju Železarne Jesenice. Jesenice.
Magolič, M. (1977): Problematika gorenjskega železarstva v času KID. Zgodovinski časopis 31 (Ljubljana) št. 1–2, str. 71–85.
Magolič, M. (1979): Železarna Kranjske industrijske družbe v Škedenju pri Trstu 1896–1924. Jesenice.
Mohorič, I. (1970): Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem, 2. knjiga. Ljubljana.
Noč, M. (1975): Le malokdaj ugasnejo plavži. Iz tehnične zgodovine jeseniških plavžev. Železar 24 (Jesenice), str. 7.
Paulin, A. (1997): Mala slovenska enciklopedija metalurgije in materialov. Rudarsko metalurški zbornik 44 (Ljubljana), št. 1–2, str. 120.
Rekar, C. (1954): Slovenska peč v Kropi, naš železarski spomenik. Slovenska peč, Tehniški muzej Slovenije, Ljubljana.
Rešek, T. (1977): Tehnologija gradiv. Ljubljana.
Rjazancev, A. (1959): Spomini na prvega tehničnega ravnatelja KID, viteza Lamberta Pantza. Železar (Jesenice) št. 9–10, str. 217–221.
Smolej, S. (1952): O zgodovini plavžev na Gorenjskem. Nova proizvodnja (Ljubljana), str. 379–388.
Smolej, S. (1954): Železarske Jesenice. Nova proizvodnja (Ljubljana), str. 146–150.
Šorn, J. (1977): Oris železarstva na Slovenskem. Zgodovinski časopis 31 (Ljubljana), št. 1–2, str. 63–70.
Varnostna navodila za plavžarje. Železarna Jesenice 1947.

izvirno znanstveno delo

UDK 396.1/9(497.4)"1900/1918"
prejeto: 5. 2. 1999

Barbara Šatej

prof. zgodovine in dipl. bibliotekarka
Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Slovenska ženska 1900–1918

IZVLEČEK

Na kratko je prikazan položaj in vloga slovenske žene na različnih področjih v letih 1900–1918, v obdobju, ko so dokazale, da so enako sposobne in enakovredne moškim. Prvi poskusi ženskega gibanja pred letom 1900 so namreč prerasli v aktivno delovanje, ki je svoj višek doseglo v 1. svetovni vojni, ko so ženske pokazale svoj pogum, odločnost in samozavest. Takrat sta se združili meščanka in delavka, ki ju je kot enakovredno partnerico sprejel tudi moški svet.

SUMMARY

SLOVENE WOMAN 1900–1918

The article is a brief presentation of the status and role of Slovene women in various fields in the years 1900–1918, in a period, in which they proved they were as capable as men were and thus equal with them. The first attempts of feminist movement before 1900 grew into an active one and reached its peak during World War I, when women showed their courage, resoluteness and self-confidence. That period united the towns-woman and the working woman. Men accepted them as equal partners.

Ključne besede: Obči državljanski zakonik, ženske organizacije

Prve borke

Skozi večtisočletno zgodovino človeštva je bila ženska več ali manj vedno potisnjena na stranski tir, večkrat obravnavana kot drugorazredno, brezpravno bitje. Že od malih nog so jo vzgajali in pripravljali za edino nalogo, ki jo je bila dolžna izpolnjevati: biti zvesta žena, dobra mati in vestna gospodinja. Glava družine je bil mož in oče. Skrbel je za materialno blagostanje in imel glavno in odločilno besedo. Žena in mati pa je skrbela za otroke in gospodinjstvo. Pri tem se je njen položaj glede na socialno pripadnost razlikoval. Žena revnih slojev se je od jutra do večera ubadala s hišnimi opravili in vzgojo otrok, medtem ko je gospa iz višjih slojev to lahko spremljala le od daleč. Njena naloga je bila ugajati možu in mu biti v ponos. V njej je namreč videl zvesto ženo in mater svojih otrok, še zdaleč pa ne partnerico, s katero bi lahko razpravljali o poklicnih ali političnih problemih. Po-

litika in javno življenje sta bila zanjo tabu tema, s katero se je lahko ukvarjal le moški svet. Pa vendar je bilo v zgodovini kar nekaj žensk, ki so odločno posegle v moške zadeve in celo sedle na prestol, ki naj bi pripadal izključno moškim. Med najpomembnejše se vsekakor uvrščajo egipčanska kraljica Kleopatra, angleška kraljica Viktorija, ruska carica Katarina in cesarica Marija Terezija.

Z vsesplošnim napredkom, še posebej pa z razvojem industrije, ki je zahtevala dodatno delovno silo, je bila žena prisiljena stopiti v javno življenje. Najprej kot delavka, potem kot borka za svoje pravice, je začela pisati novo stran svetovne zgodovine.

Prvič so ženske javno nastopile v času francoske revolucije, ki je močno vplivala tudi nanje, saj je med drugim napovedala velike spremembe v družbenem in družinskem življenju. Revolucija je obljubljala civilni zakon, pravico do ločitve, večje varstvo žena in otrok pred premočjo in samo-

voljo očeta kot družinskega poglavarja. Dala je pobudo za snovanje raznih ženskih gibanj in društev.¹ Tako so ženske družno nastopile in zahtevale dovoljenje za sodelovanje v boju skupaj z moškimi. Razglasile so geslo: *"Če imamo pravico, da polagamo svoje glave iz političnih vzrokov pod giljotino, tedaj moramo tudi dobiti pravico, da oblikujemo politiko"*.² Zahtevale so žensko volilno pravico in ponavljale "Deklaracijo o pravicah ženske in državljanke", ki jo je leta 1791 v Franciji objavila Olympe de Gouges. Avtorica je bila ena prvih, ki se je javno zavzemala za žensko vprašanje. Kot zagovornico žirondistov so jo obsodili na smrt z obglavljenjem. Enaka usoda je doletela tudi francosko kraljico Marijo Antoinetto in Madam Roland. Njihov tragični konec so javnosti prikazali kot usodo, ki jo zasluži vsaka ženska, ki se v nasprotju s svojim naravnim poslanstvom vmešava v politične zadeve.³ Leta 1793 je bilo s prepovedjo vsakršnih ženskih klubov prepovedano tudi Društvo revolucionarnih republikank z utemeljitvijo, da *ženske niso primerne* za potrebe vladanja.⁴ Francoska revolucija kljub obljubam ženskam ni prinesla nobenih prednosti.

Istočasno je v Angliji delovala še ena borka za ženske pravice, Mary Wollstonecraft, ki je leta 1792 objavila delo z naslovom *A vindication of the Rights of Woman*. V Angliji se je začelo tudi gibanje sufražetk ali bork za žensko volilno pravico, saj ženska v 19. stoletju še ni imela volilne pravice, s katero bi lahko nastopila v javnosti enakovredno z moškim. V Prusiji je v letih 1851-1908 veljal celo Zakon o združevanjih, ki je ženskam prepovedal politično združevanje ali obiskovanje političnih zborovanj. Obstajala je celo nevarnost, da bi oblast razpustila organizacijo, ki bi medse sprejela ženske člane. Zakon je bil reakcija na prvo žensko gibanje v Nemčiji leta 1848, ki je iz leta v leto dobivalo nove razsežnosti. Tako so ženske našle vstop v javnost preko dobredelnih društev in podobnih organizacij, ki niso imela političnega, ampak bolj družben pomen. S tem je bil tudi moški svet zadovoljen.

Ženska in obči državljanski zakonik

V drugi polovici 19. stoletja se je slovenska ženska v javnosti pojavila le takrat, ko je bila pozvana, da sodeluje pri narodnih in dobredelnih prireditvah, svečanostih, pri gledaliških predstavah in družabnem plesu. Njeno takratno usodo je tržaški časopis *Slovenka* opisal tako: *"Po sedanjih*

morali je ženski prepovedano razodevati moškemu svoja čustva. Zatajiti se mora, čakati, da pride on po njo. Kaj torej čuda, če skušajo ženske z vsemi možnimi sredstvi očarati in vloviti možka srca? Kako pa naj bo srečen zakon, ki je sklenjen s hinavščino in hlimbo? ... Ali pa moremo ženskim šteti v zlo, če si hočejo na vsak možen način pridobiti moža, in sicer kolikor možno z dobro službo, ne da bi vprašale svoje srce, se-li strinja s to zvezo. Ali moremo materam zameriti, da hočejo spraviti svoje hčere z vso silo pod sladki zakonski jarem? Nikakor ne. Kaj pa dočaka dekleta, če se ne omoži? Dobro službo si le težko dobi. A kakšna osoda jo čaka kot stara devica? Zasmehovana, zaničevana, zapuščena mora živeti sama za-se, brez radosti, brez ljubezni".⁵

Tudi po določitih Občega državlanskega zakonika (ODZ) je bila žena potisnjena v podrejen, manjvreden in brezpraven položaj. Zakonik je stopil v veljavo 1. junija 1811. Prve spremembe in dopolnitve so izšle leta 1914, druge 1915 in tretje 1916. V več kot sto letih se ni bistveno spremenil. V veljavi je ostal tudi še po I. svetovni vojni. In kakšno vlogo je določal zakoncema?

Čl. 91 ODZ se je glasil: *"Mož je glava rodbine. V tej lastnosti ima posebno pravico, voditi hišno gospodarstvo; obvezan je pa tudi, zakonsko ženo po svoji imovini dostojno vzdrževati in jo zastopati v vseh primerih"*.⁶

Vlogo žene je opisoval čl. 92: *"Žena dobi možovo ime in uživa pravice njegovega stanu. Obvezana je, iti za možem v njegovo domovništvo, ga v gospodarstvu in pridobivanju po močeh podpirati, in kolikor zahteva domači red, držati se njegovih naredb sama in skrbeti, da se jih tudi drugi drže"*.⁷

Zakonsko razmerje je določal čl. 44: *"Rodbinska razmerja se ustanavljajo z ženitno pogodbo. V ženitni pogodbi izrekata dve osebi različnega spola na zakonit način svojo voljo, da živita v nerazdružni skupnosti, zarajata otroke, jih vzgajata in si vzajemno pomagata"*.⁸ Zakonca sta bila dolžna spoštovati zakonske dolžnosti in zakonsko zvestobo in se dostojno vesti drug do drugega.⁹

Ločitev zakona ni bila možna brez nekega tehtnega razloga, pa čeprav sta se oba zakonca s tem strinjala. Tako je lahko mož zahteval razveljavitev zakona, če je po poroki ugotovil, da je njegova žena noseča z drugim.¹⁰

¹ Smiljanić D., Mijušković M., Zakon in družina v zgodovini, Ljubljana 1968, str. 290

² Štebi Alojzija, Demokratizem in ženstvo, (Propagandni spisi Slovenske Socijalne Matice), Ljubljana 1918, str. 4.

³ Jalušič Vlasta, Dokler se ne vmešajo ženske, Ljubljana 1992, str. 9.

⁴ Prav tam.

⁵ Ženska emancipacija, spisala Danica, Slovenka: glasilo slovenskega ženstva, Trst (naprej glej: Slovenka), let. 1 (18. 12. 1897), št. 26, str. 7.

⁶ Obči državljanski zakonik z dne 1. 6. 1811, št. 946 zb. p. z., Ljubljana 1928 (naprej glej ODZ), čl. 91, str. 25.

⁷ ODZ, čl. 92, str. 25.

⁸ ODZ, čl. 44, str. 16.

⁹ ODZ, čl. 90, str. 25.

¹⁰ ODZ, čl. 58, str. 18.

Zakonik je obravnaval tudi starševske dolžnosti in pravice v odnosu do otrok. Čl. 141 se je glasil: *"Zlasti je očetova dolžnost, tako dolgo skrbeti za vzdrževanje otrok, dokler se ne morejo sami preživljati. Skrb za njih telo in njih zdravje prevzeti, je sosebnno mati dolžna".*¹¹ Če je bil oče brez sredstev, je za vzdrževanje otrok morala skrbeti mati. Poskrbeti je morala tudi za njihovo vzgojo, če je oče umrl.¹² Otroci, rojeni v zakonu, so dobili očetovo ime in grb in vse druge pravice njegove rod-bine in stanu.¹³ Premoženje, ki so ga zakonito pridobili, je do njihove polnoletnosti upravljal oče.¹⁴ Mladoletna hči, ki se je poročila na očetovo privo-ljenje ali na privoljenje varuha,¹⁵ je prišla sicer

osebno pod moževo oblast, za njeno lastnino pa je vse do njene polnoletnosti skrbel oče.¹⁶ Očetje, ki so zanemarjali oskrbo in vzgojo svojih otrok, so za vedno izgubili očetovsko oblast.¹⁷

Nezakonski otrok ni imel pravice do očetovega priimka niti do plemstva, grba in drugih prednosti staršev. Družinsko ime je dobil po materi.¹⁸ Ker ni bil pod očetovsko oblastjo svojega roditelja, ga je zastopal varuh.¹⁹ Zakonski mož, ki je hotel, da bi bil nezakonski otrok po zakonu njegov, je moral za dovoljenje zaprositi pristojne organe. Oče neza-konskega otroka je moral na materino zahtevo po-vrniti stroške poroda in prvih treh mesecev otro-kovega življenja. Mati je to lahko zahtevala, če je po tedanjih merilih družbe živela čisto. Če je bilo

¹¹ ODZ, čl. 141, str. 38.

¹² ODZ, čl. 143, str. 39.

¹³ ODZ, čl. 146, str. 39.

¹⁴ ODZ, čl. 149, str. 40.

¹⁵ ODZ, čl. 49, str. 17.

¹⁶ ODZ, čl. 175, str. 50.

¹⁷ ODZ, čl. 177, str. 50.

¹⁸ ODZ, čl. 165, str. 46.

¹⁹ ODZ, čl. 166, str. 46.

otrokovo življenje ogroženo, je bila očetova dolžnost, da je otroka materi vzel in ga sam vzgajal ali pa ga dal v primerno oskrbo.²⁰

Mladoletnim osebam, ki so bile brez očetovskega skrbstva, so dodelili varuha ali skrbnika. Po čl. 192 se varuštvo praviloma ni izročalo osebam ženskega spola. S prvimi dopolnitvami zakona leta 1914 so to spremenili.²¹ Zakonska žena je za spremembo varuštva potrebovala privoljenje svojega moža, razen kadar je šlo za njenega lastnega otroka.²²

Če je oče umrl in ni določil varuha svojim otrokom, je varuštvo pripadalo najprej očetovemu očetu, potem šele materi. S prvimi spremembami zakona se je varuštvo prvo ponudilo materi ali zakonski ženi,²³ in če je bila postavljena za varuhinjo, ji je moralo sodišče postaviti moškega sovaruha.²⁴ So bile ženske res tako nesposobne in nesamostojne? Pravico so imele skrbeti le za otrokovo osebnost, ne pa za njegovo premoženje.²⁵ *"Lastna krvna mati mora odstopiti svoje naravne pravice tujemu človeku, kojega postavlja sodišče po svoji volji,"* je zapisala Slovenka leta 1899.²⁶

Če se je mati kot varuhinja po moževi smrti hotela še enkrat poročiti, je moralo sodišče presoditi, ali naj se ji dovoli, da ostane še naprej otrokova varuhinja. Po drugih spremembah zakona leta 1915 naj bi v drugo poročena žena prenehala biti varuhinja v primeru, če je to zahteval njen drugi mož.²⁷

Žena je bila dolžna prinesiti v zakon primerno doto. Po čl. 1218 je bila doto *"tista imovina, ki jo je žena ali kdo drug zanjo izročil ali zagotovil možu zaradi olajšanja potroška, združenega z zakonsko zvezo"*.²⁸ Za nevestino doto so morali poskrbeti starši. Nezakonska hči jo je lahko zahtevala le od svoje matere.²⁹ Če je bila nevesta že polnoletna, se je lahko sama sporazumela z ženinom glede dote in drugih daril. Če pa je bila še mladoletna, je pogodbo moral skleniti oče ali pa varuh z odobrenjem pristojnega sodišča.³⁰ Če se je hči poročila proti volji staršev in je sodišče spoznalo, da je nasprotovanje upravičeno,³¹ ali če se je ponovno poročila,³² ni bila deležna dote. Dokler je zakonska zveza obstajala, je lahko tudi mož poleg svoje do-

te, ki so mu jo bili dolžni dati starši,³³ užival še ženinovo.³⁴

Sama zakonska zveza še ni pomenila skupne lastnine. Za to je bilo potrebno podpisati posebno pogodbo,³⁵ po kateri je v primeru smrti enega zakonca drugi dobil polovico skupnega premoženja, ki sta ga ustvarila v času zakona.³⁶ Če pogodba ni bila sklenjena, je vsak zakonec obdržal svojo lastnino.

Zgodilo se je, da je bil eden od zakoncev nesposoben upravljati z zakonskim premoženjem. Ta položaj je opisoval čl. 1241: *"V nujnih primerih ali, kadar preti škoda, se sme možu odvzeti uprava imovine celo tedaj, ako mu je bila izrečno in za vedno dovoljena. Nasprotno je tudi on upravičen, ustaviti neredno gospodarstvo svoje žene in jo dati po zakonitih predpisih celo za zapravljičko proglasiti"*.³⁷

Zakonik je poskrbel tudi za vdove. Posameznica je imela pravico prejemati vdovščino, ki je vključevala vse imetje, ki ji je bilo po moževi smrti izročeno v vzdrževanje. S ponovno poroko je pravico do vdovščine izgubila.³⁸

Žensko je moral v vseh javnih zadevah in okoliščinah zastopati mož. V nobenem javnem aktu ni smela nastopati kot priča, kot obsojenka pa je bila enakovredna moškemu. Najpogosteje so ji sodili zaradi tatvin, napeljevanja na zločin, ki ga je izvedel mož, in umora s strupom, do katerega je ponavadi prišlo zaradi nesoglasja v zakonu. Ženske so bile telesno šibkejšje od moških, zato pri njih ne beležimo veliko hudodelstev, ki bi zahtevala telesno moč.³⁹ Ogromno pa je bilo prepirov, tudi med samimi ženskami, ki so vodili v obračune s klofutami ali celo prerivanje in obračune s pestmi. Nema lokrat je kričeča branjevka oklofutala stražnika, ki ji je hotel pregledati cekar ali pa sta v bližnji gostilni natakariči medsebojno obračunali s pestmi zaradi neporavnanih dolgov. Malo manj zanimivi so bili pretepi med moškim in žensko, v katerih je mož lahko pokazal vso svojo moč. Veliko je bilo detomorov, storilke so bile obupane matere, ki niso našle drugega izhoda. Cvetela je prostitucija in z njo povezana kriminalna dejanja. Največ prestopnic je prihajalo iz nižjih slojev, kjer sta vladali revščina in neizobraženost.

²⁰ ODZ, čl. 167-169, str. 47.

²¹ ODZ, čl. 192, str. 55.

²² ODZ, čl. 193, str. 57.

²³ ODZ, čl. 197, str. 57.

²⁴ ODZ, čl. 211, str. 64.

²⁵ ODZ, čl. 218, str. 66.

²⁶ Nekaj o materinskih pravicah, spisala Danica, Slovenka, let. 3 (7. 10. 1899), zv. 20, str. 463.

²⁷ ODZ, čl. 255, Novele III, str. 76.

²⁸ ODZ, čl. 1218, str. 336.

²⁹ ODZ, čl. 1220, str. 336.

³⁰ ODZ, čl. 1219, str. 336.

³¹ ODZ, čl. 1222, str. 336.

³² ODZ, čl. 1223, str. 337.

³³ ODZ, čl. 1231, str. 338.

³⁴ ODZ, čl. 1227, str. 337.

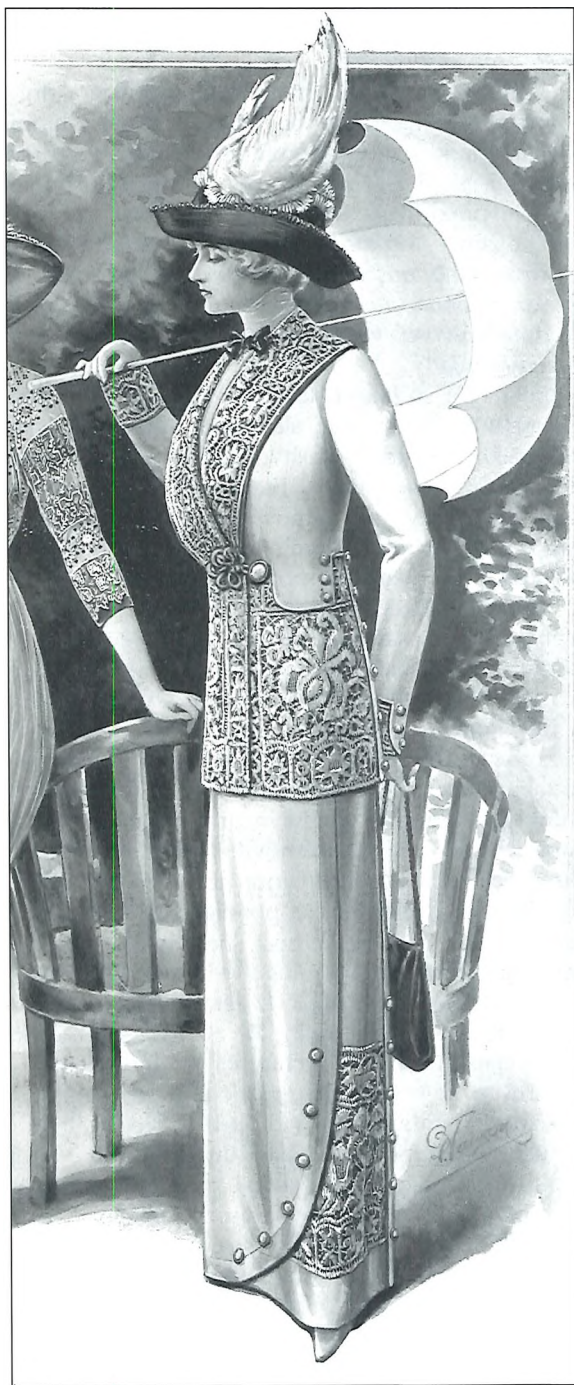
³⁵ ODZ, čl. 1233, str. 338.

³⁶ ODZ, čl. 1234, str. 339.

³⁷ ODZ, čl. 1241, str. 340.

³⁸ ODZ, čl. 1244, str. 341.

³⁹ Žena kot zločinka (prevel R. P.), Slovenski narod (naprej glej SN), št. 192 (21. 8. 1903), št. 194 (24. 8. 1903), št. 195 (25. 8. 1903).

Prva slovenska ženska društva in aktivnost slovenskih žensk

Devetdeseta leta 19. stoletja so na Slovenskem pomenila nov prelom. Razmahnila se je neagrarna proizvodnja, naraščala je koncentracija kapitala, dobili smo prvi bančni kapital. Ponovno se je razmahnilo združništvo. V industriji je elektrika postopoma izpodrivala parno silo. Večina kapitala je bila v rokah tujcev, zlasti Nemcev. Njihova moč je naraščala z izkoriščanjem slovenskih naravnih bo-

gastev in cenene delovne sile. Domača obrt in kmetijstvo sta kljub napredku počasi propadala. Kmet se je vedno bolj zadolževal, ker ni zmožgal plačevati visokih davkov. Še vedno ga je bremenilo tudi odplačevanje odškodnine po zemljiški odvezi.⁴⁰

Zaradi splošnega dviga življenjskih razmer se je povečal naravni prirast prebivalstva. S tem pa je bilo povezano tudi veliko izseljevanje prebivalstva iz slovenskih pokrajin, saj jim te niso nudile dovolj za preživetje. Kljub temu so se mesta širila, povečal se je tudi delež delavstva. Kot posledica reorganizacije šolstva konec šestdesetih let 19. stoletja, se je povečal delež pisмениh in izobraženih. Ljudska šola je postala temelj splošne ljudske izobrazbe. Za dvig kulturne ravni slovenskih vasi so skrbela razna igralska, pevška ali gasilska društva. S počasnim uveljavljanjem splošne moške volilne pravice so začele v politično življenje vstopati tudi delavske in kmečke množice. Poleg dveh vodilnih strank, liberalne in klerikalne, je v ospredje stopila tudi vse močnejša stranka delavskega razreda, prežeta z idejami socialne demokracije.⁴¹

Vedno močnejša nacionalna trenja v tedanji Avstro-Ogrski so cesarju Francu Jožefu nalagala nove skrbi. V ospredje je stopalo jugoslovansko vprašanje, ki so ga nekateri reševali v avstrijskem in drugi v protiaustrijskem duhu. Na Slovenskem je postajal tudi nemški nacionalizem vedno močnejši. Največ pristašev je imel v višjih in meščanskih krogih. Tu je namreč vladal nemški kapital. Močan nemški pritisk se je na prelomu stoletja pokazal pri volitvah in pri štetju prebivalstva. Vse manj Slovencev se je odločalo za slovensko narodnost. Zavedni Slovenci so nastopili proti t.i. nemškutarjem, ki so zlahka pozabili lasten materni jezik, in se borili za enakopravnost slovenskega jezika v šolah in uradih.⁴²

Vse to vrenje je za seboj potegnilo nežnejši spol slovenskega naroda. Ena najmarkantnejših žensk te dobe je bila Marija Murnikova-Horakova (1845-1894). V mladih letih je kot igralka in recitatorica nastopala na odru ljubljanske in tržaške "Čitalnice". Leta 1870 je okrog sebe zbrala skupino slovenskih deklet in žen. Učila jih je spoštovati in ljubiti materni jezik. Slovenska mladina se je namreč takrat šolala večinoma po nemških zavodih in je zato zelo rada prezirala vse, kar je bilo slovensko, tudi jezik. Murnikova je skupaj z dekleti nastopala na številnih nacionalnih prireditvah. Njeno delo je bilo zelo pomembno za kasnejši razvoj našega ženstva.⁴³

⁴⁰ Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979, str. 527.

⁴¹ Prav tam, str. 541.

⁴² Prav tam, str. 545.

⁴³ Slovenska žena, zbrala in uredila Minka Govekarjeva, Ljubljana 1926, str. 163-164.

Da se je res začelo nekaj premikati med slovenskim ženstvom, je kazal začetek ustanavljanja prvih društev.

V Ljubljani je bilo leta 1882 ustanovljeno Gospejino društvo krščanske ljubezni. Cilj društva je bilo delo krščanskega usmiljenja. Po letu 1918 je prišlo društvo v popolnoma slovenske roke, saj so bile prej v društvu osebe, ki so se za razliko od Murnikove, upirale jasni narodni opredelitvi. Društvo je namreč delovalo v kranjskem duhu: članice so se izrekle za Kranjce, ne pa za Slovenke.⁴⁴

Leta 1886 je bila ustanovljena Družba svetega Cirila in Metoda. Hotela je *"braniti in očuvati, kar je generacija narodnih preporoditeljev zbrala, zednila in ojačala."* Društvo je dobilo med slovenskimi ženami najbolj agilne delavke. Imelo je številne in posebne ženske podružnice. Ena izmed njih je bila v Trstu, ustanovljena leta 1887 je postala prva slovenska ženska organizacija. S humanitarnim delom je dopolnjevala nacionalno obrambno delo svoje matice. Ni bila samostojna, bila pa je popolnoma v ženskih rokah.⁴⁵ Družba svetega Cirila in Metoda je skrbela za uboge in osirotele, prirejala je razne dobrodelne in človekoljubne akcije. Poskrbelo je tudi za zabavo svojih članic, saj je večkrat prirejala vrtne veselice ter letno veselico združenih ženskih podružnic. Posebna slovesnost se je odvijala leta 1910 ob 25-letnici njenega delovanja.

Krščanska ženska zveza je bila osnovana leta 1900 po vzoru dunajske Krščanske ženske zveze. Program je slonel na načelu krščanskega mišljenja in življenja ter krščanske ljubezni. Zveza se je naslajala na katoliško stranko. Ustanovljena je bila z namenom *"služiti katoliški stranki na Kranjskem kot zanesljivo in uspešno agitacijsko sredstvo (podobno kot zveza na Dunaju)"*.⁴⁶

Prave ženske organizacije, ki bi zajela širši krog Slovenk, ne samo krog slovenskih gospa in gospodičen iz višjih slojev, na Slovenskem še nismo imeli. Številni slovenski časopisi so tako pozivali ženstvo, naj se organizira. Med najbolj agilnimi je bil tržaški časopis "Slovenka". Izhajal je v letih 1897–1902 in je že od samega začetka apeliral na slovenske ženske. Predlagal je ustanovitev ženskega društva, katerega glavni namen bi bil izobraziti ženske vseh slojev.⁴⁷ O namenu društva je pisal tudi Slovenski narod: *"Slovensko ženstvo namerava prav v kratkem ustanoviti društvo, katerega namen je vsestranska organizacija ženstva, v svrhu njega izobraževanja ... Društvo bode slonelo na*

načelu popolne enakopravnosti in enakopravnosti vseh stanov".⁴⁸

Vodilno vlogo pri prvem demokratičnem organiziranju ljubljanskega ženstva je imela Franja Tavčarjeva, ki je že prej aktivno delovala med Slovenkami. Slovenski narod jo je ob njeni 50-letnici, ki jo je praznovala leta 1918, opisal kot vzor slovenske žene: *"Vsikdar značajna, neomajno napredna in svobodomiselna, demokratična, do vsakogar enako prijazna, ne poznajoča nikoli in nikjer nika-ke domišljavosti, vedno odprtih rok in srca – to je gospa Franja!"*⁴⁹

Leta 1901 so tako ustanovili prvi dve pravi ženski organizaciji Splošno slovensko žensko društvo in Žensko telovadno društvo. Za prvo predsednico obeh društev so izvolili Franjo Tavčarjevo. Širok krog Slovencev, ne samo Slovenk, je pozdravil njuno ustanovitev. Pohvalno sta o tem pisala tudi Slovenka in Slovenski narod.

Splošno slovensko žensko društvo je sprejelo svoj pravilnik, katerega glavni namen je bil povzdigniti izobrazbo članov društva in izsolati revne in nadarjene deklice. To bi dosegli s poučevanjem in prirejanjem predavanj, z ustanavljanjem čitalnic in knjižnic, prirejanjem skupnih izletov, koncertov in zabav, ustanavljanjem društvenih podružnic po vsem slovenskem ozemlju in pridobivanjem novih članic.⁵⁰ Društvo je ustanovilo svojo knjižnico z okrog 500 knjigami, njen fond je naglo naraščal.⁵¹ Pri zbiranju knjig mu je pomagal celo Slovenski narod, ki je pozival javnost, naj daruje čim več knjig za izobraževanje žensk.⁵² Delovanje društva je bilo vseskozi pohvalno. Iz leta v leto je napredovalo in se aktivno širilo. Že od samega začetka je bilo član Bund österreichischer Frauenvereine.

Društvo je organiziralo različna predavanja in s tem zbudilo zanimanje med ljudmi. Predavali so o kulturi, literaturi, umetnosti, lingvistiki, o vzgoji otrok in premagovanju bolezni, poudarek pa je bil na ženskah, ženskem vprašanju in politični enakopravnosti. Med predavatelje se je uvrstilo kar nekaj znanih osebnosti, kot naprimer Zofka Kveder in Ivan Tavčar. Da se je društvo res zavzemalo za izenačitev žensk z moškimi v političnem in javnem življenju, se je pokazalo s protestom pri poslanski zbornici Državnega zbora. Ženske so protestirale proti 30. členu državnega zakonika iz leta 1867, po katerem niso smele biti članice političnih društev.⁵³

⁴⁸ SN, št. 66 (21. 3. 1901).

⁴⁹ Jubilej slovenske žene, SN, št. 31 (7. 2. 1918).

⁵⁰ Pravila "Splošnega slovenskega ženskega društva", Slovenka, let. 5 (1901), št. 7, str. 193–195.

⁵¹ Slovenka, let. 5 (1901), št. 6, str. 166.

⁵² SN, št. 160 (16. 7. 1901).

⁵³ Slovenska žena, zbrala in uredila Minka Govekarjeva, Ljubljana 1926, str. 190.

⁴⁴ Prav tam, str. 164.

⁴⁵ Prav tam, str. 164–165.

⁴⁶ "Krščanska ženska zveza" v Ljubljani, Slovenka, let. 5 (1901), št. 6, str. 166–167.

⁴⁷ Nekaj o organizaciji ženstva, spisala Danica, Slovenka, let. 4 (25. 5. 1900), št. 5, str. 133.

18. avgusta 1915, na rojstni dan cesarja Franca Jožefa, je društvo na pobudo Franje Tavčarjeve organiziralo proslavo. Številna dekleta in "narodne dame" so se zbrale zvečer na Slovenskem trgu in cesarjev spomenik okrasile z venci in šopki, ovitimi s slovenskimi trakovi.⁵⁴

Društvo je prirejalo številne zanimive razstave, ki so vedno privabile množice obiskovalcev. Časopisi so pohvalno ocenili razstavo ženskih ročnih del⁵⁵ in razstavo o otroku in njegovi vzgoji.⁵⁶ Leta 1912/1913 je društvo organiziralo "efektno" loterijo, katere ves izkupiček je bil namenjen slovenskim likovnim umetnikom. Svoja dela so prodajali skoraj vsi takratni slovenski umetniki, med njimi Richard Jakopič, Matija Jama, Ivana Kobilca.⁵⁷ Za leto 1914 so članice društva pripravljale razstavo z naslovom Jugoslovanske žene, ki pa je odpadla zaradi vojne.

Žensko telovadno društvo s predsednico Tavčarjevo je bilo prva organizacija, ki je med slovensko ženstvo vnesla smisel za vzgojo in kulturo telesa. Josipina Kozlerjeva, navdušena in požrtvovalna telovadka, je okrog sebe zbrala skupino navdušenih deklet in žena. Članice so večinoma telovadile v sokolski telovadnici in redno nastopale na sokolskih prireditvah. Pravila društva so namreč dovoljevala prirejanje javnih telovadnih nastopov, zabav, izletov, predavanj, gledaliških predstav, plesov in izdajanje lastnih časopisov.⁵⁸ Leta 1920 se je društvo reorganiziralo in preimenovalo v društvo Atena.⁵⁹

Leta 1906 je bila ustanovljena Mladika, ki naj bi skrbela za prvi slovenski deklški internat in prirejala kuharsko-gospodinjke tečaje. Internat, ustanovljen leto kasneje, je bil do leta 1919 edina taka slovenska ustanova.⁶⁰ V njem so deklice dobile temeljito teoretično in praktično izobrazbo ter skrbno meščansko vzgojo.

Žensko vprašanje je vzbujalo vedno več zanimanja med slovenskim ženstvom, zagovorniki pa so se našli tudi med predstavniki moškega spola. O svojih idejah in razmišljanjih so se številne ženske razpisale v slovenskem časopisju, ki se je rado ukvarjalo z naprednimi idejami. Najpomembnejša sta bila že omenjena Slovenski narod in Slovenka,

ki je bila prvi slovenski ženski list. Njeno ustanovitev leta 1897 so številne ženske, zlasti izobraženke, navdušeno pozdravile. *"Ustvarjen je list, katerega je živo pogrešala slovenska inteligenca, osobito slovensko ženstvo!"* je zapisala ena od navdušenk⁶¹, druga pa: *"Dal Bog, da bi novi ženski list vzpodbudil še dremajoče in zaspane Slovenke"*⁶² Pohvalno je o tržaškem glasilu leta 1901 pisal tudi ugledni dunajski list Dokumente der Frauen.⁶³ Slovenka je izhajala le dobrih 5 let, pa vendar je slovenski ženski veliko doprinesla v začetkih njenega boja. Impozantni članki so pozivali slovensko ženstvo, naj se ne pusti več zatirati in naj se osvobodi izpod moške podrejenosti. Postane naj samostojna in neodvisna, sposobna, da se lahko sama preživlja. Poročena žena naj bo najboljša prijateljica in sogovornica možu, neporočena žena naj ne bo zaničevana. Članki so opisovali preteklo in sedanje stanje in usodo večine slovenskih žena. Pozivali so Slovenke, naj se začno izobraževati, saj so prav tako pametne in sposobne kot moški. Le izobražena žena bo v življenju enakovredna moškemu. Prav izobrazba ji bo pomagala v boju za preživetje, ki ga je morala bojevati.

Tudi matere bi se morale izobraževati, kajti le izobražena mati je bila kot prva vzgojiteljica kos svojim otrokom in bi jih tudi lahko pravilno poučila o življenju. Vlogo matere je v svojem članku poudarila Alojzija Štebi. Mater je predstavila kot samozavestno, neodvisno voditeljico otrok skozi moderno, pestro življenje, skozi notranje in zunanje konflikte, boje in nevarnosti: *"Materinstvo mora ustvariti trajno duševno vez z otrokom, pripraviti otroku dom z razumevanjem in vzpodbudo. Cilj matere je poglobljeno družinsko življenje ... Poslanstvo žene v demokratični dobi bi strnila v eno samo besedo: materinstvo"*.⁶⁴

Slovenke so sodelovale tudi v boju za slovenski jezik in v skupnih nastopih proti nemškutarjem in Nemcem. Spravile so se nad slovenske gospe in gospodične, ki so preveč rade uporabljale nemščino kot pogovorni jezik. Celotno najodličnejše in najbolj izobražene dame so raje govorile in si dopisovale v nemškem jeziku, kot pa da bi uporabljale slovenščino. Fran Tominšek je na enem od svojih predavanj, ki ga je organiziralo Slovensko splošno žensko društvo, izjavil: *"Posebno v narodnostnem*

⁵⁴ SN, št. 188 (18. 8. 1915).

⁵⁵ Ivan Š., Razstava ženskih ročnih del v Mestnem domu, SN, št. 146 (27. 6. 1903).

⁵⁶ Splošno slovensko žensko društvo je v Narodnem domu v Ljubljani pripravilo razstavo z naslovom "Otrok", o tem je pisal Anton Obreza, Otroška soba na razstavi "Otrok", SN, št. 212 (14. 9. 1908).

⁵⁷ Od nekdanj lepe so Ljubljanke slovele ... (1890-1930), Ljubljana 1988, str. 10.

⁵⁸ SN, št. 17 (21. 1. 1901).

⁵⁹ Od nekdanj lepe so Ljubljanke slovele ... (1890-1930), Ljubljana 1988, str. 23.

⁶⁰ Slovenska žena, zbrala in uredila Minka Govekarjeva, Ljubljana 1926, str. 167.

⁶¹ Slovenka, spisala Sava, Slovenka, let. 1 (16. 1. 1897), št. 2, str. 1.

⁶² Slovenka, let. 1 (16. 1. 1897), št. 2, str. 9.

⁶³ ...Slovenci so majhen narod, ki obsega le 2 milijona duš; narod je ubožen in žene so vsled samostanske vzgoje in predsodkov, katerih je med Slovenci, žal, še več nego drugod, novim idejam le težko dostopne; za to ne moremo odreči svojega priznanja skromnemu delovanju "Slovenke". Sodba nemškega lista o Slovenki, Slovenka, let. 5 (1901), št. 1, str. 22.

⁶⁴ Štebi A., Demokratizem in ženstvo, Ljubljana 1918, str. 14.

oziru je možno našemu ženstvu – dasi je mnogo izjem – marsikaj očitati. Mnogo naših žensk nima smisla za narodne težnje ter odgaja celo svoje otroke v nemškem duhu ... Sploh naj bi se naše ženstvo zanimalo za potrebe naroda, za slovenski jezik, za slovensko ljudstvo in slovenske kraje".⁶⁵

Leta 1903 je te dame na svojem zadnjem obisku v Ljubljani obsodil Josip Vošnjak, slovenski politik in pisatelj, ki je med drugim dejal: "Posledica tega domačega nemškutarjenja je večkrat tudi nemškutarski zarod".⁶⁶ Slovenke so povzdignile svoj glas tudi septembra 1908, ko je v Ljubljani prišlo do streljanja žandarjev na mirne slovenske demonstrante, ki so demonstrirali proti nemškutarjem. Pri tem sta bila ubita dva slovenska fanta. Sledil je oster protest Slovencev in Slovenk, ki so na "njegovo ekscelenco" ministra Praška naslovile posebno peticijo, v kateri so ga prosile za pomoč. Pomagal naj bi preprečiti dohod Nemcev v Ljubljano in njihovo širjenje po slovenskih mestih ter preliivanje slovenske krvi. Peticijo je podpisalo okrog 5000 slovenskih deklet in žena.⁶⁷

Leta 1910 so Slovenke izvedle akcijo pošiljanja knjig na slovensko zahodno mejo, v Trst in Gorico. Na slovenske ženske so naslovile apel, v katerem je med drugim pisalo: "Nacijonalno umiranje na meji je grozno in treba je združenih moči, da se ustavi, dokler je še čas ... Narodna agitacija, politično in gospodarsko organiziranje – to je naloga moških. A sodelovati mora pri reševanju meje tudi slovensko ženstvo. Ljudje na meji so do sedaj čitali v glavnem le molitvenike. Če jim ne obudimo ljubezni do slovenskega jezika, bodo narodno odmrli".⁶⁸ Rešitev so videle v darovanju primernih slovenskih knjig ljudem ob meji, zato so pozivale javnost, naj začne z zbiranjem. Enako rešitev so videli tudi nekateri posamezniki iz Trsta, ki so osebno doživljali nacionalno apatičnost tam živčih Slovencev, zlasti pa Slovenk.

⁶⁵ Še nekaj emancipacije, SN, št. 61 (16. 3. 1903).

⁶⁶ Jubilej slovenske žene, SN, št. 31 (7. 2. 1918), str. 1.

⁶⁷ Adresa slovenskega ženstva na njegovo ekscelenco ministra Praška se glasi takole: "Vaša prevzvišenost! Ženstvo obupane Ljubljane, katero je čutilo v Ptuj moč nemške kulture in nemške pesti, se zateka k vam, prevzvišenost. Sin ste mogočnega slovanskega naroda, zato rešite nas, ki smo v nesreči, ne morete in ne smete prezreti. Naši zidovi so obškropljeni s krvjo krivično prelito in po naših bolnicah se še zvijajo obstreljene žrtve. Toda vse to še ni nasitilo tistega, tudi pri bratih na severu v žalostnem spominu stoječega nemškega furorja. Ta divja proti Ljubljani, ker se mu je sprožilo še premalo pušk, ker se je prelilo še premalo slovanske krvi. Žalibog tudi iz ministrstva se oznanja črna vojska proti našemu mestu, katero naj se potepta v tla, dočim naj ima razdivjano nemštvo v Ptuj, Mariboru in Celju tudi še nadalje svoje gorko gnezdo. Prevzvišenost, tega ne dopuščajte! Preskrbite pravico tudi s krvjo obliti beli Ljubljani!" SN, št. 226 (28. 9. 1908)

⁶⁸ Knjige na mejo! Apel na slovensko ženstvo, SN, št. 316 (1. 10. 1910).

Naše ženstvo je v svojem aktivnem delovanju iskalo in navezovalo stike s podobno mislečimi ženskami drugih slovanskih narodov in narodnosti. Najbolj plodno in povezano je bilo sodelovanje s Čehinjami. V okviru 5. sokolskega zleta junija 1907 v Pragi se je tako vršil tudi češko-slovenski ženski sestanek, ki naj bi združil vse-slovanske ženske sile. Njegov namen je bil seznaniti češko in slovensko ženstvo ter pobliže spoznati delo čeških žensk: Slovenke so v Čehinjah videle svoje učiteljice v boju za ženske pravice. Tako kot Čehinje, ki so aktivno delovale tudi izven Prage, pravega centra češkega naroda, bi se morale tudi Slovenke povezovati izven Ljubljane. Splošno slovensko žensko društvo bi moralo postati društ-

vo vseh slovenskih žena, zavedajoč se svojih narodnih dolžnosti.⁶⁹ Slovenke so bile v Pragi še posebej lepo sprejete. Minka Govekarjeva, voditeljica slovenskih udeleženk, se je čudovitemu sprejemu zahvalila z besedami: *"Slovenske žene prihajamo h Čehinjam kakor učenke k učiteljicam, da se od njih uče, da vidijo krepke sadove češke ženske organizacije ter da izpopolnijo mlado organizacijo slovenskega ženstva po krasnem vzoru čeških žena"*.⁷⁰ Poleg zahvalnih besed je izrazila še željo po združitvi vseh jugoslovanskih ženskih društev s Čehinjami, katerim gre tudi zasluga, da se je v avstrijskem parlamentu govorilo o ženski volilni pravici.

Že od vsega začetka so Slovenke sodelovale s Hrvaticami in kasneje s Srbkinjami. V času prve in druge balkanske vojne so zbirale material za srbsko vojsko, kot strežnice pomagale srbskim vojakom na fronti in v Beogradu priredile koncert v korist srbskega Rdečega križa. V okviru Slovenskega splošnega ženskega društva so zbirale in pošiljale prispevke Odboru za rdeči križ balkanskih držav.

Dekliške šole in žensko izobraževanje

Težnje po večji izobraženosti žensk so spodbudile spoznanje, da potrebno začeti z vzgojo in izobraževanjem majhnih deklic. Potrebno jim je bilo nuditi več kot osnovnošolsko izobrazbo, jim omogočiti vstop na višje šole in tudi na univerzo. Do tedaj so to pravico imeli le fantje. Že v času Marije Terezije (1740–1780) in Jožefa II. (1780–1790) je bila med mnogimi reformami sprejeta tudi šolska, s katero so uvedli obvezen pouk. Zajel je otroke obeh spolov med 6. in 12. letom starosti. Proti obvezni šoli so se kasneje upirali zlasti plemiči. V nos jim je šla izobrazba kmečkih otrok, ki naj bi se naučili ravno toliko, da bi postali nezadovoljni s tem, kar jim je bilo določeno, in zato ne bi ubogali zemljiške gospode. S svojim nasprotovanjem pa plemiči niso dosegli ničesar.⁷¹ Po končani obvezni šoli so nadarjeni in premožni otroci lahko nadaljevali šolanje na gimnaziji in kasneje na univerzi. Šole so bile izključno fantovske, potem pa so se v 19. stoletju začele razmere spreminjati.

Medtem ko je bilo v drugi polovici 19. stoletja v večini evropskih držav za dekliško izobrazbo že veliko narejenega, so bile v Avstriji razmere še

slabe. Število strokovnih in meščanskih šol in ženskih pripravljavnic, v katerih so vzgajali učiteljice, je bilo premajhno. Pot na vseučilišče je bila možna le po privatnem študiju, ki je zahteval ogromno denarja.⁷² Prva ženska gimnazija v avstrijskem delu monarhije je bila ustanovljena v Pragi leta 1887, pet let pozneje je bila gimnazija odprta tudi na Dunaju. Pravi boj za ženski študij se je začel z letom 1895 in že naslednje leto so ženskam v Avstro-Ogrski monarhiji dovolili vstop na vseučilišče. Deklice, ki so dopolnile 18 let in so opravljale maturo na državni gimnaziji, so se s posebnim privoljenjem dekana lahko vpisale kot redne študentke filozofske in medicinske fakultete dunajskega vseučilišča.⁷³ 3. oktobra 1900 je poseben odlok *ministerstva za uk in bogočastje* dekletom dovolil študij farmacije.⁷⁴ Diplomirana farmaceutka se je lahko zaposlila kot asistentka v lekarni, za samostojno vodenje lekarne pa je morala dobiti dovoljenje pristojnega ministrstva.⁷⁵ Večji problem je predstavljal študij prava. Slovenka je že leta 1900 objavila notico, da se je dunajska pravna fakulteta odločila, da dovoli dekletom in ženam pravni študij, ki ga mora podpreti še naučno ministrstvo.⁷⁶ Kljub številnim prošnjam pa je postal študij prava ženskam dostopen šele leta 1919.⁷⁷

Zaradi slabih socialnih in gmotnih razmer se slovenska dekleta še niso mogla intelektualno razvijati. Kljub temu pa se je boj za ženski študij razširil tudi k nam. Leta 1896 so ljubljanske deklice dobile prvo slovensko višjo dekliško šolo, ki je za probujo narodne zavesti med ženskim naraščajem pridobila neovrgljivih zaslug. V osmih letih njenega delovanja se je kar 90% od 298 gojenk posvetilo praktičnim poklicem (največ učiteljic in trgovk) in le 10% je bilo takih, ki so zaradi finančnih sredstev lahko ostale doma.⁷⁸ Leta 1900 je naučno ministrstvo šoli namenilo 2000 kron državnega prispevka, kar je bil za takratne razmere kar lep znesek.⁷⁹ Tudi sami starši so šoli nudili podporo, saj so se zavedali njene vloge in pomena zlasti pri poudarjanju slovenske zavednosti. V Slovenskem narodu je bilo leta 1904 objavljeno njihovo pismo: *"Mestna višja dekliška šola v Ljubljani je prvi in edini srednješolski zavod, v katerega moremo pošiljati svoje hčere ne le v dosego višje*

⁶⁹ O pomenu češko-slovenskega ženskega sestanka v Pragi, SN, št. 126 (3. 6. 1907), št. 127 (4. 6. 1907), št. 128 (5. 6. 1907), št. 129 (6. 6. 1907).

⁷⁰ Slovenke v Pragi (I. sestanek slovanskega naprednega ženstva), poročila Minka Govekarjeva, SN, št. 162 (16. 7. 1907), št. 163 (17. 7. 1907), št. 164 (18. 7. 1907).

⁷¹ Grafenauer Bogo, Zgodovina slovenskega naroda, Ljubljana 1974, zvezek 5, str. 100.

⁷² Žensko srednje šolstvo v Avstriji, spisal Iv. M., Slovenka, let. 6 (1902), št. 7, str. 181–183.

⁷³ B. Bučar, Uspehi emancipacije ženstva, SN, št. 150 (3. 7. 1902).

⁷⁴ Slovenka, let. 4 (15. 11. 1900), št. 11, str. 265.

⁷⁵ Slovenka, let. 6 (1902), št. 1, str. 28.

⁷⁶ Slovenka, let. 4 (25. 3. 1900), št. 3, str. 67.

⁷⁷ Serše A., "Ženske naj bodo doma, naj bodo dobre gospodinje in matere", v: Izobraževanje in zaposlovanje žensk nekoč in danes, Ptuj 1998, str. 58.

⁷⁸ K poglavju o naši ženski vzgoji II, SN, št. 292 (22. 12. 1904).

⁷⁹ SN, št. 2 (3. 1. 1900).

izobrazbe, marveč tudi v dosego sposobnosti, da si zmorejo, ako je treba, same služiti kruh kot učiteljice ali kot komptoaristkinje. S tem se širi tudi slovenska zavednost med prave Slovenke.⁸⁰ Največjo nevarnost je ponemčevanje predstavljalo prav v osemrazrednicah. Na slovenskem ozemlju sta takrat delovali le dve slovenski dekliški osemrazrednici. Dekliško osemrazrednico v Gorici so vzdrževali s privatnimi prispevki, ljubljansko pa je vzdrževala sama slovenska metropola. Pouk na vseh ostalih dekliških osemrazrednicah na našem ozemlju je potekal v nemškem ali italijanskem jeziku, kar je slabo vplivalo na slovensko zavednost.⁸¹

Leta 1897, ko se je na dunajsko vseučilišče poleg moške večine vpisalo še 13 ženskih slušateljic, je bila v Ljubljani ustanovljena prva gospodinjstva šola na slovenskem ozemlju. Na njenem ustanovnem shodu je sodeloval tudi Ivan Hribar, takratni ljubljanski župan, ki je podpiral žensko gibanje in žensko izobraževanje. Gospodinjstva šola je poleg dnevne šole, namenjene rednim dijakinjam, organizirala še večerne tečaje kuhanja, likanja, šivanja in varčevanja. Največje zanimanje so za tečaje pokazale prav delavke v tobačni tovarni.⁸²

Na C. kr. umetno-obrtni strokovni šoli je posebej za deklice delovala dnevna šola za umetno vezenje in čipkarstvo in javna risarska šola, kjer so se deklice urile v kopiranju za ženska umetna ročna dela in v dekorativnem risanju in slikanju.⁸³

Z vstopom v novo tisočletje je zopet prišel v ospredje boj za ljubljansko vseučilišče. Po zaslugi slovenskih akademikov se je boj razširil med slovensko javnost. Med podporniki je bilo tudi Splošno slovensko žensko društvo, ki je 17. junija 1907 šolskem ministrstvu na Dunaj poslalo brzojavko, s katero je potrdilo svoje sodelovanje in podporo slovenskemu narodu za slovensko univerzo. Na predsedstvo poslanske zbornice pa je naslovilo posebno peticijo, s katero je zahtevalo takojšnjo uvedbo slovenskega učnega jezika po vseh srednjih in strokovnih šolah na slovenskem ozemlju.⁸⁴

Ker še nismo imeli svoje univerze, je slovenska mladina študirala na avstrijskih univerzah, kjer je iz leta v leto naraščalo število študentk. Tako je leta 1901 Josip Tominšek ugotavljal, da se tudi pri nas ženska bolj in bolj pripušča k raznim študijam, torej se tudi v Avstriji kaže napredek na tem področju. Po podatkih, vzeti iz odredbenega lista ministerstva za bogočastje in uk z dne 15. marca t. l. (1901) je bilo na avstrijskih vseučiliščih poleg 17.131 moških prijavljenih že 139 žensk, od tega 112 modroslovk, 10 medicink in 17 juristik.⁸⁵ Slovenskih študentk Tominšek posebej ni omenjal, ugotovil pa je tudi, da z izjemo Krakova, ni še nobene študentke vpisane na kolikor toliko slovenskih univerzah (Praga, Lvov). Članek je zaključil v upanju, da *postane i pri nas "študentka" socialna prikazen, na katero se ne bo dolgo zrla kakor na abnormiteto človeške družbe...*⁸⁶

⁸⁰ SN, št. 215 (21. 9. 1904).

⁸¹ F. A. K., K poglavju o naši ženski vzgoji, SN, št. 239 (19. 10. 1904), št. 240 (20. 10. 1904).

⁸² Gospodinjstva šola, SN, št. 288 (17. 12. 1906).

⁸³ SN, št. 234 (7. 10. 1908).

⁸⁴ SN, št. 142 (21. 6. 1907).

⁸⁵ Tominšek Josip, Ženstvo na naših višjih državnih šolah, Slovenka, let. 5 (1901), št. 4, str. 81.

⁸⁶ Prav tam.

Nasprotovanja ženski izobrazbi in ženski enakopravnosti

Pa vendar se je našlo kar nekaj nasprotnikov, zlasti v moškem svetu, ki so mislili drugače. Zanimiv članek na to temo je v Naših zapiskih objavil Boris Zarnik. Med drugim je zapisal: *"Brez dvoma je potrebno, da se dvigne ženska izobrazba na vseh poljih, toda vprašanje je, naj bo li ta izobrazba enaka izobrazbi moža. Ženam je odprta pot na vse strani, študentk in doktoric že vse mrgoli, toda kje so uspehi? Ni jih. Tudi sam sem bil pristaš ženskega vseučiliškega študija, dijakinja so mi bile vzor žene. Toda že prva izkustva so se klavrno obnesla. Različnost moške in ženske duše se pač nikjer ne kaže tako jasno, kot ravno v akademskih študijah ... Obzorje žene ostane sila omejeno kljub temu, da ima v spominu množico dejstev raznih znanosti, občnega pregleda vendar nima, kaj še le kako samostojno znanstveno naziranje. Naj si je logika še tako neizprosna, na ženo je brez upliva, ker žena stoji le pod vladjo čuta in ne intelekta ... Dokler jih (dijakinje) izprašuješ samo po dejstvih, gre izvrstno, toda gorje, ako se zahteva, da morajo misliti. Za več kot 2/3 ženskih izpitov velja, da se jim pogleda skozi prste – ženske solze vsakega ganejo ... Facit mojih izkustev je ta, da žena nima niti najmanjše sposobnosti za to, kar imenujemo znanstveno delo. Uspehi ženskega vseučiliškega študija so torej v vsakem oziru negativni, praktične vrednosti ta študij nima ... Res tragiška je usoda marsikatero marljive dijakinje. Kot cvetoče dekle vstopi na vseučilišče, toda že po par semestrih se pokažejo prve gube na licu in kot ovenela devica zapusti šolo učenosti. Ako hoče žena količkaj napredovati na intelektualnem polju, se mora popolnoma odpovedati vsaki spolni funkciji ... Poznam razne doktorice, ki so svoje življenje posvetile znanstvenemu delu; neki posebni tip imajo te odrevenele device. Občna slabost in malokrvnost, zgodnje izpadanje las, slabo razvita prsa so karakteristika teh tipov. Lice dobi nekak nenaraven, starikav izraz, vse kaže brzo propadanje specialno ženskih telesnih lastnosti. Značaj jim postane čmeren, nervozne bolezni so nekaj vsakdanjega. In to naj bi bil višek izobrazbe kulturne žene! ... Ako se torej vprašamo, jeli priporočati, da študirajo dekleta na vseučiliščih, moramo v vsakem oziru odgovoriti z odločnim NE. Žensko znanstveno delo je za človeško družbo namreč brez vsake koristi. Ni pa s tem rečeno, da naj žena nima višje izobrazbe. Vseučiliškemu študiju žen moramo oporekati tudi zato, ker naporno duševno delo škodi naravnim funkcijam ženskega telesa, roditi zdrave in krepke otroke. Prav inteligentnejše žene ne bi smele študirati, ampak roditi zdrave, še bolj inteligentne otroke, da bi se inte-*

*ligenca naroda stopnjevala ..."*⁸⁷ Tudi marsikatero časopisje je nasprotovalo ženski izobrazbi in samostojnosti. Ko so na Mestni višji dekliški šoli v Ljubljani leta 1900 organizirali trgovski tečaj za dekleta, je Slovenec, glasilo Katoliško–narodne stranke, zapisal, da naj se raje skrbi za moški trgovski naraščaj in naj se ne ustvarja *"ženska konkurenca možkemu delu"*.⁸⁸

Katoliško narodna stranka, ki se je leta 1905 preimenovala v Slovensko ljudsko stranko⁸⁹, s svojimi klerikalnimi idejami še zdaleč ni podpirala ženskega gibanja in ženske enakopravnosti. Nasprotno, žensko je postavljala ali v zakon ali v samostan. Slovenec je celo objavil 10 božjih zapovedi za ženo, po katerih naj bi živela v zakonu⁹⁰:

1. Ne klepetaj in tudi drugim brani to.
2. Ne zanemarjaj svoje zunanosti.
3. Zanimaj se za delo in strmljenje svojega soproga.
4. Ne šteje sebe za več kot prijatelje in sorodnike svojega moža ter jim bodi prijateljica.
5. Ne pripoveduj pa jim o vseh malih prepirčkih, ki se med vama pojavijo, tudi moževi materi ne, niti sestri, niti teti njegovi ali komu drugemu.
6. Ne oviraj moža pri občevanju z njegovimi prijatelji.
7. Ne muči moža z vsemi malenkostmi, ki se dogajajo v gospodinjstvu.
8. Ne toži vedno vsled neprijetnosti v življenju, ampak jih vdano prenašaj.
9. Ne zapostavlja moža otrokom, ampak skrbi za vse enako.
10. Ne pozabi končno, da samo ti ne smeš kot gospodinja imeti napak. Pozablja napake pri članih in sorodnikih rodbine.

Kljub temu si je stranka pridobila veliko večino pobožnih deklet in žena, ki so sledile župnikovim besedam. Stranko je namreč podpirala tudi duhovščina, ki je preko vere in bogoslužja vplivala na verne ljudi. "Klerikalne" ženske so kot odločilna agilna sila sodelovale v predvolilnih in volilnih bojih, čeprav niso imele volilne pravice. S svojimi javnimi nastopi so zlasti obsojale narodno–napredno ženstvo. Ko so na enem od svojih nastopov poslale nasprotne "narodnjakinje" v bordel, je Slovenski narod njihovo obnašanje označil za primitivno.⁹¹ V članku Slomškaricam v premišljevanje⁹² je v petih točkah predstavil del sodbe najvišjih cerkvenih dostojanstvenikov o ženi:

⁸⁷ Zarnik B., O uspehih ženskega vseučiliškega študija, Naši zapiski 1911, str. 119–126.

⁸⁸ Trgovski tečaj na mestni višji dekliški šoli v Ljubljani, Slovenka, let. 4 (25. 3. 1900), št. 3, str. 68.

⁸⁹ Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979, str. 560.

⁹⁰ Slovenec, 10. 8. 1907.

⁹¹ SN, št. 71 (28. 3. 1907).

⁹² Slomškaricam v premišljevanje, SN, št. 65 (20. 3. 1902).

1. Hudičev nauk: najprej v ženo, ki ima manj razumnosti od moža, iz žene v moža.

2. ... Žena je sladko zlo; možu uniči moči s svojim skrbnim ljubkovanjem. Kot hudičeve smeti pohaja, lepo oblečena, s pobarvanimi lasmi, da ugonablja ... Žena je smrt duši. Verujte bratje, vsak oženjeni človek je nesrečen. Ako ima grdo ženo, jo sovraži; ako je lepa, se boji zapeljivcev; ako je noseča, se boji, da otrok ni njegov.

3. Žena je nezvesta, umazana, vredna okov; duševno je slabotna, nestalna, brezbožna in polna strupov ...

4. Mesno poželenje je ženski svojska last ...

5. Ženske so polne lažnjivosti in zapeljuje moške v vse zločine

Članek se je zaključil z besedami: "Dovolj teh rožic iz vrtov onih katoliških visokih in najvišjih glav, ki so žensko 'osvobodili' iz poganske sužnosti in jo varujejo pred modernimi liberalnimi framacioni." Zanimivo bi bilo vedeti, komu se je

žena tako zamerila, da je bila deležna take sodbe.

Boj za žensko volilno pravico

Slovenskim ženskam ni več zadostovalo, da so podpirale posamezne stranke v volilnem boju, ne da bi tudi same glasovale. Vedno bolj so zahtevale volilno pravico, ki so jo v začetku 20. stoletja že imele ženske v Ameriki, Avstraliji in nekaterih skandinavskih državah. Angleške feministke so s svojo zahtevo prodrle celo v parlament, kjer so povzročile velik škandal.

V Avstro-Ogrski so leta 1873 podelili volilno pravico za volitve v državni zbor vsem "samoupravnim avstrijskim državljanom moškega spola". Dotedanja odredba, po kateri so volilno pravico imele tudi ženske – davkoplačevalke (v glavnem so to bile veleposestnice), ki pa so lahko volile le preko posrednikov, je bila ukinjena. Nov volilni red so pozneje prevzele tudi posamezne dežele za volitve v deželne zbore, tako Kranjska in Koroška leta 1884, Štajerska leta 1904, Istra leta 1908. Stara "ženska" volilna pravica se je ohranila le še pri občinskih volitvah.⁹³

Leta 1910 je bil na Kranjskem sprejet nov občinski volilni red za Ljubljano, ki je med drugim uvedel žensko volilno pravico za vse davkoplačevalke in učiteljice, ki so dobile tudi pravico do osebnega glasovanja. Dosežen je bil velik napredek v boju za žensko volilno enakopravnost, tudi če ženska volilna pravica še ni bila splošna.⁹⁴

Boj za žensko volilno pravico se je nadaljeval. Slovenke so protestirale proti 7. členu državnega zakonika, ki je ženske izključeval iz splošne volilne pravice. Leta 1912 so se na Dunaju udeležile 1. avstrijskega shoda za žensko volilno pravico, na katerem so zahtevale splošno, enako in direktno aktivno in pasivno volilno pravico za vse zastope.⁹⁵ Na shodu, ki sta se ga udeležili tudi dve predstavnici Splošnega slovenskega ženskega društva, gospa Ferjančičeva in gospa Prijateljeva, je bila sprejeta naslednja resolucija: "Odposlanice komiteja za žensko volilno pravico raznih avstrijskih dežel in narodnosti, zbrane na skupnem zborovanju na Dunaju, protestiramo proti nadaljni izključitvi žensk od političnega, zakonodajnega in administrativnega delovanja države. Zahtevamo splošno aktivno in pasivno volilno pravico za parlament za vse ženske, ker smejo in morajo imeti kot sodržavljanke neposreden upliv na vlado, usodo in gospodarstvo države. Me delamo na vseh poljih in v vseh poklicih, na polju in doma, zato

⁹³ Melik V., Volitve na Slovenskem 1861–1918, Ljubljana 1965, str. 136–138.

⁹⁴ Melik V., Začetki ženske volilne pravice, v: Čarnijev zbornik (1931–1996), Ljubljana 1998, str. 253–255.

⁹⁵ SN, št. 65 (20. 3. 1912).

zahtevamo tudi vse politične pravice, da reguliramo pogoje tega dela in izboljšamo pogoje svojega življenja in življenja celokupnosti. Nositi moramo bremena, ki nam jih nalaga vlada, zato hočemo imeti tudi pravice. Zato pozivljamo visoko vlado, da predloži v kratkem parlamentu tozadevni predlog, ter upamo, da nas ne bodo še nadalje prikrajševali za naše državljanske pravice".⁹⁶

12. maja 1912 je bil po vsej Avstriji in Nemčiji ženski dan. Po vseh večjih mestih so se odvijala zborovanja. Svoj shod so skupaj z Jugoslovansko socialdemokratsko stranko (JSDS) organizirale tudi Ljubljankinje, vendar pa ni bil tako impulziven kot na Dunaju; mogoče zato, ker je bil preveč strankarsko usmerjen ali pa ker se Slovenke še niso zavedale moči skupnega nastopa vseh slojev.⁹⁷

JSDS, ki se je tudi zavzemala za splošno, enako in direktno volilno pravico, ne oziraje se na spol, je skupaj s Krščansko socialistično stranko oktobra 1915 organizirala manifestacijo za splošno in enako volilno pravico za vse moške in ženske državljane, stare nad 20 let. Na manifestaciji so zbrali nad 6000 podpisov.⁹⁸

Vsi pa le niso podpirali ženske volilne pravice. Številni nasprotniki so z različnimi argumenti zagovarjali svoja prepričanja. Svoje mnenje o volilni pravici žensk je izrazil tudi predsednik državnega zbora, dr. Pattai.⁹⁹ Na zborovanju Krščanske dunajske ženske zveze leta 1910 je izjavil, da nasprotuje ženski volilni pravici, ker bi motila zakonsko složnost.¹⁰⁰

Slovenska ženska v I. svetovni vojni

Kljub številnim bojem si ženskam v Avstro-Ogrski ni uspelo priboriti volilne pravice. Prva svetovna vojna verjetno na to ni posebej vplivala, je pa s svojim izbruhom leta 1915 drugače aktivirala žensktvo. Moški so bili poslani na fronte. Doma so ostale ženske, ki so nenadoma morale poskrbeti za družino in gospodarstvo. Čeprav se niso borile skupaj z moškimi na fronti, pa so se izkazale kot pomembna sila v zaledju. Prav v vojni se je izkazala njihova moč, zmožnost in organiziranost. Ne samo, da so skrbele za ranjene, v svoje roke so prevzele tudi samo družbeno življenje in se izkazale kot dobre organizatorke. Glavno vlogo pa so odigrale na nacionalnem in literarnem področ-

ju. Pokazale so, da so ravno tako sposobne in samostojne kot moški.

Že takoj na začetku vojne so se ženske organizirale pod vodstvom Splošnega slovenskega ženskega društva. Nudile so pomoč ranjenim vojakom, ki so jih s fronte vozili v bolnišnice v zaledju. Ko je v teh začelo zmanjkovati prostora, so organizirale zasilne bolniške sobe, ponavadi po šolah ali dvoranah. Izdelovale so povoje in sanitetni material ter prale perilo. Zbirale so zimske obleke za vojake, cigarete in denarne prispevke za zdravila. Ranjenim vojakom so krajšale čas s pisanjem pisem ter branjem knjig in časopisov.

Leta 1916 so tržaške Slovenke ustanovile Organizacijo oskrbnic vojniških sirot, ki se je še v času vojne spremenila v Organizacijo oskrbnic vdov in sirot v Trstu. Opravljale so humanitarna dela in poskrbele za osirotele otroke in vojne vdove. V svojem delokrogu so zajele nad 1500 vojniških sirot.¹⁰¹

Vojna je prinesla veliko invalidov, med njimi so velik delež predstavljali slepi vojaki. Slovenske ženske so se odločile, da jim bodo pomagale na enak način, kot so to storile ženske po ostalih državah. Nad 100 Slovenk je pod vodstvom Minke Škabernetove obiskovalo 3-tedenski tečaj poučevanja v Braillovi pisavi in pomagalo pripravljati

⁹⁶ Slovenska žena. Glasilo slovenskih žen 1912-1914, str. 67.

⁹⁷ Prav tam, str. 105.

⁹⁸ Rdeči prapor 1905, št. 43, str. 3.

⁹⁹ Robert Pattai (1846-1920), odvetnik in politik, od 1909 do 1911 predsednik državnega zbora (Österreichisches biographisches Lexikon 1815-1950, Bd. 7, (Wien, 1978), str. 344).

¹⁰⁰ Predsednik državnega zbora dr. Pattai o ženski volilni pravici, SN, št. 380 (5. 11. 1910).

¹⁰¹ Slovenska žena, zbrala in uredila Minka Govekarjeva, Ljubljana 1926, str. 170.

ustrezne knjige. Osnovale so malo knjižnico in slepim vojakom poskušale nuditi fizično in moralno pomoč.¹⁰²

Narodnjakinje so pozivale slovenske žene, naj gredo delat, če le morejo. Ostro so obsojale tiste, ki so bile sposobne za delo, pa so raje ostajale doma in dobivale nizek državni prispevek za preživljanje.¹⁰³

Ko je *C. kr. avstrijski vojaški vdovski in sirotinski zaklad* na Dunaju nameraval ustanoviti Pomožni zaklad za podporo vojnih vdov in sirot, je prosil za pomoč tudi kranjske žene. Pomagale naj bi ne samo zbirati prostovoljne prispevke, ampak tudi poizvedovati o družinskih in premoženjskih razmerah vojaških vdov in sirot, o prostih delovnih mestih in o stanovanjih za sirote. *"Ženski vojni prispevek naj bo prav nizek,"* je "zaklad" zaključil svojo prošnjo.¹⁰⁴

Kranjske ženske se niso izkazale samo v humanitarnih akcijah, veliko so naredile tudi na narodnem področju.

Postajalo je jasno, da bo Avstro-Ogrska monarhija po končani vojni razpadla in s tem se je znova rodilo upanje po združitvi vseh jugoslovanskih narodov. Moških ni bilo, bile pa so ženske in prav te so odločno stopile v akcijo za majniško deklaracijo Jugoslovanskega kluba. Akcijo je vodila Franja Tavčarjeva skupaj z ženskim društvom. Zbiranje podpisov za deklaracijo je zajelo vse slovensko ozemlje. Slovenke so se množično podpisovale pod sledeče besedilo: *"Slovenske narodne žene in dekleta slovesno izjavljamo, da smo z dušo in srcem za majniško deklaracijo Jugoslovanskega kluba ter zahtevamo v habsburški monarhiji ujedinjenje našega slovensko-hrvatsko-srbskega naroda. V strašni vojni nam krvavijo naša srca iz tisočeri ran, na bojiščih nam padajo ljubljeni možje, sinovi, očetje, bratje in zaročenci, doma nam beda in trpljenje naših družin nalagata nezno bremena ... Zavedajoč se svojih dolžnosti kot varuhinje slovenskega domačega ognjišča zahtevamo v svojem imenu, v imenu svojih dragih na bojiščih, v imenu svoje dece za ves naš mili rod ujedinjenje, samostojnost, neodvisnost. Hočemo, da bodo naši otroci srečni in svobodni občani svobodne Jugoslavije ... Iz dna srca si želimo slovenske žene miru. Resničen mir prinese našemu narodu le ujedinjena Jugoslavija, kakor jo zahtevajo naši poslanci v svoji deklaraciji"*.¹⁰⁵

Franja Tavčarjeva je marca 1918 izročila deklaracijo z nad 200.000 podpisi slovenskih žena in de-

klet Antonu Korošcu, poslancu in načelniku Jugoslovanskega kluba. Na slovesni predaji je Cilka Krekova, sestra J. E. Kreka, pozvala Slovenke, naj vztrajajo v boju za pravice slovenskega naroda. Anton Korošec pa je dejal: *"S tem dejanjem je stopilo slovensko ženstvo v vrste naših sobojevnikov"*.¹⁰⁶

Istočasno so po vsem slovenskem ozemlju ženske demonstrirale za mir. Slovenski narod je med drugim objavil njihovo pismo: *"Vojna je vzela može. Žena je ostala skoraj sama doma. Njej je izročena skoraj vsa skrb za neboljeno deco in vsa teža gospodarstva. V bridki preizkušnji vojne se je razodela ne le nje lastna tragedija, temveč tudi tragedija njenega naroda. Videla je, kako nas je pritisnila usoda k tlom, ne le kakor vse druge, temveč mnogo hujše, neusmiljenejšje, ker nimamo sami nobene moči, da bi si pomagali, ker smo drugim le predmet in nismo gospodarji na naših tleh. Tako je dozorela naša žena v vojni človeško in narodno. Jugoslovanska deklaracija je tudi njej postala evangelij narodne svobode ... Slovenska žena pristavlja, da morejo solze in bol slovenske matere, žene, hčere in neveste biti skupno s krvjo slovenskih mož in mladeničev odkupnina za ljubljeni narod iz spon zatiranja in nesvobode. Dvigam svoj glas in zahtevam, da kmalu sklenete mir, pravi slovenska žena"*.¹⁰⁷

Po velikem uspehu zbiranja podpisov je Splošno slovensko žensko društvo 29. novembra 1918 sprejelo resolucijo z zahtevo po združitvi s Kraljevino Srbijo: *"Slovensko ženstvo, zbrano v Splošnem slovenskem ženskem društvu, že od nekdaj z vso pozornostjo zasleduje razvoj javnih razmer ter po svojih močeh sodeluje pri vseh akcijah za napredek in svobodo naše domovine. Z največjim navdušenjem in globokim zadovoljstvom je slovensko ženstvo pozdravilo ujedinjenje Jugoslovancov, popolnih bratov v dolžnostih in pravicah. Zato pa slovensko ženstvo tudi z vso odločnostjo zahteva najtesnejšo združitev svoje domovine s Kraljevino Srbijo, ker je le na ta način zajamčena mirna in lepa bodočnost naše skupne države Srbov, Hrvatov in Slovencev. Z obžalovanjem obsojamo vse prerekanje glede osebnih nazorov in mnenj, s katerimi se oddaljujemo velikemu cilju združenja. Zavedajmo se, da je v slogi moč"*.¹⁰⁸

Tudi v dobi plebiscita so ženske aktivno sodelovale in ogromno darovale za Koroško. Govornice pa so po vseh shodih propagirale politično enakopravnost žene z možem. Po vojni so se tudi tesneje medsebojno povezovale, kar do leta 1918

¹⁰² Slovenske gospe in gospodične na delo za slovenske oslepele vojake (članek je podpisal Slovenski odbor za vojne invalide v Ljubljani), SN, št. 48 (27. 2. 1918), str. 3.

¹⁰³ Ženske, delajte! SN, št. 78 (5. 4. 1916), str. 3.

¹⁰⁴ Prošnja do kranjskih žen, SN, št. 194 (25. 8. 1916), str. 3.

¹⁰⁵ Slovensko ženstvo za deklaracijo, SN, št. 287 (15. 12. 1917), str. 1.

¹⁰⁶ Praznik slovenskega ženstva. Slavnostna izročitev ženskih deklaracij, SN, št. 69 (26. 3. 1918), str. 3.

¹⁰⁷ "Slovenska žena za deklaracijo", SN, št. 287 (15. 12. 1917), str. 1.

¹⁰⁸ "Izjava Slovenskega ženskega društva JDS", SN, št. 285 (30. 11. 1918).

še ni bilo možno. Do takrat je namreč posamezno društvo delovalo popolnoma samostojno, ločeno od ostalih društev. Medsebojnega delovanja in povezovanja ni bilo.

Slovenka – služkinja

V drugi polovici 19. stoletja in v začetku 20. stoletja je naraslo število zaposlenih Slovenk. V mestnih posredovalnicah za delo so ponujali službo sobaricam, natakarcam, kuharicam, prodajalkam. To so bili najbolj iskani poklici vse do začetka 1. svetovne vojne, ko se je povečala potreba po bolniških strežnicah in pomočnicah v vojaških uradih in poveljstvih. Največ je bilo služkinj, z razvojem industrije pa se je povečalo število delavk po tovarnah. Ženske so se zaposlovale tudi kot učiteljice in vzgojiteljice otrok, kot delavke na poštah in v uradih. Kruh so služile zaradi preživetja, le manjši del je bil takih, ki so hotele z delom doseči samostojnost in enakopravnost. Delale so, pa čeprav so za enako delo prejemale veliko manjše plačilo kot moški. Ti so v ženskah videli konkurenco lastnemu delu in se prav zato množično borili proti zaposlovanju nežnejšega spola.

V iskanje zaslužka so bila do preloma stoletja, ko se je s povečanjem kapitala razvilo meščanstvo, prisiljena dekleta iz nižjih slojev. Kot del velike družine so bila že kot otroci prisiljena zapustiti dom in si v mestu poiskati zaslužek, saj starša tako velike družine nista zmogla preživljati. Največkrat so postale služkinje. Kot petnajstletno dekle se je preselila k bogati družini in opravljala hišna dela. Doletela jo je ista usoda kot njeno mamo, babico ali prababico. Marsikatera se je poklicu zapisala do smrti, če se ni prej poročila, stara tudi do 40 let, kar je bilo za takratne razmere dokaj pozno.

Dekleta so prihajala v mesto in si zaposlitev iskala preko oglasov ali posredovalnic za delo. Od leta 1900 je taka posredovalnica delovala tudi v Ljubljani in nudila največ dela prav služkinjam. Te so morale biti na zahtevo gospodarjev predvsem delovne, poštene in vljudne pomočnice, nikakor pa ne jezikave ali preveč gostobesedne. Še pred 1. svetovno vojno so bile služkinje bolj stalne, to pomeni, da so tudi vse življenje delale pri isti družini. V tistem obdobju so ljubljansko mestno elito sestavljali trgovci in uradniki. Družbeni položaj je zahteval, da mora vsaka taka družina imeti vsaj eno služkinjo. Tako je Ljubljana zaposlovala kar polovico vseh slovenskih služkinj. Delale so od 15 do 16 ur na dan. Daljšega počitka so bile deležne le ob nedeljah popoldne. Prostega časa skoraj niso imele. Plača je bila nizka. Vendar pa so prejemale razna darila, naprimer obleke, obutev ali rute. In ker so živele pri družinah, so imele tudi brezplačno hrano in stanovanje.

Gospodarji so veliko dali na ugled svoje družine in s tem tudi na ugled svojih uslužbencev. Takratna morala je bila namreč dokaj stroga in temu primerno so bili strogi do svojih zaposlenih. Služkinja je morala živeti pošteno. Če je opravljala svoje delo vestno in ni zanemarjala svojih dolžnosti, je lahko imela "resnega" fanta. Če fant gospodarju ni bil všeč, je imel pravico zahtevati od služkinje, naj ga pusti ali pa je izgubila službo. Tudi ob prvem znaku nosečnosti jo je pogljal na cesto, ne glede na to, ali je zanosila z gospodarjevim sinom ali s hlapcem. Ogromno služkinj je bilo spolno zlorabljenih in prepuščenih samim sebi. Iz obupa so poskušale odpraviti nezaželen plod s pitjem raznih čajev ali z zlato iglo ali pa so rojenega otroka ubile. Veliko je bilo samomorov.¹⁰⁹ *"Skoraj ne mine teden, da bi v Trstu ne čitali o kakem izvršenem ali pokušnem samomoru služkinj"* je zapisala Slovenka.¹¹⁰

Ubogim dekletom so prav tržaške Slovenke prve ponudile pomoč. Leta 1898 so v Trstu ustanovile Zavod svetega Nikolaja, zavetišče za brezposelne služkinje in za mlada dekleta, ki so prišla v mesto, pa se v primeru težav niso vedela kam obrniti.¹¹¹ *"Zavod je človekoljubno in doberdelno zatočišče preprostim dekletom. Tu je pribežališče osamljenim mladenkam, katirim preti pogin vsaki hip. To je društvo šibkih bitij, kjer so zavarovane pred nečloveškim postopanjem in izkoriščanjem mladih moči. Tu je šola nevednim, a ne ognjišče lahkomišljenim"* je zavod opisala njegova predsednica gospa Ponikvarjeva na rednem občnem zboru 25. marca 1900 in govor zaključila s pozivom: *"Ostanite zvesti svojemu narodu in ne pozabite materinega jezika in vere svojih očetov!"*¹¹² V Trstu je bilo namreč ogromno bogatih italijanskih družin, ki so zahtevale tudi od služkinj, da so govorile italijanski jezik.

Zavetišče je bilo prvi narodno-socialni zavod, ki je skrbel za dekleta. Nudil jim je zavetje pred revščino in prostitucijo, v katero so bile skoraj prisiljene, če so hotele preživeti. Dajal jim je hrano in deloma tudi obleko. Kasneje je osnoval lastno knjižnico, pričel pa naj bi tudi s poučnimi predavanji. Vsaka služkinja, ki je hotela koristiti usluge zavetišča, je morala plačati mesečno pristoj-

¹⁰⁹ Žagar J., Služkinje v Ljubljani, Traditiones 15 (1986), str. 19–51.

¹¹⁰ Poselsko vprašanje, Slovenka, let. 4 (15. 2. 1900), št. 2, str. 44.

¹¹¹ Zavod sv. Nikolaja, ustanovljen v proslavo 50–letnice Njegovega Veličanstva presvetlega cesarja Frana Josipa I., v osnovalnem odboru so bile Marija Skrinjar, Rezika Zorzut, Kunigunda Blatnik, Ivanka Ivančič, Rezika Gruden, Nežika Gruden, Ema Dekleva, Ivanka Černigoj. Poziv in prošnja na Vaše Blagorodje ..., Slovenka, let. 2 (2. 7. 1898), št. 14, str. 326–327.

¹¹² Zavod sv. Nikolaja v Trstu, poroča Ivanka, Slovenka, let. 4 (14. 4. 1900), št. 4, str. 92.

bino 20 kron.¹¹³ Zavod je podporo dobival še iz različnih občin, iz katerih so prihajale služkinje, vendar je denarja vedno primanjkovalo.¹¹⁴ Leta 1919 je prenehal s svojim delovanjem. Nadomestil ga je dom, ki ga je vzdrževala Marijina družba v Trstu, ustanovljena leta 1899.

Leta 1903 so podoben zavod ustanovili v Ljubljani. Imenoval se je Zavod svete Marte in je prav tako nudil zavetišče brezposelnim služkinjam. Te so lahko živele v njem, dokler si niso našle primerne stanovanj. Zavod je mladim dekletom dajal gmotno in duševno podporo. Skrbel je za pouk in izobrazbo služkinj in jim posredoval službe. Podoben zavod je deloval tudi v Mariboru.¹¹⁵

Za služkinje so poskrbele tudi dunajske gospe, ki so nameravale osnovati zavarovalnico zanje. Gospodinje in služkinje naj bi plačevale 1 krono mesečno, kar bi omogočilo služkinjam starostno rento po 65 letu ali bolniško podporo.¹¹⁶

Slovenska ženska – poštarica, uradnica, prodajalka ...

Tudi v ostalih poklicih ženskam ni bilo postlano z rožicami. Povsod so se morale boriti za zaslužek.

Slovenski Narod je leta 1900 poročal, da so se dvignile poštno in brzojavne uslužbenke in zahtevale izboljšanje svojih razmer, potem ko so že vsem uradnikom in slugam povišali plače.¹¹⁷ Razvoj poštnega prometa je namreč zahteval vedno več zaposlenih, in ker so bile ženske cenejša delovna sila, so jih na poštah množično zaposlovali, tudi za težavnejša dela. Kljub protestu niso ničesar dosegle.

Dve leti kasneje je Slovenski narod pisal o njihovem slabem položaju. Medtem ko so na Dunaju poštne uradnice le dosegle nekoliko boljši položaj z zmanjšanjem delovnih ur in podvojenim počitkom ob nedeljah in praznikih, pa je v Ljubljani ostalo vse po starem. Poštarice so delale od 10 do 12 ur na dan, čeprav je bilo po predpisih odmerjeno le 8 delovnih ur. Marsikatera ni vedela, ali bo naslednji dan še imela službo ali ne. Večkrat je prišla iz službe domov in se morala po ukazu vrniti nazaj na delovno mesto. Prostih dnevorov ni poznala. Zaradi naporov so uslužbenke kmalu omagale in po petih letih delovne dobe že resno zbolele na pljučih ali živcih. Dopust so dobile le v

primeru hude bolezni. Imele so celo pravico do pokojnine, za katero pa so morale prvo leto službovanja plačati 20 kron, vsako naslednje leto pa po 6 kron. Po desetih letih službovanja je poštarica lahko šla v pokoj, če je dokazala, da je zaradi bolezni popolnoma nesposobna za službo. V takem primeru je dobila 45% celotne pokojnine, ki je znašala 1000 kron na leto. Z delovno dobo so procenti naraščali. Po 35. letih delovne dobe je uslužbenka prejela 80% zjamčene pokojnine. Bilo pa je praktično nemogoče, da bi vzdržala toliko let v taki službi.¹¹⁸

Slab položaj je bil tudi pri prodajalkah in šiviljah, ki so se morale same preživljati. Živele so v stanovanjih pri tujih družinah in plačevale oderuške najemnine, tudi do 20 goldinarjev na mesec. V službi so moški kolegi gledali prodajalke grdo, ker so jim "jemale" delo. Kot zaposlene v trgovini so morale ustno in pisno obvladati dva tuja jezika in osnovna pravila v računstvu. Z več kot osemletno delovno dobo so prejemale 20 do 30 goldinarjev plače. Izredno slabo so bile plačane tudi šivilje. Z večletno prakso so dobile okrog 50 novčičev.¹¹⁹

Brez starostne rente je ostala tudi vzgojiteljica. Delodajalca še zdaleč ni zanimalo, kako bo živela na stara leta. Posameznice so imele le skromne prihranke, saj jim tudi družba ni ničesar plačevala v bolniške blagajne. Če so zbolele, so si morale zdravljenje plačati same. S tem jim je zmanjkal denar za pokojnino.¹²⁰

Primorske "aleksandrovke"

Velika posebnost na Primorskem so bile t.i. Aleksandrinke. V 19. stoletju so začela dekleta in žene množično odhajati v Egipt kot služkinje in dojiteljice. Mlade matere so takoj po porodu zapustile lastne otroke in družino in šle za dojiteljic tujim otrokom. V skladu z dolgo, stoletja trajajočo tradicijo so se zavedale, da je mleko dragocenost, ki jo je mogoče vnovčiti. Kot kaže, so tudi možje to "začasno zaposlitev" v tujini kratkomalo od njih pričakovali. V dveh do treh letih so zaslužile dovolj, da so poplačale morebitne dolge svoje družine, zgradile hišo in celo zagotovile družini brezskrbno življenje. Nihče pa ni videl materine bolečine, ko je morala zapustiti novorojenega otroka, in njenega hudega domotožja po ljubljani družini.¹²¹

¹¹³ Ivanka, Zavod sv. Nikolaja v Trstu, Slovenka, let. 4 (15. 7. 1900), št. 7, str. 165–166.

¹¹⁴ Socijalno vprašanje in Zavod sv. Nikolaja v Trstu, Slovenka, let. 4 (15. 2. 1900), št. 2, str. 42–43.

¹¹⁵ Slovenska žena, zbrala in uredila Minka Govekarjeva, Ljubljana 1926, str. 169.

¹¹⁶ Slovenka, let. 4 (14. 4. 1900), št. 4, str. 93.

¹¹⁷ Poštne uradnice, Slovenka, let. 4 (15. 9. 1900), št. 9, str. 198.

¹¹⁸ Poštne uradnice, SN, št. 30 (6. 2. 1902).

¹¹⁹ K poglavju o organizaciji ženstva II, Slovenka, let. 4 (15. 6. 1900), št. 6, str. 132–137.

¹²⁰ Pastorke države in družbe, nemški spisala Therese Fr. v 9. št. "Wiener Mode", poslovenila Danica, Slovenka, let. 3 (3. 6. 1899), št. 11, str. 255–259.

¹²¹ Puhar A.: Prvotno besedilo življenja, Zagreb 1982, str. 326.

Za dojilje so jemali le belopolta, po možnosti svetlolasa, zdrava dekleta. *"Čim več mleka je imela dojilja in čim svetlejša je bila njena polt, tem večja je bila plača. In jaz sem bila taka. Ali ko mi je mleko usahnilo, je usahnil tudi moj zaslužek"* je pripovedovala ena od vipavskih dojilj s petimi otroki, ki je morala štirikrat potovati v Egipt. *"Vožnja je bila tako strašna, mleko me je tiščalo v prsih, bolečine so bile grozne, morja pa ni hotelo biti ne konca ne kraja. Drugače je bilo takrat, ko sem se vračala. Doma so me težko pričakovali, tudi jaz nisem mogla dočakati trenutka, ko se bomo spet videli. Veselo so me sprejeli, mene pa je zbolelo srce, ko sem jih zagledala: tako oslabei so bili vsi in nered je bil vsepovsod. Nisem se mogla nasmehniti – zasmejali pa so se vsi, ko sem položila na mizo kupček egiptovskih lir šterlin! Mož je vsakikrat preračunaval: za streho bo že ... za vodnjak bo ... hlev bomo lahko popravili ... zdaj si bomo pa prašička privoščili."*¹²² Marsikatera dojilja je potem, ko je ostala brez mleka, delala pri družini še dve do tri leta, da je izdatneje zaslužila. Pravijo, da so bile v Vipavski dolini vse strehe prekrite z zaslužkom vipavskih mater.

Skozi vsa leta je bilo v Egiptu nad 3000 slovenskih deklet, o čemer pričajo tudi prijave na avstrijskem konzulatu. V Aleksandrijo je iz Trsta vozila celo posebna ladja, s katero so potovale novemu zaslužku naproti. Do leta 1882 sta v Egiptu res tekla med in mleko. V cvetoči deželi se je dalo veliko zaslužiti. Zlasti Slovenke so hitro dobile službo, ker so veljale za delovne in poštene. Potem pa je izbruhnila krvava vojaška vstaja. Takrat so "les Goriciennes", kot so jih imenovali, prvič množično zapustile Egipt in se vrnil domov. Po letu 1887, ko so se razmere umirile, so se zopet začele vračati. Skupaj z njimi so v Egipt prihajali tudi manj premožni Evropejci – obrtniki in trgovci. Pred vstajo so namreč v Egiptu živeli le bogati evropski sloji. Poleg dojilj so sedaj prevladovalle sobarice, kuharice, pestunje in šivilje.¹²³ Zaslužek ni bil več tako visok kot pred letom 1882. Vse kaže, da se je tudi moralno življenje Slovenk spremenilo. Slovenski narod je leta 1910 zapisal, da so Slovenke do vstaje v Egiptu živele pošteno in le redko je katera zašla na kriva pota. Njihovo življenje po vstaji pa je ostro obsodil. Glavni krivci za "katastrofalne razmere" naj bi bili primorski fantje in možje, ki so pošiljali svoje hčere in žene preko morja, da bi zaslužile denar. S tem so slovenskemu narodu nakopali sramoto. Moralno življenje Slovenk je padlo na nizko raven. Službe se ni dobilo več tako hitro, zato so številna slovenska dekleta ostala na cesti. Stanodajalci so jih metali iz sob, ker

niso imele denarja za stanarino. Prenosišče so iskala v najbednejših zakotnih hišah in zaradi velike revščine je marsikatera zašla v prostitucijo. Slovenski narod je celo zapisal, da naj bi se med stanodajalci znašle tudi nekatere Slovenke, ki jih je uničilo brezdelje. Pridno so izkoriščale mlada in neizkušena dekleta. Menda so se starejše Slovenke, ki so se v Egiptu srečno poročile, zaradi padanja ugleda Slovenk sramovale svojega rodu in se začele izdajati za Avstrijke.¹²⁴ Vendar vsa dekleta niso zašla na kriva pota.

V Aleksandrijo je odšlo tudi nekaj slovenskih sester in duhovnikov. Leta 1902 so na pobudo patra Snoja, ki je tam deloval, ustanovili Krščansko zvezo Slovenk. Številne Slovenke so se v okviru te zveze zbirale vsako nedeljo. Po krščanskem nauku je sledil družaben popoldan, ki jih je še bolj medsebojno povezal.

Pater Snoj je leta 1910 pisal o Slovenkah v Egiptu v Mohorjev koledar: *"Glede dela in služb Slovenk je v Aleksandriji vse drugo kakor glede Slovencev. One so znane kot dobre in poštene snažne služkinje, zeto jih pa tudi vse boljše družine hočejo imeti in vedno po njih vprašujejo. Res jih je že veliko tu, in da zdaj niso več tako velike plače kakor prejšnja leta, vendar vsaka, katera le hoče delati, dobi kmalu delo in si zasluži več kot drugod! Da bi bile naše Slovenke pametne in ne tako lahkomisljene, da ne bi imele toliko nevarne prostosti, da bi bolj poslušale nauke dobrih svojih staršev in dušnih pastirjev, ne bi bilo treba tako marsikaterim staršem doma se jokati in žalovati nad svojimi izgubljenimi hčerami in tukaj bi imele večji ugled in spoštovanje, imele bi dobro ime."* Snoj je tudi ugotavljal, da se je zaradi majhnega števila slovenskih fantov v Aleksandriji mnogo izmed tam zaposlenih Slovenk poročilo s tujci.¹²⁵

Vse kaže, da je izseljenska problematika goriških Slovenk doma predstavljala vedno večji problem. Številni duhovniki so opazali prazna mesta po družinah in primanjčevanje domačih deklet. Kljub posredovanju pri deželni oblasti niso mogli preprečiti njihovega odhajanja. Za to problematiko se je zanimal tudi takratni papež v Rimu. O tem priča odgovor na njegovo pismo, ki ga je napisal goriški škof F. Borgia Sedej z dne 20. maja 1913. Med drugim piše: *"... Mlade slovenske žene in dekleta iz nekaterih krajev v okolici Gorice odhajajo že nekaj desetletij v Egipt kot služkinje ali pa dojilje ... Dekleta, ki odhajajo v Egipt zaradi zaslužka, težijo po samostojnosti in po lahkotnem življenju."*¹²⁶

Razmere so se spremenile šele s I. svetovno

¹²² Puhar A.: Prvotno besedilo življenja, Zagreb 1982, str. 327.

¹²³ Makuc, D.: Aleksandrinke, Gorica 1993, str. 38–54.

¹²⁴ Izseljevanje Slovenk v Egipt, SN, št. 104 (10. 5. 1910), str. 1, št. 105 (11. 5. 1910), str. 1, št. 107 (13. 5. 1910), str. 1, št. 108 (14. 5. 1910), str. 3.

¹²⁵ Makuc D.: Aleksandrinke, Gorica 1993, str. 36–37.

¹²⁶ Prav tam, str. 70.

vojno, ko se je ogromno Slovenk vrnilo v domovino. Tudi po končani vojni ne beležijo več tako množičnega odhajanja Slovenk v Egipt.

Slovenka – učiteljica

Ob koncu 19. stoletja je kljub velikim nasprotovanjem vedno več žensk vstopalo v učiteljske vrste. Do leta 1898 je veljal zakon, ki je določal enakopravnost in enako plačo med učiteljem in učiteljico. Potem pa je bil sprejet nov zakon, ki je učiteljicam v I. in II. plačilnem razredu odvzel 10% temeljne plače. Še vedno so poučevale 30 ur tedensko, po potrebi nadomeščale obolele sodelavce, poučevale celo dečke pri telovadbi in v ponavljalni šoli. Poučevanje deklic v ročnih delih je pa mnogih šolah ostalo še vedno brezplačno.¹²⁷

Položaj učiteljice ni bil zavirljiv. Od nje se je zahteval samski stan, kar je pomenilo, da je morala v sebi zatreti vsa čustva in se izključno posvetiti poklicu. Preživljala se je sama in obenem plačevala najemnino za stanovanje, kar je bil že takrat velik strošek. S poroko so ji bile odvzete mnoge pravice. Učila je lahko le, če je primanjkovalo neporočenih učiteljic. Izgubila je pravico do pokojnine in se iz stalno zaposlene učiteljice spremenila v pomožno.¹²⁸

Leta 1897 je Slovensko učiteljsko društvo sestavilo spomenico, oziroma načrt o preosnovi učiteljskih plač, s katerim je zahtevalo povišanje plač le učiteljem. Učiteljice naj bi bile manj plačane, saj niso imele takih potreb kot moški. O teh potrebah je spregovoril nek gospod v Slovenki: *"Ali ve gospodične ne kadite, ne hodite v kavarno, učitelj, kakor možki sploh, imajo več razvad, poleg tega se pa še ženijo, imajo žene in otroke ... učiteljica je pa sama."* Nekdo drug pa je bil mnenja, da mora imeti mož *"po postavi toliko plače, da lahko živi dostojno"*.¹²⁹ Proti takim izjavam je nastopilo kar nekaj izobraženih Slovenk.

Učiteljice so bile med zaposlenimi ženskami prve, ki so se organizirale in zahtevale svoje pravice. Med drugim so postavile zahtevo po ustanovitvi skupnega ženskega učiteljskega društva. Tako so se 29. decembra 1897 sestale kranjske učiteljice, ki so glede na to, da je Slovensko učiteljsko društvo slabo zastopalo interese slovenskih učiteljic, predlagale ustanovitev društva učiteljic za njihovo podporo in nadaljne izobraževanje, v katerega bi se povabilo tudi primorske in štajerske učiteljice.¹³⁰

Ob 50-letnici vladanja cesarja Franca Jožefa so slovesno ustanovili jubilejno podporno in hranilno društvo učiteljic za Kranjsko, Primorsko, Južno Štajersko in Koroško s sedežem v Ljubljani. Namen društva je bil podpirati obolele učiteljice, shranjevati male zaslužke za čas izstopa iz službe in pospeševati nadaljno izobrazbo učiteljic.¹³¹ Začel naj bi se boj za njihove interese in obstanek.

Društvo je začelo z aktivnim delovanjem. 29. decembra 1900 svoj zbor je imelo v Narodnem domu v Ljubljani. Na višji deželni zbor je vložilo petico, s katero je zaprosilo za povrnitev 10%, ki so se po novem zakonu iz leta 1898 odvzeli učiteljicam. Zahtevalo je ustanovitev meščanskih šol za dekleta in uravnavo pravnih razmer učiteljic, ki bi delale na teh šolah. Slovenski deželni zbor tem prošnji ni ugodil.¹³²

Društvo se je borilo za ukinitve celibata učiteljic, za izboljšanje njihovega položaja, glavna zahteva pa je bila zvišana in enaka plača. Pravega uspeha ni bilo, kvečjemu so povišali plačo duhovnikom in učiteljem, učiteljicam pa ne. Tako se je vsa leta boj za povišanje ali regulacijo plač nadaljeval.

Med zahtevami učiteljic je bila tudi volilna pravica. Leta 1905 so na občnem zboru med drugim zahtevale močnejšo organiziranost slovenskih učiteljic, kajti le tako bi dosegle uspeh. Pridobiti bi morale poslance, ki bi jim izglasovali volilno pravico.¹³³ Leta 1904 so sicer učiteljice ljudskih in meščanskih šol dobile volilno pravico v drugem volilnem razredu v vseh kranjskih občinah, vendar pa se je njihov boj zanjo še nadaljeval.

Ker tudi moški učitelji niso bili zadovoljni s plačo, je na Kranjskem začelo primanjkovati ljudskih učiteljev. Njihova mesta so zapolnili z ženskimi učiteljskimi osebjem. Kar nekaj nasprotnikov je ostro nastopilo proti dodeljevanju stalnih učiteljskih mest učiteljicam. Strinjali so se, da se jim prazna mesta dodeljuje le začasno, dokler se ne dobi moških predstavnikov. Poučevanje učiteljic naj bi škodovalo ljudski izobrazbi in nasprotovalo zakonitim določbam, po katerih so se ženske učne moči na deških in mešanih ljudskih šolah potrebovale le pri pouku v nižjih razredih. Zato bi se morala stalna učiteljska mesta na teh šolah podeljevati le moškemu učitelju. V interesu slovenskega naroda je namreč bilo, da je v vsaki občini vsaj eden učitelj. Kot glavnega krivca za vse to je Slovenski narod obtožil klerikalce: *"Križi so,*

¹²⁷ Govor gđe. K. Drollove na učiteljskem shodu, SN, št. 80 (9. 4. 1903).

¹²⁸ Še nekaj o celibatu učiteljic, piše učiteljica, Slovenka, let. 6 (1902), št. 8/9, str. 224–228.

¹²⁹ Slovenka, let. 1 (20. 11. 1897), št. 24, str. 10.

¹³⁰ Shod slovenskih učiteljic, Slovenka, let. 2 (29. 1. 1898), št. 3, str. 68–69.

¹³¹ Načrt pravil podpornega in hranilnega društva učiteljic, ustanovljenega v proslavo petdesetletnice Njegovega Veličastva, Slovenka, let. 2 (23. 4. 1898), št. 8, str. 185–189.

¹³² Učiteljska zborovanja. Občni zbor Slovenske šolske matice v Ljubljani, SN, št. 3 (4. 1. 1901).

¹³³ K poglavju o naši ženski vzgoji, SN, št. 296 (29. 12. 1905).

da bode v dogledni dobi vzgoja naše mladine izročena v ljudskih šolah edino ženskim učnim osebam"¹³⁴

Nameščanje učiteljic na enorazrednih ljudskih šolah je nasprotovalo šolskim zakonom. V smislu deželnega zakona z dne 29. 4. 1873 (deželni zak. št. 21, čl. 15) se je za poučevanje dečkov v deških ali mešanih razredih smelo jemati učiteljice le za prva štiri leta šolanja. Vendar pa so na Kranjskem večkrat kršili zakon, saj so številne učiteljice morale poučevati dečke tudi od petega do osmega leta šolanja.¹³⁵

Najboljši položaj so imele učiteljice na poljedelskih šolah. Prvo žensko poljedelsko šolo v Avstriji so ustanovili leta 1912. Državno nastavljena poljedelska učiteljica je dobila 2000 kron stalne plače. Posamezne dežele in razna društva so ji plačevale še 1200 kron in ji nudile primerno oskrbo. Učiteljice so imele pravico do prejemanja pokojnine, zavarovane za slučaj bolezni in nezgode pa so bile vse tiste, ki jih je postavila dežela ali posamezna društva.¹³⁶

Položaj drugih učiteljic se ni bistveno spremenil. Zaradi slabih plač je njihovo število naglo naraščalo na škodo moških učiteljev. Po podatkih iz knjige *Žensko gibanje*, ki jih je objavil Slovenski narod leta 1908, je bilo v Avstriji od 20.000 učiteljev 28% žensk.¹³⁷ Učiteljski poklic se je počasi feminiziral.

Slovenska ženska – delavka in delavsko vprašanje

Z razvojem industrije je začelo naglo naraščati število zaposlenih žensk po tovarnah in industrijskih obratih. Težaško moško delo so zamenjali stroji. Nastala je potreba po drobnih, finejših delih. Za to so bile mnogo bolj ustrezne ženske, že po naravi spretnejše in dovezetnejše za taka opravila. Poleg tega so bile na začetku pripravljene delati za minimalno plačilo in so tudi na ta način konkurirale moškemu delu. Leta 1890 je bilo od 50.000 delavcev na slovenskem ozemlju kar 32,1% delavk, od tega četrtnina poročenih.¹³⁸

Podobne razmere, kot so bile v Angliji do druge polovice 19. stoletja, so vladale tudi v Avstriji v prvem obdobju industrializacije. Položaj delavcev, in še posebej delavk, še zdaleč ni bil zavirljiv. Delali so v zaprtih prostorih brez svežega zraka in primerne svetlobe, v prahu in nečistoči. Ker ni bilo poskrbljeno za kurjavo, so po-

zimi zmrzovali. Delovna mesta so bila nezaščitena, zato je prihajalo do pogostih nesreč. Delavnik je trajal nad 16 ur, delali so tudi ponoči. Kdor ni zmogel, je takoj izgubil službo. Na njegovo delovno mesto je čakalo že veliko drugih kandidatov. Podobna usoda je doletela nosečo delavko. Ne glede na to ali je bila poročena ali ne, je izgubila službo še pred porodom, da delodajalcu ni bilo treba plačevati bolniškega zavarovanja.

Tudi stanovanjske razmere so bile nemogoče. Po več delavskih družin se je stiskalo v enosobnih stanovanjih, ki so spominjala bolj na kletne prostore. Bila so majhna, zato hla, brez zraka in razsvetljave, ponavadi neogrevana in vlažna. Neporočene delavke so kot podnajemnice živele v sobi z drugimi delavkami in za posteljo plačevale visoke najemnine. Za higieno ni bilo poskrbljeno.

Zaradi težkih življenjskih razmer so bile ženske prisiljene odhajati v tovarne. Možev zaslužek je bil prenizek, da bi lahko preživel veliko družino. Toliko huje je bilo za vdove in nezakonske matere, ki so ostale brez vsakršne podpore. Marsikatera je iz obupa iskala zaslužek v prostituciji, če jo že na delovnem mestu niso brezplačno prisilili v to. Žene so doma puščale otroke. Za njihovo vzgojo ni nihče skrbel, zato je naraslo število mladoletnih prestopnikov. Sicer pa so otroci iz delavskih družin prehitro odrasli. Še ne desetletni so skupaj s starši odhajali v tovarno. Če je bila mati doma kot obrtnica – šivilja, likarica ali perica, so ji še majhni otroci pozno v noč pomagali pri delu.

Izkoriščanje in slabi življenjski pogoji so bili tako pereči, da je začelo prebivalstvo celih industrijskih krajev degenerirati. Število mrtvorojenih otrok in umrljivost dojenčkov je naraslo tudi do polovice. Največ otrok je umrlo delavkam v tobačni tovarni in v tovarni za predelavo živega srebra. Te delavke so tudi najbolj bolele za jetiko in drugimi težkimi boleznimi.¹³⁹

Težke razmere so vodile v odpor. Tako kot moški, so v delavski boj stopile tudi ženske. Z razvojem industrije je namreč naraščalo število nezadovoljnega proletariata, ki je med svoje ekonomske zahteve vedno bolj vpletal tudi politične. Aktivnost delavcev so poleg slovenskega časopisa spodbujali nekateri posamezniki, med katerimi so bile opazne tudi predstavnice ženskega spola, ki so se obračale zlasti na Slovenke. Med najaktivnejšimi so bile Zofka Kveder in Alojzija Štebi, v Trstu pa učiteljica Elvira Dolinar. V svojih spisih in govorih so ženstvo pozivale v politični in ekonomski boj. Kvedrova je v delu *Misterij žene* prikazala zapostavljanje in izkoriščanje žensk v tedanji družbi. Alojzija Štebi pa je v svojih propagandnih spisih poudarjala demokratizem in

¹³⁴ SN, št. 10 (14. 1. 1903).

¹³⁵ SN, št. 25 (1. 2. 1904).

¹³⁶ Slovenska žena. Glasilo slovenskih žen 1912-1914, str. 27.

¹³⁷ V Angliji je bilo v istem obdobju kar 71% učiteljic. Glej: Koliko je učiteljic, SN, št. 273 (21. 11. 1908).

¹³⁸ Slovenka, let. 5 (1901), str. 91.

¹³⁹ Ženski vestnik. Meščanska in delavska žena, SN, št. 52 (4. 3. 1911).

materinstvo ter pomen združitve meščank in delavk v skupnem boju. Oba sloja namreč še nista našla skupnih točk, saj se je meščansko žensko gibanje razlikovalo od delavskega ženskega gibanja. Medtem ko so meščanke zahtevale pravico do dela, kar je bilo logično glede na to, da jim po večini ni bilo treba delati, so delavke zahtevale manj dela, saj je njihov delovni urnik trajal cel dan in večkrat tudi pozno v noč. Skupna jim je bila le zahteva po volilni pravici. Alojzija Štebi in še nekatere druge so videle uspeh v združitvi obeh gibanj v skupno politično organizacijo, ki bi jim omogočala boljše življenje.

Z delavskim vprašanjem so se ukvarjale tudi nekatere politične stranke. Jugoslovanska socialdemokratska stranka, ki so jo leta 1896 ustanovili slovenski socialni demokrati, je pod vodstvom Etbina Kristana prevzela heinfeldski program avstrijske socialne demokracije in z njim zahteve za splošno, enako in direktno volilno pravico ne oziraje se na spol, zahtevo po osemurnem delovniku, zahtevo po prepovedi nočnega dela in prepoved dela, ki škoduje ženskemu organizmu. Ni pa zahtevala enakega plačila za enako delo, čeprav je bila to ena osnovnih zahtev gibanja za žensko enakopravnost.¹⁴⁰ V drugi polovici 19. stoletja so se morale delavke za priznanje enakih pravic do dela, do zaslužke in za boljše delovne pogoje bojevati še znotraj samega delavskega gibanja. Delavci so v njih videli nevarnost, ki je ogrožala njihovo eksistenco. Socialni demokrati so začeli ustanavljati delavska prosvetna društva, v katerih so sodelovale delavke, pa tudi druge ženske – socialistke. Po zakonu jim je bilo prepovedano delovati v kakršnikoli stranki. JSDS je pred I. svetovno vojno v delavsko gibanje zajela največ industrijskih delavcev na slovenskem ozemlju.

Delavsko in kmečko vprašanje je zanimalo tudi Janeza Evagelista Kreka, ki je vodil krščansko-socialno gibanje na Slovenskem. Zavzemal se je za splošno in enako volilno pravico, nasprotoval pa je razrednemu boju. Stranka naj bi uspeh dosegla po mirni poti. Največ privrženk je imela prav med krščansko usmerjenimi delavkami.

Naši zapiski so leta 1906 objavili podatke o številu organiziranih delavcev in delavk po posameznih slovenskih deželah. Na Kranjskem je bilo od 1.751 organiziranih delavcev 157 delavk, na Štajerskem od 18.693 le 926, v Istri od 3.837 delavcev komaj 3 in na Koroškem od 2.509 le 527 delavk. Delež organiziranega delavskega razreda glede na število vseh delavcev je bil minimalen. Vseh delavcev na Kranjskem je bilo namreč 25.497, na Štajerskem 107.503, v Istri 48.341 in na Koroškem 261.990. Podatki kažejo, da je bilo najbolj orga-

nizirano delavstvo na Štajerskem.¹⁴¹

Značilna oblika delavskega boja so bile stavke. Te so bile do leta 1870 prepovedane, potem pa so dovolili "mirne stavke". Nasilno izvajanje dogovora o stavki in nasilne stavke so bile kaznive.¹⁴² Stavk so se posluževale tudi slovenske delavke, ki so zahtevale več kruha, enako plačilo za enako delo, skrajšan delovni čas in boljše delovne pogoje. Njihove prve stavke beležimo že v začetku sedemdesetih let 19. stoletja.

22. julija 1871 so stavkale delavke v tovarni sladkarij Avgust Tschinkel Sohne v Ljubljani. Pet let kasneje je prišlo do prve stavke v Trboveljskem rudniku. Uprle so se delavke na dnevnem kopu, ker so jim zmanjšali mezde za nekaj krajcarjev. *"Ko so prenehale delati in pričele protestirati, jih je prišel mirit sam ravnatelj Pongrac Eichelster v spremstvu inšpektorja in mojstra. Ker niso takoj pristali, da jim popravijo krivico, so jih ženske napadle. Ravnatelj in mojster sta ušla, inšpektorja pa so ženske namahale z lopato po glavi. Na delo so se vrnile, ko so jim povrnil tiste krajcarje, za kolikor so jim zmanjšali mezdo, in jim zagotovili, da bo v prihodnje nadzornik lepše ravnal z njimi."*¹⁴³

Ženske so sodelovale tudi v prvi veliki stavki v Zasavskih revirjih poleti 1889. Leto kasneje je 180 delavk stavkalo v tkalnici svile v Gorici.

Zaradi znižanja mezd je 18. aprila 1904 izbruhnila stavka v javorniški valjarni in se razširila po Jesenicah. Med prvimi so se stavki pridružile jeseniške žebjarke. Po desetih dneh stavke so šle na ulico in zahtevale povišanje mezd. V jeseniškem stavkovnem odboru so bile med 13 člani kar 4 ženske predstavnice. Stavka, v kateri je sodelovalo 1.700 delavk in delavcev, je uspela. Istega leta so zaradi neznosnih razmer stavkali, sicer ponižni in pobožni, kroparski žebjarji in žebjarke. Lakota je bila menda tako huda, da je vsak popoldan odšlo najmanj 60 ljudi, po večini mater, beračit v okoliške vasi, ker niso imeli kaj jesti.

Leta 1905 in 1910 so zopet stavkale ženske v Trbovljah in zahtevale povišanje mezd.

Večina delavk, ki so stavkale pred I. svetovno vojno, je izhajala iz starih delavskih družin, le malo jih je bilo kmečkega ali drobnomeščanskega porekla.¹⁴⁴

I. svetovna vojna je za dobra tri leta skoraj prekinila ekonomski in politični boj. Trpelo je tudi zaledje. Lakota je prizadela zlasti mesta in industrijske predele. Tako so oktobra 1917 čipkarski

¹⁴¹ Naši zapiski 1906, str. 94.

¹⁴² Vilfan S., Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961, str. 499.

¹⁴³ Križnar I., Politično osveščanje Slovenk, Ljubljana 1984, str. 7.

¹⁴⁴ Prav tam, str. 9.

¹⁴⁰ Goričar B., Uvod, v: Tomšič V., KPJ v boju za emancipacijo žensk, Ljubljana 1978, str. 5.

industriji ustavili dostavo lanene preje zaradi pre slabega pridelka lanu in pomanjkanja volne. Brez dela je ostalo nad 7.000 čipkaric na Primorskem in Kranjskem. Verjetno je ta ukrep najbolj prizadel Idričanke, saj jim je čipkarstvo nudilo edini vir zaslužka.¹⁴⁵

Večina stavk in demonstracij med vojno je bila uperjena proti vojni, draginji in slabi preskrbi. Demonstrirale so delavske žene, ker so bili moški na frontah. 20. januarja 1918 je pred Mestnim domom v Ljubljani demonstriralo proti vojni in slabi preskrbi s hrano poleg nameščenk in delavcev nad 2.000 delavk. Dva meseca kasneje je nad 200 železničarskih žen iz Ljubljane v sprevedu z rdečo zastavo na čelu odšlo pred deželno palačo in zahtevalo izboljšano oskrbo s hrano. V marcu in aprilu so v Ljubljani sledile demonstracije za mir, kruh in žensko volilno pravico. Za iste zahteve, predvsem pa za mir in izboljšanje preskrbe, proti vojnim dobičkarjem in oderuhom, so demonstrirale tudi tržaške, jeseniške in mariborske žene.¹⁴⁶

V prvih letih po končani vojni je bila skoraj vsako leto po ena stavka v podjetjih, kjer so bile zaposlene večinoma ženske. Stavke so bile posledica splošnega revolucionarnega povojnega razpoloženja. Ženske so se odločno postavile in zahtevale svoje pravice.¹⁴⁷

Stavke delavcev in delavk so postopoma prinašale prve uspehe. Oblast se je zavedala, da mora delavce pomiriti, zato je bila pripravljena na določene koncesije v korist delavstva.

Leta 1884 je bila urejena zaposlitev ženske in otroške delovne sile v rudnikih. Otrokom do 14. leta starosti, z določenimi izjemami od 12 do 14 let, so prepovedali zaposlitev. Delo žensk in izjemoma dovoljeno delo otrok je bilo omejeno na dnevni kop, delo v jami pa dovoljeno le za dobo 5 let. Delovni čas je trajal od uvoza do izvoza iz jame 12 ur. Šele leta 1901 so ga skrajšali na 9 ur.¹⁴⁸ Do delne uzakonitve 8-urnega dnevnega, oziroma 48-urnega tedenskega delovnika je prišlo šele po I. svetovni vojni. Po podatkih kmetijskega ministrstva je bilo leta 1907 v 297. rudnikih na ozemlju avstrijskega cesarstva zaposlenih 6.465 žensk, od tega jih je kar 1.471 delalo ponoči. V premogokopih je delalo 5.612 delavk. Istega leta je v rudnikih delalo 9, naslednje leto pa 5 otrok. Vse kaže, da nekega strogega zakona, ki bi jim prepovedal delo, ni bilo.

Žensko nočno delo so deloma uredili 21. februarja 1911. Določila so veljala le za industrijska

podjetja z več kot 10 zaposlenimi. Razen v gostinskih obratih, pri predelavi lahko pokvarljivih surovin in pri izdelavi lahko pokvarljivega blaga, je bilo nočno delo ženskam prepovedano.¹⁴⁹

Na prehodu v 20. stoletje je delavstvo med svoje zahteve sprejelo tudi zahtevo po socialnem zavarovanju. Z zakonom, ki so ga sprejeli 28. decembra 1887, je bilo sicer organizirano nezgodno zavarovanje, s katerim so začele delovati posebne delavske zavarovalnice zoper nezgode. Bolniško zavarovanje je urejal zakon iz leta 1888, ki so ga na novo sprejeli 20. novembra 1917. Zavarovanje je bilo prisilno, in sicer za vsa obrtna podjetja obsegalo je podporo bolnikom in porodnicam ter izplačilo pogrebne.¹⁵⁰

"Ženska" Tobačna tovarna v Ljubljani

Ena izmed najbolj "ženskih" tovarn na slovenskem ozemlju v tedanji dobi je bila Tobačna tovarna v Ljubljani, ustanovljena okrog leta 1872. V prvih letih delovanja je v tovarni delalo okrog 1.000 delavcev, v letih pred I. svetovno vojno pa že okrog 2.500. Največ delavk je prihajalo iz okolice Ljubljane, le manjše število je bilo pravih ljubljancank, ki so na svoje sodelavke gledale zviška, čeprav so bile tudi same večinoma rojene na podeželju. Nikjer drugje ni bila delitev na mestne in podeželske delavke tako očitna kot prav v ljubljanski Tobačni tovarni. Razlika se je najbolj jasno kazala v materialni kulturi, zlasti pri oblačenju: daljša ali krajša krila, jope, plašči in velike volnene rute, različno krojeni predpasniki in pokrivala. Po politični opredeljenosti je v tovarni prevladovala krščansko-socialistična in preko nje klerikalna skupina, ker je imela svoje privrženke pri nemestnih delavkah, ki so predstavljale večino. Narodno-naprednih idej so se v glavnem oklenile mestne delavke, ki pa so ostale manj opazne, ker niso bile dovolj močne.

Nemestne delavke so v Ljubljani živele v podnajemniških sobah. Največ "tobakaric" je bilo naseljenih na Tržaški cesti, v ulici Sv. Florijana in na Poljanski.

Glede na družbeno pripadnost so v Tobačni tovarni delale hčere delavcev, kmetov in obrtnikov, dninarjev, postrežnic ali branjev ter žene delavcev, nižjih uslužbencev, paznikov, slug in železničarjev.¹⁵¹

V določenih obdobjih je zaradi velikih možnosti zaposlitve v Tobačni tovarni začelo primanjkovati ženskih poslov po okoliških kmetijah. Mla-

¹⁴⁵ Čipkarice brez dela, SN, št. 225 (2. 10. 1917).

¹⁴⁶ Križnar I., Politično osveščanje Slovenk, Ljubljana 1984, str. 10.

¹⁴⁷ Prav tam.

¹⁴⁸ Vilfan S.: Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961, str. 501.

¹⁴⁹ Prav tam, str. 496.

¹⁵⁰ Prav tam, str. 500.

¹⁵¹ Kremenšek S., Izvir in okolje delavk ljubljanske Tobačne tovarne do I. svetovne vojne, Slovenski etnograf, let. 29, 1976 (1978).

da dekleta je namreč bolj kot življenje na kmetiji privlačilo življenje v mestu, čeprav je dražje. Slovenski narod je ob tej priliki pozival, naj se v tovarno jemlje le mestne delavke. S položajem delavk so se namreč okoriščali le klerikalci, ki naj bi bili krivi tudi za ves "tovarniški terorizem".

Marca 1904 so tobačne delavke stavkale. Tovarna je naročila nov stroj in delavke so se zbale za svoja delovna mesta. Slovenski narod je za izbruh stavke obtožil klerikalce.¹⁵² "Cigaretarice" so bile na splošno zelo glasne, skoraj agresivne in neobzirne do nadrejenih. Mogoče je to treba pripisati njihovi precejšnji samozavesti. Z mezdami so bile zadovoljne, protestirale in stavkale so le v primeru odpuščanja delavcev. Bile so ene izmed redkih zaposlenih, ki so lahko računale na pokojnino. Delale so ves dan, od 7. do 12. in od 13.30 do 18. ure. Za praznike so imele prosto.¹⁵³

Ženska lepota in moda

Kot smo danes ženske rade lepe in moderne in se podrejamo modnim smernicam, ki jih narekujejo po večini moški modni kreatorji, tako je bilo tudi v preteklosti. Ženske so bile vedno rade lepe. Nič ni bilo mikavnejše kot biti zadovoljen s svojo lastno podobo in obenem ugajati drugim. Za njihovo lepoto je skrbelo celo slovensko časopisje, ki je poleg drobnihotic in daljših člankov o ženski modi in lepoti, objavljalo številne reklame za lepote pripomočke.

In kakšna je morala biti ženska v začetku 20. stoletja, da je veljala za lepo? Eden od predstavnikov nasprotnega spola se je v svojem članku O ženski lepoti na široko razpisal in obdelal celo posamezne dele telesa: *"Male oči z nizkimi obrvmi seveda niso lepe. Tudi oblika nosu, lic, ust, brade se ne da povedati. Velja, da morajo vse linije harmonizirati. Da naredi glava lep vtis, mora stati na gibčnem vratu. To gibčnost mora imeti ženska tudi v tailli, ki deli život v dva dela. Samo lepo zrasel in razvit človek ima lepo hojo, lahko in elegantno z rahlim gibanjem v bokih. Lepa žena mora imeti popolnoma proporcijoniran život, ker tudi pri životu je harmonija oblik odločilna za celoten vtis. Sem spadajo tudi lepe noge: ozke in ne prekratke. Ženska, ki ne skrbi, da nosi vedno popolnoma brezhibno obuvalo, greši proti vsem pravilom dobrega okusa in je ravno tako malomarna, kot tista, ki je zanikrno opravljena."* Posebno pozornost je namenil ženskim lasem, ki so po njegovem mnenju dopolnjevala in poudarjala žensko lepoto: *"Lepi, to je gosti, dolgi lasje enotne barve so že sami po sebi eden prvih naravnih*

*kinčev vsake ženske. Služijo pa tudi kot pripomoček za spopolnitev lepote cele glave. S primerno frizuro se namreč dajo ublažiti ali tudi prikriti različni nedostatki obraza in glave sploh in ustvariti harmonijo, ki more dati tudi ne posebno lepemu obrazu neki čar, kajti frizura upliva na fizijonomijo in zato je že od nekdaj veljala frizura za neke vrste umetnost. Če sta glava in obrva sama na sebi lepa, se da pri ženskah spoznati samo tedaj, kadar imajo razpletene lase. Toda to se zgodi le v otroštvu. Taki modi se ženske ne bodo nikoli več udale, ker prav dobro poznajo važnost umetne frizure in dobro vedo, kaj bi izgubile, če bi obveljala najnaravnejša in najpreprostejša noša las."*¹⁵⁴

Nek drug moški je tolažil manj lepo ženo rekoč, da *"lahko zmaga nad lepo, če je ljubezniva, a prave, iskrene ljubeznivosti, in če ima simpatični glas in simpatično oko"*.¹⁵⁵

¹⁵² SN, št. 73 (31. 3. 1904), št. 76 (5. 4. 1904), št. 81 (11. 4. 1904).

¹⁵³ Glej op. 150.

¹⁵⁴ Vladimirovič, O ženski lepoti, SN, št. 101 (6. 5. 1910).

¹⁵⁵ SN, št. 182 (12. 8. 1909).

Kaj pa moda? Že takrat so modne zapovedi prihajale iz Pariza. Parižanke so začele nositi frake in precej velike mufe iz lahkih materialov. Ker je bilo moderno, "da so ženske dolge in vitke kakor ose", so nosile visoke pete. V čevlje so si dale po več podplatov, da so še bolj poudarile svojo vitkost.¹⁵⁶

Največjo revolucijo so verjetno prinesla kratka krila. Na Slovenskem so se začela nositi med I. svet. vojno. Tekstilne delavce naj bi ponekod zajela panika, da bodo izgubili delo, ker so krilca zahtevala manj blaga in manj dela, verjetno pa je bila njihova popularnost povezana tudi z vojnim pomanjkanjem. Kljub vsemu so bili nad novo modo navdušeni tako moški kot ženske. "Letošnja zgodnja pomladanska moda vam je prinesla kratka krila. V marsikaterem oziru je zelo praktična. Zlasti še v primerjavi z ozkimi, dolgimi krili iz nekdanih dni. Tudi iz higienskega stališča so boljše, saj ne dvigujejo cestnega prahu pri hoji, v katerem se nahaja veliko kužnih klicev. Zlasti v Ljubljani je veliko prahu," je zapisal anonimnež v Slovenskem narodu. Strinjal se je, da so taka krila prirejena le za mlada dekleta in žene: "Kratka krila padajo okusno in lepo samo po srednjemočno dvignjenih bokih in mehka, gladka linija teh bokov vzbudi v opazovalcu notranjo zadovoljnost, ki mu jo je pripravila lepota. Take boke imajo pa navadno (pravim navadno in ne vselej) mlade gospe. Mladim dekletom, ki imajo že itak kratka krila, ne bo nihče zameril, da se zavijejo v to modo, ampak vsak bo spoznal, da njim ta moda ni namenjena. Ravnotako ne gospodičnam okrog dvajset (izvzete so one, ki imajo močne boke, pa teh bo malo). Krila lahko nosijo, vprašanje pa je, ali bodo s temi krili imele tudi uspeh. Kratka krila letošnje mode so namenjena mladim gospem – mamicam. Kratka krila niso nikakor primerna visokim in vitkim ženam. Kratka krila bolj kratkim damam – mamicam. In uspeh bo gotov, vam garantiram."¹⁵⁷

Tako kot so navdušeno sprejeli kratka krila, pa so kritizirali ženske steznike. Obveljalo je mnenje, da so nezdravi in so zato pozivali ženske, naj jih ne nosijo.¹⁵⁸ Slovenka je že leta 1902 izrazila željo, da bi tudi "pri nas povzdignili svoj glas zdravniki in drugi poklicani činitelji ter poučili ženstvo o veliki škodljivosti pa tudi nesmiselnosti steznika", kajti "kdor ima le malo zdravega razuma in okusa, mora priznati, da je ženska, ki je čez pas stisnjena kakor mravlja in čez prsi in ledja nenaravno obsežna – smešna ako ne ostudna figura, in da je glavni povzročitelj te protinaravne oblike ženskega života – steznik ali moderc – pravi pravcati mo-

rilec ženskega zdravja in često uničevalec njenega in njenega zaroda življenja."¹⁵⁹

Modnim zapovedim so se najverjetneje lahko podrejele le meščanke ali gospe in gospodične iz višjih slojev, ki so imele dovolj denarja, da so lahko menjavale in dopolnjevale svoje garderobe. Dekleta in žene revnih slojev so imele ponavadi po eno delovno in eno praznično obleko, ki niti zdaleč ni sledila modnim trendom. Med njimi so bile nekoliko bolj oblečene le šivilje, ki so znale iz starih kosov skrojiti in sešiti marsikaj lepega.

Slovenska žena – umetnica

V drugi polovici 19. stoletja so med umetnike začele vstopati tudi slovenske ženske. Kar nekaj se jih je vpisalo med pomembne pisateljice in pesnice, slikarke, igralke, pevke in plesalke.

Prva slovenska pesnica, ki je objavila svojo pesem leta 1848, je bila Fanny Hausmann (1820–1853). Istočasno je nekaj svojih romantičnih, proznih spisov objavila tudi Josipina Urbančič-Turnograjska (1833–1854), ki pa je zelo mlada umrla. Med pesnice so se uvrstile tudi Prešernova hči Ernestina Jerovšek, Ljudmila Poljančeva, Zorana Franja Trojanšek Dekleva, Marija Sebernikačeva s psevdonimom Desimira, M. Elizabeta Kramžar, ki je izdala kar nekaj nabožnih pesniških zbirk, Ljudmila Prunkova, Marica Gregorič-Stepančič, Mara Ivanovna Tavčar, Marija Lamutova, Anica Černejeva, Antonija Štupca, Ljudmila Pivkova, E. Lily Novy, Vida Jeraj in druge. Večina je svoje verze objavljala najprej v Slovenki, kasneje, ko je prenehala izhajati, pa v novem mladinskem listu Zvonček, v Domačem prijatelju, Slovenski gospodinji, v časopisu Dom in svet in v drugih listih.

Prvi dve Slovenki, ki sta pisali že obširne romance in druge spise, sta bili Luiza Pesjak (1828–1898) in Pavlina Pajk (1854–1901). Pesjakova je veljala za najbolj nadarjeno Prešernovo učenko. Govorila in pisala je v več tujih jezikih. Imela je 15 let, ko je napisala svojo prvo pesnitev v nemščini. Pisala je tudi pesmi in spise za mlade, med katerimi je najpomembnejši zbornik pesmi za mladino Vijolice. Njeno najbolj uspešno delo je bil roman Beatin dnevnik. Ob njeni smrti je Slovenski narod objavil topel nekrolog: "Prešernova najnadarjenejša učenka, Josipa Cimpermana najodličnejša prijateljica, najodličnejša in najplodovitejša slovenska pesnikinja je umrla. Bila je duhovita, plemenita, izredno ljubezniva dama, simpatična vsakomur, kdorkoli je imel srečo, da se je seznanil z njo поблиžje. Kot hčerka rodoljubnega dr. Crobatha je bila tudi Lujiza domoljubka; njeno občevanje z dr. Jan. Bleiweisom, očetovim koncipi-

¹⁵⁶ SN, št. 170 (27. 7. 1901).

¹⁵⁷ Svetina S., O kratkih krilih, SN, št. 133 (10. 6. 1916), str. 9.

¹⁵⁸ G. D., Proč s korzeti, SN, št. 430 (2. 12. 1910).

¹⁵⁹ Reforma ženske obleke, Slovenka, let. 6 (1902), št. 11–12, str. 323–324.

entom dr. Fr. Prešernom in z drugimi veleumi pa jo je nagnilo na to, da je še mlado dekle prijelo za pero ter ga je odložila šele malo pred svojo smrtjo.¹⁶⁰

Marica Bartol-Nadlišek, slovenska pisateljica in publicistka, je objavljala navdušene članke in feljtone z napredno, rodoljubno in tudi že feministično vsebino. Dve leti je bila urednica Slovenke. Mlade slovenske učiteljice je uspešno spodbujala k pisanju. Ena izmed njih je bila Marica Strnadova-Cizerjeva.

Med najpomembnejše se je uvrstila Zofka Kveder (1878–1926), slovenska pripovednica in prevajalka. Šolala se je v Ljubljani. Nekaj časa je doma pomagala v trgovini in gostilni in se seznanila s težavami revnega okoliškega prebivalstva. Začela je pisati romane, črtice in novele z izrazito socialno tematiko. V svojih delih se je ukvarjala tudi s socialno problematiko žensk. Sem spadata njeni pomembnejši deli Misterij žene (1900) in Njeno življenje (1917). V letih 1917–1920 je izdajala in urejala Ženski svijet, mesečnik za kulturne, socialne in politične interese žensk. Številne članke je objavljala v Slovenki in Slovenskem narodu ter imela številne govore in predavanja.

Članke s feministično vsebino je objavljala tudi Alojzija Štebi (1883–1956), učiteljica in publicistka, ki je leta 1913 začela urejati poseben mesečnik za delavke Ženski list.

S pisateljevanjem sta se ukvarjali Minka Govekar in Lea Fatur. Govekarjeva, članica Splošnega slovenskega ženskega društva, je v letih 1905–1912 urejala mesečnik Slovenska gospodinja in napisala več kuharskih knjig. Leta 1926 je uredila zbornik Slovenska žena.

Razmere pred I. svetovno vojno slovenskemu gledališču niso dovoljevale svobodnega in uspešnega razmaha. Tako je večina slovenskih poklicnih umetnic delovala v tujini, kjer se jim je obetala umetniška in materialna kariera. Končno so leta 1867 v Ljubljani ustanovili Dramatično društvo, v katerega se je vključevalo tudi slovensko ženstvo. Žene in dekleta iz vseh slojev so pristopale k igralskemu odseku in veliko pripomogle, da so bile gledališke predstave redno na sporedu. Tu so

svojo kariero začele kasnejše poklicne igralk se- stre Nigrinove, Sofija Borštnik-Zvonarjeva, Avgusta Danilova in Slavčeva, v kasnejšem obdobju Marija Vera, Marija Šaričeva, Vika Podgorska in Cirila Medvedova.

Resno so začeli gojiti tudi balet. Najbolj uspešni in talentirani plesalki sta bili Lidija Wisjak in Rut Vavpotič, ki sta veliko nastopali v tujini, predvsem v Parizu. Kasnejši znan in uspešen plesni par sta bila Pia in Pino Mlakar.

Uspešne operne pevke so bile tri sestre Nigrinove, Dragojila Odijeva, prva operno izšolana pevka slovenskega ljudskega gledališča, Milka Gerbičeva, ki je bila z možem komponistom F. Gerbičem in s sestro Lujizo Daneševo ustanoviteljica slovenske opere v Ljubljani, Jarmila Gerbičeva, Irma Polakova, Franja Vrhunec-Holzapfelova, ki je delovala v tujini, Rezika Thalerjeva, Pavla Bole-Lovše, Iva Ribič in Mira Deu-Costaperario, ki je bila več let najpopularnejša koncertna pevka v Ljubljani.

Med glasbenicami so omembe vredne Josipina Turnograjska kot prva slovenska glasbenica, Ervina Ropasova, profesorica glasbe, pianistka Dana Koblerjeva-Golieva in violinistki Fany Brandlova in Vida Jerajeva.

Tudi v slikarstvu in kiparstvu tiste dobe imamo kar nekaj slovenskih umetnic. Daleč največja je bila Ivana Kobilca (1861–1926), svetovno znana slovenska slikarka. Prvič se je predstavila v Künstlerhausu na Dunaju leta 1888 in še istega leta razstavila 31 slik v Ljubljani ter s tem vzbudila veliko pozornost.¹⁶¹ Slikarke so bile tudi Augusta Šantel st. in Augusta Šantel ml., Henrika Šantel, ki je sodelovala na prvi slovenski slikarski razstavi leta 1900, Henrika Langus, Ida Kunl z otroškimi portreti, Roza Klein-Sternenova, Melita Rojičeva, Anica Sodnik-Zupančeva in Špelca Mladičeva. S slikarstvom in kiparstvom sta se ukvarjali Karolina Bulovčeva in Helena Vurnikova, žena arhitekta Ivana Vurnika.¹⁶²

Slovenska žena je posegla na vsa področja človeškega delovanja in dokazala, da je prav tako sposobna kot moški.

¹⁶¹ Od nekdanj lepe so Ljubljanke slovele ... (1890–1930), Ljubljana 1988, str. 17.

¹⁶² Slovenska žena, zbrala in uredila Minka Govekarjeva, Ljubljana 1926, str. 72–80.

¹⁶⁰ SN, št. 74 (2. 4. 1898).

ZUSAMMENFASSUNG

Die slowenische Frau (1900–1918)

Die slowenischen Frauen bewiesen in den Jahren 1900–1918, daß sie der Männerwelt gleichberechtigt sind. Erste Versuche der Frauenbewegung vor 1900 wandelten sich nämlich in eine aktive Bewegung um, die im Ersten Weltkrieg ihren Höhepunkt erreichte. In den Kriegswirren stellten die slowenischen Frauen ihren Mut, ihre Entschlossenheit und ihr Selbstbewußtsein unter Beweis. Damals fielen die Schranken zwischen Bürgerinnen und Arbeiterinnen. Als gleichberechtigte Partnerinnen wurden sie auch von der Männerwelt akzeptiert.

Ende des 19. Jahrhunderts wirkten im slowenischen Gebiet zahlreiche Wohltätigkeitsvereine, in denen sich in großem Maße auch Bürgerinnen betätigten. Die regste Tätigkeit entfalteten der *Verein der Hll. Kyrill und Method* (Društvo svetega Cirila in Metoda), der *Marienverein der Christenliebe* (Gospejino društvo krščanske ljubezni) und der *Christliche Frauenverband* (Krščanska ženska zveza). Um die Jahrhundertwende erhielten die Sloweninnen endlich ihre ersten echten Frauenorganisationen: den *Allgemeinen slowenischen Frauenverein* (Splošno slovensko žensko društvo) und den *Frauenturnverein* (Žensko telovadno društvo), deren Vorsitz Franja Tavčar führte. Der *Allgemeine slowenische Frauenverein* setzte sich für die Bildung der slowenischen Mädchen und Frauen ein, kämpfte um die Gleichberechtigung der Frauen, um das Wahlrecht für Frauen, er veranstaltete zahlreiche Vorträge, Veranstaltungen und Sammelaktionen, wie etwa jene im Jahre 1910, wo Bücher gesammelt und an die slowenische Westgrenze geschickt wurden, um das nationale Sterben zu verhindern. Der Verein unterstützte den Kampf um die slowenische Universität und slowenische Sprache, trat energisch gegen die "Deutschtümler" auf, arbeitete mit verwandten Frauenverbänden im Ausland zusammen, vor allem jenen in Böhmen. Während des Ersten Weltkriegs ging von ihm die entscheidende Initiative zur Unterstützung der "Mai-Deklaration" aus, und er sammelte zu diesem Zweck gut 200.000 Unterschriften slowenischer Frauen. Die Sloweninnen sorgten während des Kriegs für Verwundete, Kriegsversehrte und Kriegswaisen. Sie veranstalteten zahlreiche Friedenskundgebungen und Proteste gegen die Teuerung und schlechte Versorgung. Sie übernahmen die führende Rolle

auf allen Gebieten, standen die Männer doch an der Front.

Anfang des 20. Jahrhunderts immatrikulierten sich die ersten slowenischen Frauen an der Universität. Trotz vieler Gegner nahm die Zahl der Studentinnen zu. Sie entschieden sich für das Studium der Medizin, der Pharmazie und der philosophischen Wissenschaften, zu denen sie zugelassen waren. Das Studium der Rechtswissenschaft wurde ihnen, trotz zahlreicher Bitten, erst im Jahre 1919 zugänglich gemacht.

Rasch stieg auch die Zahl der berufstätigen Sloweninnen. Die meisten von ihnen waren nach wie vor Hausangestellte, mit der Entwicklung der Industrie nahm auch die Zahl der Arbeiterinnen zu. Frauen wurden auch als Postbeamtinnen, Verkäuferinnen, Schneiderinnen und Beamtinnen eingestellt. Einen besonderen Fall stellten die sogenannten "Aleksandrinke" ("Alexandrinerinnen") aus dem Küstenland dar, die ihre neugeborenen Kinder zu Hause verließen, um als Ammen in Ägypten fremde Kinder zu stillen. In allen Berufen waren die Frauen schlecht bezahlt und benachteiligt. Sie verdienten nicht einmal das nötige Geld für einen normalen Lebensunterhalt, und konnten erst recht nichts auf die Seite legen für eine Zeit, wo sie aus dem einem oder anderen Grund ohne Arbeit blieben. So wurde in Triest und später auch in Ljubljana eine besondere Anstalt gegründet, die arbeits- und obdachlosen Dienstmädchen und jungen Frauen vorübergehend eine Unterkunft bot. Auch die Lage der Fabrikarbeiterinnen war sehr schlecht, was sie dazu bewog, sich zusammenzuschließen und am Arbeitskampf teilzunehmen. Zu den aktivsten Kämpferinnen für die Verbesserung der Arbeits- und Lebensbedingungen der arbeitenden Frauen gehörten Zofka Kveder, Alojzija Štebi und Elvira Dolinar. Überwiegend weibliche Arbeitskräfte aus Ljubljana und Umgebung beschäftigte damals die Ljubljanaer Tabakfabrik.

Schlecht erging es auch den Lehrerinnen, die trotz ihrer Ausbildung für die gleiche Arbeit schlechter bezahlt wurden als ihre männlichen Kollegen. Da sich der *Slowenische Lehrerverein* (Slovensko učiteljsko društvo) nicht für die Verbesserung ihrer Arbeitsbedingungen einsetzte, sondern nur die Interessen der Lehrer unterstützte, gründeten die Lehrerinnen 1898 ihren eigenen Verein mit Sitz in Ljubljana, der umgehend den Kampf um bessere Entlohnung, um Abschaffung des Zölibats für Lehrerinnen und um Wahlrecht für Frauen aufnahm.

Trotz ihrer untergeordneten Stellung zeichneten sich Frauen auch im Kultur- und Kunstbereich aus. Davon zeugt eine Reihe von Künstlerinnen, Schauspielerinnen und Tänzerinnen sowie etliche Dicht-

erinnen und Schriftstellerinnen. An dieser Stelle seien nur die Schriftstellerin Zofka Kveder und die Malerin Ivana Kobilca genannt. Überall bewiesen sie ihre Entschlossenheit, aus ihrer untergeordneten Stellung und ihrem Schattendasein auszubrechen und zu beweisen, daß sie den Männern ebenbürtig sind.

VIRI IN LITERATURA

- Naši zapiski (Ljubljana), 1906, Naši zapiski (Gorica) 1911
- Obči državljanski zakonik z dne 1. 6. 1811, št. 946 zb. p. z. Ljubljana 1928.
- Rdeči prapor (Ljubljana) 43, 1905.
- Slovenec (Ljubljana) 10. 8. 1907.
- Slovenka, glasilo slovenskega ženstva (Trst), let. 1., 16. 1. 1897; 20. 11. 1897; 18. 12. 1897; let. 2., 29. 1. 1898; 23. 4. 1898; 2. 7. 1898; let. 3., 3. 6. 1899; 7. 10. 1899; let. 4., 15. 2. 1900; 25. 3. 1900; 14. 4. 1900; 25. 5. 1900; 15. 6. 1900; 15. 7. 1900; 15. 9. 1900; 15. 11. 1900; let. 5., 1901, št. 1, št. 4, št. 6, št. 7; let. 6., 1902, št. 1, št. 7, št. 8/9, št. 11-12.
- Slovenska žena. Glasilo slovenskih žen 1912-1914 (Ljubljana).
- Slovenski narod (Ljubljana) 74, 2. 4. 1898; 2, 3. 1. 1900; 4. 1. 1901; 17, 21. 1. 1901; 66, 21. 3. 1901; 160, 16. 7. 1901; 170, 27. 7. 1901; 30, 6. 2. 1902; 65, 20. 3. 1902; 150, 3. 7. 1902; 10, 14. 1. 1903; 61, 16. 3. 1903; 80, 9. 4. 1903; 146, 27. 6. 1903; 192, 21. 8. 1903; 194, 28. 8. 1903; 195, 25. 8. 1903; 25, 1. 2. 1904, 73, 31. 3. 1904; 76, 5. 4. 1904; 81, 11. 4. 1904; 239, 19. 10. 1904; 240, 20. 10. 1904; 292, 22. 12. 1904; 296, 29. 12. 1905; 288, 17. 12. 1906; 71, 28. 3. 1907; 126, 3. 6. 1907; 127, 4. 6. 1907; 128, 5. 6. 1907; 129, 6. 6. 1907; 142, 21. 6. 1907; 162, 16. 7. 1907; 163, 17. 7. 1907; 164, 18. 8. 1907; 212, 14. 9. 1908; 226, 28. 9. 1908; 234, 7. 10. 1908; 273, 21. 11. 1908; 182, 12. 8. 1909; 101, 6. 5. 1910; 104, 10. 5. 1910; 105, 11. 5. 1910; 107, 13. 5. 1910; 108, 14. 5. 1910; 316, 1. 10. 1910; 380, 5. 11. 1910; 430, 2. 12. 1910; 52, 4. 3. 1911; 18. 8. 1915, 78, 5. 4. 1916; 133, 10. 6. 1916; 194, 25. 8. 1916; 225, 2. 10. 1917; 287, 15. 12. 1917; 31, 7. 2. 1918; 48, 27. 2. 1918; 69, 26. 3. 1918; 285, 30. 11. 1918.
- Goričar, B. (1978): Uvod v Tomšič, V.: KPJ v boju za emancipacijo žensk.
- Grafenauer, B. (1974): Zgodovina slovenskega naroda V. Ljubljana.
- Jalušič, V. (1992): Dokler se ne vmešajo ženske. Ljubljana.
- Kremenšek, S. (1978): Izvir in okolje delavk ljubljanske Tobačne tovarne do I. svetovne vojne. Slovenski etnograf (Ljubljana) 29, 1976.
- Križnar, I. (1984): Politično osveščanje Slovencev. Ljubljana.
- Makuc, D. (1993): Aleksandrinke. Gorica.
- Melik, V. (1965): Volitve na Slovenskem 1861-1918. Ljubljana.
- Melik, V. (1998): Začetki ženske volilne pravice. Čarnijev zbornik (1931-1996). Ljubljana.
- Od nekdanj lepe so Ljubljanke slovele... (1890-1930). (1988). Ljubljana.
- Österreichisches biographisches Lexikon 1815-1950. (1978). Wien.
- Puhar, A. (1982): Prvotno besedilo življenja. Zagreb.
- Serše, A. (1998): "Ženske naj bodo doma, naj bodo dobre gospodinje in matere." Izobraževanje in zaposlovanje žensk nekoč in danes. Ptuj.
- Slovenska žena. (1926). Ljubljana. Zbrala in uredila Minka Govekarjeva.
- Smiljanič, D. in Mijušković, M. (1968): Zakon in družina v zgodovini. Ljubljana.
- Štebi, A. (1918): Demokratizem in ženstvo. Propagandni spisi Slovenske Socialne Matice. Ljubljana.
- Vilfan, S. (1961): Pravna zgodovina Slovencev. Ljubljana.
- Zgodovina Slovencev. (1979). Ljubljana.
- Žagar, J. (1986): Služkinje v Ljubljani. Traditiones 15. Ljubljana.
- Fotografije so iz revije Lady's Pictorial (London), 1903, 1912 (revija se nahaja v knjižnici Oddelka za tekstilstvo NTF Ljubljana) in iz kataloga Od nekdanj lepe so Ljubljanke slovele, Ljubljana 1988.

izvirno znanstveno delo

UDK 378.4(497.4 Lj.)"1919/1941"
prejeto: 1. 3. 1999

Tea Anžur

dipl. zgodovinar, arhivistka
Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 12

Poskus ustanovitve Univerzitetne akademske menze v 30-tih letih

IZVLEČEK

Prispevek na podlagi arhivskega gradiva, ki ga hrani Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani (ZAMU) in drugih virov obravnava problem prehranjevanja prve jugoslovanske generacije študentov pred drugo vojno. Poudarek je na poskusu ustanovitve predvojne akademske menze, ki jo je skušala Univerza pridobiti za svoje študente vendar do realizacije ni prišlo. Prispevek se dotakne še študentskih domov, saj so bile v njih tudi nekatere menze za akademike.

SUMMARY

ACADEMIC CANTEENS

The contribution deals – on the basis of archival materials kept at the Historical Archive and Museum of the University in Ljubljana (ZAMU) and other sources – with the problem of nutrition of the first Yugoslav generation of students before the Second World War. The stress is on the attempt of founding a pre-war academic canteen, which the University tried to obtain for its students. The project was never realised. The contribution mentions the student's homes of which some had academic canteens.

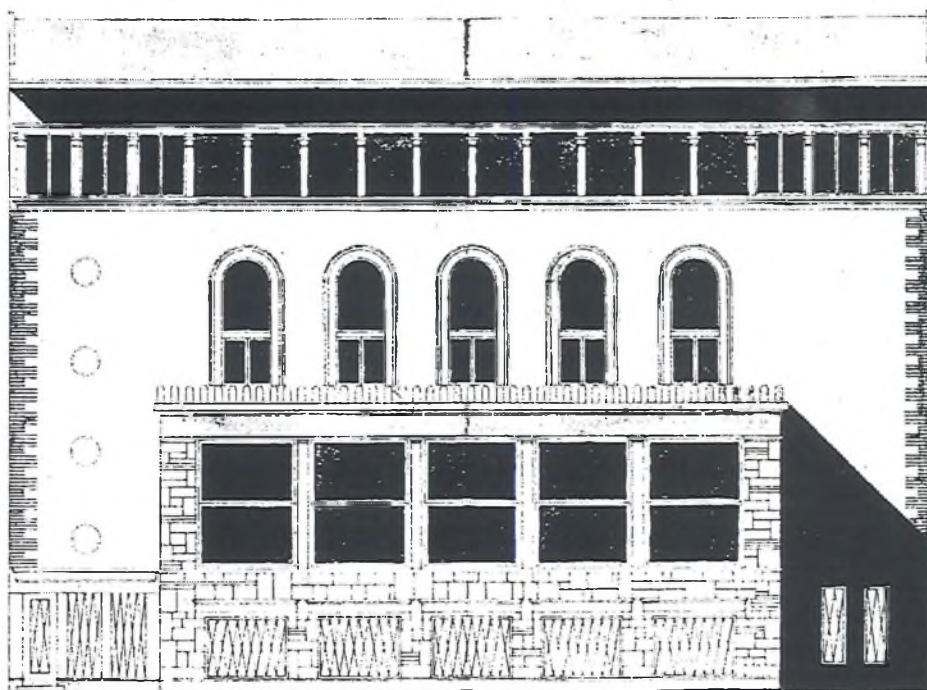
Ključne besede: študentje, akademska menza, bolezni

"Naravnost tragično je, kako veliko število slušateljev živi v tako neugodnih gmotnih razmerah, da si ne morejo preskrbeti niti najbolj nujne vsakdanje prehrane. To se jasno odraža na slabem telesnem stanju velikega števila slušateljev, ki slabo hranjeni hitreje podležejo nevarnim infekcijam, zlasti tuberkulozi. To stanje se je v zadnjem času še znatno poslabšalo, ker je splošna gospodarska depresija poslabšala gmotni položaj tudi mnogih akademikov."¹

Tako je poročal dr. Albert Trtnik 31. marca 1937, (šef – zdravnik Univerzitetnega zdravstvenega fonda) rektoratu univerze o zdravstvenem stanju ljubljanskih akademikov glede na prehrano, ki jo uživajo. V svojem poročilu je opozoril še na nevarnost težkih želodčnih in črevesnih obolenj, ki se pojavljajo v zadnjem času in so posledica nezadostne, slabe ali slabo pripravljene hrane ter hkrati predlagal, da se ustanovi lastna akademska menza, ki bi pod vestnim in strokovnim zdravniškim nadzorstvom nudila študentom ceneno in dobro hrano. Treba bi bilo zagotoviti tudi dietetično prehrano, saj je v tem obdobju telesnega razvoja nujno potrebna dobra in zdrava prehrana, ki zagotavlja boljše študijske zmožnosti.

¹ Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani (ZAMU), IV/193, Izvid o zdravstvenem stanju ljubljanskih akademikov z ozirom na prehrano, Ljubljana, 31. marec 1937.

AKADEMSKA MENZA V LJUBLJANI M.1100

Videll
Šef oddelka arhitektonske
pisne
Ljubljana, 12. III. 1937.
[Signature]

Odobravam!
V Ljubljani, dne 12. III. 1937, V. No. 157/5.
Po posvetovanju s strokovnim oddelkom
[Signature]

Rezultati sistematične preiskave akademikov v ljubljanskem protituberkuloznem dispanzerju v času od 15. maja 1936 do 15. aprila 1937:

Akademiki došli na	Zdravi		z dig. tbc		od teh z o. tbc.		druge bolezni		skupaj:	
	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Prvi pregled	178	11	71	7	—	—	83	8	332	26
Ponovni pregled	8	1	6	—	—	—	5	—	19	1
Skupaj	186	12	77	7	—	—	88	8	351	27

Op.: o. tbc. = odprta tuberkuloza
m. = moški
ž. = ženske

Aprila leta 1937 je protituberkulozni dispanzer opravil zadnje sistematične preiskave akademikov, večinoma tistih, ki so prebivali v akademskih domovih, kajti za njih je bila preiskava obvezna. Od celotnega števila prvih preiskav,² je imela več kot ena petina slušateljev močno tuberkulozno afekcijo. Zdravih je bilo le 53%, polovica, 21,70% je bilo okuženih z tuberkulozo, 25,30% pa je imelo druge bolezni, zlasti želodčne in črevesne. Pri ženski populaciji so bili rezultati še slabši. Zdravih je bilo le 44,50% slušateljic,³ torej manj kot polovica.

V splošnem so ugotovili, da so akademiki slabo in nezadostno hranjeni kar je v glavnem vzrok za visok odstotek obolezlosti.

Zgornja tabela nam prikazuje zdravstveno stanje akademikov.

Svet slušateljev ljubljanske Univerze, (SSLU)⁴ ki je bila osrednja reprezentančna organizacija lju-

sandra I. Ministrstvu prosvete, obči oddelek Beograd, Ljubljana, 29. april 1937.

⁴ Predsednik je bil jurist Viktor Maček, podpredsednik jurist Ciril Golouh, ostali člani predsedstva so bili: Vinko Kuljiš, Ljubo Jurković, Vladimir Šenk, Vekoslav Iskra in Jože Likovič.

² Prvih preiskav je bilo 358, ponovnih 20.

³ ZAMU, IV/193, Dopis Rektorata Univerze kralja Alek-

bljanskih študentov druge polovice dvajsetih let, si je v okviru sekcije za socialno prizadeval izboljšati položaj študentov, organizacijsko povezati študente vseh treh fakultet prve jugoslovanske države, ustanoviti študentsko bolniško blagajno, študentsko menzo, univerzitetno knjižnico idr. Njihovo delo na tem področju je še uspešneje nadaljevala druga reprezentančna organizacija Zveza slušateljev Aleksandrove univerze (ZSAU),⁵ sestavljena iz strokovnih društev, ki je v ospredje postavila socialno delo za študente. Že v pravilih njenega delokroga je bilo zapisano, da je stanovsko akademsko predstavništvo akademske mladine Univerze kralja Aleksandra I. in da zastopa vse njene socialne, gospodarske, študijske, kulturne in sploh stanovske interese. Hkrati je bil poudarjen tudi njen namen, da skrbi za ureditev in izboljšanje vseh akademskih socialnih in gospodarskih vprašanj. V okviru te zveze je bil organiziran akademski zdravstveni fond, akademski urad dela. Zadnjemu predsedniku Jožku Zemljaku, študentu slavistike je pripadla naloga graditve študentskega počitniškega doma in neodvisne akademske menze. Vendar do realizacije ni prišlo.⁶ Nameravano graditev teh dveh objektov je preprečil razpust reprezentančne organizacije leta 1933 na zahtevo prosvetnega ministrstva, češ da ne ustreza zahtevam nove Obče univerzitetne uredbe. V resnici je bila zveza razpuščena zaradi neposredne krivde za januarske demonstracije.⁷

Po nasilni smrti kralja Aleksandra (1934), se je namreč okrepilo gibanje za izpopolnitev univerze, za univerzitetno knjižnico, za popolno medicinsko fakulteto s klinikami in bolnišnico, za inštitute, Dom visokošolk, za boj proti šolninam in taksam in tudi za neodvisno akademsko menzo.⁸

Vincencijeva konferenca za akademike⁹ v Ljubljani je leta 1935 sporočila Rektoratu Univerze Kralja Aleksandra I. željo akademikov te univerze, da se ustanovi centralna in neodvisna akademska menza. Da bi se ta želja uresničila, je Vincencijeva konferenca za akademike v Ljubljani v dogovoru z Ljudsko kuhinjo ustanovila akademsko menzo, v katero so bili vabljeni vsi akademiki ljubljanske Univerze brez razlike prepričanja.¹⁰

V Ljubljani je bilo več menz in domov, ki so skrbeli za prehrano in bivanje akademikov. Malone vse te institucije pa so ustanovile bivše politične stranke. Zato je mladina pozdravila akcijo rektorja dr. Frana Ramovša¹¹ za neodvisno akademsko menzo decembra leta 1934, kjer bi dobili brezplačno hrano najsiromašnejši študenti. Po pomoč se je obrnil tudi v Beograd, na banovino in mestno občino.¹² Obenem je sam za mesec december preskrbel hrano dvanajstim akademikom v kuhinji Delavske zbornice. Toda to ni trajalo dolgo.¹³ Ker akcija ni uspela, je akademska Akcija za izpopolnitev Univerze¹⁴ sprejela v svoj program.

V arhivskih virih zasledim v okviru fonda rektorat dopis Rektorata Univerze kralja Aleksandra I. Ministrstvu prosvete v Beogradu z dne 9. avgusta 1935 o nujnosti ustanovitve "akademske menze" v smislu zakona o zdravstveni zaščiti učencev iz leta 1930 /Službene novine 1930 šte. 208–LXXIII/.¹⁵ V tem dopisu je izražena želja, naj ministrstvo po 43. čl. zakona o zdravstveni zaščiti dijakov odobri in izplača potrebno posojilo v vrednosti 250.000 Din za ustanovitev akademske menze v Ljubljani.

Rektorat Univerze kralja Aleksandra I. v Ljubljani se je odločil, da skupaj z akademskimi strokovnimi društvi¹⁶ ustanovi centralno akademsko menzo v Ljubljani.¹⁷ Slušatelji ljubljanske Univerze

¹¹ Fran Ramovš je bil rektor ljubljanske Univerze v letih 1934/35. Nasledi ga je Maks Samec, ki je bil rektor v letih 1935/37.

¹² Kraljevska banska uprava dravske banovine je tudi prispevala denarna sredstva za prehrano siromašnih študentov Univerze kralja Aleksandra I. v Ljubljani.

¹³ ZAMU, IV/213, Akademski glas, Mučna zgodba iz poglavja o dijaškem socialnem življenju, Ljubljana, 12. februar, 1935.

¹⁴ Akademska akcija za izpopolnitev Univerze je bila akademsko društvo, ki se je je borilo za potrebe naše univerze oz. si je zadalo naloge, da pomaga do čimprejšnje izgraditve Univerze, s tem je mišljeno njenih fakultet, inštitutov. To bi dosegli z zainteresiranjem vse javnosti, predvsem odločujočih činiteljev, ter z zbiranjem materiala in drugih prispevkov. Bila je naslednica leta 1932 razpuščene ZSAU in je uspešno delovala od jeseni leta 1933.

¹⁵ ZAMU, IV/193, Dopis Rektorata Univerze Kralja Aleksandra I. v Ljubljani Ministrstvu prosvete v Beogradu, dne 9. avgusta 1935.

¹⁶ V obdobju med obema vojnama je bilo že veliko različnih študentskih organizacij in med njimi precejšnje število strokovnih društev: Društvo slušateljev juridične fakultete, Društvo slušateljev filozofske fakultete, Akademsko društvo jugoslovanskih tehnikov, Društvo medicincev, Cirilsko društvo ljubljanskih bogoslovcev...

¹⁷ V Ljubljani so imeli akademiki svoje dijaške domove in menze. Malone vse te institucije so ustanovile bivše politične stranke, od Akademskega kolegija v Kolodvorski ulici do Akademskega doma v Unionu. Oražnov dijaški dom, je poleg kasnejšega Doma visokošolk v hiši Mundove zapuščine na Gradišču 14, ostal edini nestrankarski študentski dom. Zato je bila še posebej dobrodošla akcija rektorja dr. Frana Ramovša za neodvisno akademsko menzo.

⁵ Prvi predsednik ZSAU (Zveza slušateljev Aleksandrove univerze) je bil študent prava Marjan Breclj, za njim Joža Vilfan, študent prava in kot zadnji Jože Zemljak, študent slavistike.

⁶ Akademski glas, Nekdanje reprezentance, III. št. 9.

⁷ Slavko Kremenšek, Slovensko študentsko gibanje 1919–41, Ljubljana, 1972, str. 137.

⁸ Univerza v Ljubljani in 40 let Komunistične partije Slovenije, Ljubljana 1977.

⁹ Vincencijeva konferenca za akademike v Ljubljani je bila ustanovljena leta 1930, študente je podpirala z denarjem, obleko, preskrbovala jim je inštrukcije...

¹⁰ Dopis Vincencijeve konference za akademike v Ljubljani Rektoratu Kralja Aleksandra I., dne 21. februarja 1935.

so se namreč z rektorjem vred zanjo borili že dolga leta. Akcija se je pričela maja leta 1935, ko so naprosili Ministrstvo za prosveto za kredit v znesku 250.000 Din, ki je bil potreben za realizacijo menze. To posojilo naj bi se vrnilo v petih letnih obrokih iz banovinskega fonda za zdravstveno zaščito dijakov. Vendar do realizacije ni prišlo, ker se v banovinski fond niso štekali prispevki slušateljev Univerze temveč učencev srednjih šol v dravski banovini. Zato se iz tega fonda ni mogla financirati gradnja akademske menze. Poleg tega je obstajal na Univerzi fond za zdravstveno zaščito njenih slušateljev,¹⁸ ki ga je upravljal poseben odbor z dekanom Šerkom kot predsednikom, ki pa zaradi skromnih finančnih sredstev¹⁹ ne bi mogel odplačevati posojila, saj je bil namenjen samo za zdravljenje slušateljev pri zdravnikih specialistih ali v sanatorijih (npr. na Golniku)²⁰ in za zdravniške honorarje in zdravila.

V finančnem zakonu za leto (1938/39) je država predvidela 4 milijone dinarjev za izgradnjo akademskih menz v Beogradu, Ljubljani in Zagrebu.²¹ Od tega zneska je Beograd porabil 2.800.000 Din. Tako, da je Ljubljana prejela še pred potekom prejšnjega proračuna za akademsko menzo znesek 600.000 Din.²² 16. marca 1939 je bil Univerzi v Ljubljani namreč odobren kredit.

S sklepom ministrskega sveta 2. marca 1939 je bilo predvideno za menzo v Ljubljani²³ posojilo 1.000.000 dinarjev. Univerza ga je prejela, ko je minister za socialno politiko in narodno zdravje ukazal Državni hipotekarni banki v Beogradu naj

izplača omenjeno vsoto. Denar je izviral iz Centralnega fonda za zdravstveno zaščito učencev. Izplačali so ga preko ljubljanske podružnice. Akademsko menzo so zidali iz sredstev prosvetnega ministrstva v smislu 31. člena, točke 4. Zakona o zdravstveni zaščiti učencev.²⁴ Po izjavah ministrstva naj bi bila menza državna, v njenem kuratoriju bi bil tudi zastopnik Univerze. V ta namen bi zgradili ali kupili posebno zgradbo.²⁵

Ljubljanska podružnica Narodne banke Kraljevine Jugoslavije je prispevala 11.000,00 dinarjev, kot prostovoljen prispevek za dijaške menze.²⁶

Sprva je kraljevska banska uprava iskala primerno staro hišo v južnem delu mesta, ki bi se dala preurediti za Akademsko menzo. Kot ponudnik se je javil g. Kocbek, ki je nudil v nakup hišo na Vidovdanski cesti 1, s parcelo 1260 m² za akademsko menzo.²⁷ Komisija si je ogledala tudi Mrakovo gostilno, ki jo je prodajala Kati Derenda. Našli pa niso ničesar primerne.

Zato so se odločili za nakup zemljišča v neposredni bližini srednje tehnične šole na Mirju ob Aškerčevi cesti zraven poslopja državne šolske poliklinike. Del zemljišča v izmeri 680 m² je bila last državnega Higijenskega zavoda v Ljubljani, ki ga je bil pripravljen prodati v zameno za zemljišče v drugem delu mesta (v bivšem Št. Petrskem vrtu). Ostalih 320 m² zemljišča, ki bi ga potrebovali je bilo last Križevniškega reda v Ljubljani.²⁸ 25. septembra 1940 je zemljišče Higijenskega zavoda odkupila Univerza, ki jo je takrat zastopal rektor dr. Matija Slavič.²⁹ Obenem je odkupila tudi zemljišče Križevniškega reda v Ljubljani.³⁰

¹⁸ Univerzitetni zdravstveni fond je bil ustanovljen dne 30. avgusta 1930, na podlagi zakona o zdravstveni zaščiti učencev (Sl. list 34. kos, št.197). Redni slušatelji so ob vpisu v vsak semester plačevali v ta sklad določen prispevek. Po tem zakonu je šlo 50% od zbranega denarja za zdravljenje, 50% pa so morali odvajati centralnemu fondu v Beogradu ne da bi imeli ljubljanski študentje od tega kake koristi. Do ustanovitve Vseučiliške pomoči je fond upravljal poseben odbor, sestavljen iz univerzitetnih profesorjev. Z odlokom ministrstva za socialno politiko in narodno zdravje z dne 1. novembra 1940 S. Br. 24.722 je bila prejšnja odločba spremenjena tako, da je obdržala Univerza za zdravljenje slušateljev 90% od zbranih vlog, prejšnji centralni fond je dobil le 10%.

¹⁹ 50% prispevkov za zdravstveni fond je pomenilo 15 Din od vsakega slušatelja, kar je zneslo glede na povprečno 1700 slušateljev letno 50.000 Din. To so bila torej vsa razpoložljiva sredstva univerzitetnega zdravstvenega fonda. Ta vsota denarja pa ni zadostovala niti za zdravljenje slušateljev, kaj šele za odplačevanje dolga.

²⁰ ZAMU, IV/193, Sklep redne seje univerzitetne uprave z dne 25. septembra 1935.

²¹ ZAMU, IV/193, Zapisnik o ugotovitvi potrebe sestave programa za Akademsko menzo v Ljubljani, spisan dne 24. oktobra 1938 v vseučiliškem sekretariatu v Ljubljani.

²² ZAMU, Zapisnik univerzitetnega sveta Univerze kralja Aleksandra I. v Ljubljani, 23. junij 1939.

²³ ZAMU, Zapisnik univerzitetnega senata, z dne 5. maja 1939.

²⁴ ZAMU, IV/193, Dopis Rektorata Univerze kralja Aleksandra I. Ministrstva prosvete, Ljubljana, 12. marec 1940

²⁵ ZAMU, IV/193, Zapisnik univerzitetnega sveta Univerze kralja Aleksandra I. v Ljubljani, dne 10. junij 1938.

²⁶ ZAMU, IV/193, Dopis Narodne banke Kraljevine Jugoslavije Rektoratu Univerze kralja Aleksandra I., 17. avgusta 1940.

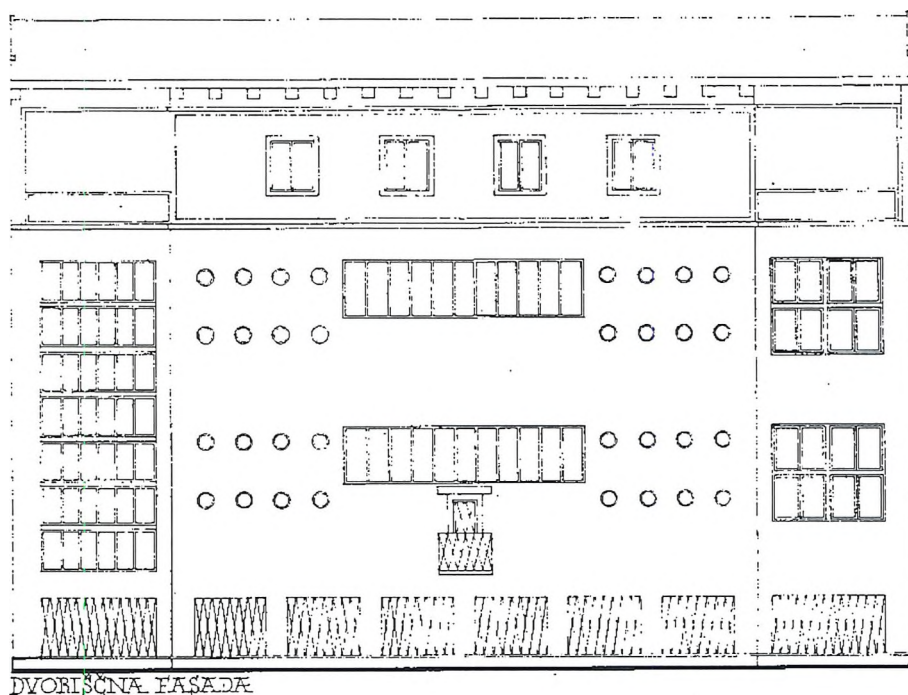
²⁷ ZAMU, IV/193, Dopis g. Kocbeka Rektoratu Univerze kralja Aleksandra I., dne 25. oktobra 1938

²⁸ ZAMU, IV/193, Dopis Kraljevske banske uprave dravske banovine Ministrstvu prosvete, obči oddelek I. v Beogradu, Ljubljana 13. marec 1939.

²⁹ Matija Slavič je bil rektor v letih 1939/41.

³⁰ ZAMU, IV/193, Pogodba sklenjena med Univerzo kralja Aleksandra I. v Ljubljani, ki jo zastopa rektor dr. Matija Slavič in Higijenskim zavodom v Ljubljani, ki ga zastopa direktor Ivo Pirc, Ljubljana, 25. september 1940 in kupna pogodba, ki sta jo sklenila Priorat Križevniškega reda v Ljubljani v imenu Komende nemškega viteškega reda, zastopal ga je deželni komtur gospod Valerijan Učak, kot prodajalec in Univerza kralja Aleksandra I. v Ljubljani, ki jo je zastopal rektor, univ. prof. dr. Rado Kušej, kot kupec, 22. oktobra 1940.

AKADEMSKA MENZA V LJUBLJANI M1100.

Videll

Šef oddelka za arhitektonski

posla.

Ljubljana, 12. IV. 1939.

Odobrava m!

V Ljubljani, dne 12. IV. 1939, V. No. 1157/39.

Po poslatitvi bomo na vrh tehničnega oddelka:

Komisijaska ugotovitev gradbenega programa za akademsko menzo v Ljubljani je bila odredjena z odlokom gospoda bana 13. junija 1939 V-štev. 2330/3, obenem je bila imenovana tudi komisija.³¹

Skico načrta in aproksimativni proračun, ki je znašal 1,375.000 Din za stavbo brez opreme je napravil tehnični oddelek kraljevske banske uprave. Predvideno je bilo, da se v novi zgradbi zagotovijo gostinski prostori za 200 oseb,³² kuhinja z vsemi potrebnimi stranskimi in skladiščnimi prostori, primerno število pršnih kopeli za moške in ženske in eventualno na ženskem oddelku ena ali dve kopalnici z banjami,³³ upravne prostore, dvosobno

stanovanje za upravnika menze, dve večji oziroma manjši sobi za nastavitev osebja menze, eno enosobno stanovanje za hišnika, dve sobi za gostinsko osebje. Pri kuhinji je bila predvidena tudi primerna hladilnica. Sprva je bilo predvidena v prvem nadstropju poslopja dvorana za dijaška zborovanja, ki so jih morali po uredbi o društvih univerzitetnih slušateljev, organizirati na Univerzi. Dotlej se je za to uporabljala slavnostna zbornica Univerze.³⁴ Kasneje je prišlo še do novih preureditev in do soglasnega mnenja, da se poleg gostinskih in kuhinskih prostorov priporoča še nekaj klubskih prostorov, ki bi služili za čitalnico in družbeni razvoj, nekaj prostorov za društveno življenje študentov in eno večjo zborovalno dvorano.³⁵ Po tem programu je tehnični oddelek izdelal

³¹ Komisijo so sestavljali še: ing. Otohal Josip, teh. višji svetnik, ing. Glanz Vinko, teh. višji pristav, ing. Sitar Ivan, teh. višji pristav, vsi trije člani Kraljevske banske uprave, Sketel Karlo, sekretar Univerze kot zastopnik Rektorata Univerze kralja Aleksandra I. v Ljubljani, upravnik državne bolnice za duševne bolezni Ljubljana-Studenec, dr. Franc Gerlovič in red. univ. prof. dr. ing. Alojzij Kralj. Slednji je v lastni režiji izdelal tudi načrte in statične izračune.

³² V menzi naj bi se prehranjevali slušatelji ljubljanske Univerze deloma brezplačno, deloma na plačilo.

³³ V povezavi s kopalnicami naj bi se predvidela tudi brivnica in krojaška delavnica za manjša hitra popravila.

³⁴ ZAMU, IV/193, Zapisnik sestavljen dne 1. julija 1939 v sekretarijatu univerze kralja Aleksandra I. v Ljubljani o komisijiski ugotovitvi gradbenega programa za akademsko menzo v Ljubljani.

³⁵ ZAMU, IV/193, Zapisnik o ugotovitvi gradbenega programa za Akademsko menzo v Ljubljani, sestavljenem dne 4. novembra 1938. Program je odobril odlok g. bana 25. oktobra 1938, z njim so bili imenovani tudi člani komisije.

skice. Zataknilo pa se je, ker je gradbeni program za akademsko menzo v Ljubljani vseboval tudi projektiranje enega večjega prostora v I. nadstropju nad jedilnico za začasno uporabo za akademsko zborovanja. Zato je Kraljevska banska uprava sporočila, da bo za menzo odobren gradbeni program, ki bo vseboval izključno le gostinjske, kuhinjske in upravne prostore ne pa prostorov za shajanja in zborovanja akademikov.

Po doslej zbranih podatkih so načrtovali, da bo naraslo število slušateljev na 2000 in da bo menzo potrebovalo približno 500 do 600 slušateljev in slušateljic,³⁶ ki se že sedaj hranijo po že obstoječih neakademskih menzah, v Domu visokošolk, ki je bil zaradi pomankanja prostora le za omejeno število slušateljic, slušateljev niso sprejemali, in v Akademskem kolegiju, ki je bil v privatni upravi. Tu so se hranili tudi srednješolci. Študentsko kuhinjo je imel še Dom sv. Cirila in Metoda v Streliški ulici.

Poleg zgoraj omenjenih menz so se študentje pred vojno hranili še v Ljudski kuhinji, v Delavski zbornici na Miklošičevi cesti, Železničarski menzi v Pražakovi ulici, Delavski kuhinji pri Okrožnem uradu za zavarovanje delavcev, Delavskem domu, dijaški kuhinji "Domovina", ki je bila last Čarnovih, v Gajevi ulici v Ljubljani, v akademski menzi Jadran. Mnogo akademikov je imelo brezplačno prehrano v Mestnem zavetišču za onemogle. Oražnov dijaški dom z depandanso na Zelenem hribu je bil pred vojno bogata ustanova in je nudil svojim študentom brezplačno stanovanje in večidel tudi brezplačno prehrano.

V načrtu statuta je bilo predvideno, da se ustanovi Akademsko menza, kot sekcija "Akademskega podpornega društva v Ljubljani", služila bi prehrani študentov ljubljanske Univerze in se bi imenovala Akademsko menza univerze kralja Aleksandra I. v Ljubljani. Upravo naj bi sestavljal rektor ali po njem imenovan namestnik kot predsednik, pet zastopnikov slušateljev univerze, ki jih izvoli svet slušateljev, tako da študente vsake fakultete zastopa en študent te fakultete. Predvideno je bilo tudi tehnično vodstvo, ki bi ga sestavljali: ekonom, gospodinja in komite vsaj dveh dam in dveh študentov. Menza bi nudila: obed, večerjo, obed in večerjo in sicer brezplačno, s popustom oz. po lastni ceni. Slušatelji bi hrano dobivali na podlagi jedilnih izkaznic, ki bi imele označbo lastnika in bi bile neprenosljive. Gmotna sredstva so nameravali zagotoviti iz prispevka fonda za zdravstveno varstvo učencev, ki je obstajal pri Hipotekarni banki, prispevkov samoupravnih teles, iz daril zasebnikov in iz dohodkov menze in do-

tacijami, ki jih voli sekciji Akademsko podporno društvo. Če bi Akademsko podporno društvo razpustili, bi bila menza samostojna in bi še naprej delovala.

Jugoslovansko akademsko podporno društvo v Ljubljani je začelo s svojim delovanjem januarja 1920, ko je imelo svoj občni zbor. Študente je že takoj vabilo k vpisu, češ, da drugače ne bodo deležni niti menze, niti doma, niti podpor. Devetčlanski upravni odbor društva je je med drugim reševal tudi prošnje za sprejem v študentski dom in menzo. Delo društva je bilo zastavljeno tako, da deluje po posameznih sekcijah: za menzo, za akademski dom, bolniško blagajno in za Dijaški ferijalni savez. Podporno društvo jugoslovanskih akademikov v Ljubljani je do leta 1922 upravljalo študentsko menzo v Marijanišču. V začetku, ko je bila ustanovljena univerza je bil v upravi društva še Akademski dom, ki je imel sprva svoje prostore v delu hotela Tivoli. Toda ob ukinitvi vladne podpore za menzo in ob likvidaciji Podpornega društva jugoslovanskih akademikov (PDJA) je prenehala sleherna njegova dejavnost. Leta 1935 se je Jugoslovansko akademsko podporno društvo zopet izoblikovalo zaradi izredno slabega socialnega položaja študentov in je bilo deležno podpore vseh kulturnih in strokovnih klubov. Predsedstvo upravnega odbora tega društva je prevzel univ. prof. Alojz Kral. Cilj društva je bil materialno pomagati vsem podpore potrebnim akademikom ljubljanske univerze.

O problemu akademske menze je na seji senata z dne, 25. september 1937 poročal tudi prorektor Samec. Govoril je, da je bila težnja dijakov za akademsko menzo tik pred realizacijo. Pri tem je imel velike zasluge univ. prof. Alojz Kral, ki jo je skupaj s posebno sekcijo podpornega društva skušal odpreti. Računali so, da bi se menza ustanovila s pomočjo kratkoročnega posojila, ki bi ga omogočili študentje sami z denarnimi podporami, ki jih dobivajo. Ko naj bi stvar stekla so ugotovili, da bi v tej menzi jedlo le malo študentov, druge skupine študentov bi ostale na hrani v menzah, katere so obiskovali že dosedaj. Poudaril je, da je tako v teh okoliščinah akademsko menza vezana na enkratno podporo od strani oblasti. Ostane ji samo formalna možnost, da si sredstva zagotovi preko centralnega zdravstvenega fonda. Prorektor je opozoril tudi na bojazen, da bi taka menza posebno olajševala komunistično propagando.³⁷

Podatki, ki jih nadalje zasledimo v virih so vezani na nakup zemljišča za menzo in so datirani z začetkom leta 1941, torej tik pred vojno. V sledečih dopisih Rektorat Univerze kralja Aleksandra I. prosi Glavno kontrolo kraljevine Jugoslavije, za

³⁶ ZAMU, IV/193, Zapisnik o ugotovitvi potrebe sestave programa za Akademsko menzo v Ljubljani, spisan dne 24. oktobra 1938 v vseučiliškem sekretarijatu v Ljubljani.

³⁷ ZAMU, Zapisnik redne seje univerzitetnega senata, Poročilo prorektorja dne 25. septembra 1937.

izdajo soglasja k pogodbi sklenjeni med Univerzo kralja Aleksandra I. v Ljubljani in Higijenskim zavodom o odstopu zemljišča. Glavna kontrola kraljevine Jugoslavije je 17. februarja 1941 soglašala s pogodbo in tako je bil za Univerzo postopek pravnomočno zaključen.³⁸ Zadnji predvojni podatki o Akademski menzi se nahajajo v Zapisniku redne seje univerzitetne uprave, ki je bila 10. julija 1941. Rektor je poročal, da je rektorat telefonsko prijavil Visokemu Komisariatu (tehn. oddelek), da je treba pri kreditih, ki jih bo dala na razpolago italijanska vlada predvideti tudi potrebne vsote za dokup zemljišča za zgradbi Prirodoslovnega instituta in Akademске menze ter za odkup paviljona v katerem je nameščen rudarski inštitut.³⁹ Na seji univerzitetnega senata 25. novembra 1947 je bilo sklenjeno, da se denar predvojne hranilne knjižice dravske banovine na ime "Rektorat univerze, akademska menza" (Din 2.642) izroči glavnemu odboru LŠM (Ljudska študentska mladina) za akademsko menzo.⁴⁰

S temi podatki se zaključuje tudi obravnava poskusa ustanovitve predvojne univerzitetne akademske menze. Pod skupino univerzitetni zdravstveni fond oz. študentski zdravstveni sklad sta le dve škatli z naslovom Akademске menze, ki segata do leta 1940/41. Univerzitetni zdravstveni fond je obstajal med obema vojnoma in je deloval po principu samopomoči. Podpirali so ga tudi nekateri ljubljanski zdravniki, ki so študentom z nakaznico zdravstvenega fonda računali znatno manj. Pod okupacijo je fond deloval kot Vseučiliška pomoč. Po vojni je fond prevzel posle Vseučiliške pomoči in jih zelo razširil. Leta 1946 je bil sprejet nov pravilnik in fond je tudi ustanovil lastno ambulanto. Poleg tega je fond ustanavljal še okrevališča za študente (v Puli, na Visokem, v Bovcu, v Šent Pavlu, na Selah itd.) Vsa po vrsti so bila kmalu ukinjena. Od vsega je ostal le študentski tabor Ankarin in nedograjen dom na Mežakli. V okviru obstoječega gradiva pa je zelo malo podatkov o sami menzi, saj ta fond vsebuje tudi splošno gradivo že prej omenjenega univerzitetnega zdravstvenega fonda. V univerzitetnem arhivu študentskega fonda, ki bi obravnaval to tematiko, sploh ni, tako da jo je mogoče zasledovati le v arhivu rektorata in delno kuratorija. Ta je začel delovati z letom 1952 in se je predvsem

ukvarjal z materialnim položajem študentov: z razdeljevanjem dotacij, subvencij za hrano, z investicijsko politiko, s sprejemanjem študentov v študentske domove. Imel je tudi splošno kontrolo nad poslovanjem objektov študentskega standarda. Deloval je do 60-ih let, ko je izgubil nekaj kompetenc z osamosvojitvijo študentskih domov kot zavodov in ko se je z novim statutom Univerze preimenoval v Komisijo univerzitetnega sveta za materialna vprašanja študentov. Ena izmed njegovih prvih akcij je bila Spomenica o problemu prehrane visokošolcev iz leta 1953. V okviru omenjenega gradiva pa skoraj ni podatkov o tej problematiki. Pri raziskavi nam zato kot pomagalo služijo še prispevki iz takratnega študentskega in drugega časopisja.

ZUSAMMENFASSUNG

Versuch der Gründung einer Universitätsmensa in Ljubljana

Das Problem der Studentenverköstigung war im Königreich Jugoslawien sehr akut, konnte man doch aus Geldmangel keine größere Studentenmensa gründen. Vor dem Zweiten Weltkrieg bzw. in den 30er Jahren des 20. Jahrhunderts existierten in Ljubljana mehrere Studentenwohnheime und Mensen (Hochschülerinnenheim, Akademisches Kollegium, Volksküche, Arbeiterkammer in der Miklošičeva ulica, Eisenbahnermensa in der Pražakova ulica, Arbeiterküche beim Kreisamt für die Arbeiterversicherung, Arbeiterheim, Schülerküche "Domovina" u.a.). Dabei handelte es sich nicht nur um akademische Einrichtungen, sondern auch um Institutionen in privater Hand. Beinahe alle waren von den damaligen politischen Parteien gegründet worden. Aus diesem Grunde trug man sich lange Zeit mit dem Gedanken, eine zentrale staatliche akademische Mensa zu gründen. Das Rektorat faßte den Beschluß, sie gemeinsam mit den akademischen Fachvereinen zu gründen. Ihre Gründung unterstützte auch der *Akademische Unterstützungsverein* (Akademsko podporno društvo), war doch im Vereinsstatut vorgesehen, sie als eine Sektion des Vereins zu gründen.

Finanzielle Mittel wurden vom *Bildungsministerium* (Ministrstvo prosvete) im Sinne des Art 31., Pt. 4 des *Gesetzes über den Gesundheitsschutz der Schüler* (Zakon o zdravstveni zaščiti učencev) gesichert. Von der *Nationalbank des Königreichs Jugoslawien* (Narodna banka Kralje-

³⁸ ZAMU, Dopis rektorata Državnemu higijenskem zavodu z dne 28. februar 1941.

³⁹ ZAMU, Zapisnik redne seje univerzitetne uprave dne 10. julija 1941. Zapisnik je bil soglasno odobren na seji univerzitetne uprave dne 12. decembra 1941.

⁴⁰ Zdravstveni fond na Univerzi v Ljubljani je bil po vojni samostojno telo v sklopu Ljudske študentske mladine na Univerzi, ki mu je bila poverjena skrb za zdravstveno zaščito in vzgojo. Ustanovil ga je Sekretariat Ljudske Študentske Mladine jeseni leta 1945.

vine Jugoslavije) wurde ein Zuschuß in der Höhe von 11.000,00 Din als Spende beigesteuert.

Zunächst suchte man vergeblich nach einem geeigneten alten Haus im Süden der Stadt. Dann erwarb die Universität einen Baugrund im Stadtteil Mirje an der Aškerčeva cesta, ein Besitz der *Hygieneanstalt* (Higijenski zavod) und des *Deutschordens* (Križevniški red) in Ljubljana. Am 25. September 1940 wurde der Kaufvertrag abgeschlossen zwischen der Universität und der *Hygieneanstalt*, einen Monat später auch mit dem *Deutschorden*. Die Angaben in den Quellen, in denen die *Hauptkontrolle* (Glavna kontrola) des Königreichs Jugoslawien ihre Zustimmung zu diesem Vertrag gab (wodurch das Verfahren für die Universität rechtskräftig wurde), sind mit Beginn des Jahres 1941 datiert.

Die Planskizze wurde von der *Technischen Abteilung* (Tehniški odsek) der *Königlichen Bauschaftsverwaltung* (Kraljeva banska uprava) erstellt. Für die Mensa war eine Kapazität von 500 bis 600 Hörern und Hörerinnen vorgesehen, die dort umsonst bzw. zu ermäßigten Preisen verköstigt werden sollten. Das Projekt wurde leider nicht realisiert.

Die letzten Angaben beziehen sich auf einen Antrag des Rektorats der Universität an das *Hohe Kommissariat* (Visoki komisariat) – *Technische Abteilung* (Tehnični oddelek), daß bei den Krediten von der italienischen Regierung auch eine Summe vorgesehen werden sollte, die für den zusätzlichen Ankauf des Grundstücks für die Gebäude eines *Naturwissenschaftlichen Instituts* (Prirodoslovni inštitut) und einer *Akademischen Mensa* (Akadem-ska menza) benötigt wurde sowie für den Ankauf des Pavillons, in dem das *Institut für Montanistik* (Rudarski inštitut) untergebracht war.

Nach dem Zweiten Weltkrieg wurde das Geld, das auf ein Sparkonto der *Sparkasse der Draubanschaft* (Hranilnica dravske banovine) zugunsten des "Rektorats, akademische Mensa" überwiesen worden war, laut Beschluß der Universitätssenate auf den Hauptausschuß der *Studentischen Jugend des Volkes* (Ljudska študentska mladina) umgebucht, was aus dem Protokoll einer außerordentlichen Sitzung des Universitätssenate vom 25. November 1947 hervorgeht.

VIRILI IN TERATURA

- Akademski glas (Ljubljana) 12. februar 1935.
 Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani (ZAMU), IV/193.
 ZAMU, Zapisnik univerzitetnega sveta Univerze kralja Aleksandra I. v Ljubljani 23. 6. 1939.
 Zapisnik univerzitetnega senata z dne 5. 5. 1939.
 Zapisnik redne seje univerzitetnega senata, Poročilo prorektorja 25. 9. 1937.
 Dopis rektorata Državnemu higienskemu zavodu 28. 2. 1941.
 Zapisnik redne seje univerzitetne uprave 10. 7. 1941.
 Kremenšek, S. (1972): Slovensko študentsko gibanje 1919–41. Ljubljana.
 Univerza v Ljubljani in 40 let Komunistične partije Slovenije. Ljubljana 1977.

izvirno znanstveno delo

UDK 949.712:324
342.8(497.4 Kranj)"1933/1936"
prejeto: 1. 3. 1999

Barbara Pešak Mikec

prof. zgodovine in sociologije, arhivistka
Zgodovinski arhiv Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Mestni trg 27

Občinske volitve v kranjskem srezu 1933 in 1936

IZVLEČEK

Prispevek podrobno opisuje razmere v kranjskem srezu v času občinskih volitev v letih 1933 in 1936. V samo treh letih, ki so minila med enimi in drugimi, so se politične razmere popolnoma spremenile. V letu 1933 je na političnem prizorišču dominirala režimska Jugoslovanska nacionalna stranka in z njo slovenski liberalci, medtem, ko so bili klerikalci v opoziciji. Režimci so jih skušali politično onemogočiti na različne načine. Rezultati volitev so bili temu primerni – večino županov v občinah in članov občinskih odborov, je dobila režimska stranka. V letu 1936 so se razmere obrnile. Na oblast so skupaj z novo stranko Jugoslovansko radikalno zajednico, prišli ljudje, ki so bili prej v opoziciji, dobili pa so tudi večino županskih mest in mest v občinskih odborih.

SUMMARY

MUNICIPAL ELECTIONS IN THE CARNIOLIAN DISTRICT IN 1933 AND 1936

The contribution describes in detail the circumstances in the Carniolian district at the time of municipal elections in the years 1933 and 1936. In only three years between one and the others the political circumstances altered completely. In 1933 a regime party Jugoslovanska nacionalna stranka (Yugoslav National Party) dominated the political scene and with it the Slovene liberals while the clericals were in opposition. The regime people tried in various ways to disable them. The results of the elections were relevant to the situation – the majority of mayors in communities and members of communal boards were members of the regime party. In 1936 the circumstances turned. Together with the new party Jugoslovanska radikalna zajednica (Yugoslav Radical Party) the people who were before in opposition came to power and they won the majority of mayor positions and those in communal boards.

Ključne besede: JNS, klerikalci, JRZ

V času prvih občinskih volitev v 30-tih letih, je na političnem prizorišču Kraljevine Jugoslavije, dominirala Jugoslovanska nacionalna stranka – JNS. Sestavljena je bila v glavnem iz kraljevih privržencev, njeni člani pa so bili tudi slovenski liberalci. Klerikalci s Korošcem na čelu, so izstopili iz vlade že leta 1930 in ostali v opoziciji.

Priprave na občinske volitve 1933

Občinske volitve so bile tega leta v Dravski banovini razpisane na nedeljo, 15. oktobra. Prava volilna kampanja, kot bi rekli danes, se je z vso silovitostjo začela že neke v začetku septembra,

najprej z objavljanim koristnih napotkov in informacij, kasneje tudi z bolj agresivnimi navodili volilcem. To so bili takrat moški, ki so dopolnili 21. leto starosti in so bili najmanj šest mesecev nastanjeni v dotični občini. Niso pa smeli biti:

- obsojeni na ječo ali zapor, daljši od leta dni (če so kazni še prestajali)
- obsojeni na izgubo častnih pravic (dokler je trajala omenjena kazen)
- v stečaju (konkurzu)
- pod skrbstvom (kuratelo)
- brez volilne pravice, če so jo izgubili z razsodbo zaradi volilnih kaznivih dejanj.¹

¹ Slovenec 8. september 1933, str. 2 in Zakon o volilnih

Kandidatne liste so morale biti označene z imenom in priimkom nosilca liste, ki je bil hkrati kandidat za župana, za njim pa so bili po vrsti naštet vsi kandidati za občinske odbornike. Listo je moralo podpisati v občinah z več kot 4000 prebivalci, kamor je spadala tudi občina Kranj, 60 predlagateljev, ki pa niso smeli biti hkrati tudi kandidati. Predlagatelji in kandidati so morali biti vpisani v stalni volilni imenik dotične občine. Vsak volilni upravičenec je smel podpisati samo eno kandidatno listo. Pismeni predlagatelji so se podpisali sami, nepismene pa je podpisala pooblaščen oseba, kar sta morala na listi potrditi dva pismena volilca kot prič.²

Kandidature za župana ali občinskega odbornika ni mogel prijaviti kdorkoli. Izrecno je bilo prepovedano na ta mesta kandidirati:

- občinskim uslužbencem, dokler so bili v aktivni službi
- uradnikom tistih ustanov, ki so neposredno nadzorovale občino
- tistim, ki so bili z občino v pravdah, dokler se te niso končale
- občinskim dobaviteljem, podjetnikom, ki so delali na občinskih delih in zakupnikom občinske lastnine in dohodkov
- tistim, ki so morali položiti račun o upravljanju občinske lastnine, občinskega zavoda ali dela, ki jim ga je zaupala občina, pa tega še niso storili
- tistim, ki niso brez upravičenega razloga sprejeli odborniških dolžnosti ob zadnjih volitvah
- tistim, ki so stalno uživali podporo ali pa so bili vzdrževani iz občinskih ali drugih javnih sredstev, razen državnih
- in končno tistim, ki so bili s predsednikom (županom) ali člani občinske uprave v krvnem sorodstvu do vštetega četrtega kolena ali v svaštvu do vštetega drugega kolena.³

Časniki so bralcem med drugim razlagali tudi, kakšne so naloge volilnega odbora in kdo je smel biti njegov član. Odbor naj bi bil odgovoren zato, da so se volitve vršile zakonito, člani volilnega odbora pa so se morali vzdržati vsakega vplivanja na volilce. Sam predsednik volilnega odbora je bil odgovoren za to, da sta se pri glasovanju vzdrževala red in zakonitost. Če je bilo potrebno, je smel zahtevati pomoč od občinskega ali državnega oblastva, ki se je moralo njegovi zahtevi odzvati.

Predstavniki kandidatnih list pri občinskih volitvah niso smeli biti člani volilnega odbora. Lahko so bili navzoči v volilni sobi, niso pa smeli sedeti skupaj z volilnim odborom. Smeli so izraziti svoje pripombe k volilnemu postopku, ki so se na njihovo zahtevo morale zabeležiti v zapisniku. Volilni odbor je moral voditi splošni in posebni seznam glasovalcev. V splošni seznam so vpisali vse volilce, ki so se priglasili k volitvam, v posebni seznam pa tiste, ki so glasovali za posamezno listo.⁴ Namen teh seznamov je bila medsebojna in dokončna kontrola.

Tako kot po drugih občinah, so tudi v občini Kranj vladni uslužbenci skušali poskrbeti, da bi volitve tekale točno po predpisanem redu. Najprej je bilo treba poskrbeti za nemoten potek samih volitev, brez večjih izgrediv. Volišča, na katerih so pričakovali ostre volilne boje in hkrati tudi mogoče izgrede, so zavarovali s patrolami, sestavljenimi iz žandarjev in članov finančne kontrole. Poskrbeti so morali tudi, da bi v hujšem primeru imeli na razpolago primerno rezervo. Zato so bili vsi oddelki finančne kontrole za 14. in 15. oktober dani na razpolago žandarmeriji. Sama žandarmerija pa je prejela okrepitve iz Savske banovine.⁵

V navodilih občanom so poudarjali, da ne sme nihče stopiti na volišče z orožjem ali "za boj sposobnim orodjem". To je veljalo tudi za javne uslužbence, ki so nosili orožje po službenih predpisih. Opozarjali so obenem tudi na stroge kazni, ki bi doletele vsakega, ki bi:

- z nasiljem ali grožnjami odvrčal volilce od glasovanja
- obljubljal ali dajal volilcem darila, ali jim ponujal službo, da bi jih odvrnil od glasovanja ali na tak način zavedel, da bi volili za določeno kandidatno listo
- dal sredstva ali pomagal, da se izvrši eno od prej naštetih dejanj
- na volišču zaradi agitiranja raznašal neresnične vesti ali razširjal slike ali letake in druga sredstva za agitacijo
- z vpitjem ali grožnjami oviral volilni odbor ali volilce pri njihovem delu, razžalil ali dejansko napadel odbor, se pri glasovanju nedostojno vedel ali pa po glasovanju kljub opominu predsednika volilnega odbora ne odšel z dvorišča
- namenoma pokvaril, uničil ali odnesel kako volilno listino ali katerikoli predmet, ki služi za volitve, spremenil število glasov oddanih za posamezne liste, ali eno od teh dejanj samo po-

imenikih, Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine 54/1931.

² Jutro 13. september 1933, str. 5-6 in Uredba o sestavi kandidatnih list, o sestavi in poslovanju volilnih odborov in o glasovalnem postopku pri volitvah občinskih odborov v Dravski banovini, Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine 73/1933.

³ Jutro 15. oktober 1933, str. 2 in Zakon o občinah, Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine 35/1933.

⁴ Ibid. in Uredba o sestavi kandidatnih list, o sestavi in poslovanju volilnih odborov in o glasovalnem postopku pri volitvah občinskih odborov v Dravski banovini, Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine 73/1933.

⁵ ARS, Kraljevska banska uprava Dravske banovine v Ljubljani, leto 1933, fasc. 7-3.

skusil storiti

- glasoval več kot enkrat ali namesto drugega ali pod drugim imenom
- na dan pred volitvami, na dan volitev ali dan po volitvah točil ali kakorkoli dajal alkoholne pijače!

Kot volišče je v prvi vrsti prišlo v poštev poslopje občinskega urada, če pa tega ni bilo ali pa so bili njegovi prostori neprimerni, se je za volišče določilo šolsko poslopje ali kakšen drug primeren prostor. Volišče pa nikakor ni smelo biti v zgradbi namenjeni bogoslužju in ne v gostilni.⁶

Točno je bil določen tudi red na samem volišču. V sobo, kjer se je glasovalo, so se volilci spuščali po eden ali več, toda nikoli več kot pet naenkrat. Vsak volilec je moral, ko je vstopil v volilno sobo, preden je glasoval, povedati glasno, da so ga slišali vsi člani volilnega odbora, ime, priimek in poklic, v občinah z več volišči pa tudi svoje stanovanje. Če volilca ni poznal nihče iz volilnega odbora, ga je predsednik odbora moral vprašati, ali je res tisti, za katerega se je predstavil in ga opozoril na sankcije, če bi bilo ugotovljeno, da je glasoval pod tujim imenom. Če je volilec potrdil, da je res tisti, za katerega se je predstavil, so morali člani o njem sestaviti zapisnik, ki je vseboval vse njegove podatke od višine, barve las, oči, do oblike obraza. Če tak neznan volilec nato odboru ni predložil dokazil, da je res ta, za katerega se izdaja, ga odbor ni smel spustiti h glasovanju in če se je v volilnem odboru pojavil samo dvom o volilčevi identiteti, se je moral z večino odločiti ali naj ga spusti h glasovanju ali ne.⁷

Vsak volilec je moral za listo glasovati s tem, da je glasno imenoval nosilca kandidatne liste, za katero je hotel glasovati. Ko je volilec tako oddal svoj glas, je moral oditi z volišča. Za volišče se je smatralo celotno poslopje v katerem se je glasovalo in njegovo dvorišče.⁸

Cenzura v javnih občinah

V Dravski banovini so bile za občinske volitve leta 1933 volilcem na razpolago tri različne volilne liste in sicer lista JNS, kompromisna lista med člani in nečlani JNS, ter opozicijska lista. To zadnjo so imenovali tudi punktaška lista, saj so jo v večini sestavljali člani bivše Slovenske ljudske stranke. Prav tako kot drugi dve kandidatki na volitvah, se je tudi opozicija spustila v volilni boj, ki pa je bil prav povsod preganjan. V časopisih, ki so bili

močno cenzurirani, so se pojavljali samo članki v podporo režimski stranki, medtem, ko so po opozicionalcih navadno "pljuvali". Ti zadnji na noben način niso smeli agitirati za svoje kandidate v javnih občinah, niti niso smeli sklicevati volilnih shodov. Med drugim je Jutro 3. oktobra pod naslovom "Odpor proti punktaškemu terorju" objavilo tudi poročilo, "da so punktaši povsod razvili silen teror, v katerem zlorabljajo nebesa in peklo ter uporabljajo tudi surova nasilstva". Kakšna so ta "surova nasilstva" ni pojasnilo.

S približevanjem datuma volitev je bilo prepričevanje ljudi, naj volijo predstavnike JNS, vedno bolj vztrajno. Prisotno je bilo prav v vsaki novi številki časopisa in podprto z najrazličnejšimi argumenti. Od njih so zahtevali, naj gredo za vsako ceno na volišča in volijo eno in edino pravo listo, to je listo JNS. Še na sam dan volitev je Jutro objavilo tale poziv:

VOLILEC! DRŽAVLJAN!

Ko dobiš v roke današnjo številko, boš najbrž že izvršil svojo nacionalno dolžnost s tem, da si na volišču oddal svoj glas nacionalni kandidatni listi v svoji občini. Ako morda tega še nisi storil, potem ne odlagaj kar nič več, marveč pojdi volit takoj!

Voliti moraš tudi, ako je morda v tvoji občini samo ena kandidatna lista. Tudi v tem primeru je dragocen vsak glas, ker je treba pokazati, da postavljena kandidatna lista res odgovarja volji občanov. Številna udeležba tudi po teh občinah naj bo manifestacija za narodno slogo in nacionalno misel!

Ako pa si sam že volil, s tem Tvoje delo še ni končano. Za dalekosežno odločitev gre danes. Zato gre, da bo zmaga nacionalne in državne misli kar največja in najlepša. Tako popolna mora biti, da ne bomo nikdar več imeli posla z razdiralno punktaško politiko, ki nas ovira, da bi mogli vse sile posvetiti izboljšanju gospodarskih in socialnih razmer.

Zato je potreben glas prav slehernega volilca, ki se da pridobiti za nacionalno stvar. In zato poižvedi, ali so vsi Tvoji znanci in sosedje že volili. Za kogar izveš da še ni, pojdi k njemu in poskrbi, da bo gotovo šel volit nacionalno listo. Vsak glas je dragocen, pa četudi je v občini morda več tisoč volilcev.

Punktaški hujskači bodo mogoče v noči in danes raztrosili še vse mogoče izmišljotine, da bi zbegali ljudi. Tudi v tem primeru je tvoja dolžnost povsod in vsem povedati, da je vse laž, kar so si punktaši izmislili. Ničesar takega, kar bi vplivalo na volitve, se ni zgodilo ne včeraj, ne v noči. Nobena nova navodila niso bila izdana za volilce. Navodilo je slej ko prej samo eno:

VOLITE VSI NACIONALNO LISTO! VOLITE BREZPOGOJNO IN ZA VSAKO CENO!⁹

⁶ Jutro 15. oktober 1933, str. 2 in Uredba o sestavi kandidatnih list, o sestavi in poslovanju volilnih odborov in o glasovalnem postopku pri volitvah občinskih odborov v Dravski banovini, Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine 73/1933.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

⁹ Jutro 15. oktober 1933

ma: Kranj

Kranjski

Kandidatna lista

za volitve občinskega odnosa na dan 15. oktobra 1933.

Rodbinsko in rojstno ime	Poklic	Uveličanje	hiš. št.	Red. št.	Rodbinsko in rojstno ime	Poklic	Uveličanje	hiš. št.
k a n d i d a t a					n a m e s t n i k a			
Pirc Ciril	trgovec	Kranj K.p.	27	1.	Farnuš Ivan	čevljar	Kranj K.p.	92
Mazur Maximilijan	posesnik	Kranj K.p.	112	2.	Vertovšek Alojzij	sluga v b.	Kranj K.p.	51
Poljak Josip	vojvoda	Kranj K.p.	89	3.	Adamič Zvonko	trgovski	Kranj K.p.	45
Berjak Franc	posesnik	Kranj K.p.	190	4.	Potočnik Albert	delavec	Kranj K.p.	10
Peterlin Miro	hokler	Kranj K.p.	14	5.	Jansa Franc	trgovec	Kranj K.p.	115
Gros Oswald	inženir	Kranj K.p.	52	6.	Košar Edvard	čevljar	Kranj K.p.	68
Mežnik Ignac	ključavn.	Kranj K.p.	165	7.	Kristan Peter	čevljar	Kranj K.p.	17
Ert Franc	posesnik	Kranj-Cor. Sava	16	8.	Hönigsmann Josip	kancelist	Kranj K.p.	...
Jereb Mihovil	tovarn.	Kranj K.p.	70	9.	Jenuk Franc	mesar	Kranj K.p.	34
Košnik Ivan	gimnaz.	Kranj K.p.	183	10.	Puhar Leopold	posesnik	Kranj K.p.	81
Engelman Janko	posesnik	Kranj K.p.	26	11.	Ruce Ludovik	brz. mojst.	Kranj K.p.	91
Prah Adolf	tovarnar	Kranj K.p.	124	12.	Pernuš Josip	mesar	Kranj K.p.	80
Dolar dr. Simon	gimnaz.	Kranj K.p.	145	13.	Vetrčar Josip	zast. urad.	Kranj K.p.	33
Rebolj Lovro	posesnik	Kranj K.p.	38	14.	Gradišar Ignac	čevljar	Kranj K.p.	49
Kern Adolf	tovarnar	Kranj K.p.	44	15.	Ažman Karl ml.	mizarjski	Kranj K.p.	37
Colnar Otmar	re. obr.	Kranj K.p.	158	16.	Indihar Franc	priv. urad.	Kranj K.p.	51
Šušter Stanislav	učitelj	Kranj K.p.	30	17.	Pilant Andrej	delavec	Kranj K.p.	11
Poranta Josip	prometnik	Kranj-Cor. Sava	42	18.	Pleninišek Anton	okrajni	Kranj K.p.	124
Jakoffič Ciril	as. urad.	Kranj K.p.	66	19.	Vajt Jelko	brivec	Kranj K.p.	115
Rejfer Jožef	delovodja	Kranj K.p.	3	20.	Plut Štefan st.	zast. urad.	Kranj K.p.	51
Letončič Franc	od. kancl.	Priskovo	...	21.	Kapušin Jožef st.	posesnik	Kranj K.p.	133
Novak Josip	krojač	Kranj K.p.	170	22.	Lasič Franc	učitelj	Kranj K.p.	...
Puhar Gasper	okladničnik	Kranj K.p.	161	23.	Grčman Ivan	žal. čuvaj	Kranj K.p.	3
Horvat Josip	arkostavoc	Kranj K.p.	45	24.	Holchaker Franc	dentist	Kranj K.p.	17
				25.				
				26.				
				27.				
				28.				
				29.				
				30.				
				31.				
				32.				
				33.				
				34.				
				35.				
				36.				

V ... due ... 1933

Kandidatna lista Jugoslovanske nacionalne stranke za občinske volitve 15. oktobra 1933 v občini Kranj, z nosilcem Cirilom Pircem (ZAL, Občina Kranj).

Občina: KRANJ

XXIV.

Srez: KRANJSKI

Kandidatna lista

za volitve občinskega odbora na dan 15. oktobra 1933.

Tek. št.	Rodbinsko in rojstno ime	Poklic	Izvaliče	Št. št.	Tek. št.	Rodbinsko in rojstno ime	Poklic	Izvaliče
k a n d i d a t a					n a m e s t n i k a			
1.	Toussaint la France	industrijalec	Kranj	2.	1.	Majdic Franc	trgovac	Kranj
2.	Boček Jakob	tovarnik	Kranj	169	2.	Černi Franc	trgovac	Kranj
3.	Kurmer Fran	posrednik	Kranj	21	3.	Kotliharj Anton	trgovac	Kranj
4.	Jegerić Rudolf	kmet	Kranj	51	4.	Bočić Anton	trgovac	Kranj
5.	Peterlin Koro	kmet	Kranj	14	5.	Blagov Franc	kmet	Kranj
6.	Lavnik Fran	trgovac	Kranj	192	6.	Poljanec Koro	trgovac	Kranj
7.	Bidenec Anton	trgovac	Kranj	118	7.	Čolak Franc	trgovac	Kranj
8.	Andrić Ignac	trgovac	Kranj	21	8.	Boček Gustl	trgovac	Kranj
9.	Bajt Fran	posrednik	Kranj	121	9.	Šifcar Franc	trgovac	Kranj
10.	Šink Franc	medik	Kranj	107	10.	Blavnik Franc	trgovac	Kranj
11.	Kočerš Koloman	posrednik	Kranj	119	11.	Kranj Franc	trgovac	Kranj
12.	Leonard Lepič	posrednik	Kranj	50	12.	Pernar Andrej	trgovac	Kranj
13.	Kobal Peter	posrednik	Kranj		13.	Čuček Andrej	posrednik	Kranj
14.	Kapner Alojz	trgovac	Kranj	14	14.	Karjanc Janko	posrednik	Kranj
15.	Škofec Jož	trgovac	Kranj	129	15.	Čiček Franc	posrednik	Kranj
16.	Špenko Jož	trgovac	Kranj	93	16.	Čiček Karol	posrednik	Kranj
17.	Šimčič Fran	trgovac	Kranj	76	17.	Čiček Franc	posrednik	Kranj
18.	Korac Fran	posrednik	Kranj	40	18.	Korac Karol	posrednik	Kranj
19.	Korac Janko	trgovac	Kranj	145	19.	Čiček Franc	posrednik	Kranj
20.	Korac Matjaž	trgovac	Kranj	113	20.	Čiček Franc	posrednik	Kranj
21.	Čiček Fran	trgovac	Kranj	164	21.	Čiček Franc	posrednik	Kranj
22.	Čiček Franc	trgovac	Kranj	29	22.	Čiček Franc	posrednik	Kranj
23.	Korac Jož	trgovac	Kranj	45	23.	Korac Karol	posrednik	Kranj
24.	Korac Rudolf	posrednik	Kranj	36	24.	Korac Franc	posrednik	Kranj
25.					25.			
26.					26.			
27.					27.			
28.					28.			
29.					29.			
30.					30.			
31.					31.			
32.					32.			
33.					33.			
34.					34.			
35.					35.			
36.					36.			

Kandidatna lista za občinske volitve v občini Kranj, 15. oktobra 1933, nosilec dr. Franc Šemrov
(ZAL, Občina Kranj).

Volilci v kranjskem srezu (okraju)

Celoten kranjski srez je v času teh volitev obsegal 15 občin (poleg kranjske, še občine Smlednik–Trboje, Predoslje, Tržič, Stražišče, Cerklje, Šenčur, Križe, Preddivor, Naklo, Kovor, Sv. Jošt, Sv. Katarina, Jezersko in Sv. Ana). Po številu prebivalstva in tudi po številu volilcev je bila najmočnejša občina Kranj, ki je imela v tistem času 4191 prebivalcev, od tega jih je 916 imelo volilno pravico. Najmanj prebivalcev in tudi volilcev pa je imela občina Sv. Ana, ki je imela vsega skupaj 596 prebivalcev in od tega 151 z volilno pravico. Celoten kranjski srez je imel 36486 prebivalcev, od katerih jih je imelo volilno pravico 9181, sestavljenih pa je bilo točno 30 kandidatnih list. Samo eno listo je imela občina Sv. Katarina, po tri pa občina Cerklje. Vse ostale občine so imele po dve listi in sicer sta bili običajno listi pristašev JNS in opozicijska lista, ni pa to bil pogoj. Vsaka lista je imela svojega "nosilca liste", po katerem se je tudi imenovala in ta je bil hkrati tudi kandidat za župana.¹⁰

Volitve v občini Kranj

V občini Kranj sta bili sestavljeni dve listi. Nosilec prve je bil dolgoletni kranjski župan Ciril Pirc, nosilec druge pa industrialec dr. Franc Šemrov. Prva je bila uradno potrjena od sodišča, poleg tega pa jo je glavni odbor JNS z Nikolo Uzunovičem na čelu proglasil za "službeno listo Jugoslovanske nacionalne stranke za mesto Kranj". Druga, kakor je bilo zapisano 10. oktobra v Slovenskem narodu v članku pod naslovom "V Kranju samo ena uradna lista", pa je bila potrjena "le" od sodišča.

Kranj v luči predvolilne mrzlice

Tudi v Kranju so se tako kot po celi Dravski banovini vrstili volilni shodi in sestanki, kjer so razpravljali o bližajočih se občinskih volitvah. O dogajanju v mestu je časopisje redno poročalo. Slovenski narod je tako že 22. septembra pisal o enem od predvolilnih shodov pod vodstvom gimnazijskega profesorja in ravnatelja Ivana Košnika, predsednika "akcijskega odbora državnega uradništva za bližnje občinske volitve", ki se je odvijal 20. septembra v salonu hotela Jelen. Tja so bili vabljeni vsi državni nameščenci in uradniki in od vseh prisotnih jih je kar 200 imelo volilno pravico v Kranju. Na tem shodu je ravnatelj Košnik poudaril, da se mora tudi uradništvo potruditi, da bo dobilo čim močnejše zastopstvo v občinski

upravi, kar naj bi doseglo s tem, da bi se pridružilo listi župana Cirila Pirca. Na tej listi je bilo obljubljeno predstavnikom uradništva šest do sedem odborniških mest.¹¹

Od začetka oktobra naprej se je tudi v Kranju začela ogorčena volilna borba. Skoraj v vseh gostilnah – in teh je bilo v Kranju veliko – so se dan za dnem vrstili volilni shodi, tako JNS z nosilcem županom Cirilom Pircem, kakor tudi shodi pristašev dr. Šemrova. Seveda so se tudi opozicionalci zbirali ob gostilniških omizjih, vendar so njihovi sestanki morali ostati skriti pod krinko "prijateljskega druženja".

Časopis Slovenski narod je 13. oktobra poročal, da sta se prejšnji dan v Kranju odvijala dva shoda skoraj hkrati. V hotelu Jelen so imeli shod člani in pristaši liste z nosilcem dr. Šemrovom, v dvorani Narodnega doma pa pristaši liste župana Pirca. Shod v Narodnem domu je bil večji in bolj odmeven, saj je poleg župana Pirca na njem govoril tudi minister dr. Albert Kramer. Da je bil obisk shoda v Narodnem domu res zelo množičen, nam poroča tale zapis:

"... od pol enaindvajsete ure dalje je pritiskala vedno večja množica volilcev in kmalu je bila obširna dvorana polna, pa še galerija in mnogo jih je moralo ostati kar na stopnišču..."

Sestanek je otvoril gimnazijski ravnatelj Košnik in predal besedo županu Pircu, ki je natančno opisal razvoj in modernizacijo Kranja pod njegovim županovanjem in nadaljeval:

"... ko boste prihodnjo nedeljo stopili na volišče, vam bo izbirati med dvema listama: eno je potrdil glavni odbor JNS kot uradno po soglasnem sklepu seje naše krajevne organizacije, drugo pa je potrdilo sodišče kot vsako drugo. Za nacionaliste izbira ne bo težka. Sklep stranke je obvezen za vse njene člane. Že 40 let obstaja napredna stranka v Kranju in Kranj slovi po svoji nacionalni samozavesti po vsi Jugoslaviji. Pokažite v nedeljo, da je Kranj še vedno nepremagljiva nacionalna in napredna trdnjava..."

Tudi minister Kramer, ki je nastopil za županom Pircem, je imel podoben govor. Iz njega bi navedla samo najzanimivejši del:

"... v kranjskem srezu so razmere od nekdaj jako težavne. Naši napredni poslanci so tu vedno vršili z občudovanja vredno požrtvovalnostjo svojo dolžnost in za ves srez je bil Kranj osrednje ognjišče nacionalne misli. Tu je vladal mir, od tu je bilo čutiti le eno enotno voljo, eno solidarnost kranjskega meščanstva od delavca do ne vem kakšnega gospoda, ki je dajala našim političnim delavcem zgled po vsi deželi. In zato z vsemi nacionalnimi delavci bolešno občutim, da je v

¹⁰ ARS, Kraljevska banska uprava Dravske banovine v Ljubljani, leto 1933, fasc. 7–3.

¹¹ Slovenski narod 22. september 1933, str. 2.

dobi, ko je treba postaviti enotno disciplinirano armado, ko bi Kranj moral dati zgled ostalim delom sreza, da je nastal notranji konflikt, da se je poleg liste naše stranke kateri na čelu stoji vsezaslužni g. župan Ciril Pirca, postavila še druga. Ali je bila temu povod nezadovoljnost z dosedanjim občinskim gospodarstvom ali nezadovoljnost z dosedanjim županom?...¹²

Minister dr. Albert Kramer (ZAL, fototeka).

Potek volitev v Kranju

Volilna borba v Kranju, je bila po poročanju časopisa Jutro taka, kakršne niso pomnili niti najstarejši volilci. Nasprotniki župana Pirca, so napeli vse sile, da bi se polastili občine in ga na volitvah premagali. Volilcem so pošiljali brzojavke, pisma in razne propagandne letake. Zagovorniki župana Pirca pa so na dan volitev, že zgodaj zjutraj prelepili vsa poslopja v Kranju s kričečimi letaki, ki so jih nekateri trgovci razobesili tudi v svojih izložbah in so ljudi prepričevali v pravilno odločitev, če bodo volili njegovo listo.¹³

V nedeljo, 15. oktobra, so volilce začeli spuščati

na volišče v Mestni hiši ob 8. zjutraj. Spuščali so jih največ po pet naenkrat in sicer po vrstnem redu, kot so stopili v sobo. Predsednik volilnega odbora je ves čas glasovanja vsakemu volilcu pokazal obe kandidatni listi, nepisanim pa je, če so zahtevali, prebral imena vseh nosilcev list. Nato so vsakega kandidata vpisali najprej v splošni seznam volilcev, kamor so vpisali po imenu in priimku vse, ki so prišli volit, nato pa še v poseben seznam volilcev tiste, ki so volili župana Pirca, in v drug seznam volilcev tiste, ki so volili dr. Šemrova.¹⁴

Lista župana Pirca je že od prvih volilnih ur imela večino, ki je znašala okrog 70 glasov. Le okoli 13. ure, naj bi se ta večina zmanjšala na 33 glasov, "ker so poslali pristaši Šemrovove liste zadnjo rezervo v ogenj". Kmalu po tretji uri pa je imela Pirčeva lista zopet nad 50 glasov večine. Glasovanje je tako trajalo neprekinjeno do 18. ure, takrat pa so zaprli volišče in prešteli oddane glasove. Vseh skupaj je bilo 845. Od teh jih je glasovalo za listo župana Pirca 479 in za listo dr. Šemrova 366.¹⁵

Ves dan so se na glavnem trgu pred voliščem zbirali ljudje, ki so z napetostjo sledili volilnemu boju. Proti večeru pa se je tu zbrala ogromna množica, ki je ob razglasitvi končnega izida priredila ponovno izvoljenemu županu Pircu navdušene ovacije. Množica je nato v mogočnem spremvodu krenila proti Narodnemu domu in zatem nazaj skozi mesto "med neprestanim vzklikanjem županu Pircu, JNS in Jugoslaviji".¹⁶

Izid volitev je volilni odbor razglasil takoj, ko je opravil svoje delo, hkrati pa je tudi navedel, koliko odborniških mest dobe kandidati s posamezne liste. Postopek za razdelitev odborniških mest po volitvah je določal zakon o občinah in volilna uredba banovinskega sveta. Potekal pa je takole: tam, kjer je bilo oddanih več kandidatnih list, je razglasil volilni odbor, da sta izvoljeni dve tretjini kandidatov s tiste liste, ki je dobila največje število glasov. Če sta kje dve najmočnejši listi dobili enako število glasov, je bilo potrebno volitve naslednjo nedeljo ponoviti. Ostalo tretjino odborniških mest so razdelili na naslednji način: število glasov vsake od ostalih kandidatnih list, prav tako pa tudi število glasov najmočnejše kandidatne liste, če je dobila absolutno število glasov, se je delilo z 1, 2, 3, in tako naprej, nato pa se je vzel z list, ki so imele največji količnik po vrsti po en odbornik, dokler niso dobili potrebnega števila. Če sta dva kandidata imela enak količnik, je odločil žreb, kateri od njiju bo prišel v odbor. Tak način razdelitve se imenuje D'Hondtov sistem.¹⁷

¹⁴ ZAL, Občina Kranj, te 4191.

¹⁵ Jutro 20. oktober 1933, str. 2.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Zakon o občinah, Službeni list kraljevske banske uprave

¹² Slovenski narod 13. oktober 1933, str. 1.

¹³ Jutro, 20. oktober 1933, str. 2

Kandidat za kranjskega župana leta 1933 – dr. Franc Šemrov (ZAL, fototeka).

Dolgoletni kranjski župan Ciril Pirc – ponovno kandidiral v letu 1933 (ZAL, fototeka).

Z računanjem po D'Hondtovem sistemu so bila odborniška mesta v občini Kranj razdeljena takole:

Lista Cirila Pirca je dobila 479 glasov, lista dr. Franca Šemrova pa 366 glasov. Ker je bilo v občini na voljo 24 odborniških mest (občine s 3000 do 5000 prebivalci, kamor je spadal tudi Kranj, so volile 24 odbornikov), jih je na zmagovalno listo Cirila Pirca avtomatično odpadlo 16. Za ostalih osem mest pa so delili števili obeh list z 1, 2, 3, 4, ...

PIRC	ŠEMROV
479	366
239,5	183
159,6	122
119,7	91,5
95,8	73,2

Dravske banovine 35/1933 in Uredba o sestavi kandidatnih list, o sestavi in poslovanju volilnih odborov in o glasovalnem postopku pri volitvah občinskih odborov v Dravski banovini, Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine 73/1933.

Od teh količnikov so vzeli osem največjih. Izmed njih jih je bilo pet na listi Cirila Pirca in trije na listi dr. Franca Šemrova. Tako je lista Cirila Pirca dobila pet odborniških mest in jih je imela skupaj enaindvajset, lista dr. Franca Šemrova pa tri. Z liste dr. Šemrova so prišli v občinski odbor prvi trije predstavniki: nosilec liste dr. Franc Šemrov, Maks Fock in Ivan Kumer. Prav tako pa je v občinski odbor prišlo prvih 21 predstavnikov z liste Cirila Pirca. Sam Ciril Pirc je ponovno postal kranjski župan.¹⁸

V Kranju se je našlo tudi nekaj ljudi, ki s ponovno izvolitvijo Cirila Pirca za kranjskega župana niso bili zadovoljni, zato ne čudi dejstvo, da so njegovo izvolitev skušali izpodbijati na različne načine. Tako je na Upravno sodišče v Celju prišla ovadba, ki jo je vložil R. J., posestnik in kamnoseški mojster iz Kranja. V njej je navedel več nepravilnosti, ki naj bi se dogajale v času občinskih volitev v Kranju. Njegova pritožba je bila v celoti zavrnjena kot neosnovana.¹⁹

¹⁸ ZAL, Občina Kranj, te 2706.

¹⁹ ZAL, Občina Kranj, te 4191.

Poštna uprava Kraljevine Jugoslavije.

Поштна управа краљевине Југославије.

Brzojavka

Телеграм

Mr. Franca Šemrova
Kranjski list
Kranj

Iz — Na	Službeni podaci Службени подаци	Predaja Време предаје		Dobila Време пријема		Sprema Пријем				
		ob — y	uri. min.	ob — y	uri. min.					
Beograd 842		29	9	20	20	10	9	14	10	K

Glavni odbor proglašava listu naše organizacije u
Kranju sa mesosnim
gospodinom Cirilom Pircem
kao zvaničnu listu naše
stranke za naredne izbore
u Kraljevini Jugoslaviji.

T. 4. 203. Tisk. obl. a. t. str. v. 1.1.

Telegram glavnega odbora JNS in njegovega predsednika Nikole Uzunoviča, ki proglašava listo z gospodom Cirilom Pircem za uradno listo JNS za občino Kranj (ZAL, Občina Kranj).

Ker so bile volitve javne, kasneje ni bilo težko izračunati in statistično obdelati podatkov o tem, katere kategorije meščanov so glasovale za listo Cirila Pirca in katere za listo dr. Franca Šemrova. Pirca so najbolj množično volili aktivni in upokojeni državni uradniki in občinski nameščenci, medtem ko so za Šemrovovo listo največ glasovali obrtniki in njihovi pomočniki. Pregledna tabela z rezultati raziskave je bila objavljena v časopisu Gorenjec:

VOLILCI	ŠEMROV	PIRC
Aktivni in upokojeni		
državni uradniki,		
občinski nameščenci	26	172
obrniki in njihovi		
pomočniki	108	103
prosti poklici	12	25
privatni uradniki	26	21
delavci	83	67
trgovci, trgovski sotrudniki		
in podjetniki	66	41
ostali: visokošolci,		
posestniki in privatniki	45	50
skupaj	366	479

20 Gorenjec 2. februar 1934, str. 3.

XXV).

Napuh pred padcem.

V četrtek 12. 1. m. so je v Kranju raznašal brozov, glasom katerega sporoča g. Fock g. dr. Šolthy-u, da je g. predsednik vlade sprejel listo g. dr. Šemrova kot popolnoma enakopravno. G. Fock si je torej prisvojil ulogo govornika v imenu g. predsednika vlade. Resnica, vsčrtovan v tej izjavi, pa je mogla vzdržati le par malo časa. Kajti še izogin dno zvečer se je pojavil en veličastnem volilnem skodu naše stranke v Narodnem domu generalni tajnik JNS g. minister dr. Kramar ter pojasnil, da niti g. Fock, niti g. dr. Šemrov v Beogradu nista g. predsednika vlade niti videla, še manj pa z njimi govorila. Resnica je le to, da so se imenovana gospoda oglosila pri g. ministru dr. Kramarju ter želela, da Jugoslovenske nacionalna stranka listo g. dr. Šemrova prizna, ne da bi tudi izjavila, da je to lista Jugoslovenske nacionalne stranke. G. minister je obema gospodoma pojasnil, da je stranka mogla proglasiti kot zračeno strankino listo le kandidatno listo g. župana Cirila Pirca in to na podlagi sklepa odbora občinske organizacije in sreske organizacije JNS v Kranju. Počutil je oba gospoda, da stranka liste g. dr. Šemrova ne more vzeti v pretres, ker predlagateljji te liste po ogromni večini niso v nikakem stiku z Jugoslovensko nacionalno stranko. Imenoma g. predsednika vlade, katerega je informiral o stvari, pa je g. minister g. Focku izjavil, da vlada kot državna oblast nima povoda, preganjati kandidator in podpisnikov liste dr. Šemrova in da je napram tej listi nevtralna. G. minister dr. Kramar je povdaril, da je bilo to vse, kar je povedal gg. Focku in dr. Šemrovu ter jima tudi pojasnil, da je vprašanje ocene ene ali druge liste kot strankine stvar Jugoslovenske nacionalne stranke in nikogar drugega, da pa seveda stranka liste dr. Šemrova ne more smatrati s svojega stališča kot enakovredne listi g. župana Cirila Pirca.

To je torej vsa resnica, ki dovoljno osvetljuje volilne torborije naših nasprotnikov in ki jim ne dela posebne časti!

V očigled bližajoči se resnici so zelo vodje agitacije za listo dr. Šemrova takoj tudi umaknili iz prometa letak, ki je njihovim nevinim pristašem poročal, da je nekdo — seveda nikakor Jugoslovenska nacionalna stranka — proglasil listo g. dr. Šemrova kot listo Jugoslovenske nacionalne stranke. Ta nekdo pa nima prav nikake pravice govoriti v imenu stranke, ker ni niti njen najnižji funkcionar.

Zavedni volilci mesta Kranja pa si bodo dobro zapomnili to slabo potegavščino in bodo zato vsi glasovali za edino zračno kandidatno listo Jugoslovenske nacionalne stranke z nosilcem g. županom Cirilom Pircom.

Trgovci!

Trgovski stan kot eden prvih stanov je brezdravno v precejšnji meri zainteresiran mi občinskem gospodarstvu. Trgovski stan je v prvi vrsti zainteresiran na tem, da vlada v občini red, mir, nepredel

in da se občinska bremenja pusedao v sodenih časih, ko se kaš trgovski stan bolj za občanek ne vedajo, ampak kvečjemu zintanjujejo. Trgovci imajo interes, da pridejo v občino ljudje, ki bodo delovali v nacionalnem delu za dobro občinsko gospodarstvo. Da so občinske doklade v Kranju ene najnižjih v državi, je nemalo zasloga župana g. Cirila Pirca. Ako bičete, da so vama v bodoče ne biča našagoda pokoravna bremenja, potem se boste odločili in oddali svoje glasove pri jutrišnjih volitvah za edino oficijlno listo JNS, katere nosilec je naš zasloga župan g. Ciril Pirc. Trgovci so bili v Kranju že od nekdaj med prvimi nosilci nacionalne ideje in zato smo prepričani, da bodo to svojo nacionalno zavezo pri jutrišnjih volitvah pokazali ter složno glasovali za listo g. Cirila Pirca. Ne pustite se speljati od nasprotnih intrig, ker s tem bi prilisnili velik mučez ne samo preteklosti, ampak tudi bodočnosti. Torej glasujte vsi kot en moč za nosilce JNS liste trgovca Cirila Pirca.

VOLITE

listo doseđanega župana g.

CIRILA PIRCA!

Kdor se volitev ne udeleži, podpira naše nasprotnike!

Volilci, ne bojte se terorja naših nasprotnikov, poskrbljeno je, da se ne bo zaradi volitev nikomur zgodila krivica.

Posredovalnica naših nasprotnikov za službe preneha poslovati v nedejo, dne 15. oktobra!

Iz programa klerikalno — kapitalistične fronte: socialno vprašanje v našem mestu bomo reševali s kranjdom ro glavi (Dobesedna izjava klerikalno-kapitalistične fronte.)

Volilci! Uprave mestne občine, osobito Mestne hranilnice v Kranju, ne morete zaupati doseđanjemu predsedniku Maksu Focku, ki je „odleguil“ zavodu zase dne 22. avgusta 1933 brez vednosti in privoljenja upravnega odbora D.n. 1.439.583.—, ki jih je imel naložene proti tromesečni odpovedi, brez vsake odpovedi. Mali vlagatelji pa niso v istem času dobili od svojih vlog niti najpotrebnejših sredstev za življenje. Izgovor, da svojega denarja ne zaupa drugi upravi, ne drži, ker je vsaka uprava pod državnim nadzorstvom in dolžna polagati račun o svojem delu javnosti in oblasti.

Volilni letak iz leta 1933 (ZAL, Občina Kranj).

Občina Stražišče

Prav tako, kot po vseh občinah v Dravski banovini so se tudi po ostalih občinah kranjskega sreza vrstili volilni shodi in sestanki predstavnikov liste JNS, ki pa se niso vedno končali z množičnimi ovacijami in pritrjevanjem. Enega takih ponesrečenih nastopov je imel župan občine Stražišče, Anton Križnar, ki je kandidiral na listi JNS. 5. oktobra 1933 je imel na Drulovki, v tamkajšnji gostilni govor o prihajajočih volitvah. Medtem, ko so ga v gostilni zbrani pristaši poslušali, se je pred gostilno zbralo kakih trideset ljudi, ki pa se z njegovim prepričanjem niso strinjali. Ti so začeli glasno ugovarjati in med temi ugovori so padle po pristaših župana Križnarja tudi žaljivke "doli s prasci in pa pfuj klici".²¹

Narodno zavedni fantje so si dali duška tudi v enem od naslednjih dni, ko so se po maši zbrali pred cerkvijo in peli slovenske pesmi. Že to je bil zadosten povod, da so bili ovađeni žandarmerijski postaji.

8. oktobra je bil v vasi Breg sestanek opozicije, ki seveda ni imel uradnega dovoljenja. Nosilec druge liste v občini Stražišče Ciril Šifrar je v privatni hiši zbral okrog trideset ljudi, ki so poslušali njegov govor o prihajajočih volitvah. Njegov sodelavec jih je tudi poučil, kako naj volijo in jim razdelil letake z naslednjo vsebino:

Spoštovani gospod!

15. oktobra bomo po daljši dobi prvič zopet volili novega župana in nov občinski odbor. Občinski zakon hoče, da vzamejo občinsko gospodarstvo v roko močje, ki uživajo zaupanje ljudstva.

Bodoči občinski odbor čakajo težke naloge. Zato hočemo poslati v občinski odbor najboljše močje, ki bodo upravljali občinsko premoženje vestno in pošteno ter bodo za svoje delo odgovorni oblasti in volilcem.

Za našo občino smo predložili sodišču kandidatno listo, ki jo je sodišče potrdilo.

Vabimo Vas, da v nedeljo 15. oktobra volite našo listo, katere nosilec je Ciril Šifrar (po domače Navček)

V ta namen izjavite pred volilno komisijo: VOLIM CIRILA ŠIFRAR!

Pojdimo vsi na volišče za blagor naše občine, našega naroda in naše Jugoslavije.

Na žandarmerijski postaji v Kranju se je 9. oktobra 1933 že pojavila prijava proti Šifrarju Cirilu in sodelavcem. Obtoženi so bili, da so imeli

sestaneke brez uradnega dovoljenja in so bili obsojeni na denarno kazen.²²

Stanje pred volitvami je bilo v stražiški občini res zelo napeto in večkrat na meji resnih konfliktov. Nemalokrat se je zgodilo, da je prišlo do pretepov med pristaši nasprotnih kandidatnih list, večkrat pa so jo skupile tudi žandarmerijske patrulje, ki so hotele posredovati.

Očina Tržič

V občini Tržič sta bili vloženi dve kandidatni listi. Nosilec uradne liste JNS je bil Franc Globočnik, medtem, ko je bil nosilec opozicijske liste Ivan Majeršič. Uradna ocena obeh list, ki jo je poslal sreski načelnik iz Kranja na Kraljevo bansko upravo v Ljubljano, je vredna nekaj odstavkov tega teksta:

"Kandidatna lista Globočnik Franca je režimska lista in je vse kandidate označiti kot pristaše državnega in narodnega edinstva. Kandidat za župana, sedanjí župan Globočnik F. trgovec v Tržiču, ni doslej sodno ali politično predkaznovan, v državopolitičnem oziru se obnaša dobro in je pristaš JNS, priznava državno politično edinstvo. Je za pričakovati, da bodo Globočnik in njegov cel občinski odbor na kandidatni listi, vršili v redu svoje posle, kakor do sedaj. Podpisani je mišljenja, da je lista in vsi kandidati na listi, ker so naprednega in državnega mnenja, za odobriti."

Kaj pa je sreski načelnik v Kranju menil o nasprotni listi?

"Kandidatna lista Majeršič Ivana je izrazita proti režimska lista. Vsi kandidati za odbornike in namestnike so pristaši liste SLS in ne priznavajo državnega in narodnega edinstva. Kandidat za župana v Tržiču je Majeršič Ivan, ni v državopolitičnem oziru zanesljiv, je separatističnega mišljenja in je bil radi agitacij in sličnega večkrat politično predkaznovan, in sicer iz tega razloga, ker se izrazuje tudi, da so sedanje volitve en plebiscit. Tudi ne priznava sedanjí režim. Ni za pričakovati, da bo vršil svoje občinske posle s svojim odborom v redu, ker bi izvajal korupcijo, ker še sedaj obetajo klerikalci, da bodejo potem z vladno stranko obračunali, ako bodo zmagali pri sedanjih občinskih volitvah. Ostali odborniki in namestniki navedeni v kandidatni listi so separatističnega mišljenja, ker izvirajo vsi iz bivše SLS ali klerikalne stranke. Podpisani je mnenja, da bi se lista socialistov oz. klerikalcev razveljavila, ker ne bode rodila dobrega sadu, naj si bode v maščevanju ali političnem pogledu, ker ti ljudje ne priznajo družega kakor sami sebe, ker že sedaj maščevanje prisegajo napram ljudem kateri so državnega in

²¹ ARS, Okrajno glavarstvo Kranj, AS 131, fasc. 51.

²² Ibid.

naprednega mišljenja, kakor tudi bojkot trgovcem in drugim obrtnikom."²³

Občina Šenčur

V občini Šenčur sta bili postavljeni dve kandidadni listi. Nosilec uradne liste JNS je bil Jakob Šter, nosilec opozicijske liste pa Anton Umnik. Slednji je bil v tistem času znan kot soobtoženec v aferi v zvezi s "šenčurskimi dogodki", ki so se odvijali 22. maja 1932, torej komaj leto in pol pred občinskimi volitvami. Prav zaradi tega so "nacionalisti" s strahom pričakovali dan volitev, saj so se bali podobnih nemirov kot 1932.

Umnik je predstavljal močnega nasprotnika režimski listi. Skupaj s svojimi sodelavci je dosegel, da so bile občinske volitve v Šenčurju z dne 15. oktobra 1933, razveljavljene. In kako mu je to uspelo?

Predstavniki svoje liste na volišču je bil ta dan sam Anton Umnik, njegov namestnik pa je bil Janez Celjer. Volilni odbor je že v začetku pokazal do njih nespoštovanje s tem, da jima je ukazal, naj sedita na nizki šolski klopi in jima prepovedal, da bi stala ali karkoli zapisovala. Onemogočen jima je bil tudi pregled nad poštenostjo občinskega tajnika, ki je vpisoval volilce, saj je ta vsakič, ko je kdo glasoval za listo Umnik Antona, pred pisalom držal roko ali list papirja, tako, da je bil nemogoč pregled nad tem, ali je kandidata vpisal ali ne. Kljub zahtevi Umnika in njegovega pomočnika, da bi pogledala v svoj glasovalni seznam, jima tega niso dovolili. Poleg tega nista smela dajati nikakršnih pripomb, ki bi se zapisale v volilni zapisnik, kar jima je omogočal zakon.

Okrog 8.30 dopoldan se je na volišču zgodil manjši incident. Neki volilec se je namreč po tem, ko je že glasoval za svojega kandidata obrnil k Umniku in ga vprašal ali lahko z vlogo pri hranilnici in posojilnici v Šenčurju plača svoj dolg pri isti hranilnici. Umnik mu je na to odgovoril, naj pride v hranilnico in se bosta tam o tem v miru pogovorila. V tem trenutku pa je predsednik volilnega odbora ukazal, naj se Umnik odstrani iz volilne sobe, češ, da agitira. Umnik mu je pojasnil, da je le odklonil vsak razgovor, ne pa agitiral. Nato je dobil odgovor, da bi pač lahko agitiral, četudi predsednik odbora tega ni slišal. Šele, ko mu je predsednik volilnega odbora zagrozil, da bo proti njemu uporabil silo, se je Umnik moral umakniti iz volišča. Odpeljal se je na Sresko načelstvo v Kranju, kjer je dal ves dogodek v zapisnik in predlagal, naj se le-tega odda državnemu tožilstvu in naj ti vložijo tožbo proti predsedniku volilnega odbora.

Kljub vsem prepovedim, da ne sme imeti v rokah volilnega imenika, da ne sme ničesar zabeležiti in ne sme pregledovati nobenih zapisnikov, zlasti pa ne glasovalnega zapisnika, se je Umniku posrečilo, da je do odhoda iz volilnega lokala štel volilce, ki so oddali glas za njegovo kandidadno listo. Štel jih je na rožni venec, ki ga je imel ves čas v rokah. Ko je odhajal iz sobe, je svojemu namestniku povedal, kakšen je rezultat.

Namestnika Antona Umnika, Janeza Celjerja, so doletele enake prepovedi, kot njegovega predhodnika. Prav tako, kot Umnik, je imel tudi on v rokah rožni venec, na katerega je nekaj časa štel volilce, ki so glasovali za listo Umnik Antona. Predsednik volilnega odbora mu je nato rožni venec odvzel z razlago, da brez njega pač ne bo mogel šteti. Zatem je šel Celjer na stranišče, kjer je iztrgal iz notesa nekaj listkov in jih vtaknil v žep. V volilni sobi je od teh listkov za vsakega, ki je volil Umnikovo listo, odtrgal v žepu majhne lističe in jih svaljkal v papirnate kroglice, ter jih spuščal na dno žepa. Na ta način je skupaj z Umnikom naštel za svojo listo 399 glasov.

Ob koncu volitev je volilni odbor razglasil rezultate. Lista Jakoba Štera je dobila 334 glasov, lista Antona Umnika pa 269 glasov. Skupno so bili oddani 603 glasovi.

Ko so volilci izvedeli za dogajanje v volilni sobi, so začeli zbirati podpise tistih, ki so volili listo Antona Umnika. Žandarmerija zbiranja podpisov ni dovolila, prav tako tudi ne Sresko načelstvo v Kranju in sicer z razlago, da bi s tem ljudi preveč razburjali. Kljub prepovedi jim je uspelo zbrati 385 podpisov volilcev, ki so bili pripravljeni priseči, da so volili listo Antona Umnika, kar je bilo dovolj za dokaz o nepravilnosti volitev. Če so namreč glasovali 603 volilci in jih je za listo Umnik Antona glasovalo najmanj 385, jih je lahko za nasprotno listo glasovalo samo 218. To pa je bil dovolj močan dokaz o nepravilnosti, tako, da je Upravno sodišče v Celju volitve razveljavilo. Razglas o razveljavitvi občinskih volitev v Šenčurju so objavili v Službenem listu 7. februarja 1934. Nove volitve so bile razpisane za nedeljo, 11. marca 1934. Medtem pa naj bi v občini Šenčur prišlo tudi do komasacije, zato so se volitve prestavile na 11. november 1934, ko naj bi bile znane nove občinske meje. Ker pa do komasacije vendarle ni prišlo, je ban dokončno določil dan novih volitev v občini Šenčur in sicer so bile volitve v nedeljo 3. junija 1934.²⁴

Na ponovljenih volitvah v Šenčurju je glasovalo 536 volilcev. V časopisu Gorenjec so nato 16. junija objavili rezultate ponovljenih volitev: nacionalna lista z nosilcem Jakobom Šterom je dobila

²³ ARS, Kraljevska banska uprava Dravske banovine v Ljubljani, leto 1933, fasc. 7-3.

²⁴ ARS, Okrajno glavarstvo Kranj, AS 131, fasc. 50 in Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, 7. februar 1934, 3. marec 1934, 25. april 1934.

182 glasov, medtem, ko je lista Antona Umnika dobila 354 glasov.²⁵ Trditev, da so na volitvah 15. oktobra 1933 prikrojili rezultate, se je torej pokazala za resnično.

Občina Smlednik-Trboje

V občini Smlednik-Trboje sta bili vloženi dve kandidatni listi. Uradna lista JNS je nosila ime Jerneja Bohinca, medtem, ko je bil nosilec opozicijske liste Jože Burger, kmet iz vasi Hraše.

Na volišču sta bila na dan volitev predstavnik liste opozicije sam nosilec liste, Jože Burger in njegov namestnik Anton Bonča. Nobenemu od njiju ni bil dovoljen vpogled v volilne dokumente, s čimer je bil tudi tu kršen zakon. Kadar pa je Burger le hotel pogledati v volilne dokumente, ga je župan Bohinc, čeprav je bil član volilnega odbora, ozmerjal.

Burger in Bonča sta na majhne listke vpisovala imena tistih, ki so volili za njuno listo. Naštela sta jih okrog 383. Okrog 16. ure je dobil Burger obvestilo svoje nečakinje M. T., ki je bila soproga predsednika volilnega odbora, da mu najeti možje nameravajo vzeti in raztrgati zapiske o poteku glasovanja. Zaradi tega je dal Burger vse te zapiske nekemu volilcu njegove liste in ta jih je odnesel s sabo. Zadnji listek, na katerem je bilo zapisanih 12 volilcev, od katerih so štirje volili njegovo kandidatno listo, pa so ti najeti možje Burgerju dejansko vzeli in ga strgali. Prvič so vdrli na volišče okrog 17. ure, drugič ob 17.30 in tretjič ob 18. uri, tik pred zaključkom volitev. Vsakokrat so zgrabili Burgerja in ga odvedli iz volišča, pri čemer so letele nanj psovke, pa tudi mnogoštevilni udarci, od katerih je dobil Burger tudi lažje poškodbe.

Ob vsakem takem napadu so se žandarji odstranili in se vrnili šele potem, ko so najemniki spravili Burgerja z volišča. Proti nasilnežem niso ukrepali. Šele po razglasitvi izida občinskih volitev je komandir žandarmerijske patrulje rekel županu Bohincu: "Prosim g. župan, da se vaša banda odstrani".

Po končanih volitvah so razglasili, da je od 607 volilcev za Jerneja Bohinca glasovalo 308, za Joža Burgerja pa 299 volilcev. Rezultat, do katerega sta prišla Burger in njegov pomočnik, pa se je od tega bistveno razlikoval. Sama sta prišla do rezultata, da je za njuno listo glasovalo 387 volilcev, za listo župana Bohinca pa samo 220.²⁶

Tudi v tej občini so tisti volilci, ki so volili listo Jožeta Burgerja podpisali izjavo, da so volili to listo in, da lahko to tudi kadarkoli prisežejo. To izjavo je podpisalo 392 volilcev. Po pritožbi na Upravno

sodišče v Celju so bile volitve z dne 15. oktobra 1933 v občini Smlednik-Trboje razveljavljene. Nove volitve so bile razpisane za nedeljo 3. junija 1934. Tudi o rezultatih teh volitev je 16. junija poročal Gorenjec. Teh novih volitev se je udeležilo 561 volilcev, od katerih je glasovalo za listo Jerneja Bohinca le 176, za listo Joža Burgerja pa 385 volilcev.²⁷ Razmerje, ki ga je navajala pritožba, je bilo celo izboljšano v korist Burgerjeve liste. Upravno sodišče je torej upravičeno razveljavilo volitve.

Očina Naklo

V občini Naklo sta bili vloženi dve kandidatni listi. Nosilec liste JNS je bil Janez Pavlin, kmet iz vasi Polica, nosilec opozicijske liste pa je bil Janez Marinšek, kmet iz vasi Strahinj. Tudi v tej občini so se dogajale nepravilnosti, katerih posledica je bila prijava občinskega odbora na Upravno sodišče v Celju. In kaj je bil povod temu?

Marinšek je bil kot predstavnik svoje kandidatne liste v času volitev v volilni sobi. Z njim je bil tudi njegov namestnik Anton Zelnik. Njuni zahtevi, da bi smela pogledati v volilne zapiske, predsednik odbora ni hotel ugoditi, s čimer je bil zakon zopet kršen.

Tudi Marinšek je imel s seboj list papirja, na katerega je zapisoval volilce, ki so glasovali za njegovo kandidatno listo. Do 18. ure jih je naštel 227. To je sporočil tudi volilnemu odboru, ta pa mu svojih rezultatov ni hotel sporočiti. Takrat so od Marinška tudi zahtevali, da se odstrani iz volišča. Temu naj bi nasprotovali celo volilci nasprotne kandidatne liste. Marinšek pa se je moral kljub vsem ugovorom odstraniti.

Ob razglasitvi rezultatov občinskih volitev 15. oktobra 1933, je volilni odbor naznanil, da sta za listo, katere nosilec je bil Marinšek, glasovala 202 volilna upravičenca, za listo z nosilcem Pavlinom pa 249 volilnih upravičencev.

Ker je po ugotovitvah Marinška za njegovo listo glasovalo 227 volilnih upravičencev, od 451-tih, jih je torej za nasprotno listo lahko glasovalo samo 224. Tudi v tej občini so zbrali 227 podpisov volilcev, ki so zapisali, da lahko s prisego potrdijo, da so glasovali za listo Janeza Marinška. Poleg teh podpisov se je znašla tudi pripomba, da, "če ne bi bilo terorja nad volilci, bi kandidatna lista Pavlin Janeza ne dobila niti sto glasov".²⁸

Upravno sodišče v Celju pa tokrat pritožbi ni ugodilo. Volilni rezultati so kljub ugovorom ostali isti in zmagala je lista JNS, z nosilcem Janezom Pavlinom.

²⁵ Gorenjec 16. junij 1934, str. 3.

²⁶ ARS, Okrajno glavarstvo Kranj, AS 131, fasc. 50.

²⁷ Gorenjec 16. junij 1934, str. 3.

²⁸ ARS, Okrajno glavarstvo Kranj, AS 131, fasc. 50.

Občina Preddvor

Tudi v občini Preddvor sta bili vloženi dve kandidatni listi. Nosilec liste JNS je bil Peter Markič, posestnik iz Zgornje Bele in dotedanji župan občine Preddvor, nosilec opozicijske liste pa je bil Ivan Bizjak, posestniški sin iz Zgornje Bele.

Bizjak je bil kot predstavnik svoje liste v času volitev v volilni sobi. Z njim je bil tudi njegov pomočnik Karel Zaplotnik. Ko je Zaplotnik zahteval vpogled v volilne zapise, ga je žandarmerija od 8. do 11. ure odstranila z volišča. Poleg teh dveh je bil v volilnem lokalu tudi Kristel Regovec, predelavec v Lesni tovarni, ki pa ni bil član volilnega odbora, ne predstavnik kake liste.

Ob končanih volitvah je bil rezultat 262 glasov za Janeza Bizjaka in 342 za Petra Markiča. Za kandidatno listo Petra Markiča je glasovalo najmanj 100 delavcev iz tovarne Dolenc in Lesne tovarne Heinrihar. Tu pa se pokaže pomembna vloga prej omenjenega Kristela Regovca v volilnem lokalu v času občinskih volitev. Franc Heinrihar, lastnik lesne tovarne, naj bi namreč 14. oktobra 1933, dan pred občinskimi volitvami, sporočil vsem svojim delavcem: "Jutri bodo volitve. Vsi morate iti volit starega župana (Markič Petra). Kdor ne bo šel volit naj si drugje išče kruh". Podobno naj bi zahtevala tudi uprava tovarne Dolenc od svojih delavcev.²⁹

Za polno mero naj bi poskrbel tudi orožnik Vidic, ki naj bi ves čas volitev stal pred vrati volilne sobe in skrbel zato, da se volilci Bizjakove liste niso zbirali pred voliščem. Za volilce Markičeve liste so bila pravila drugačna, saj naj bi imeli svoje zbirališče v gostilni Brolih, "kjer so veselo proslavljali svojo zmago".³⁰

Rezultat teh volitev kljub ugovorom ni bil razveljavljen in zmagala je lista JNS z nosilcem Petrom Markičem.

Občina Predoslje

Prav tako kot skoraj v vseh občinah kranjskega sreza sta bili tudi tu vloženi dve kandidatni listi. Nosilec liste JNS je bil Janez Novak, posestnik s Primskovega, nosilec opozicijske liste pa Ivan Zabret, tovarnar iz Predoselj. Ta zadnji je bil prav tako, kot Anton Umnik iz Šenčurja eden glavnih akterjev in udeležencev v "Šenčurskih dogodkih", 22. maja 1932.

Pritožba na Upravno sodišče v Celju iz občine Predoslje je zanimiva predvsem zato, ker se tokrat edinokrat ne pojavi kot obtoženec predstavnik liste JNS, ampak prav pristaši JNS tožijo opozicijo in ji očitajo nepravilnosti. In kaj ji očitajo?

²⁹ Ibid.

³⁰ Gorenjec 17. oktober 1936

1. nosilec opozicijske liste Ivan Zabret in njegov brat Jožko Zabret naj bi obljubljala volilcem, da jih zaposlita v svoji tovarni, če bodo glasovali za njuno listo

2. preko svojega šoferja naj bi dala nagrado po 10. Din volilcem zato, da bi volili opozicijsko listo. Denar so tako prejele štiri osebe

3. da je Ivan Likozar obljubil Lovrencu Žanu in Luki Pogačniku po eno obleko, Francu Završniku pa izročil ene hlače, če volijo listo Ivana Zabreta

4. da so volilcem dajali pijačo za to, da bi volili Ivana Zabreta

5. da so imeli na dan volitev agitacijsko pisarno v župnišču na Primskovem

6. da so kandidati na Zabretovi listi znani soudeleženci "Šenčurskih dogodkov", nasproti sokolstvu, da so med njimi nezanesljivi ljudje, komunisti in punktaši

Tej tožbi Upravno sodišče ni ugodilo in sicer z razlago, da "volilna agitacija ni sestavni del uradnega volilnega postopka, zato ne morejo biti kazniva dejanja storjena v volilni agitaciji razlog za razveljavitev".³¹

Rezultati volitev

Kot je videti iz navedenih primerov, je bil boj za glasove volilcev tako v režimski stranki, kot tudi v opoziciji, hud. Ne glede na to, da cenzura opoziciji ni dovolila agitiranja po javnih občilih, žandarmerija pa je razganjala njihova zborovanja, so si opozicionalci v nekaterih občinah pridobili zmago. Tudi volilni rezultati, ki so bili objavljeni v časopisju, so se med seboj razlikovali v kar nekaj številkah. Tako naj bi po podatkih v Slovincu v kranjskem srezu od 9811 volilnih upravičencev dejansko volilo 7275 volilcev. Od 7275 glasov, so liste JNS dobile 4325 glasov, kompromisne liste 398 in opozicija 2542. Večino glasov je dobila JNS v 12-tih občinah (tu sta všteti tudi še občini Šenčur in Smlednik-Trboje),³² opozicija pa v treh in sicer v občinah Predoslje, Kovor in Sv. Jošt.³³

Takratni liberalni minister Pucelj, je po zaključku občinskih volitev in objavi rezultatov izjavil:

"... Navadno smo po končanih volitvah odpustili tudi nasprotnikom. Tudi sedaj bodi tako! Odpustili bomo zapeljancem, toda za zapeljivce bo sledila najstrožja kazen in preganjanje do konca, da bo tako naša lepa slovenska zemlja očiščena tega plevela in da bo narod svobodno gospodaril v naših občinah..."³⁴

³¹ ARS, Kraljevska banska uprava Dravske banovine v Ljubljani, leto 1933, fasc. 7-3.

³² Slovenec 17. oktober 1933, str. 2.

³³ Jutro 17. oktober 1933, str. 1.

³⁴ Slovenski narod 16. oktober 1933, str. 1.

Pomembnejši dogodki med letoma 1933 in 1936

Režimska stranka svoje večinske zmage ni mogla dolgo uživati, kajti za njen blagor pogubni dogodki so se začeli vrstiti. Že 9. oktobra 1934 skoraj natanko eno leto od občinskih volitev, so v Marseillu ubili jugoslovanskega kralja Aleksandra in 6. februarja 1935 so kraljevi namestniki razpustili Narodno skupščino. Nove volitve so bile izvedene 5. maja 1935 in volilne rezultate so morali objaviti kar dvakrat, zaradi ogorčenja javnosti spričo očitnih goljufij. Zaradi vseh zapletov je knez Pavle, v zaostrenih političnih razmerah, sklenil spremeniti vlado in njeno politično podlago. Jevtič je moral 24. junija 1935 odstopiti, sestavo nove vlade pa je zaupal Milanu Stojadinoviču. Ta se je pri sestavi vlade naslonil predvsem na Narodno radikalno stranko, Jugoslovansko muslimansko organizacijo in na Koroščevo Slovensko ljudsko stranko. Ta vlada se je razlikovala od prejšnjih po tem, da je bilo v njej zastopanih več strank, med tem, ko so bile prejšnje sestavljene le iz predstavnikov JNS. Konec poletja 1935 je Stojadinovič iz vseh treh v vladi sodelujočih političnih strankarskih taborov ustanovil novo režimsko stranko, Jugoslovansko radikalno zajednico – JRZ.

Takšne notranje politične razmere so torej oblikovale popolnoma nove okoliščine, v katerih so se v letu 1936 odvijale naslednje občinske volitve. Tokrat je vlogo režimske stranke prevzela JRZ, glavni akterji iz prejšnjih občinskih volitev pa so ostali v opoziciji.

Agitiranje v časopisju

Občinske volitve v Dravski banovini so bile v letu 1936 določene za nedeljo, 25. oktobra. V časopisju so se že kak mesec pred tem začeli pojavljati članki na temo lokalnih volitev. To leto je na svoj račun prišla tudi opozicija iz leta 1933, ki si je, osvobodena cenzure, privoščila dokaj agresivne in udarne članke. V časopisu Gorenjec je bil 23. oktobra zapisan eden ostrejših, z najslikovitejšim opisom dneva volitev v letu 1933:

"... Na dan volitev 1933:

1. so sleparili JNS mogotci vse vprek
2. naših predstavnikov največkrat niso pustili blizu, da so potem lažje "delali" volitve
3. mnogo naših predstavnikov in celo nosilcev list so enostavno spravili pod ključ, da so
4. mogli voliti mrlič in, da so
5. napisali za svoje volilce mnoge naših ljudi, ki sploh volili niso
6. s terorjem in grožnjami so silili ljudi na volišče, da zavlada "JNS paradiž"
7. državni uradniki so morali celo predsed-

nikom volilnih komisij predlagati v podpis potrdila, da so se resnično udeležili volitev in da so svoj glas oddali za "nacionalno" stranko..."³⁵

Eden milejših člankov je izšel v Slovenscu na sam dan volitev. V njem je bilo ponovno poudarjeno, da je režim na prejšnjih volitvah hotel zmagati za vsako ceno in je bila zato prepovedana vsaka beseda o volitvah v tem časopisu. Za tokratne volitve pa je trdil, da je vlada dovolila tudi njej nasprotnim časopisom, da nagovarjajo volilce za svoje interese, "ker hoče res slišati pravo misel ljudstva". Zapisali so tudi, da je prejšnji režim vsakogar silil "da se je klanjal njegovim ljudem, če ne, je bil razglašen za protidržavnega človeka, ki je bil zaprt, tepen, preganjan, zaničevan, brez pravic kakor divja zver, dasi je moral plačevati davke in je tudi sicer vestno izvrševal vse dolžnosti vestnega državljana".³⁶

Članki v časopisju tega leta so se vsaj po večini zelo razlikovali od tistih napisanih v času volitev 1933. Zdaj je vse potekalo veliko bolj umirjeno. Člani režimske JRZ so bili globoko prepričani v svojo zmago. Največja agitacija v njihov prid so bili članki, ki so volilcem pokazali, koliko boljše so razmere sedaj, kakor pa so bile pred tremi leti, kako boljše ravnaajo z njimi njihovi državniki, koliko manj terorja je po mestih in vaseh, pa vseeno delajo po istih zakonih kot so njihovi predhodniki v letu 1933. Čim bolj so se volitve pred tremi leti pogrezale v temo in nasilje, tem lepše in pravičnejše so se ljudem zdele nove...

Volitve v kranjskem srezu

V letu 1936 vsem občinam kranjskega sreza iz različnih vzrokov ni uspelo izvesti volitev na dan 25. oktobra, zato so volili ob štirih različnih terminih. Kot prvi so šli na volišče 3. maja volilci v občini Šenčur, 20. septembra so jim sledili v občini Mavčiče, 25. oktobra pa v večini ostalih občin kranjskega sreza. Kot zadnji v celotni Dravski banovini so uspeli izvesti volitve v občini Kranj, in sicer šele 20. junija 1937.

Za te volitve so veljali enaki ukrepi, kot za volitve leta 1933. Volilci so začeli prihajati na volišče ob 7. uri zjutraj, volišča pa so bila odprta do 18. ure popoldne. Svoj glas je smel oddati samo tisti, ki je bil v določenem času vpisan v popravljen volilni imenik. Tudi tokrat so bile volitve javne, saj je vsak volilec pred komisijo glasno imenoval nosilca liste, za katero je volil. Nihče ni smel stopiti na volišče z orožjem ali orodjem, prepovedano je bilo točenje alkohola na dan pred volitvami, na dan volitev in dan po volitvah. Prepovedano je bilo podkupovanje, nasilno odvrta-

³⁵ Gorenjec 23. oktober 1936, str. 1.

³⁶ Slovenec 25. oktober 1936, str. 2.

nje volilcev od glasovanja in razpečevanje letakov, oviranje volilnega odbora z vpitjem ali kakim drugim dejanjem. Dolžnost volilnega odbora je bila sestaviti zapisnik o njegovem delovanju pred, med in po volitvah in končno tudi poročilo o izidu volitev.

Občina Šenčur

Decembra 1935 se je občina Šenčur povečala za približno 1500 prebivalcev, saj so se ji priključile vasi Voglje, Voklo, Hrastje in Prebačevo, prej del občine Trboje. Takrat veljavni zakon o občinah je ob takšni spremembi predvideval izvedbo novih občinskih volitev v roku treh mesecev. Tega se Šenčurjani sicer niso strogo držali, saj so volitve izvedli z dvomesečno zamudo, 3. maja 1936.³⁷

Poleg režimske liste JRZ, katere nosilec je bil dotedanji šenčurški župan Anton Umnik, so v Šenčurju sestavili svojo listo tudi pristaši bivšega režima, člani JNS. V virih sicer ni ostalo zapisano, kako so ti zadnji izbirali svoje kandidate, zato pa nam je v časopisu Gorenjec ostal zapis iz aprila 1936, iz katerega lahko razberemo, kako so simpatizerji JRZ izbirali svoje. To naj bi počeli na kar se da demokratičen način, saj so po vaseh organizirali sestanke, v katerih so volilci predlagali in končno tudi z večino določili nosilca liste in zastopnika določene vasi. Ob koncu je bil za nosilca liste po vseh vaseh soglasno določen Anton Umnik, za podžupana v vaseh Voglje, Voklo, Prebačevo in Hrastje pa gospod Golorej iz Voklega. Za člane uprave so izbrali ljudi iz vseh vasi, ki jih je obsegala nova občina. Na kandidatni listi so bili kandidati iz kmečkega, delavskega in obrtniškega stanu, sorazmerno s številom članstva.³⁸

Ker so bile volitve v Šenčurju to leto izvedene kot prve med vsemi občinami kranjskega sreza, ne preseneča, da so povzročile splošno zanimanje. Veliko se je agitiralo za listo JRZ in tudi časopis Gorenjec je objavljajl oglase, ki so ljudi prepričevali: "... Volite Antona Umnika! ... Niti eden od kandidatov iz nasprotne liste Vam ne more nuditi in obljubljati toliko pomoči ..."39

Šenčurjani so se tako 3. maja z veliko večino odločili za listo JRZ in njenega nosilca Antona Umnika, saj je njegova lista zmagala s 694 glasovi, medtem, ko jih je nasprotna lista dobila samo 76 in tako ni zbrala niti 12,5 % glasov, potrebnih za izvolitev vsaj enega njihovega kandidata v občinski odbor.⁴⁰

Vesetje med pristaši JRZ je bilo veliko. Časopis Gorenjec je 9. maja objavil sliko novega občinskega odbora sestavljenega samo iz članov JRZ in ga dajal za zgled ostalim občinam. Poleg tega je zapisal kar nekaj hvalnic na njegov račun. Značilna je tale: "... Dostojanstven, skupnemu blagru vdan občinski parlament, neodvisna, za ureditev in realizacijo najpotrebnejših javnih del sposobna in zdrava občinska samouprava, ki sledeč samo svoji vesti, podaja dar kreposti tudi bednim in življenja potrebnim – to je najlepša prognoza s katero stopa novoizvoljeni občinski odbor na pot k idealnemu cilju..."41

Občina Mavčiče

Nova občina Mavčiče je nastala z združitvijo katastrskih občin Jama, Mavčiče, Podreča in Praše v začetku leta 1936. Ker je takrat veljavni zakon o občinah ob takih primerih predvideval izvedbo novih volitev v roku treh mesecev, so tudi tu z nekajmesečno zamudo, 20. septembra, izvedli nove občinske volitve. Časopis Jutro je 22. septembra sicer poročal, da je opozicija, oziroma pristaši JNS tožila nad terorjem, toda do resnejših problemov ni prišlo. Nova občina je premogla 245 volilnih upravičencev, od teh jih je na volitvah sodelovalo 105 ali 43%.⁴²

Občina Tržič

V občini Tržič so, tako kot v večini občin v Dravski banovini, volili 25. oktobra 1936. Vloženi sta bili dve kandidatni listi. Nosilec režimske liste JRZ, je bil Ivan Majeršič, banski svetnik in nosilec opozicijske liste iz leta 1933, nosilec liste JNS pa Franc Globočnik, dotedanji župan.

22. oktobra, tri dni pred volitvami, so se zjutraj po tržiških ulicah pojavili letaki s komunistično vsebino, ki so bili zelo hitro odstranjeni. Da bi preprečili ponovno akcijo, je okrog 70 fantov prevzelo stražo po tržiških ulicah. Zadnjo noč pred volitvami so bile te straže še okrepljene.

Časopis Gorenjec je 31. oktobra poročal, da je na dan volitev "mladina navdušeno vodila volilce na volišče, kjer je lista JRZ dobivala vedno več glasov". Ob 10.35 je bilo za listo z nosilcem Majeršičem oddanih 219 glasov, za Globočnikovo listo pa 62. Ob 17. uri je Majeršič zbral že 447 glasov, Globočnik pa 209. Končni rezultat je bil 469 glasov za listo z nosilcem Majeršičem in 232 glasov za listo z nosilcem Globočnikom. Od 914 volilnih upravičencev je na volitvah sodeloval 701 volilec, kar je 77%. Ves čas volitev so vodili točen pregled kdo je že volil in kdo še ni. Od časa do časa so

³⁷ Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, 1. april 1936, Gorenjec 4. januar 1936, str. 2 in 11. januar 1936, str. 3.

³⁸ Gorenjec 25. april 1936, str. 1.

³⁹ Gorenjec 2. maj 1936, str. 2.

⁴⁰ Gorenjec 9. maj 1936, str. 1.

⁴¹ Ibid.

⁴² Jutro 22. september 1936, str. 2.

vmesni rezultat izobesili tudi na volišču, tako, da so nekateri to slikali kot teror, ki naj bi bil celo hujši kot leta 1933.

Vzdušje ob razglasitvi rezultatov nam slikovito predstavi Gorenjec: "... Na trgu, pred voliščem so se zbrale množice ljudi in prepevale narodne pesmi in vzklikale dr. Korošcu in banu Natlačenju. Predsednik volilne komisije je na to odprl okno volilne sobe in naznanil, da je dobila lista z nosilcem Majeršič Ivanom 22 občinskih odbornikov, lista z nosilcem Globočnik Francem pa 2. Sledile so ovacije, zaigrala je godba na pihala in skozi mesto se je razpotegnil sprevod navdušenih volilcev..."⁴³

Občina Stražišče

V občini Stražišče so občinske volitve izvedli v predpisanem roku, to je 25. oktobra 1936. Vloženi sta bili dve kandidatni listi in sicer režimska JRZ, katere nosilec je bil Franc Triller, posestnik z Oreška, nosilec opozicijske liste pa je bil Anton Križnar, dosedanji župan občine.

Na volitvah je od 1127 volilnih upravičencev glasovalo 824 volilcev, kar je 73%, od teh 390 za listo Franca Trillerja, za listo Antona Križnarja pa 434. Lista JRZ je torej dobila samo 4 občinske odbornike, opozicijska lista pa 20. Pristaši JRZ so svoj volilni rezultat komentirali takole: "... Stali smo sami nasproti JNS-arjem in marksistom, ni nas podpirala ne železnica, ne tovarne in kot dostojni ljudje se nismo mogli posluževati sredstev, kakršnih so se nasprotniki: laž, grožnje, vse mogoče obljube, pobijanje oken, posebno pa alkohol. Celo na volitve so prihajali pijani, v gostilni Antona Križnarja pa se je cel dan 25. oktobra točil čaj, kakor so konstatirali orožniki ..." ⁴⁴ V istem članku tudi razlagajo, da se je zadnjih nekaj let v občino priselilo veliko delavcev iz drugih krajev, saj je število volilcev zrastle s 400 na 1127. Od teh naj bi jih veliko v občini ne imelo niti stalnega bivališča in taki naj bi bili še posebej dovzetni za obljube. Župan naj bi delavcem obljubljal, da jim preskrbi službe po tovarnah, cement za gradnjo, koruzo... Neki volilec naj bi ga potem kar vpričo volilne komisije, ko je oddal svoj glas, terjal: "Zdaj boš pa dal, kar si obljubil?"

Nosilec opozicijske liste in ponovno izvoljeni župan Anton Križnar svojega županskega mesta ni mogel opravljati dolgo. Že 30. oktobra 1936 je prejel odločbo, s katero ga je banska uprava razrešila dolžnosti "predsednika občine Stražišče in občinskega odbornika" ⁴⁵

Občina Preddvor

Tudi občina Preddvor je bila ena izmed tistih, ki so izvedle volitve 25. oktobra 1936. Potrjeni sta bili dve listi in sicer režimska JRZ, katere nosilec je bil Anton Valjavec, posestnik s Srednje Bele, nosilec liste JNS pa je bil župan Peter Markič.

V občini je bilo 940 volilnih upravičencev, od teh jih je na volišča prišlo kar 585, kar je 62,2%. Lista JRZ z nosilcem Antonom Valjavcem je dobila 522 glasov, lista opozicije z nosilcem Petrom Markičem pa vsega 63 glasov. V občinski odbor je tako prišlo 18 odbornikov z liste JRZ, kandidati z liste opozicije pa so ostali praznih rok.

O dnevu volitev je Gorenjec 31. oktobra poročal: "... Ves dan ena sama lepa slovenska pesem. Volit so šli zastopnike brez sile in grožnje. Ob zvokih harmonike in pesmi, ki so bile do nedavna še prepovedane, ob vzklikih živela svoboda, živel dr. Korošec, živel ban Natlačen, so volilci prihajali in odhajali. Nobenega nereda ni bilo. Nasprotnikom se ni delala krivica, kar jih je bilo, so mirno oddali svoje glasove po svojem mišljenju. Ves dan je bilo ozračje takšno, da je kazalo, da narod svobodno voli ..." ⁴⁶

Volitve v ostalih občinah kranjskega sreza

Od vseh desetih občin, ki so v kranjskem srezu volile 25. oktobra 1936, so opozicijske liste dobile samo dve in sicer občino Sv. Ana in občino Stražišče. Kot kandidati na kandidatnih listah so se v nekaterih občinah pojavljali isti ljudje, v dveh primerih – v občini Jezersko in občini Sv. Katarina – pa je kandidat, ki je leta 1933 nastopal kot nosilec liste JNS, v letu 1936 ponovno nastopal, vendar tokrat kot nosilec njene nasprotnice, liste JRZ...

Volitve v občini Kranj

Občinski odbor občine Kranj se je že zelo kmalu po izvolitvi novega občinskega sveta v letu 1933, začel ubadati z najrazličnejšimi težavami. Zamenjali so nekaj občinskih odbornikov, poleti 1936 pa sta bila razrešena še župan Ciril Pirc in član občinske uprave Mavrilij Mayer. Celotna občinska uprava je po razrešitvi župana podala odstavko. Po izvolitvi nove začasne občinske uprave je mesto župana zasedel Josip Tajnik, uradnik tovarne Semperit in davčni upravitelj v pokoju. Že septembra 1936 pa je z županskega mesta odstopil, vodja začasne občinske uprave pa je postal direktor podružnične Zadružne gospodarske banke, Karol Česenj. ⁴⁷

⁴³ Gorenjec 31. oktober 1936, str. 1.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Gorenjec 4. november 1936, str. 3.

⁴⁶ Gorenjec 31. oktober 1936, str. 1.

⁴⁷ Gorenjec 22. februar in 12. september 1936, str. 1, Slovenski narod, 10. september 1936, str. 23 in ZAL Občina Kranj ae 3971.

Nosilec liste: ČESNOM KZ ECL.

ina: Kranj.

Kandidatna lista

Kranjski.

za volitve občinskega odbora na dan 20. junija

1937.

Rodbinsko in rojstno ime	Doklin	Bivališče	lis. št.	Rodbinsko in rojstno ime	Doklin	Bivališče	lis. št.
Češnom Katol	bančni ravnatelj	Kranj Poljska pot	2	Šilar Igo dr.	odvetnik	Kranj Mencingerjev trg	6
Češnik Ivan	glav. dir. v pok.	Kranj Prešernova ul.	10	Rogelj Ivan	zovad	Kranj Primarkovo	42
Čokl Miko	tovarnar	Kranj Zatišje	1	Rungius Blaž	zlatar	Kranj Kuncingerjev trg	2
Čorjak Janez	poslastnik	Kranj Primarkovo	33	Prešern Ivan	tovarnar	Kranj Blejskacesta	17
Čorjanc dr. Anton	odvetnik	Kranj Mencingerjev trg	6	Tokl Marija	trgovac	Kranj Jezerskacesta	4
Čolchackar Franc	robotar	Kranj Tyrševa cesta	4	Štur Jožef	čevljar	Kranj Rupa	6
Čučvar Franjo dr. ing. razmat.		Kranj Jankova ul.	12	Petrovič Ivan	nizar	Kranj Zluto polje	4
Čučvar Franc	delavec	Kranj	20	Levičnik Ivan ut.	urar	Kranj Puharjeva ul.	5
Čučar Jožef	hlavac	Kranj Tyrševa cesta	3	Štašič Franc	trgovac	Kranj Jabacov prelaz	1
Čučar Jožef	poslastnik	Kranj Huje	17	Šušar Janez	poslastnik	Kranj Gorodnjača	6
Čurjak Franc	vulovar	Kranj Vidovdanška c.	2	Šušar Franc	čevljar	Kranj Puharjeva ul.	9
Čurjak Ivan ml.	sin tovar	Kranj Maistrov trg	1	Šušar Franjo	poslastnik	Kranj Gorodnjača	1
Čurjak Otmar	trgovac	Kranj Blejskacesta	7	Žebro Janez	poslastnik	Kranj Huje	10
Čurjak Ivan	uč. delov.	Kranj Gorodnjača	4	Pervič Franc	nizar	Kranj Rupa	2
Čurjak Franc	profesor	Kranj Tavcarjeva ul.	5	Kokalj Franc	poslastnik	Kranj Klano	11
Čurjak Jožip	odvetnik	Kranj Tavcarjeva ul.	10	Hlebič Rudolf	poslastnik	Kranj Mentov trg	12
Čurjak Janez	čevljar	Kranj Primarkovo	33	Mohor Ciril	Kranj	Kranj Strazarski trg	1
Čurjak Franc	poslastnik	Kranj Čirčiče	17	Brčan Anton ml.	čevljar	Kranj Klano	37
Čurjak Jakob	izbenjkar	Kranj Stara cesta	17	Čučar Ivan	delavec	Kranj Primarkovo	68
Čurjak Mihal	tor. majak	Kranj Blejskacesta	4	Florjandič Rudolf	ključavn.	Kranj Frubarjev trg	8
Čurjak Ivan	posl. upr.	Kranj Stružaro		Majnik Iganc	ključavn.	Kranj Jankova ul.	23
Čurjak Leopold	učitelj	Kranj Kuncingerjeva cesta	4	Poslastnik Ivan	kroj. pos.	Kranj Kuncingerjeva cesta	2
Čurjak Franc	alaščifur	Kranj Mentov trg	6	Modri Jan Jožip	zas. urad.	Kranj Tavcarjeva ul.	8
Čurjak Ivan	krojač	Kranj Čirčiče	17	Portuna Martin	profesor	Kranj Čirčiče	1
Čurjak Anton	trgov. urad.	Kranj Prešernova ul.	6	Škar Ivan	posl. of. v p.	Kranj Blejskacesta	19
Čurjak Lovro	zidar	Kranj Primarkovo	118	Pilar Jernej	poslastnik	Kranj Rupa	2
Čurjak Jožip	gropar	Kranj Savski breg	1	Slabe Avguštin	krojač	Kranj Tyrševa cesta	1
Čurjak Janez	poslastnik	Kranj Rupa	10	Hafner Alojzij	del. delavec	Kranj Gorodnjača	16
Čurjak Mihal	poslastnik	Kranj Primarkovo	33	Slavec Jožip	stavebnik	Kranj Jezerskacesta	1
Čurjak Filip	uradnik OVE	Kranj Čurjarska ulica	14	Čurjak Andrej	poslastnik	Kranj Savski breg	

Kandidatna lista za občinske volitve v občini Kranj, 20. junija 1937, z nosilcem Karlom Česnom (ZAL, Občina Kranj).

Po rešenih težavah z občinskim vodstvom, se je končno izvedla tudi dolgo odlašana priključitev vasi Rupa, Primskovo, Klanec, Huje, Čirčiče in Struževo k občini Kranj. S tem je le-ta pridobila 2500 prebivalcev in se skupno povečala na 6700, že evidentiranim volilcem pa se jih je priključilo še 446.⁴⁸

Lokalnim veljakom je tokrat uspelo sestaviti kompromisno listo, saj se je na eni in drugi strani našlo toliko pripravljenosti, kot si je nekdanj skrajda nebi bilo mogoče predstavljati. Od 30 občinskih odbornikov, kolikor jih je pripadalo povečani občini Kranj, sta dobili obe glavni skupini, nacionalna in JRZ po 12 mandatov, ostalih 6 pa je pripadlo nevtralni skupini pod vodstvom tovarnarja Maksa Focka. Na kandidatni listi je bil na prvem mestu vodja začasne občinske uprave Karol Česenj, na drugem upokojeni gimnazijski ravnatelj Ivan Košnik, na tretjem pa tovarnar Maks Fock.⁴⁹

Za volitve sta bili določeni dve volišči, saj je število volilcev v povečani občini preseglo 800, kolikor jih je po zakonu lahko volilo na enem volišču. Tako so v prvem nadstropju občinske hiše na Mestnem trgu 1 odprli volišče za volilce iz Kranja in Gorenje Save, v gimnazijsko poslopje pa so lahko odšli voliti volilci s Primskovega, Gorenj, Huj, Klanca, Rupe, Struževega in Čirčič.⁵⁰ Volilna odbora sta se v Mestni hiši in gimnaziji zbrala v nedeljo, 20. junija 1937 že ob 6. uri zjutraj in pripravila vse potrebno za začetek volitev. Ko sta se volišči odprli, so tja začeli spuščati volilce, vendar ne več kot pet naenkrat. Predsednik volilnega odbora je ves čas volitev vsakemu volilcu pokazal kandidatno listo in prebral ime nosilca. Udeležba je bila solidna, saj je od 1565 volilcev, kolikor jih je obsegala povečana občina, na volišča prišlo 810 volilcev, kar znese 51, 7%.⁵¹

Ob 19. uri je predsednik začasne občinske uprave Karol Česenj ob burnem pozdravljanju številnih navzočih, razglasil rezultat z balkona Mestne hiše. V svojem govoru je med drugim poudaril tudi, da mora "samo trezno delo biti v korist kranjske občine".⁵²

Po končanih občinskih volitvah je bil sestavljen nov občinski odbor, katerega predsednik je ponovno postal Karol Česenj, člani pa Ivan Košnik, Maks Fock, Janez Novak, dr. Anton Myšnar in Franc Holzhaacker.⁵³ Na prvi svečani seji so pred sreskim načelnikom izrekli zaobljubo in s tem so bile te občinske volitve simbolično zaključene. Besedilo zaobljube se je tistega davnega leta glasilo:

"Jaz ..., prisegam na edinega Boga, da bom kralju in domovini zvest, da se bom pri poslovanju držal ustave in državnih zakonov, da bom čuval državno in narodno edinstvo, da bom dolžnost svojega zvanja točno opravljal in vestno zastopal in branil samoupravne in državne koristi. Tako mi Bog pomagaj!"⁵⁴

ZUSAMMENFASSUNG

Die Gemeindewahlen im Bezirk Kranj 1933 und 1936

Zur Zeit der ersten Gemeindewahlen in den dreißiger Jahren dominierte auf der politischen Szene die *Jugoslawische nationale Partei* (Jugoslovanska nacionalna stranka, JNS). Sie setzte sich überwiegend aus den Anhängern des Königs zusammen, ihr gehörten auch die slowenischen Liberalen an. Die Klerikalen mit Korošec an der Spitze waren bereits im Jahre 1930 aus der Regierung ausgeschieden und in die Opposition gegangen.

Im Jahre 1933 fanden die Gemeindewahlen für die Draubanschaft am Sonntag, dem 15. Oktober, statt. Eine echte Wahlkampagne, wie man heute zu sagen pflegt, begann bereits Anfang September mit der Veröffentlichung von nützlichen Hinweisen und Informationen für die Wähler, ihr folgten später etwas aggressivere Anweisungen. Alle, die die Presse verfolgten, wurden folglich sehr genau über die Art und Weise und den Ablauf des Urnengangs informiert.

Den Wählern standen drei verschiedene Listen zur Wahl, und zwar die Liste der Regierungspartei JNS, die Kompromißliste mit Mitgliedern und Nicht-Mitgliedern der JNS sowie die Oppositionsliste. Letztere wurde auch als "Punktations-Liste" bezeichnet, setzte sie sich doch in ihrer Mehrheit aus den Mitgliedern der ehemaligen *Slowenischen Volkspartei* (Slovenska ljudska stranka) zusammen. Wie die anderen beiden Wahlkandidaten, griff auch die Opposition in einen Wahlkampf ein, der überall unterdrückt wurde. In den stark zensierten Zeitungen erschienen lediglich Artikel zur Unterstützung der Regierungspartei, während die Opposition beschimpft wurde. Letztere durfte weder

⁴⁸ ZAL, Občina Kranj, ae 4192.

⁴⁹ Jutro 20. junij 1937, str. 2 in Gorenjec 19. junij 1937.

⁵⁰ ZAL, Občina Kranj, te 208 in Gorenjec 19. junij 1937.

⁵¹ ZAL, Občina Kranj, te 208 in Gorenjec 26. junij 1937.

⁵² Ibid.

⁵³ ZAL, Občina Kranj, ae 3971.

⁵⁴ Zakon o občinah, Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine 35/1933.

für ihre Kandidaten in den Medien agitieren noch Wahlversammlungen abhalten.

Der gesamte Bezirk Kranj umfaßte zur Zeit dieser Wahlen 15 Gemeinden (außer Kranj noch folgende Gemeinden: Smlednik-Trboje, Predoslje, Tržič, Stražišče, Cerklje, Šenčur, Križe, Preddvor, Naklo, Kovor, Sv. Jošt, Sv. Katarina, Jezersko und Sv. Ana). Der Bevölkerungszahl und der Zahl der Wahlberechtigten nach war die Gemeinde Kranj am stärksten. Sie zählte damals 4.191 Einwohner, 916 davon hatten das Wahlrecht. Die wenigsten Einwohner und auch Wähler hatte die Gemeinde Sv. Ana, die insgesamt 596 Einwohner zählte, davon 151 mit Wahlrecht. Der gesamte Bezirk Kranj hatte 36.486 Einwohner, davon hatten 9.181 das Wahlrecht. Es wurden 30 Wahllisten gebildet. Nur eine Liste hatte die Gemeinde Sv. Ana, drei die Gemeinde Cerklje.

In der Gemeinde Kranj wurden zwei Listen aufgestellt. Träger der ersten Liste war der langjährige Bürgermeister von Kranj Ciril Pirc, Träger der zweiten Liste der Industrielle Dr. Franc Šemrov. Auch in dieser Gemeinde fand eine Reihe von Wahlversammlungen und Sitzungen statt, an denen die bevorstehenden Wahlen zur Diskussion standen. Die Presse berichtete regelmäßig über das Geschehen in der Stadt. Das Endergebnis der Wahlen lautete folgendermaßen: 479 Stimmen für die Liste von Ciril Pirc und 366 Stimmen für die Liste von Dr. Franc Šemrov. Demzufolge erhielten die ersteren 21, die letzteren 3 Abgeordnetensitze.

Im Bezirk Kranj gaben von 9.811 Wahlberechtigten 7.275 ihre Stimme ab. Von 7.275 Stimmen entfielen 4.325 auf die Listen der JNS, 398 auf die Kompromißlisten und 2.542 auf die Opposition. Die Mehrheit der Stimmen erhielt die JNS in 12 Gemeinden (dazu wurden auch die Gemeinden Šenčur und Smlednik-Trboje gezählt, wo die Wahl aufgrund nachgewiesener Unregelmäßigkeiten für ungültig erklärt wurde, bei der Wiederholungswahl siegten die Oppositionellen), die Opposition degegen in drei Gemeinden, und zwar in Predoslje, Kovor und Sv. Jošt.

Bei den Gemeindewahlen des Jahres 1936 waren die politischen Verhältnisse ganz anders. Die Rolle der Regierungspartei übernahm diesmal die *Jugoslawische Radikale Union* (Jugoslovanska radikalna zajednica, JRZ), die Hauptakteure der vorangegangenen Gemeindewahlen blieben in der Opposition. In diesem Jahr wurden die Wahlen für den 25. Oktober ausgeschrieben, konnten an diesem Tag jedoch nicht durchgeführt werden. Im Bezirk Kranj wurde zu vier verschiedenen Terminen gewählt. Als erste schritten am 3. Mai die Wähler der Gemeinde Šenčur zur Wahlurne, ihnen folgten am 20. September die der Gemeinde Mavčiče, am 25. Oktober wählte man in der

Mehrheit der übrigen Gemeinden des Bezirks Kranj. Als letztes in der gesamten Draubanschaft wurden die Wahlen gerade in der Gemeinde Kranj durchgeführt, und zwar erst am 20. Juni 1937.

Bald nach der Wahl des neuen Gemeinderats im Jahre 1933 stieß man in Kranj auf verschiedene Schwierigkeiten. Es wurden mehrere Gemeindeabgeordnete ausgewechselt, im Sommer 1936 wurden der Bürgermeister Ciril Pirc und das Mitglied der Gemeindeverwaltung Mavrilič Mayer ihres Amtes enthoben. Nach der Amtsenthebung des Bürgermeisters trat die gesamte Gemeindeverwaltung zurück. Nach der Wahl einer neuen provisorischen Gemeindeverwaltung wurde das Amt des Bürgermeisters von Josip Tajnik übernommen. Bereits im September 1936 trat er jedoch als Bürgermeister zurück, die Leitung der provisorischen Gemeindeverwaltung wurde vom Direktor der *Genossenschaftlichen Wirtschaftsbank* (Zadružna gospodarska banka) Karol Česenj übernommen. Nach den vollzogenen Gemeindewahlen wurde ein neuer Gemeindeausschuß gebildet, sein Vorsitzender wurde wieder Karol Česenj.

Von allen zehn Gemeinden, die im Bezirk Kranj am 25. Oktober 1936 wählten, siegten die Oppositionslisten nur in zwei Gemeinden, und zwar in Sv. Ana und Stražišče. In den Gemeinden Mavčiče und Šenčur siegten die Listen der JRZ.

VIRI IN LITERATURA

- Arhiv Republike Slovenije (ARS), Kraljevska banska uprava Dravske banovine v Ljubljani, leto 1933, fasc. 7–3; Okrajno glavarstvo Kranj, AS 131, fasc. 50 in 51.
- Gorenjec (Kranj) 2. 2. 1934, str. 3; 16. 6. 1934, str. 3; 17. 10. 1936; 23. 10. 1936, str. 1; 4. 1. 1936, str. 2; 11. 1. 1936, str. 3; 25. 4. 1936, str. 1; 2. 5. 1936, str. 2; 9. 5. 1936, str. 1; 31. 10. 1936, str. 1; 4. 11. 1936, str. 3; 22. 2. 1936, str. 1; 19. 6. 1937; 26. 6. 1937.
- Jutro (Ljubljana) 13. 9. 1933, str. 5–6; 15. 10. 1933, str. 2; 20. 10. 1933, str. 2; 17. 10. 1933, str. 1; 22. 9. 1936, str. 2; 20. 6. 1937, str. 2.
- Slovenec (Ljubljana) 8. 9. 1933, str. 2; 17. 10. 1933, str. 2; 25. 10. 1936, str. 2.
- Slovenski narod (Ljubljana) 22. 9. 1933, str. 2; 13. 10. 1933, str. 1; 16. 10. 1933, str. 1; 10. 9. 1936, str. 23.
- Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine (Ljubljana) 54/1931; 73/1933; 35/1933; 7. 2. 1934; 3. 3. 1934; 25. 4. 1934; 1. 4. 1936.
- Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Občina Kranj, te 4191, te 2706, ae 3971, ae 4192, te 208.

izvirno znanstveno delo

UDK 323.1(=30)(497.4 Maribor)"1918/1941"
prejeto: 21. 10. 1998

Dragan Potočnik

mag.

Pedagoška fakulteta Maribor, Oddelek za zgodovino, SI-2000 Maribor, Koroška

Mariborski Nemci v letih 1918–1941

IZVLEČEK

Po končani prvi svetovni vojni je imela nemška manjšina v Mariboru dokaj močan gospodarski položaj. Lahko je vplivala na socialno odvisne sloje prebivalstva. Mariborski Nemci so v času med obema vojnama skrbno čuvali in gojili svojo identiteto. Imeli so svoja društva, dva časopisa, v mestu je bil tudi sedež seniorata nemške evangeličanske cerkve. Po letu 1933 so se usmerjali vse bolj nacistično in v letu 1941 odigrali vlogo pete kolone.

SUMMARY

THE MARIBOR GERMANS IN THE YEARS 1918–1941

After the First World War the German minority had in Maribor a fairly strong economic position. It was able to influence on the socially dependent part of population. The Germans in Maribor attentively treasured and cherished their identity. They had their own societies, two newspapers. In Maribor there was also the seat of the German Evangelist Church. After 1933 the Germans in Maribor were more and more nazi oriented and in 1941 played the role of the fifth colony.

Ključne besede: nemška manjšina, Maribor, nemška kulturna društva

Narodna vlada Države SHS v Ljubljani je 18. decembra 1918 razpustila nemški občinski svet v Mariboru. Razrešila je nemškega župana dr. Hansa Schmidererja in za vladnega komisarja mesta imenovala Slovenca dr. Vilka Pfeiferja, ki je vodstvo mestnega magistrata prevzel 2. januarja 1919.¹ Njegova najtežja naloga je bila, da pomiri protislovensko in protijugoslovansko gibanje Nemcev v mestu. Tako je ob prevzemu vodstva mestnega magistrata izdal prebivalcem Maribora sledeči oklic: "Obveščam prebivalstvo mesta Maribor, da bom po najboljši moči skušal zadostiti željam in potrebam prebivalstva in se tudi nadejam, da mi bo prebivalstvo brez razlike na stranke in narodnost v svojem lastnem interesu pomagalo in zapupalo in elemente, ki bi skušali redno poslovanje

ovirati, zavračalo."²

Toda mariborski Nemci niso mirovali. Zahtevali so priključitev Maribora in širše okolice k Avstriji. To so utemeljevali s trditvijo, da živi v Mariboru večinoma nemško prebivalstvo, v severnem delu Slovenskih goric in na Apaškem polju pa je sicer narodnostno mešano, a prežeto s štajerskim pokrajinskim patriotizmom. Poleg tega so navajali še ekonomske razloge, ki narekujejo priključitev k avstrijski državi, kot npr. prometno povezanost med Bruckom, Beljakom, Mariborom, Ptujem in Ormožem ter oskrbo z električno energijo preko dravskih elektrarn.³

Mirovali pa nista tudi društvi Südmarka in Deutscher Schulverein, ki sta se vztrajno potegovali za plebiscit na izgubljenem spodnje-

¹ Franjo Zorko, Kronologija delavskega gibanja in družbenega razvoja Maribora in okolice (1855–1983). Maribor 1989, str. 44.

² Marburger Zeitung (v nadaljevanju MZ), 59 (1919) 2, 3. l. str. 1.

³ Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945. Maribor 1968, str. 79.

štajerskem območju. Med prebivalstvo sta skušala vnesti negotovost ter ga prepričati, da ga v jugoslovanski državi čaka le gospodarska stiska. Med mnogimi propagandnimi gesli je bil tudi poziv: "Ne prodajajmo naše domovine in bodočnosti Srbom!"⁴

Propagandno nemško žarišče po priključitvi spodnještajerskih krajev k Avstriji je bil Gradec, kjer so tiskali različno propagandno literaturo. Že leta 1919 je akademski senat graške univerze kot minimum zahteval državno mejo na tako imenovani "vitanjski črti": od Olševe preko Smrekovca na Basališče pri Vitanju ter dalje na vzhod preko Konjiške gore in Boča na Rogaško goro. Avstrijske zahteve, naj se izvede plebiscit tudi v delu slovenske Štajerske, so bile spricho nasprotovanja francoske delegacije zavrnjene.⁵

Višek je protijugoslovansko gibanje doseglo 27. januarja 1919, ko je bil v Mariboru ameriški delegat major Sherman Miles. To priložnost so hoteli mariborski Nemci izrabiti, da bi pokazali nemški značaj mesta. Prišlo je do tragičnega streljanja, ki se je končalo s smrtjo nekaj demonstrantov.

Dokončno je senžermenska mirovna pogodba z Avstrijo 10. septembra 1919 Maribor in skoraj ves s Slovenci naseljeni del nekdanje vojvodine Štajerske namenila novi državi Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Kot je razbrati iz članka v Marburger Zeitung 11. septembra 1919, so nekateri mariborski Nemci sprejeli novo politično realnost (nekateri le začasno), čeprav jih je to boleče prizadelo. Priznajo, da so upali, da bo drugače.⁶

Z vzponom nacizma so zahteve po nemškem Mariboru postale spet glasnejše. Tako bi lahko leta 1933 v članku Unser deutsches Marburg, ki je bil objavljen v dunajskem glasilu nemških narodnih socialistov Der Kampf prebrali, da se Nemci z novo nastalim položajem na Spodnjem Štajerskem niso sprijaznili. Pisec članka je med drugim zapisal: "Štirinajst let so domovali tu Slovenci in cvetoče nemško kulturno ozemlje so spremenili v gospodarsko razvalino in kulturno pokopališče. Med tem pa, ko skušajo oni s frazami in lažmi v nepopisanem strahu pred zmago pravice, ki vedno bolj ogroža njihov položaj, braniti svojo posest, zahtevamo mi pred vsem svetom besedo za ljudstvo Spodnje Štajerske, ki je bilo ob prevratu ogoljufano za samoodločbo. Slovenci so tisti, ki zatirajo tu nemški svet proti vsem ljudskim pravicam! Njihov poraz pa, ki ga trepetaje vidijo pred seboj, bo tu še dosti bolj uničujoč, kakor je bil oni v so-

sednji Koroški leta 1920, ker mi vemo, da bo nekoč moral priti dan, ko bomo tudi mi v našem nemškem Mariboru na mestnem magistratu, pred katerim so bili 27. januarja 1919 naši sonarodnjaki pomorjeni po slovenski oblastiteljski razobesili zastavo s kljukastim križem kot prapor Velike Nemčije!"⁷

Vpliv Nemcev, ki je izhajal iz njihove gospodarske moči, se je močno čutil v njihovi politični moči. Prvi poskusi organizacijsko združiti nemštvo v Kraljevini SHS so se začeli že leta 1919, ko je bilo novembra v Zrenjaninu ustanovljeno nemško gospodarsko in kulturno društvo (Deutscher Wirtschafts- und Kulturverein). Že naslednje leto so Nemci v Novem Sadu osnovali še svojo matično organizacijo, švabsko nemško kulturno zvezo (Schwäbisch-Deutscher Kulturbund),⁸ ki je bila organizirana kot nepolitična zveza. V svojih pravilih si je Kulturbund zastavil za nalogo širiti knjige, umetniška dela, muzikalije in filme, ustanavljati in pospeševati razvoj knjižnic in drugih vzgojno prosvetnih ustanov, organizirati predavanja, skrbeti za vzgojo nemških učiteljev in duhovnikov, za socialno skrbstvo in gospodarske ustanove.⁹

Na Nemce iz Vojvodine so se organizacijsko naslonili tudi Nemci iz Slovenije. Z zastopstvom podravskih in kočevskih Nemcev so se udeležili ustanovitvenega sestanka Stranke Nemcev v Kraljevini SHS in ustanovnega občnega zbora Kulturbunda v Novem Sadu. Skupno narodnostno delo slovenještajerskih Nemcev z vojvodinskimi se je kazalo na različnih področjih. Oboji so poudarjali potrebe po nemških šolah in prosvetnih ustanovah. Še posebej od leta 1927, ko je bilo v Indiji zborovanje ob obnovljenem delovanju Kulturbunda, lahko govorimo o enotnem političnem in kulturnem nastopanju vseh jugoslovanskih Nemcev.¹⁰

Leta 1922 je bilo ustanovljeno Politično in gospodarsko društvo Nemcev v Sloveniji (Politischer und wirtschaftlicher Verein der Deutschen in Slowenien) s sedežem v Mariboru. Društvo se je skušalo politično udeleževati, vodil pa ga je notar Lothar Mühleisen.¹¹ Pisec v Taboru je ta politični dogodek takole komentiral: "Ustanovitev nemške stranke nas ni presenetila, ker je bila ustanovitev take organizacije le še vprašanje časa. Nemci jo pripravljajo že izza zadnjih volitev, ker vedo, da

⁴ Zgodovinski arhiv Ptuj (ZAP), MO Ptuj 1919, šk. št. 240, dok. št. 14/131-919.

⁵ Tone Zorn, "Deutsche Grenzwatch" in razmejitvev na Štajerskem v letih 1919-1922, ČZN 16=51 (1980) 1, str. 165-180.

⁶ MZ, 59 (1919)201, 11. IX. str. 1.

⁷ Unser deutsches Marburg, Mariborski Večernik Jutra (MVJ) 7 (1933) 115, 20. V., str. 4.

⁸ "Švabsko-nemška kulturna zveza" (Schwäbisch-deutscher Kulturbund), v nadaljevanju Kulturbund.

⁹ MZ, 60 (1920) 144, 2. VII. str. 1, 2.

¹⁰ Franjo Baš, Slovenski Nemci v razdobju 1918-1945 v fondu Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (KUŽOP) v AMNOM.

¹¹ Dušan Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941. Ljubljana 1966, str. 32, 33.

bodo imeli pri bodočih volitvah tiste pravice, ki jih daje vidovdanska ustava."¹²

Društvo je skrbelo za izvrševanje manjšinskih določb iz pariških mirovnih pogodb, sodelovalo je pri kongresih evropskih narodnih manjšin ter skrbelo za kulturno in gospodarsko krepitev nemške narodne zavesti.¹³ Ker je društvo doživelo nespeh pri državnoborskih in občinskih volitvah, so delo usmerili v svoja gospodarska, zabavna, športna in dobrodelna društva.

Poleg Politično-gospodarskega društva Nemcev v Sloveniji, pevskih in športnih organizacij je bila pomembna še nemška evangeličanska cerkev. Z nemškim bogoslužnim jezikom in cerkvenimi podpornimi društvi je bila povezovalni člen med Nemci v Mariboru in Nemci drugje v Sloveniji oz. Jugoslaviji. Za dejavnost evangeličanske občine je bilo nasploh značilno, da se je poleg splošnih verskih vprašanj ukvarjala tudi s posvetnim delom. Nema lokrat so se njeni pripadniki zbirali v molilnici na raznih prireditvah ali pa so odhajali na izlete v okolico. Po letu 1931 pa je bila nemška duhovščina tudi vodilna v Kulturbundu. Pripadniki evangeličanske nemške duhovščine so bili najradikalnejši predstavniki nemške narodnostne misli. Tako so bile evangeličanske cerkvene organizacije (podporna in pevska društva) trajna zatočišča nemških narodnih organizacij, kadar so bile te ogrožene ali razpuščene.¹⁴

Nemci v Sloveniji so dali pobudo za ustanovitev Nemške lige za Društvo narodov (Liga der Deutschen des Königreiches Jugoslawien für Völkerbund und Völkerverständigung). Liga je sodelovala v Evropskem kongresu nacionalnosti in v Zvezi nemških narodnostnih manjšin Evrope. Liga je Nemcem v Jugoslaviji po šestojanuarski diktaturi služila kot nadomestek za politično organizacijo.¹⁵

Po šestojanuarski diktaturi leta 1929 je bil nadaljnji nemški razvoj na dotedanjih osnovah onemogočen. Z razpustitvijo vseh strank je prenehalo delovanje tako nemške stranke kakor nemškega Politično-gospodarskega društva, prav tako tudi Kulturbunda.¹⁶

Ko so bila leta 1931 odobrena pravila Kulturbunda – društva, ki naj bi razvijalo nemško kulturo, a je bilo v resnici najpomembnejši člen utirjanja hitlerjanstva pri nas – se je njegova mreža

razširila tudi na mariborsko območje. Krajevna organizacija švabsko-nemškega Kulturbunda je bila ustanovljena 27. julija 1931. Predsedoval ji je nemški odvetnik dr. Lothar Mühleisen, združevala pa je okrog 700 članov od 2696 Nemcev, kolikor jih je živelo v Mariboru po popisu leta 1931.¹⁷ Kljub številčnemu osipu (po popisu leta 1921 je živelo v Mariboru 6.595 prebivalcev z nemškim maternim jezikom) pa je njihova gospodarska moč ostala neokrnjena. Zlasti so prevladovali v tekstilni in kovinski industriji, pa tudi v trgovini in obrti, bančništvu in posestništvu.

Slovenci v mestu so dovoljenje za delovanje Kulturbunda sprejeli z negotovanjem.¹⁸ Čeprav je Kulturbund smel po pravilih skrbeti le za prosveto med Nemci, so člane iskali tudi med narodno nezavednim slovenskim prebivalstvom. Prav objektivne okoliščine (čas gospodarske krize, ko so se socialna nasprotja še poglobila) so omogočile organizacijsko krepitev mariborskega Kulturbunda. Dane so bile ugodne možnosti za širjenje nemške propagandne dejavnosti. Še posebej po vzponu nacizma je postalo očitno, da je kulturno-prosvetna dejavnost Kulturbunda v Mariboru le krinka, pod katero so prevladovala politična stremjenja s širjenjem nacističnih idej in konceptov v povezavi Nemcev v Mariboru z ustreznimi nacističnimi ustanovami v Nemčiji in Avstriji. Toda tudi med Nemci so se posamezniki zavedali nevarnosti nacističnega gibanja, zato se niso hoteli včlaniti v Kulturbund.¹⁹

Za Slovence na Štajerskem je bil Maribor pomembno gospodarsko in duhovno središče.

¹² Ustanovitev nemške stranke v Mariboru, Tabor 3 (1922) 220, 29. IX., str. 2.

¹³ Franjo Baš, Nemci na Spodnjem Štajerskem, v fondu 139 – mapa Schwäbisch-Deutscher Kulturbund na Spodnjem Štajerskem. Maribor, 16. 1. 1946, str. 7-8. Muzej narodne osvoboditve Maribor (MNO Maribor).

¹⁴ Franjo Baš, Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije. Maribor 1989, str. 274.

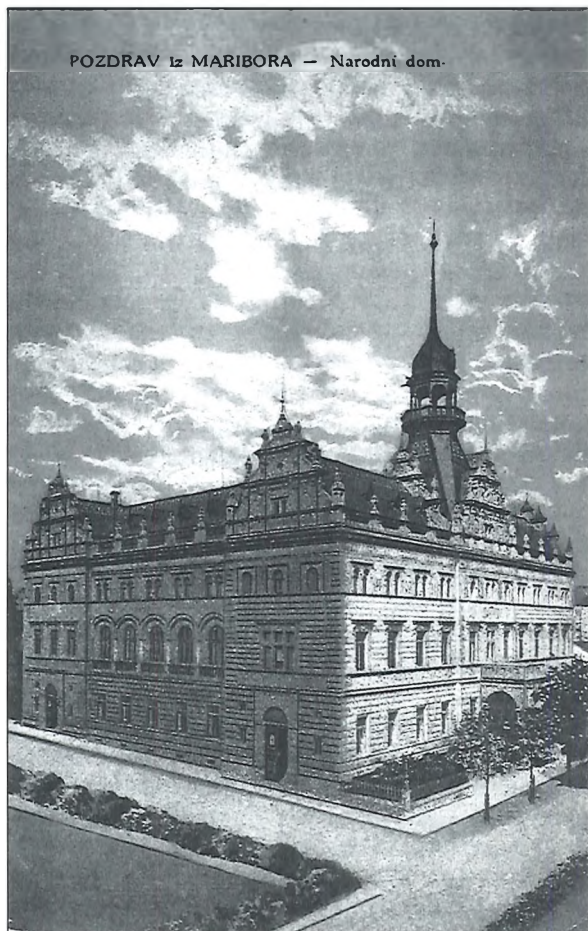
¹⁵ Dušan Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, Ljubljana 1966, str. 38.

¹⁶ "Politischer und Wirtschaftlicher Verein der Deutschen in Slowenien", MZ 69 (1929) 48, 19. II. str. 4.

¹⁷ Ustanovitev švabsko-nemške prosvetne zveze (Schwäbisch-deutscher Kulturbund), Slovenec 59 (1931) 168, 29. VII., str. 4.

¹⁸ Vprašanje nemške manjšine v Sloveniji, MVJ 6 (1932) 67, 23. III., str. 1.

¹⁹ Rudolf Holzer, Die Jugendarbeit des Schwäbisch-Deutschen Kulturbundes Ortsgruppe: Marburg/Drau 1931-1935. Aus den Erinnerungen des damaligen Jugendführers, str. 7, AMNOM. V nadaljevanju Holzer R. Die Jugendarbeit...).

POZDRAV iz MARIBORA – Narodni dom.

Narodni dom v Mariboru – zatočišče in središče mariborskega slovenskega življa pred 1. svetovno vojno.

Nemci v Jugoslaviji so se do leta 1933 spretno prilagajali vsakokratnemu režimu in vladajoči stranki, pri tem pa vere v nemško poslanstvo niso izgubili. Iskra pričakovanja in upanja se je razžarela z zmago hitlerizma v Nemčiji, ko je znova zaživela zahteva po nekdanji "vitanjski črti", tako da bi Maribor, Ptuj in Podravje postali sestavni del nemškega rajha.

V času vzpona nacizma v Nemčiji je ideja nacionalsocializma močno odmevala ne le v Avstriji, ampak tudi v Mariboru, zlasti med mladino. Vse do leta 1931, ko je bil izdan zakon o društvih, Kulturbund ni imel posebnih mladinskih organizacij. Delovale pa so številne legalne krajevne organizacije nemških visokošolcev, ki so se leta 1926 združile v Landesverband der deutschen Akademiker im Königreiche Jugoslawien. Vodilno vlogo in nalogo organizacijsko oblikovati in utrditi novo zvezo so dobili nemški visokošolci iz Maribora.²⁰ Že leta 1928 so organizirali prvi ideološki

organizacijski tečaj za člane nove organizacije. Na gradu Sv. Martin pri Gradcu je od leta 1928 dr. Helmut Carstanjen vodil posebne tečaje za nemško mladino iz Jugoslavije, zlasti iz Slovenije. Priredili so več t.i. narodnostnih tečajev za visokošolce jugovzhodne Evrope. Učili so se kako poučevati ljudske plesne, kako voditi igralske in plesne skupine in o potrebi dela z mladimi. Graški študentje so tudi večkrat obiskali mlade v Mariboru. Gradec se je razvil v iniciativno središče nemškega manjšinskega dela.

Posledica tega iz Gradca usmerjenega dela nemške mladine je postopna radikalizacija nemških organizacij in postopni ter trajni ideološki naklon k nacionalsocializmu. Nazorno vidimo to v geslih, pod katerimi se je vršilo delo Kulturbunda. Ob obnovitvi delovanja društva je bilo geslo "zvesti narodu – zvesti državi" (volkstreu – staatstreu). Po Hitlerjevem prevzemu oblasti v Nemčiji leta 1933 se to umakne geslu neustrašenosti, resnice in zvestobe (furchtlos, wahr und treu). Po razpustu Kulturbunda leta 1935 je sledilo še ilegalno geslo "En narod – en vodja" (Ein Volk, ein Führer).²¹

Vzporedno z navedenimi gesli je potekalo tudi notranje delo Kulturbunda. Že januarja 1932 je mariborska krajevna skupina Kulturbunda organizirala tudi mladinsko gibanje pod vodstvom Rudolfa Holzerja. Nacistično izšolana in vzgojena nemška mladina iz Slovenije je postala glavni nosilec nacistične ideologije tudi v Mariboru. Posledice tega so bile kmalu vidne tudi znotraj mariborske krajevne skupine Kulturbunda.

Liberalnejše starejše vodstvo je delovalo v skladu s programom društva. Pripravljali so predavanja, gledališke večere, božičnice, posredovali so delo za brezposelne, skrbeli so za nemško dijaštvo in organizacijo nemških podjetnikov, organizirali so letne prireditve, proslave pomembnih Nemcev, pustovanja ipd. Mlajši (predvsem Rudolf Holzer) so delo starejših kritizirali, ker da so preveč popustljivi in konservativni. Zahtevali so, da se bolj odločno zavzamejo za nemško stvar.²²

Notranje življenje Kulturbunda je v letu 1934 dobivalo vedno bolj nacionalsocialistični naboj. To dokazuje tudi vsebina okrožnice mladinskega vodje Rudolfa Holzerja z dne 7. januarja 1934, kjer je zapisano: "... da ne sme nikdo nikdar pozabiti, da ima nemška manjšina od leta 1933 zopet svojo hrbtenico v Nemčiji ter da čuva s svojo roko od Boga poslani vodja Hitler tudi nad inozemskimi

²⁰ Okt. 1934, Novi Sad 1934, str. 53.

²¹ Dušan Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji. Ljubljana 1966, str. 33–45 in 109.

²² Rudolf Holzer pravi o sebi, da je bil že s trinajstimi leti zapisan nemštvu in da je vedno deloval tako ali drugače za ohranitev nemškega naroda (Holzer R., Die Jugendarbeit ... str. 35).

²⁰ Die Arbeit des Kulturbundes vom 1. Nov. 1933 bis 31.

Nemci".²³ To nemško mladinsko gibanje je bilo tajno vse do jeseni leta 1934, ko je začelo nastopati legalno in je kazalo videz telesnokulturnega dela.

Kulturbund, ki tudi v tem obdobju formalno ni bil politična organizacija, je s svojim delovanjem vse bolj prehajal na politično področje. Še posebej po vzponu nacizma leta 1933 je krajevna organizacija Kulturbunda v Mariboru s predavanji, božičnicami, ljudskimi večeri, materinskimi dnevi, spoznavanji nemške kulture, nemških pesmi, folklore, s socialnimi podporami revnejšim, z gostovanji, s športnim udejstvovanjem in še bi mogli naštevati, vse bolj širila nacistično ideologijo.

Delovanje Kulturbunda v Mariboru se je v veliki meri odvijalo nemoteno, lahko bi rekli ob veliki prizanesljivosti oblasti. To še zlasti velja za obdobje režima JRZ, pa čeprav so bile številne "kulturne" prireditve društva nacistično naravnane.

Mariborska podružnica Kulturbunda je poleg številnih dejavnosti posvečala veliko pozornost tudi socialnemu delu. Skrbeli so za siromašne nemške družine, za doraščajočo mladino ter pomagali srednješolcem in visokošolcem s štipendijami. Tako je bilo 27. marca 1933 na občnem zboru Kulturbunda še posebej poudarjena socialna skrb. Organizirali so brezplačno posredovanje del za brezposelne in štipendije za študente manj premožnih staršev.²⁴

Kulturbund si je močno prizadeval ustanoviti nemške šole, še posebej, ko je prosvetno ministrstvo 1. septembra 1930 izdalo odlok, po katerem se vpisujejo otroci v nemške šole po želji in izjavi staršev. Tako so si z vsemi napori prizadevali, da bi zbrali v raznih krajih potrebno število otrok. Ker pravih Nemcev in nemških otrok razen v Mariboru nikjer ni bilo dovolj, so se z vsemi sredstvi lotili finančno in gospodarsko odvisnih slovenskih staršev, da bi vpisali svoje otroke v nemške manjšinske šole. Po metodah, ki so jih uporabljali, so močno spominjali na nekoč zloglasni Schulverein.

Krajevna skupina Kulturbunda v Mariboru, najpomembnejša in nacistično izredno aktivna organizacija Nemcev v Sloveniji, je bila razpuščena s sklepom banske uprave dne 15. oktobra 1935. Razpust je bil obrazložen z navedbami, da je organizacija prekoračila s pravili določen delokrog, prešla na politično področje in da so njene nemške tečaje obiskovali tudi otroci slovenskih staršev, ki so v ta namen dobivali posebno podporo. Nacistično glasilo Völkischer Beobachter je ostro protestiralo proti razpustu Kulturbunda v Mariboru.²⁵ Ostro pa

je odgovoril tudi Slovenec. V članku Naivnost ali drznost? je med drugim zapisal: "Kdor količkaj pozna mariborske razmere, ve, koliko slovenskih delavcev in nameščencev je odvisno od nemškega kapitala, in mu ne bo neznano, da so polnili in da še polnijo nemške vrste v Mariboru premnogi čistokrvni Slovenci, ki jim je njih odvisnost od nemškega gospodarja ali šolska vzgoja ali pa direkten pritisk narekoval "svobodno" izjavo, da so Nemci".²⁶ Slovenec ugotavlja, da je razpust pozdravila vsa slovenska javnost, ki je že težko gledala početje nekdanjih strahovalcev slovenskega Štajerja. O razpustu Kulturbunda je poročal tudi Mariborski Večernik Jutra 19. oktobra 1935: "Včeraj popoldne je mariborska policija razpustila in zapečatila Nemško švabsko zvezo v Mariboru. Policija je nalog izvršila včeraj ob 9. uri dopoldne in je bila na delu štiri ure ter zapečatila vse njihove prostore in sestavila seznam inventarja. Nemško švabska kulturna zveza je bila v Mariboru razpuščena, ker je v svoji sredi imela tudi slovensko deco".²⁷ Mariborer Zeitung je ob razpustitvi Kulturbunda kratek. "S strani banske uprave je nadaljine delovanje zveze prepovedano. Vzroki niso znani", je zapisal pisec.²⁸

Prepoved Kulturbunda pa ni pretrgala delovanja nacistično usmerjenih Nemcev v Mariboru. Njihovo delovanje se je strnilo v legalno dovoljenih pevskih društvih, športnih organizacijah in v nemških evangeličanskih cerkvenih občinah ter v vrsti ilegalnih nacističnih organizacij.

Vsa ta društva so omogočila nemško narodnostno delo naprej, tudi če je bil Kulturbund začasno razpuščen. Iz teh razlogov je nemško politično, kulturno in gospodarsko življenje teklo nemoteno dalje, zlasti še zato, ker so Nemci imeli na razpolago tudi svoje časopise. Mariborski dnevnik Marburger Zeitung je leta 1919 sicer prešel v slovensko posest, vendar je vseskozi trdno povezoval slovenještajersko nemštvo, najprej z nemško socialno demokracijo, po njenem padcu pa z nacionalsocializmom. Socialdemokratsko usmerjeno delavstvo je zalagala slovenska socialna demokracija z nemškim poltednikom Volksstimme, ki je podobno z razkrivanjem slovenskih notranjepolitičnih razmer napeljevala vodo na nemški politični mlin. In ko je leta 1934 prenehala izhajati Volksstimme v Mariboru, je bilo leta 1938 ustanovljeno v Zagrebu radikalno glasilo v nacionalno socialističnem duhu usmerjene slovenještajerske manjšine, ki je urejevala in financirala novi poltednik Deutsche Nachrichten aus Slovenien.²⁹

²³ Franjo Baš, Slovenski Nemci v razdobju 1918–1945 v fondu Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (KUZOP) v AMNOM.

²⁴ Holzer R., Die Jugendarbeit ... str. 25–27.

²⁵ Völkischer Beobachter, 31. X. 1935, v članku Gefährliche Kurzsichtigkeit. Tekst odloka o razpustu glej v Deutsches Volksblatt, 29. X. 1935.

²⁶ "Naivnost ali drznost?" Slovenec, 63 (1935) 282a, 7. XII., str. 2.

²⁷ Nemško-švabska kulturna zveza v Mariboru razpuščena, MVJ 9 (1935) 238, 19. X.

²⁸ MZ 75 (1935) 239, 20. X. str. 5.

²⁹ Franjo Baš, Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije. Maribor 1989, str. 274.

Priključitev Avstrije k nemškemu rajhu leta 1938, sudetska kriza, razbitje Češkoslovaške so Nemcem v Sloveniji vzbudili upanje, da bodo lahko obnovili organizacije Kulturbunda. Tako je novi ministrski predsednik in hkrati notranji minister Dragiša Cvetković kmalu po prevzemu svoje nove funkcije v dokaz svojih prijateljskih odnosov do tretjega rajha odobril obnovo organizacije Kulturbund v Sloveniji.³⁰

Vsa slovenska javnost je odločno nasprotovala obnovitvi Kulturbunda. Na zborovanju sindikalnih in levičarskih organizacij v delavskem domu v Mariboru 2. aprila 1939 je bila npr. sprejeta resolucija s protestom proti napovedanemu ustanavljanju Kulturbunda. Večernik je objavil seznam z natanko navedbo imen, naslovov in poklicev članov Kulturbunda.³¹

Kljub protestom so jugoslovanske oblasti dovolile obnovo Kulturbunda v Sloveniji oktobra 1939, torej že v času druge svetovne vojne.³² Do marca 1941 je bilo v Dravski banovini organiziranih pet okrožnih vodstev Kulturbunda (Maribor, Celje, Ptuj, Kočevje in Ljubljana) z 52 krajevnimi skupinami in skupno 11.577 člani. Okrožje Maribor je bilo marca 1941 razdeljeno v 15 krajevnih skupin.³³ Novo vodstvo Kulturbunda je bilo sestavljeno v glavnem iz nameščenstva, delavstva in malomeščanstva. Dokončno se je uveljavila nacionalsocialistična ideologija. Tako je postal novi predsednik krajeвне skupine Kulturbunda v Mariboru bančni uradnik Josef Klingberg. Tako kot predsednik se tudi večina članov odbora do takrat ni pojavljala v ospredju. Iz odbora so izpadli starejši mariborski nemški veljaki, npr. Lothar Mühleisen.

Mariborer Zeitung je o ponovnem delovanju Kulturbunda zapisal: "V Gambrinusovi dvorani je imela mariborska krajevna skupina Kulturbunda občni zbor. Lani je imela mariborska skupina 572 članov, letos pa je to število močno narastlo. Kulturno delo in ljudske vrednote naj bi pripeljale Nemce v pozitiven odnos do države in večinskega ljudstva. Dovoljenje oblasti za ponovno vzpostavitev krajeвне skupine naj bi prispevalo k sproščanju napetosti v teh odločilnih časih. V zameno bodo Nemci pokazali svojo lojalnost državi in večinskemu narodu."³⁴ Nemci so lojalnost

do jugoslovanske države in slovenskega naroda vezali na pogoj, da se jim prizna pravica do avtonomnega kulturnega, socialnega, mladinskega in gospodarskega narodnostnega dela. Nemško kulturo pojmuje Kulturbund v njenem izvirnem smislu, v njeni enotnosti z narodno skupnostjo in v njenem svojstvenem nemškem izražanju nemške naravi, nemških običajev in nemških vrlin.

V nasprotju z dobo pred letom 1929, ko je bil Kulturbund organizacija, podrejena političnemu in gospodarskemu društvu ter nemški stranki, in v nasprotju z dobo pred letom 1935, ko je Kulturbund deloval vzporedno s športnimi in pevskimi nemškimi organizacijami, je postal z letom 1939 osrednja nemška organizacija. Strnjeni na zunaj in povezani na znotraj so z nacionalsocialističnim svetovnim naziranjem Nemci prevzeli v svojo organizacijo tudi načelo brezpogojne discipline. Krajevni odbori Kulturbunda so postali izvrševalni organi vodstva, ki je za Slovenijo imelo svoje središče v Mariboru. Vsaka pokrajinska, okrajna in krajevna skupina je imela delovne odbore za kulturo, socialna vprašanja, mladino, organizacijo, gospodarstvo, ljudsko zdravje, šport, vzgojo, statistiko, pravne zadeve in ženska vprašanja.³⁵

Statistični urad, ki je začel ilegalno delovati že leta 1936, je vodil evidenco članov Kulturbunda, hkrati pa je tudi nadzoroval članstvo in zlasti omahljivce in dvomljive člane ter dajal o njih politične ocene.³⁶

Povezanost slovenještajerskega nemštva z nacionalsocialističnim nemškim gibanjem se je jasno kazala v kulturnem in socialnem delu Kulturbunda. Predavanja, pevski nastopi, božičnice, materinski dnevi, prosveta med mladino, športno gibanje med mladino, propaganda za nemško knjigo, vse to je do podrobnosti povežalo slovenještajerske nemške organizacije z NSDAP.³⁷

Velik razmah Kulturbunda se je kazal v številu članstva. Po podatkih omenjenega statističnega urada je bilo 26. septembra 1940 v Mariboru 1678 pripadnikov Kulturbunda, na Studencih 300 in na Pobrežju 280. Zadnji podatki o številu članov Kulturbunda v Mariboru so iz 19. januarja 1941, ko je bilo v Mariboru 2211 članov, na Studencih 502 in na Pobrežju 443.³⁸

³⁰ Wieder Kulturbund in Slowenien, Südost – Pressebericht, vom 7. april 1939, Südostdeutsches Institut Graz, AMNOM.

³¹ Švabsko-nemška prosvetna zveza (Kulturbund) v Ljubljani, Večernik 13 (1939) 109, 13. in 14. V. 1939, str. 2.

³² Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945. Maribor 1968, str. 102.

³³ Marjan Žnidarič, Do pekla in nazaj (Nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945). Maribor 1997, str. 42.

³⁴ Ortsgruppe Maribor des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes, MZ 79 (1939) 258, 10. XI. str. 4, tudi v Slovincu 68 (1940) 260, 12. XI., str. 7.

³⁵ Franjo Baš, Slovenski Nemci v razdobju 1918–1945 v fondu Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (KUZOP) v AMNOM.

³⁶ Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945. Maribor 1968, str. 102.

³⁷ Franjo Baš, Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije. Maribor 1989, str. 108.

³⁸ Rudolf Holzer, Die statistische Stelle des SDKB Draubannschaft, samt Beilagen, prilogi 20 in 29, fond Švabsko-nemške kulturne zveze (SDKB) v AMNOM.

Der Männergesangsverein erlaubt sich die Mitteilung zu machen, dass er am 7. Dezember 1936 die neunzigste Wiederkehr seiner Gründung feiert, wozu hiemit die freundl. Einladung ergeht

F E S T P R O G R A M M

Montag, den 7. Dezember um 20 Uhr im Saale der Brauerei Union

FESTKONZERT

unter Leitung des I. Chormeisters **Prof. Hermann Frisch**
und der freundlichen Mitwirkung des Brudervereines aus Ptuj

Als Gäste: Opernsängerin Fräulein **Vera Mansinger**, Graz; Konzertsängerin Fräulein **Marion Clarici**, Graz; Konzertsänger Herr **Ladislav Kemeny**, Wien; Opernsänger Herr **Ing. Leopold Reisinger**, Graz

Orchester: Die Kapelle des königl. 45. Inf. Reg., verstärkt durch Damen und Herren der Gesellschaft

FESTVERSAMMLUNG

eine halbe Stunde nach Beendigung des Konzertes ebenda

Dienstag, den 8. Dezember

Um 10 Uhr Gräberbesuch mit Totenehrung (Friedhof in Pobrežje)

Es wird höflichst gebeten, bis spätestens 1. Dezember im Geschäfte Julius Fischbach, Gosposka ul. 5, bekannt zu geben, ob Sie an der Festversammlung sowie dem Festkommers teilzunehmen beabsichtigen
Kartenvorverkauf bei der Firma „Svila“, Gosposka ulica 34

Pevsko društvo Marburger Männergesangsverein je bilo po letu 1918 najvažnejša kulturna institucija Nemcev v Mariboru.

Kljub temu da je slovensko prebivalstvo v Mariboru z ogorčenjem sprejelo vnovično ustanovitev Kulturbunda, se je članstvo v Kulturbundu večalo. Še posebej močan vpliv je imel na socialno odvisne sloje. To dokazuje tudi naslednji primer: Josip Neubauer je v svoji prošnji za podporo med drugim pisal "da ni član Kulturbunda, če pa občina moji prošnji ne more ugoditi sem primoran, da se obrnem na omenjeno društvo."³⁹

Velik razmah Kulturbunda se je kazal tudi v novih društvenih prostorih. Tako so imeli svoje poslovne prostore na Aleksandrovi cesti 14. Prosvetno središče s knjižnico je bilo v prostorih na Strossmayerjevi 6, kjer so imeli tudi dvorano. Tretjo postojanko so si zgradili jeseni 1940 v Pipuševi ulici na dvorišču Schmidererjeve hiše,

kjer so bila prejšnja skladišča prezidana v moderno opremljeno dvorano. Dvorano je uporabljalo društvo Rapid in njegove športne sekcije, hkrati pa so bile v njej tudi velika zborovanja.

19. januarja 1941 je bilo v Mariboru zborovanje delegatov vseh krajevnih skupnosti Kulturbunda v Dravski banovini, kar kaže, da je bilo mariborsko društvo zelo pomembno. Okrog 300 ljudi je zborovalo v prostorih Velike kavarne, kjer so razglabljali o vprašanjih notranje organizacije posameznih društev, o administraciji, sprejemanju članstva ter o Kulturbundovem časopisju. Žensko članstvo je zborovalo v dvorani protestantskega župnišča, mladina pa je imela zborovanje v prostorih Kulturbunda na Aleksandrovi c. 14. Glavno, skupno zborovanje pa je bilo v telovadni dvorani Rapida v Pipuševi ulici. Tu je bilo zbranih okrog tisoč članov.

Slovenski rodoljubi so ob tem zborovanju dele-

³⁹ Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Mestna občina Maribor (MOM), št. škatle 481, št. spisa 329. Prošnja za podporo Neubauer Josipa, Maribor 12. januar 1941.

gatov pripravili protidemonstracije in ostro kritizirali oblast, ker je dovolila to nacistično zborovanje. Vsi poskusi domoljubnih Slovencev, da bi preprečili rušilno petokolonsko dejavnost v Mariboru, so bili zaman. Tudi represivni ukrepi oblasti proti vse pogostejšim nacističnim izpadom Nemcev v mestu niso zalegli. Sadovi tega intenzivnega petokolonskega dela so se kazali v odkriti nacistični propagandi.

Na priključitev slovenske Štajerske k nemškemu rajhu so se pripravljali Nemci v Mariboru tako, da so po vzgledu oddelkov SA začeli ustanavljati polvojaške formacije (Deutsche Mannschaft). Trdno organizacijsko osnovo je dobilo nemško moštvo v Mariboru jeseni 1940, ko so na sestanku okrajnih vodij Kulturbunda izvedli organizacijo "obveščevalnega in informacijskega sistema" in se dogovorili o izdelavi alarmnega sistema, "da bi bila čimbolj zagotovljena zaščita nemške krvi in premoženja".⁴⁰

Tudi Inštitut za jugovzhodno nemštvo in Pokrajinski obmejni urad v Gradcu sta se pospešeno pripravljala na priključitev slovenske Štajerske k Nemčiji. Leta 1940 sta izdelala za vsak politični okraj na slovenskem Štajerskem obsežne elaborate s splošnimi geografskimi in zgodovinskimi podatki, z opisom gospodarskih, upravnih, političnih, prosvetnih, cerkvenih ter poštinih in prometnih razmer. Ti elaborati so vsebovali tudi sezname vseh pomembnejših Slovencev. Na seznamu Nemcem sovražnih Mariborčanov se je znašlo 130 zavednih Slovencev. Med njimi so prevladovali Maistrovi borci, člani Sokola, pripadniki bivše Narodne odbrane in komunisti. To delo so opravljali člani Kulturbunda in vohunska mreža, ki sta jo vzpostavili varnostna služba in nemška vojaška obveščevalna služba.⁴¹

Ob okupaciji se je velika večina mariborskih Nemcev povezala z okupatorjem, še posebej nemški lastniki mariborskih tovarn. Okupatorjevi ukrepi v Mariboru leta 1941 so v veliki meri posledica delovanja nemške manjšine med obema vojnima. To kažejo prvi meseci okupacije, ko je nemški okupacijski aparat deloval brezhibno po zaslugi že pripravljenega gradiva, ki je bilo na razpolago okupatorju ob njegovem prihodu v Maribor.⁴²

ZUSAMMENFASSUNG

Die Mariborer Deutschen in den Jahren 1918–1941

Das neugegründete Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen schob dem deutschen imperialistischen Vordringen zur Adria einen Riegel vor und befreite einen beträchtlichen Teil des slowenischen ethnischen Territoriums vom deutschen Entnationalisierungsdruck. Obwohl Maribor und das steirische Draugebiet dem Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen einverleibt wurden und die Bevölkerung mehrheitlich slowenisch war, behielt die deutsche Minderheit noch weiterhin einen festen Standort in der Stadt Maribor bei. In ihren Händen befand sich ein beträchtlicher Teil des Mariborer Kapitals, der Fabriken und Handelsunternehmen. Angesichts dieses Besitzanteils an der Mariborer Wirtschaft fühlten sich die slowenischen Deutschen, trotz des Verlusts ihrer politischen Macht, ziemlich stark genug.

Die deutschen Fabrikbesitzer spielten nicht nur die Rolle der Vertreter fremden Kapitals, sondern übernahmen auch nationale Aufgaben. Kraft ihrer Stellung verbreiteten sie die deutsche Sprache und Kultur. All dies übte einen starken Einfluß aus vor allem auf sozial abhängige Schichten der slowenischen Bevölkerung, besonders die Arbeiter.

Für die zwanziger Jahre kann festgehalten werden, daß die Deutschen in Maribor dem deutschen Schulwesen, dem deutschen geselligen Leben und der deutschen Sprache höchste Aufmerksamkeit widmeten. Diese Ziele erreichten sie in Jugoslawien durch die Deutsche Partei und den Kulturbund, in Slowenien durch einen besonderen Politisch-ökonomischen Verein für Deutsche, durch Gesang- und Sportvereine sowie durch die evangelische Kirche. Die wirtschaftliche Grundlage für die Arbeit der slowenischen Deutschen bildeten die deutschen Geldinstitute und natürlich die deutsche Industrie. Das Wirken der deutschen Vereine, das Erscheinen der deutschen neutralen *Marburger Zeitung* und der sozialdemokratisch ausgerichteten *Volksstimme* sowie der Sitz des Seniorats der deutschen evangelischen Kirche in Slowenien machten Maribor zu einem der deutschen Zentren in Slowenien (neben Kočevje, Ptuj und Celje). Dabei muß hervorgehoben werden, daß sich das hiesige Deutschtum durch seine Vereine von der slowenischen Bevölkerung absonderte und in seine Mitte nur "Zuverlässige" aufnahm. Es wurden zwar nationalgetrennte Vereins-

⁴⁰ Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945. Maribor 1968, str. 102.

⁴¹ Marjan Žnidarič, Do pekla in nazaj (Nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945). Maribor 1997, str. 43.

⁴² Marjan Žnidarič, Prispevek k zgodovini Nemcev v Mariboru med obema vojnima, ČZN 19=54 (1983) št. 1–2, str. 219.

veranstaltungen abgehalten, doch die Behörden übten gegenüber den deutschen Veranstaltungen größtmögliche Toleranz.

Die nationalsozialistische Orientierung der Mariborer Deutschen nahm nach 1933 zu und wurde nach 1938 noch stärker. Immer mehr Deutsche bekannten sich zur nationalsozialistischen Bewegung, und sie wurden immer aggressiver, so daß sie im Jahre 1941 ihre Rolle der Fünften Kolonne mit Erfolg spielten. Ihre "kulturelle" Betätigung war nur ein Deckmantel für politische Ziele, und ihre kulturellen Veranstaltungen waren eher nationalsozialistische Kundgebungen. Die Vereine stellten lediglich den verlängerten Arm des Kulturbunds dar, ihre Tätigkeit wurde die ganze Zeit vom deutschen Kapital unterstützt. Das Deutschtum in Maribor verstand sich so als Bestandteil des deutschen Nationalkörpers unter der Führung von Adolf Hitler.

VIRI IN LITERATURA

- Arhiv muzeja narodne osvoboditve Maribor (AM-NOM):
- Baš, F.: Slovenski Nemci v razdobju 1918–1945, fond Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (KUZOP),
- Holzer, R.: Die Jugendarbeit des Schwäbisch-Deutschen Kulturbundes Ortsgruppe: Marburg/Drau 1931–1935. Aus den Erinnerungen des damaligen Jugendführers,
- Holzer, R.: Die statistische Stelle des SDKB Draubannschaft, samt Beilagen, prilogi 20 in 29, fond Švabsko-nemške kulturne zveze (SDKB),
- Wieder Kulturbund in Slowenien, Südost-Pressebericht vom 7. april 1939, Südostdeutsches Institut Graz.
- Muzej narodne osvoboditve Maribor:
- Baš, F.: Nemci na Spodnjem Štajerskem, mapa Schwäbisch-Deutscher Kulturbund na Spodnjem Štajerskem, Maribor, 16. 1. 1946, fond 139
- Pokrajinski arhiv Maribor, fond Mestna občina Maribor, škatla 481, spis 329.
- Zgodovinski arhiv Ptuj, MO Ptuj 1919, šk. 240, dok. 14/131–919.
- Marburger Zeitung (Marburg) 3. 1. 1919; 11. 9. 1919; 2. 7. 1920; 19. 2. 1929; 20. 10. 1935; 10. 11. 1939.
- Mariborski Večernik Jutra (Maribor) 23. 3. 1932; 20. 5. 1933; 19. 10. 1935; 13. in 14. 5. 1939.
- Slovenec (Ljubljana) 29. 7. 1931; 7. 12. 1935; 12. 11. 1940.
- Tabor (Maribor) 29. 9. 1922.
- Völkischer Beobachter (Berlin) 31. 10. 1935.
- Die Arbeit des Kulturbundes vom 1. Nov. 1933 bis 31. Okt. 1934. Novi Sad 1934.
- Baš, F. (1989): Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije. Maribor.
- Biber, D. (1966): Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941. Ljubljana.
- Ferenc, T. (1968): Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945. Maribor.
- Zorko, F. (1989): Kronologija delavskega gibanja in družbenega razvoja Maribora in okolice (1855–1983). Maribor.
- Zorn, T. (1980): "Deutsche Grenzacht" in razmejitve na Štajerskem v letih 1919–1922. Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor) n. v. 16.
- Žnidarič, M. (1983): Prispevek k zgodovini Nemcev v Mariboru med obema vojnama. Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor) n. v. 19.
- Žnidarič, M. (1997): Do pekla in nazaj. (Nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945). Maribor.

Konec preteklega leta smo izdali novo delo s področja zgodovine, ki celovito prikazuje razvoj prometa in vsa z njim povezana dogajanja na Slovenskem v dolgem obdobju od konca antike do 16. stoletja. Kljub temu, da je knjiga temeljito znanstveno delo, podprto z natančnimi navedbami virov, je branje daleč od običajne suhoparnosti strokovnih besedil. Delo je popestrjeno s številnimi slikovitimi primeri iz srednjeveškega vsakdana ter več kot šestdesetimi barvnimi in črno-belimi avtentičnimi ilustracijami, tabelami, diagrami in barvnimi zemljevidi.

Miha Kosi

POTUJOČI SREDNJI VEK. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem

Promet je ena od manifestacij človeške kulture in je bil tudi v srednjem veku sestavni del vsakdanjega življenja. Ljudje so potovali, trgovali, posredovali in izmenjavali informacije... Srednji vek s tega vidika še zdaleč ni bil »mračno«, temveč zelo razgibano obdobje.

Uvodni del knjige osvetljuje zgodnji srednji vek kot most med antiko in ponovnim razcvetom prometa v visokem in poznem srednjem veku. Težišče dela je na obdobju od 12. do 16. stoletja. Avtor prikazuje tematiko prometa z najširše perspektive – njegov pomen v dinastični politiki tega časa, razcvet denarnega prometa, trgovske tokove ter vlogo mest v tem razvoju. Precejšnja pozornost je posvečena prikazu raznih oblik mobilnosti in komuniciranja ter vzgibom za potovanja, kot so fevdalno gospodarjenje in vsakdanja oskrba, politika, vojskovanje, diplomacija, Cerkev in romanja,

posredovanje informacij idr. »Tehnični vidik« transporta zajema oblike transportna na kopnem in rekah, organizacijo, zmogljivosti... Poglavje o ustroju srednjeveškega prometnega omrežja osvetljuje pravni značaj cest in prometa, pravno-ekonomska sredstva, ki so vplivala na razvoj (mitnice, prisilnost cest, skladiščno pravo) ter »prometno infrastrukturo« – mostove, brode, ceste, hospice in gostišča. Zaključni del je prikaz najpomembnejših srednjeveških cest na Slovenskem, njihovega poteka, razvoja in značilnosti prometa na posameznih trasah.

V delu je vseskozi prisotna prostorska komponenta in avtor, po stroki zgodovinar in geograf, se je trudil, da umesti promet v prostor, k čemur pripomore pet barvnih zemljevidov med besedilom in velik pregleden zemljevid prometnega omrežja okrog leta 1400 v prilogi.

1998, 344 str., 40 barvnih in 19 č/b slik, 5 barvnih zemljevidov + priloga: barvni zemljevid 59,5 x 41,5 cm, 5 tabel in grafikonov, 21 x 29,5 cm, trda vezava, ISBN 961-6182-66-8.

CENA: 4.980 SIT

Založba ZRC

P.P. 306, 1001 Ljubljana

Fax: 061/125 52 53

E-pošta: zalozba@zrc-sazu.si

<http://www.zrc-sazu.si/zalozba>

izvirno znanstveno delo

UDK 396.1/9(497.4):070.48 Naša žena "1945/1951"
prejeto: 14. 1. 1999

Nina Vodopivec

študentka etnologije in kulturne antropologije
SI-1000 Ljubljana, Poljanska 15

Podoba ženske v listu Naša žena med leti 1945 in 1951¹

IZVLEČEK

V prispevku poskušam osvetliti podobo povojne ženske, ki jo je med bralkami v letih med 1945 in 1951 širil list za delovno ženo - Naša žena. Pri tem spremljam ženski lik pri njegovem spreminjanju, vzporedno pa sledim spreminjajočem odnosu med časopisom in žensko. Namen mojega članka je bil spoznati povojni profil časopisa in odkriti njegovo odvisnost oziroma ujetost v povojno ideologijo in politiko. Sliko povojnega pogleda na žensko sem dopolnila s pogovori informatorjev.

SUMMARY

THE IMAGE OF THE WOMAN IN THE MAGAZINE NAŠA ŽENA (OUR WOMAN) IN THE YEARS FROM 1945 TO 1951

In the contribution the author tries to enlighten the image of the after-war woman, which the magazine for the working woman Naša žena spread among its readers in the years from 1945 to 1951. She follows the female image through its changes and at the same time the changing relation between the magazine and the woman. The purpose of the article is to acquaint with the post-war profile of the magazine and reveal its dependence or captivity into the post-war ideology and politics. The author completed the post-war attitude towards women with interviews with informers.

Ključne besede: delovna žena, mati, podružbljanje družine

"Zasužnjenim Slovenkam je (Naša žena) kazala pot v svobodo, nam nekdanj brezpravnim ženskam je kazala pot v boljše življenje."²

To so bile besede, s katerimi je uredništvo Naše žene marca leta 1945 – ob osvoboditvi pozdravilo ponovno izhajanje ženskega lista.³ Našo ženo je

po vojni izdajal Glavni odbor AFŽ Slovenije. Že s svojo prvo številko marca leta 1945 se je list poskušal vključiti v tok družbenega dogajanja, ob tem pa je sooblikoval in utrjeval podobo slovenske moderne ženske.

V svoji medijski funkciji nastopi časopis z dvojno vlogo. Tako se odnos in razmerja med časopisom in žensko kažejo na dveh ravneh. Ena je način, kako medij predstavlja žensko, druga pa način, kako se medij na žensko obrača. Po eni strani je Naša žena s svojo politično in ideološko strukturo ženske opozarjala in vzgajala. Po drugi strani pa si je morala bralke najprej pridobiti, da je med njimi lahko širila določeno ideologijo. Družbeni pogledi in predstave časopisa o ženski se ka-

¹ Podoba ženske v listu Naša žena med leti 1945–1951 je seminarska naloga, pripravljena na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo leta 1998, z mentorstvom dr. prof. Slavka Kremenška.

² N.ž., 1945, str. 64.

³ Naša žena je namreč prvič izšla že leta 1941. Enotni list je med vojno razpadel. V ilegalnih tiskarnah so na različnih koncih Slovenije bolj ali manj redno nadeljevali z izhajanjem. Do osvoboditve pa so se listi med seboj zopet združili v Našo ženo, ki je prvič izšla marca 1945.

žejo tudi v načinu pisanja. Naša žena pripoveduje v prvi osebi ednine. S pogosto uporabo dvogovora plastično slika okolje in tako bralki omogoči lažje vživljanje v zgodbo. V zgodbi se bralka sreča s problemi, s katerimi se sooča v vsakdanjem življenju. Plastično prikazane okoliščine pa ji omogočijo identifikacijo z glavnim junakom zgodbe, ki bralko spodbuja h konkretnim nalogam. Naša žena se v svojih prispevkih obrača na posameznico in ne na množico. Tako poskuša z bralkami ustvariti neposreden, zaupen in prijateljski odnos. Vsaka bralka naj namreč dobi občutek, da se časopis obrača prav nanjo.

V načinu pisanja prihaja tudi do dvomov, ki pa se v povezavi s povojnim ženskim likom sploh pogosto pojavljajo. Medtem ko poskuša časopis (zlasti v prvih letih po vojni) graditi na liku trdne in odločne ženske, pa se pri prepričevanju obrača ravno na žensko rahločutnost. Nasprotja in križanja med starimi razmerji in novimi pogledi ostajajo in se kažejo v ambivalentnem pogledu na žensko. V skladu z omenjeno dvojno vlogo medija je Naša žena po vojni izpolnjevala eno izmed svojih ciljnih nalog; sooblikovala je lik slovenske ženske po drugi svetovni vojni.

Temelj za povojno žensko podobo je bila izkušnja NOB.⁴ Ženskam pravice niso bile podarjene, so ugotavljale avtorice v Naši ženi. Ženske so si pravice priborile. Isto stališče so zastopali tudi povojni politiki. Po besedah J. B. Tita je ženska v NOB opravila zrelostni izpit, saj je dokazala, da se zna tudi boriti in ne samo gospodinjiti. ("... dokazale so, da niso sposobne samo za to, da opravljajo gospodinjstva dela, ampak, da so tudi zmožne, da se bojujejo s puško v roki, da znajo tudi vladati in da imajo oblast v svojih rokah."⁵). Pogum, borbenost, trdnost in odločnost medvojne privrženke NOB, so bile kvalitete, ki so se v proklamirani povojni podobi stopile z značilnimi ženskimi lastnostmi. Na teh temeljih sta se nato oblikovala dva tipa idealne ženske podobe.

Prvi je lik partizanske matere, t.j. ženske, ki je ob izgubi svojih najdražjih veliko pretrpela, vendar svoje usode ni objokovala in se ni predala obupu. Po mnenju Naše žene, je trpljenje ženske utrdilo, ob njem so namreč spoznale, da žrtev ni bila zaman. Po besedah Naše žene so partizanske matere ženske, "ki so vso svojo materinsko skrbnost in požrtvovalnost prenesle s svojih otrok na širši krog ljudi." Ta širši krog naj bi bili partizani. "Skrbele so

za njih, pri vsem tem pa ostale tihe, skromne in neopazne in take so še danes."⁶ Partizanska mati je kljub trpljenju in izgubi obdržala močno vero in je ostala v tej veri neomajana. Tako je drugim vlivala zaupanje, upanje in pogum. Materina izguba je bila ob takih utemeljitvah žrtev za višji cilj, za domovino. Takšna podoba žrtvujoče se matere zanimivo spominja na podobo krščansko – katoliške Marije,⁷ ki je bila na Slovenskem močno razširjena. V pesmi "Kako je bilo tebi pri srcu takrat", objavljeni leta 1945, se podoba partizanske matere dobesedno spoji s podobo krščanske Marije. Obe materi sta izgubili svoja sinova in oba sinova sta umrla za boljši jutri. Materama pa ostaja vera.⁸

Vs razumevajoča in požrtvovalna partizanska mati se je v povojnih interpretacijah spreminjala v lik "družbene matere." Z bojem, ki so ga začeli njeni sinovi je nadaljevala, pri čemer naj bi bil njen boj, boj za obnovo. Povojna slovenska ženska, pač po mnenju Naše žene, "... ni več samo trpeča, kakor nam jo je nekdaj popisoval Ivan Cankar, nego boreča se žena, žena, ki ni le z razumevanjem in vdanostjo prenašala ogromne muke, napore in trpljenje, spremljala usodo svojih sinov in mož, temveč žena, ki se je v prvih vrstah ob strani svojih sinov in bratov tudi borila."⁹ Zaradi tega si je tudi (v pravem pomenu besede) priborila pravice do enakopravnosti. Tako je iz boja zrastle tudi druga podoba ženske; to je ženske, ki se je v vojni skupaj z moškim odločno in pogumno borila s puško v rokah.

Borba je tako v obeh primerih tista, ki je ženske spremenila. V pesmi Partizanka¹⁰ Naša žena bralkam predstavi deklet, ki je bila v prejšnjih časih, "... nežna, bela kot iz voska, pokorna, plaha in nesamosvoja." Med vojno pa dekleta postane odločno in uporniško. Spremeni se tudi njena zunanja podoba: njeni lasje so grobo počesani, roke močne, ustne brez rdečila, v očeh ji gori ogenj. Avtorica pesmi z občudovanjem strmi v pogumno partizanko in ji zavida pot, ki jo je izbrala.

Omenjen lik ženske je Naša žena po vojni projicirala v delavke, udarnice in prostovoljke, vse ženske pač, ki z bojem nadaljujejo, tokrat z bojem za obnovo. Ženska je po pisanju Naše žene delavka in aktivistka in tako vezana na delovno mesto in družbeni prostor, hkrati pa ni popolna, če ni mati. Leta 1945 Naša žena posebej opozori

⁴ Po mnenju Vlaste Jalušič (v delu Dokler se ne vmešajo ženske ..., Lj., 1992) se je nova ženska povojna podoba oblikovala na podlagi lika, ki so ga v 19. st. ustvarila in širila delavska gibanja. Ta podoba delavke-matere se je razvijala preko socialnodemokratskega boja in se pod močnim vplivom NOBja po vojni prilagojeno razmeram ustalila v jugoslovanskem prostoru.

⁵ N.d.

⁶ N.ž., 1945, str. 183.

⁷ Marijanski kult obdrži svojo osredno vlogo tudi v novih družbenih razmerah. Podoba matere, ki je bila v preteklosti vezana na podobo krščanske Marije, se prenese v socialistično dobo, kjer se prilagodi novemu družbenemu okolju.

⁸ Pesem še ni družbeno ter politično deformirana in postavi človeški problem, izgubo sina in bolečino, ki ostaja v materinem srcu. N.ž., 1945, str. 179.

⁹ N.ž., 1945, str. 64.

¹⁰ N.ž., 1945, str. 35.

na razliko med podobo matere pred vojno in v po vojnem času. Mati predvojnega časa je konkretizirana v drami Karla Čapka – Mati. Čapkova mati je po kritiki Naše žene polna "sebične materinske ljubezni", saj hoče svoje sinove obdržati zase. Ravno ta sebičnost jo pogubi, saj "umreti junaško" zanjo ni "nekaj velikega" in ji tudi nič ne pomeni. Svojih otrok ne razume, "niti ne poskuša slediti otrokom in njihovim delom". Edino kar razume je beseda otrok in to kaže na njeno zaverovanost le v družinsko okolje. Nova podoba matere pa je drugačna: "Naša mati se ni spraševala, zakaj padajo njeni otroci. Razumela je, zavedala se je pomena in jim sledila v boj."¹¹ Taka mati je za to nagrajena. Propagirana podoba matere je tako v Naši ženi povzdignjena v lik družbene matere, ki se je pripravljena žrtvovati in podrediti višjemu cilju.¹² O podreditvi osebnih ciljev družbenim na radikalni način spregovori tudi zgodba Jutro nad Javorjem.¹³ Junakinja zgodbe je neustrašna delavka in mlada mamica, ki poskuša opravičiti zaupanje družbe. Pri tem pa gre v svoji zagnanosti tako daleč, da zastavi svojega lastnega otroka, svoje najdražje, za skupne cilje. Čeprav zgodba opozorja na krutost takega dejanja (ali širše gledano takšne družbene zahteve), v središču njene pozornosti ostajata pogum in neomajnost ženske, ki je pripravljena družbi vse žrtvovati.

Idealna ženska je v skladu s takšno podobo vsestransko aktivna in neprenehoma hiti, a je v isti sapi vedno "nasmejana in vedra" in zna razmišljati pozitivno. Ženski ideal v sebi združuje vztrajnost, pogum, borbenost, odločnost, samozavest, obenem pa tudi skromnost, preprostost in požrtvovalnost. To velja tako za udarnico, aktivistko, kmetico, ali izobraženko.

Živ zgled moderne ženske najde Naša žena v španski borki proti fašizmu in aktivistki v po vojni ustanovljeni Mednarodni Demokratični Federaciji žensk (MDFŽ), v La Passionarii.¹⁴ "Velika borka" se z bojem ne usmerja le k reševanju ženskega vprašanja, temveč se bori za demokracijo. V La Passionarii se – tako kot v povojnem slovenskem ženskem idealu, ki ga slika Naša žena – spajata strogost, odločnost, neusmiljenost, samozavest na eni in materinstvo, razumevanje ter požrtvovalnost na drugi strani. Zato naj bi ji zaupali tudi moški, tudi njih namreč "vodi". La Passionaria je našla smisel življenja v delu za ljudi in za narod. Njen primer za urednice Naše žene dokazuje, kako lahko ženska doseže višji cilj z delom za družbo.

Naša žena, 1946, naslovnica septembrske številke.

Ob sooblikovanju idelane ženskega lika poskuša Naša žena razvijati tesnejši odnos med žensko in voditeljem. Ne spodbuja ga le pri ženskah, temveč tudi pri otrocih, ki v zgodbah kar tekmujejo v ljubezni do Tita.¹⁵ Ženska občutja do Tita naj bi izvirala iz njene hvaležnosti. Vse zasluge za osvoboditev preproste ženske po vojni – po Naši ženi – pripišejo voditelju – Titu. Med žensko in Titom poskuša Naša žena razvijati odnos na podlagi njene čustvene angažiranosti. Od ženske se pričakuje predvsem njena zvestoba in predanost.¹⁶ Njun pomen je simbolen, saj naj bi ženska darovala tisto, kar ji v resnici veliko pomeni. Svojo pripadnost voditelju tako potrjuje in dokazuje z darovanjem predmetov, ki so ji zaradi osebnih spominov posebno pri srcu. Tako so ženske Titu na kongresu AFŽ v Ljubljani leta 1945, darovale vezenine ali različne figurice. Darovale so mu, kar so ustvarile same. Na darila pa so uvezle Titovo ime. Svečano, v tišini, so nekatere na oder prinesle

¹¹ N.ž, 1946, str. 46.

¹² "Žene se morajo zavedati, da ne živijo le zase, za družino, ampak za vse!", leta 1946 (str. 125) razmišlja Naša žena.

¹³ N.ž., 1947, str. 133.

¹⁴ Njeno pravo ime je bilo Dolores Ibarruri.

¹⁵ Kar očitno kaže primer zgodbe "Koga imaš raje?" V zgodbi bosanček sprašuje sestro koga ima najraje in sestra odgovarja, da mamo. Bosanček se razburi in sestrice pravi: "Ti nisi zavedna, si mar pozabila na Tita? Tudi jaz imam rad tvojo mamo. Toda čez vse imam rad Tita." (N.ž., 1945, str. 241).

¹⁶ Naša žena poudarja kako je osebno darilo izraz ženske zvestobe. (1945, str. 65).

tudi nakit, poročne prstane in medaljončke s fotografijami svojih najdražjih. Po mnenju Naše žene so ženske darovale "najintimnejše osebne spominke." Naša žena takšne in podobne trenutke ilustrira s fotografijami, ki kažejo srečanja žensk s Titom, njihovo spoštovanje do voditelja, obenem pa tudi njihovo strahospoštljivo zadržanost in tesnobno zavzetost. Že leta 1946 pa se propagirani kult Tita v Naši ženi umika v ozadje.¹⁷

Naše žena se torej pri sooblikovanju lika povojne ženske stalno prilagaja novi razmeram in potrebam. Podoba proletarske matere se v povojnem času preplete z "ženskimi atributi" (kot npr. s požrtvovalnostjo, dobroto, zvestobo, in podporo), ki tudi v socialistični dobi ohranijo svoje mesto v družini, hkrati pa se prenesejo navzven, na državo, na narod, na "partijske strukture". Ženska materinska vloga postane na ta način javno priznana, ženska materinska funkcija pa se odpre v širši prostor in dobi družbeni pomen. Bistvo nove ženske podobe je v prenosu njene požrtvovalnosti iz individualnega življenja v družben prostor. Družba žensko za to nagradi, jo javno prizna in ji v zameno ponuja lik proletarske matere, revolucionarne ženske, v kateri se naj ženska ogleduje in prepozna.

Lik "povojne moderne ženske" pa med leti 1945 in 1951 ne ostaja strogo enovit in nespremenljiv. Po mojem mnenju poskuša Naša žena idealno podobo približati ženski in konkretnim okoliščinam, v katerih so se znašle posameznice. Proklamiran ženski ideal se namreč sčasoma umika in vedno bolj odtuja od realnih razmer in okoliščin, zato se ženski list pogostejše obrača k ženskim konkretnim problemom, s tem pa se ostre linije idealnega lika začnejo prilagajati konkretnim okoliščinam. Po letu 1948 se tako postopoma v časopisu pojavljata dve tendenci, ki pa šele po letu 1950 jasneje zarišeta novo usmeritev časopisa. Lik ponosne in fizično super močne delavke za težkimi delovnimi stroji po letu 1948 počasi stopa v ozadje, v ospredje pa prihajata ženska-mati in njena preobremenjenost.

Časopis se pri slikanju novega ženskega lika lovi med ideološko propagandnimi motivi in težnjami po prosvetljevanju in pomoči. Vendar pa tudi v povojni politični propagandi, ki se je pojavljala v Naši ženi, ne najdemo le praznih propagandnih parol. Delo za družbo, za višji cilj – po drugi svetovni vojni – vsaj za nekatere ljudi, niso bile le prazne besede. Nekateri so v gesla trdno verjeli,¹⁸ delali so v skladu z vero, da ustvarjajo in

gradijo nekaj novega in boljšega. Koliko je bil časopis za ženske pri tem res praktičen in koliko jim je stal ob strani, je bilo seveda odvisno od posameznih urednic. Po vojni je vse do leta 1949 časopis urejala Helena Puhar skupaj z Zimo Vrščaj. Med leti 1949 in 1951 pa ga je urejala Nika Arko. Vse urednice so bile izobražene in ne tako ujete v dnevno politiko kot npr. vodilni aktivisti Vida Tomšič in Lidija Šentjarc. Obe ženski, tako Helena Puhar¹⁹ kot Nika Arko²⁰ sta se zanimali za žensko vprašanje, in sta se tudi kasneje v življenju posvetili vzgoji otrok, predvsem odnosu med starši in otroci. Na postopno preusmerjanje časopisa po letu 1948 tako poleg zunanjih sprememb in postopne ideološke razbremenitve vplivata tudi osebna usmeritev in interes urednic. V rezultatu dela urednic se po mojem kaže njuna zavzetost za prosvetljevanje žensk, ki se sčasoma (po letu 1949) odmika od političnih ideoloških kalupov AFŽ, čeprav Naša žena ostaja glasilo organizacije in ženske še naprej obvešča o njenih nalogah, dolžnostih in programu. Takšno oceno podaja Naša žena tudi v članku Pismo iz uredništva leta 1951: "Zakaj prav zares ni vseeno, kako je kaka stvar napisana in kdo jo je napisal. Uredništvo našega lista se namreč zelo trudi, da bi bili prispevki dobri in da bi jih po možnosti pisali strokovnjaki, ki razumejo svojo stvar. Tako na primer lahko o zdravstveno prosvetnem delu pišejo zdravstveni delavci ..."21

O priljubljenosti in razširjenosti časopisa govorijo podatki o naročnicah in o kupcih. Naklada Naše žene je leta 1948 nihala med 38 in 39.000, kar je približno toliko kot danes.²² Do leta 1950 se je število naročnic povečevalo, kar lahko povežemo s spreminjajočo podobo samega časopisa. Naša žena se je namreč vedno bolj posvečala praktičnim in konkretnim problemom ženske. Ob takšnem šte-

vojnega časa. Pogovori so potekali leta 1997. Pri izboru informatorjev je odločala njihova različna poklicna usmerjenost. Poleg štirih žensk, je pri pogovoru sodelovala tudi moški. Dve informatorki sta iz Ljubljane: tobačna delavka in univerzitetna profesorica. Trije informatorji so iz Novega mesta: upraviteljica vrtca, šolska učiteljica; obe ženski sta bili aktivni v kulturno prosvetnem življenju v Novem mestu. Informator, ki je sodeloval pri pogovoru, je po drugi svetovni vojni vodil izobraževalne tečaje za učitelje v Novem mestu.

¹⁹ Helena Puhar je bila pedagoška svetovalka. Leta 1955 je pomagala in sodelovala pri ustanovitvi kasnejšega Svetovalnega centra za otroke, mladostnike in starše.

²⁰ Nika Arko je bila kasneje profesorica na šoli za socialno delo.

²¹ N.ž., 1951, str. 65.

²² Do začetka leta 1951 se je naklada povečala na 58.000. Po podražitvi maja 1951 je strmo padla, decembra je znašala le 13.000 (decembra je bilo prodanih 12.826 revij). Največ naročnic je prihajalo iz zahodnega dela Slovenije, najmanj jih je bilo na obalnem pasu. Med leti 1948 in 1951 se je povečalo tudi število naročnic iz tujine: od 200 1948. na 1000 1951. Za podatke se zahvaljujem gospe Marti Krpič iz uredništva Naše žene.

¹⁷ Tudi v tem razmerju pa se kot pri nepozabljenem marijanskem kultu kaže kontinuiteta krščanstva, ki odseva v ženskem žrtvovanju in darovanju

¹⁸ To dokazujejo tudi pogovori z informatorji. Intervjuji z informatorkami so mi služili v pomoč pri analizi po-

vilu naročnic je poskušalo glasilo s prispevki slediti splošnemu družbenemu dogajanju. Leta 1950 pa se je naročnina glasila močno povišala, zato je prišlo do večjega upada. Šele sredi petdesetih let je Naša žena zopet zaživela.

V nadaljnjem poskušam osvetliti podobo ženske, ki jo bralkam predstavlja Naša žena. Pri tem spremljam ženski lik pri njegovem spreminjanju, vzporedno pa sledim tudi spreminjajočem odnosu med časopisom in žensko. Namen mojega članka je spoznati povojni profil časopisa in razkriti njegovo odvisnost od političnih gesel ter njegovo ujetost v povojno politiko in njeno ideologijo. Današnji človek vse težje razume dejanja ljudi v polpreteklosti in marsikdaj iz današnjega zornega kota ocenjuje preteklo dogajanje. Zaradi lažjega razumevanja okoliščin, v katerih se je oblikovala povojna podoba ženske, sem zato prisluhnila tudi konkretnim življenjskim zgodbam. V tem pogledu so mi zlasti pomagali pogovori z informatorji, ki so mi razširili pogled v doživljanje povojnega časa in mi ga približali.

Ženska – mati

Prispevki, s katerimi se Naša žena posveča razmerju med žensko in otroci, so v prvih letih po vojni vzgojno naravnani. Država je mater po besedah Naše žene povzdignila in ji javno priznala pomembne vzgojne naloge. Z utemeljitvijo, da bo poskrbela za uveljavljanje enakopravnosti žena, je vzela zakon in družino v svoje roke. Družina se je morala v skladu s komunistično ideologijo odpreti v javnost. Po vzoru SZ je jugoslovanska država poskušala pridobiti moč nad družino in s propagando ter vodili nadzorovati življenje v njej. Propaganda je morala poskrbeti, da ta nadzor ni bil razumljen kot represiven. Vendar so se poskusi večinoma neuspešno končali pri propagandnih parolah. Informatorke menijo, da se država ni vtikala v njihove privatne zadeve in ni imela moči ali nadzora nad njihovim družinskim življenjem.

Bralko glasilo sooča z novostmi, ki jih prinaša njen novi položaj. Največ pozornosti nameni spremenjenemu položaju nezakonske matere in njenega otroka. S pismi bralk opozarja Naša žena na težave pri realizaciji zakonov v vsakdanjem življenju (predvsem porodniških dopustov). Pisma med drugim kažejo nepoznavanje ženskih pravic in zakonodaje.²³ Uredništvo pa ženske o novi zakonodaji ne le obvešča, temveč jih tudi spodbuja, da se nepravilnostim upirajo.

Naša žena obravnava materinstvo kot samo-

umevno,²⁴ medtem ko očeta za njegov morebitni trud vselej pohvali (vendar so omembe očeta pri vzgoji redke). Kljub občasnim kritikam, poskuša ostati časopis v odnosu do očeta pravičen: "Nikakor nočemo biti krivične do očetov in popustljive do mater ... Sicer pa bo vsakdo iz vsakdanjega življenja sam uvidel, da po navadi, razen v izjemnih primerih, mater ni potrebno opozarjati na dolžno ljubezen in skrb do otroka. Večkrat pa je to potrebno pri očetih ..." Vendar to Našo ženo ne preseneča: "To je zelo razumljivo. Mati otroka rodi in doji, ona je z njim nujno in življenjsko povezana."²⁵ Materinska ljubezen do otroka je po takih pojasnilih in razlagah v žensko vrojena in s tem samoumevna, medtem ko mora oče ljubezen šele pridobiti, si jo privzgojiti. Po tem, kakšni so otroci, kako so oblečeni, kakšen je dom, po tem pa naj bi se spoznalo pravo žensko. V interesu države je bilo, da se omenjeno razmerje ne spremeni, zato glasilo žensko na njeno nalogo občasno tudi opozori: "... vzdrževanje reda in čistoče je izključno Tvoja dolžnost."²⁶ Z vzgojo pa je ženski po vojni pripisana velika moč. Vzgoja namreč postane javna vrednota.

Ob koncu štiridesetih let so pri pisanju o vzgojni tematiki zopet močnejše prisotni ideološki vplivi. AFŽ leta 1950 opozori na potrebo po prevzgoji mater. Glavne naloge družbene vzgoje naj bi pri tem – namesto mater – prevzele pionirske in mladinske organizacije. Mati naj bi ostala z otrokom le čustveno povezana: "Tistega, česar se otrok v šoli nauči z razumom, naj se od svoje matere nauči ljubiti s srcem."²⁷ Vsa leta močno poudarjen družbeni pomen materinske vzgoje tako leta 1950 pristane le na čustveni podlagi.

Z novo usmerjenostjo se glasilo leta 1951 osvobodi strogega ideološkega in političnega kalupa in se zopet posveti odnosu med materjo in otrokom, tokrat že iz bolj praktičnega zornega kota.

Ženska v javnem življenju

Prispevki in fotografije v Naši ženi leta 1945 in 1946 prikazujejo odločne in ponosne ženske, ki s samozavestnimi koraki stopajo v javno življenje. Po vojni je namreč ob spremenjenih družbenih razmerah v javnost in k političnem delu priklicana tudi ženska. Propagandne pozive, s katerimi se glasilo obrača k slovenski ženski in materi, spremlja prepričanje, da ženski z njenim vstopom v javno življenje nista odvzeta dom in družina, saj je uspešna lahko le tista, ki se zaveda pomena

²³ Kot npr. leta 1947 uredništvo piše: "Takih in podobnih tožb je že lepo število priromalo na naše uredništvo, pa smo se odločile, da se o tem vprašanju obširneje posmenimo z našimi bralkami." (N.ž., 1947, str. 265).

²⁴ "Ženske so, v naravi jim leži, da se jim hoče otroške bližine." (N.ž., 1948, str. 206).

²⁵ N.ž., 1947, str. 195.

²⁶ N.ž., 1949, str. 232.

²⁷ N.ž., 1950, str. 64.

družine, tista ki "razume svoj vzvišeni materinski poklic."²⁸ Povojna politika namreč v svojih vrstah ni želela političark, ki bi po besedah Naše žene; "... zviška zavračale vse to, kar po naravi pripada ženi, skrb in ljubezen do doma in ognjišča, skrb in ljubezen do otrok."²⁹

Idejno podlago za delovanje AFŽ-ja³⁰ in ženskega udejstvovanja v javnem življenju je oblikovalo že proletarsko delavsko gibanje 19. stoletju³¹ Žensko vprašanje je bilo v proletarskem ženskem gibanju obravnavano le kot del splošnega razrednega vprašanja. Pri tem je imelo vedno primat razredno vprašanje.³² Neprestana opozorila o enotnosti gibanja Ljudske fronte s poudarkom, da je AFŽ le njena posebna oblika, označuje jasen strah pred feminističnimi pogledi.³³ Ženska naj bi v skladu s povojno ideologijo razumela politična vprašanja in sodelovala pri gradnji domovine. Po politični in partijski logiki je glavna naloga AFŽ pridobivanje žensk predvsem za produkcijo in industrijo, propaganda za program Ljudske fronte ter pokrivanje področij, ki jih druge organizacije ne krijejo. Vse kar je več, naj bi bil "izrodek meščanskega feminizma." Proletarsko žensko gibanje namreč sloni na večni interpretaciji ženske kot zaostale in neizobražene. Njene vodnice predstavljajo o ženski zaostalosti povezujejo s sliko ženske kot najbolj vernem bitju. Ženska neodpornost za vpli-

ve reakcije pa je tako zlasti v predvolilnem času posebna skrb Ljudske fronte.³⁴

Množična politična aktivnost žensk je bila zaželjena, medtem ko je pobude in dejavnost posameznic država omejevala. Ne glede na formalno enakopravnost, ki je sicer liberalizirala zakonodajo in tako ženski omogočila vstop v družbeni prostor, je povojno politiko neprestano spremljal strah pred drugačno žensko, "... ki bi jo bilo po izstopu iz staje seveda težje obvladati."³⁵ Zaradi tega naj bi bilo poskrbljeno za kontrolo ženske družbene aktivizacije, ki se je izražala v postopnem proizvajanju partijk in brigadir.³⁶

AFŽ je bila hierarhično razdeljena na Glavni odbor, v katerem so imele prevladujoč vpliv politično in ideološko "neoporečne" izobraženke in na okrajne ter krajevne odbore, v katerih so bila tudi preprosta dekleta, ki marsikdaj niso razumela vprašanj in nalog glavnega odbora in so jih, po besedah Naše žene, le direktno prenašale preprostim ženskam. Z leti so se razlike med aktivistkami v organizaciji le povečevale. Nekatere so se izobrazile in se začele poklicno ukvarjati s politiko. Druge so delovale v okviru svoje poklicne izbire. Tako sta nerazumevanje nalog, ki jih je določala državna politika na eni ter neposluh in marsikdaj nezainteresiranost za konkretne probleme na drugi strani, rušili povezanost med organizacijo in ženskami. Razdrobljenost in razlike v ravneh med njimi pa je zmanjševala moč organizacije.

Ena izmed najpomembnejših poklicnih nalog časopisa (kot glasila AFŽ) leta 1945 je bila pripraviti ženske na volitve.³⁷ Pri tem se ženski list s svojo agitacijo med drugim posveti prikazovanju vojnih zločinov, ki naj bi nazorno razkrili, komu pripadajo največje zasluge za svobodo. Fotografije manifestacij, ki jih objavi v oktobrski številki 1945, ne potrebujejo komentarja. Panoji z napisi na fotografijah manifestirajo odločitev ljudstva: "Vsi za republiko",³⁸ "Žene hočejo republiko".³⁹ Po bese-

²⁸ N.ž., 1945, str. 1.

²⁹ N.ž., 1945, str. 1.

³⁰ AFŽ organizacija Jugoslavije je bila ustanovljena decembra 1942 leta v Bosanskem Petrovcu. (OF je žensko priznala za enakopravno maja, 1942). Leta 1943 je v Sloveniji v okviru OF začela nastajati Slovenska protifašistična ženska zveza. Neprestana opozorila s poudarkom, da je AFŽ le posebna oblika LF, je delo med AFŽ in LF tako prepletalo, da je bila AFŽ leta 1953 ukinjena.

³¹ Vlasti Jalušič v svojem delu Dokler se ne vmešajo ženske ... razloži zgodovinski razvoj proletarskega ženskega gibanja. Korenine proletarskega ženskega gibanja segajo v nemško socialno demokratsko stranko, ki se je zavedala, da mora za množični boj v svoje vrste pridobiti tudi ženske. Organizacija je morala ženskam omogočiti posebne oblike ženskega organiziranja. V tistem času še veljaven pruski zakon je namreč prepovedoval žensko politično združevanje. Po drugi strani pa je razlog za oblikovanje posebnih organizacijskih oblik ženskega proletarskega gibanja temeljil v "ženski naravi." Žensko gibanje je bilo potrebno tudi v okviru proletarskega gibanja utemeljiti.

³² Z ženskimi meščanskim gibanjem ni AFŽ želela imeti nobenega stika. Feministke se, po mnenju organizacije, niso zavedale potrebe po družbenih spremembah, saj so se borile le za politične pravice (Feministk po vojni ženske niso marale. Informatorka iz Ljubljane se jih še danes spominja: "Obnašale so se kot moški. Oblačile so se po moško in se tako strigle.").

³³ Nekatere probleme vsakdanjega življenja ženske časopis nakazuje, na nekatere pa eksplicitno opozarja. Pri tem se opiram na misel Mance Košir: "V tisku pridejo do izraza najbolj pereči problemi, če ne direktno, pa indirektno, preko poudarjanja, druge skrajnosti in vzgoje." (Nova revija, 119, leto XI, Lj., 1992, str. XXIII).

³⁴ "Ženske je bilo treba politično in ekonomsko prosvetliti, da bodo jasno spoznale razmere in se pridružile prizadevnemu in bojevitemu socialističnemu proletariatu (...) samo v tem primeru imajo posebne organizacijske oblike ženskega proletariata smisel." Cit. Clara Zetkin, 1889, cit. po Vlasti Jalušič, Dokler se ne vmešajo ženske, str. 109.

³⁵ Silvija Borovnik, Pišejo ženske drugače?, Lj., 1996, str. 21.

³⁶ Kljub množičnosti je bila moč organizacije omejena "z avtocenzuro in z ideološkim jopičem ženskega vodstva socialdemokratskega ženskega gibanja, ki je natanko predpisoval meje politiziranja problemov in interesov žensk." V. Jalušič, nav. delo, str. 101.

³⁷ S posebno pozornostjo se glasilo posveti predvsem pripravi žensk na volitve v ustavodajno skupščino Jugoslavije, novembra leta 1945. Naša žena poskuša na opredeljevanje žensk vplivati z zgledi in zgodbami. Prepričevanje preko zgodbe je učinkovitejše, ker ni direktno in je zato sugestivnejše.

³⁸ N.ž., 1945, str. 207.

³⁹ N.d.

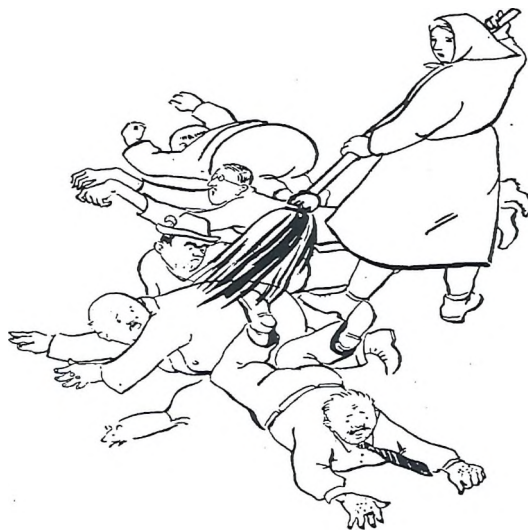
dah Naše žene nosijo ženske "v srcu 26. točko programa",⁴⁰ ki po mnenju časopisa pomeni žensko osvoboditev. Glasilo seznani bralke s programom Ljudske fronte. Članki pri tem jasno namigujejo na nevarnost, ki jo predstavljajo ženska rahločutnost, nevednost in vodljivost. Vendar uredništvo bralkam zaupa, da so močne in se bodo poskusom reakcije le "glasno in zmagoslavno" nasmejale.⁴¹

Ob volitvah nato časopis navdušeno poroča o množičnem obisku volišč. Vseposlošno zadovoljstvo nazorno ilustrira z naslovi: "V naših srcih je sreča",⁴² "Zunaj je deževalo, v naših srcih je sijalo sonce."⁴³ Ženske na fotografijah (večinoma so vse starejše⁴⁴) zaneseno stegujejo roko v skrinjico in odločno prihajajo na volišča z besedami: "Tovariš, dajte mi kroglico."⁴⁵

Kot že rečeno je poskušala Naša žena z zgodbami ženske motivirati k množičnejšem in pogumnejšem vstopanju v javno, politično življenje. Analiza zgodb pa kaže predvsem na aktivizacijo, kakršno si je želela in si (jo) je predstavljala povojna politika. Tako junakinje zgodb večinoma širijo ideje programa Ljudske fronte, opravljajo predvolilno agitacijo, nadzorujejo ali sodelujejo pri oddaji hrane, itd. Ne glede na ciljne naloge propagiranih zgodb, pa se izkažejo kot zelo pomembne predvsem značajske poteze junakinj. Tako npr. v odlomku iz knjige Sestanki Ignaca Koprivca⁴⁶ bralka v ospredju zgodbe zagleda skupino osveščenih ter odločnih žensk, ki se med seboj spodbujajo: "Da ne boš štedila jezika, ...". Moški se seveda nad njimi zabavajo, toda ženske se ne pustijo zbegati. Trdne so, močne in samozavestno odgovarjajo. Istega leta se v Naši ženi pojavi karikatura,⁴⁷ ki kaže žensko, kako z metlo čisti ljudske odbore. Nova ženska je namreč vsestransko odločna in ne prenese krivic. Po mnenju Naše žene, takšna ženska tudi doseže, kar hoče.

Ob opredeljevanju nalog AFŽ-ja leta 1950 se Vida Tomšič obrača na zaostale ženske celotne Jugoslavije. Znak zaostalosti jugoslovanske ženske je po njenem mnenju feredža. K temu ob bok postavlja slovensko zaostalo žensko, žensko podeželja. Kmečka ženska je bila po njenem mnenju

nesamostojna. Njena odvisnost pa se je kazala v odvisnosti od ("reakcionarne") duhovščine.⁴⁸

Red in snago —
tudi v vse odbore ljudske oblasti.

Naša žena 6, 1949, str. 258.

AFŽ je nekatere ženske dejansko prosvetlila in izobrazila. Organizacija in uredništvo sta opozarjala na potrebo po globljem angažmaju ženske, ki ne ostaja le pri njeni čustveni zavzetosti.⁴⁹ Vendar pa se pri delu organizacije in deloma tudi Naše žene kaže neprestana ambivalenca. Glavni odbor se je ves čas lovil med težnjo po včasih razsvetljensko usmerjenem poučevanju, ideologijo, politiko in strahom pred feminističnimi nazori. Pri tem je prihajalo do konfliktov v sodelovanju z ostalimi odbori, ki so se po mnenju aktivistk kazali v "kampanjskem reševanju nalog".

Potrebo po izobrazbi je AFŽ organizacija pogosto povezovala s prevzgojo žena, njihovo duhovno in politično prekalitvijo, Naša žena pa je v tem pogledu stopila na samostojnejšo pot. Res je, da medij z agitacijskimi parolami poziva bralke na boj proti nepismenosti. Res je, da tudi v skladu s potrebami državne politike slika lik modernega dekleta, ki se odločno, ne glede na predsodke, posveti za žensko nenavadnem študiju, kot npr. elektroinštalaterstvu. V resnici je bil to čas, ko je država potrebovala take strokovnjake. Vendar pa v delu medija zato ne smemo videti le njegove propagandne vloge. Preiskava daljšega obdobja nam-

⁴⁰ N.d., 26. točka ženskam priznava volilno pravico.

⁴¹ Izkazovanje zaupanja je namreč ena izmed najpogostejše uporabljenih tehnik povojne agitacije. Človeku naj bi se poverilo zaupanje, hkrati pa privzgojil občutek slabe vesti, če stanje ne odgovorja povedanemu.

⁴² N.ž., 1945, str. 225.

⁴³ N.ž., 1945, 224.

⁴⁴ Glasilo poudarja kdo so volilke. Volijo namreč tudi stare mamke, ne glede na leta, ne glede na njihovo zdravstveno stanje, po besedah Naše žene, srečne, da so lahko dočakale tako pomemben dogodek.

⁴⁵ N.ž., 1945, str. 229.

⁴⁶ N.ž., 1946, str. 265, 266.

⁴⁷ N.ž., 1946, str. 258.

⁴⁸ Naloga AFŽja je bila, da tem ženskam dopove, da je duhovščina škodljiva in nevarna, da jih politično prefiltrira in nauči 'samostojnega' razmišljanja.

⁴⁹ Vida Tomšič leta 1948 javno opozarja bralke in aktivistke: "Ne sme se več dogajati, da bi žene ne vedele zakaj so jih pritegnili k temu ali onemu delu, da bi ne razumele akcije, ki jo izvršujejo, da bi brez prepričanja sprejemale razne obveze" (N.ž., str. 39).

reč pokaže, kako je glasilo s prispevki ženske spodbujalo k izobraževanju in jim poskušalo s prikazi novih možnosti dejansko zagotoviti boljši standard. V ospredje njegovega delovanja stopi predvsem opozorilo na pomen izobrazbe, ki širi možnosti ženske uveljavitve.⁵⁰

Naša žena se že v prvih številkah leta 1945 posveti objavi odlomkov ali povzetkov knjig. K nadaljnjem in pogostejšem objavljajanju pa jo spodbudijo tudi bralke same, ki se že ob koncu leta 1945 zavzamejo, da bi bilo takih objav še več. Poleg odlomkov iz leposlovnih in literarnih del prične časopis leta 1951 pisati tudi o ženskem liku v leposlovju. Leta 1947 se uredništvo zavzame za poduk v pisanju lepega slovenskega jezika. V članku "Hočeš pisati pravilno in lepo slovenščino?" opozarja na najpogostejše napake, značilne za pisma in dopise. S krajšim prispevkom poskuša med drugim ženske naučiti jasnejšega in razumljivejšega izražanja.

Težnja po prosvetljevanju je z leti vedno močnejša. Tudi v vrsti drugih rubrik kot npr. "Novice iz sveta" (1947) in kasneje "Po širnem svetu" se na začetku neprikrita propagandna tendenca postopoma umika. Namen prispevkov v prvih letih po vojni je predvsem v utrjevanju zaupanja v oblast in državo.⁵¹ Ideološko propagandna nota, ki v prispevkih v splošnem niha, pa postopoma izginja. Prispevki postajajo vsebinsko vedno bolj raznoliki, vedno pogostejše jih spremljajo fotografije, zemljevidi in sheme. To razkriva prizadevanje revije, da bi ženske spodbudila k razmišljanju in jih zainteresirala za nova področja. Bralke poskuša navdušiti nad umetnostjo, biologijo, zgodovino in tudi slovensko ljudsko kulturo.

AFŽ se je vedno manj posvečala specifičnim problemom ženske. Zato so se ženske aktivno vključevale tudi v najrazličnejše druge organizacije. Med seboj so se spodbujale, o svojem delu pisale v Našo ženo in tako širile nove zamisli in ideje. To je povečevalo njihovo samoiniciativo. "Ženske so postale pri delu še samostojnejše, kot so bile. Ne čakajo le na navodila, zatekajo se k lastni iznajdljivosti." ugotavlja Naša žena leta 1951.⁵²

Ženska in delo

Po mnenju Naše žene (1945–1951) in informatorjev se je ženskam po vojni odprla paleta novih možnosti poklicne uveljavitve.⁵³

Naša žena, 1947, str. 232.

V prvih letih po vojni se Naša žena podobno kot povojna politika lovi med propagiranjem lika fizično močne delavke in podobo materinsko čuteče ženske, ki poskrbi za otroke, bolne in onemogle.⁵⁴ Nove naloge in dolžnosti ženske v javnem življenju pa se večinoma kažejo kot odpiranje ženskega družinskega gospodinjanskega dela v družbeno sfero.⁵⁵ Ženski se pri tem javno prizna določeno moč. Po smernicah, ki jih postavlja politični vrh, tako Naša žena spremlja žensko na področje socialnega dela in jo prikaže kot neutrudljivo ali pa jo spremlja pri njenem delu za obnovo, kjer s krampom in lopato v roki, neutrudno in v medsebojnem sodelovanju z drugimi, gradi porušeno domovino. Prikaže jo pri fizičnem delu npr. v opekarni pri nalaganju strešne opeke, ji sledi v tovarno ali šivalnico, kjer jo, zatopljeno v delo, fotografira. Njena drža na

dolenjskega podeželja v Ljubljano in se zaposlila kot tobačna delavka.

⁵⁴ Fotografije pogumnih partizank z najdenčki v naročju sooblikujejo podobo ženske, ki ni le pogumna, odločna, temveč je tudi materinska.

⁵⁵ Kot pravi Mirjana Ule v svojem prispevku *Kontekst ženskih študij* (Od ženskih študij k feministični teoriji, Lj., 1993): "Neprestani klici in vstopanje ženske v javnost ne pomeni njene politične aktivizacije, temveč predvsem njeno participacijo v okviru družbenih dejavnosti, v t.i. "sferi socializiranega gospodinjanskega dela.".

⁵⁰ Vedno več je prispevkov in fotografij, ki prikazujejo ženske v kemijskih laboratorijih, ženske kot medicinske sestre ter ženske izobraženke.

⁵¹ Dogodki in razmere v imperialističnem svetu, ki jih časopis popisuje, naj bi jasno kazala, kako je "pri nas" najlepše.

⁵² N.ž., 1951, str. 60.

⁵³ "Zame je bila Amerika," pravi informatorka, ki je prišla iz

fotografiji je nazorna predstavitev njene zagnanosti. V delo je namreč tako zatopljena, da kamere niti opazi ne. S predstavitvijo ženske za različnimi delovnimi stroji poskuša prikazati kako zelo so se spremenile družbene razmere in prav tako pogledi na žensko. Pri tem državno oblast zlasti v prvih letih po vojni slika kot žensko zaščitnico in osvoboditeljico, ki ženski omogoči, da enakopravno z moškim poprime za vsako delo. Pogovori z informatorji kažejo, da se razlog za takšen ali drugačen angažma marsikatero posameznico ni skrival v dokazovanju in potrjevanju ženske enakopravnosti, temveč v veri in želji, da gradi in ustvarja novo domovino. "Domovina je bila razrušena, treba je bilo poprijeti za delo," se še danes spominjajo informatorji. "Iz osvoboditve izhaja medsebojna pomoč tudi med spoloma."⁵⁶

Ženska v Naši ženi pa se je morala s prihodom na delovna mesta, ki so bila po starih predstavah zanjo neprimerna, marsikje soočati s predsodki. Ko leta 1947 Naša žena spregovori tudi o tem problemu, zavzame do ženske zaščitniški odnos, prepričana, da vključevanje žensk v produkcijo ni odvisno samo od ženske same. Ostro nastopi proti moškim sodelavcem, predvsem pa proti voditeljem podjetja, ki podcenjujejo ženske sposobnosti.⁵⁷ Po mnenju Naše žene so delavke neprestano opravičevale zaupanje ter dokazovale, da delo lahko opravljajo celo vestneje kot moški delavci. To naj bi veljalo tudi za povsem fizična dela.⁵⁸ Zato je Naša žena ženskam pripravljena pomagati z nasveti, bralke pa spodbuja k pisanju o krivicah in nepravilnostih.⁵⁹ Na svojih straneh ustanovi tudi

pravno posvetovalnico, saj kot meni leta 1951: "Krivcem prav gotovo ne bo vseeno, če bomo o njihovih napakah javno spregovorili."⁶⁰

Naša žena 1947, str. 304.

⁵⁶ Citat informatorke iz Novega mesta, iz intervjuja leta 1997.

⁵⁷ V članku z naslovom "Kako zaposliti kar največ žena" se urednice posebej zavzamejo za žensko stališče: "Razen vseh teh razlogov pametnega gospodarjenja, pa govore za to, da smo dolžni ženam usvariti možnost, da najdejo primerno zaposlitev, tudi drugi razlogi. Med najmočnejšimi je polna pravica žene do enakopravnega položaja v naši družbi." (N.ž., 1947, str. 135).

⁵⁸ Časopis v tej zvezi opozarja na primer domžalskega gradbišča, kjer so ženske iztovorile vagon v šestih urah, moški pa v desetih. Pri tem se zgraža nad nepravilno razdelitvijo delovne sile. Vendar o takšni praksi ne razmišlja kot o neenakopravni porazdelitvi dela, zaradi katere trpi ženska. "Načelno to nič ni narobe... Spričo pomanjkljive delovne sile, je to vendar napaka", kar pomeni, da vidi napako v nerazumevanju družbenega pomena petletke. (N.ž., 1948, str. 238).

⁵⁹ S tem odpira žensko glasilo tudi vprašanje o uresničevanju zakonodaje v vsakdanjiku. Le ta je bil večinoma odvisen od volje in značaja posameznih upraviteljev in voditeljev podjetij. Na to sporno situacijo me je opozorila tudi informatorica, tobačna delavka, ki je bila kot mati samohranilka opravičena nočnega dela. "To je bilo samo na papirju", se še danes spominja. Ker ni tega dejstva nihče upošteval, je z delom nadaljevala podnevi in ponoči, prav tako ob sobotah in nedeljah. Delo je opravljala, saj se je zavedala, da služba njej in otrokoma omogoča preživetje.

Pri utemeljevanju zakaj je poklic, ki ga propagira, za žensko primeren, se Naša žena (še vedno) opira na tradicionalne razmejitve med moškim in ženskim področjem. "Pri snovanju in gradnji recimo socialnih ustanov in pri izdelavi načrtov za notranjo opremo mora najti zadoščenje tudi žena, ki doslej ni delala v poklicu."⁶¹ Torej Naša žena, kljub svoji želji po brisanju razlik med moškim in ženskim delom, pristaja na razmejitev med ženskim in moškim področjem. Ženska lahko po njenem mnenju "doprinese celo več kot moški, saj je socialna skrb in urejanje doma kot nekakšna ženska domena že od nekdaj, le da smo zdaj iz ozkih privatnih okvirjev lahko stopile na široko področje."⁶² To pomeni, da se področje ženske v Naši ženi ne spremeni. Njen svet ostaja tak kot je bil, le razširi se. Ob tem naj bi ženska v novem času sprejela tudi večje odgovornosti. Ženska bi se mo-

⁶⁰ N.ž., 1951, str. 65.

⁶¹ N.ž., 1948, str. 137.

⁶² N.d.

rala namreč kot mati zavedati, da s svojimi dejanji vpliva na okolico, s svojim delom služi za vzgled otroku.⁶³ Otrok naj bi bil na mater, ki izpolnjuje družbene potrebe, ponosen in ji zato v njeni zagnanosti tudi sam sledi. Naša žena poskuša na takšen način ženske v njihovi delovni vnemi še bolj spodbuditi. Včasih pa je nad zagnanostjo in odločitvami delavk za nekatera delavna mesta presenečeno celo uredništvo. Takšna je npr. ženska zaposlitev v rudnikih: "To je bil revolucionarni polet naše žene, ki so šle tako daleč, da so vstopile v rudnike kot kopachi premoga."⁶⁴ Kljub temu, da pri ženski zaposlitvi z deli težjega značaja medij marsikdaj ugotavlja in dokazuje žensko zagnanost, se avtorice prispevkov večinoma zavzemajo za bolj primerno delitev dela med spoloma.

Vendar Naša žena ne poziva ženske le k poklicem, ki jih v tistem času družba najbolj potrebuje (kot npr. težka industrija in socialne ustanove), marveč bralkam vedno pogosteje predstavlja raznolike in za žensko popolnoma nove poklicne možnosti.⁶⁵ Že leta 1945 razvneto piše o preprostem slovenskem dekletu, ki je bilo nekoč šivilja, "... zdaj pa samostojno upravlja mogočno letalo."⁶⁶ Razmerju med žensko in letalom, kot simbolu novih časov, se sploh večkrat posveti. Razmerje med žensko in strojem namreč najnazorneje kaže na radikalno spremembo v življenju ženske. Ženska, ki je v preteklosti veljala za nežno in krhko bitje, je v novem času močna in obvladuje velike, a tudi zapletene stroje. Pomembna novost, ki se pojavi v slikanju povojnega ženskega lika, je pač tudi ženska iznajdljivost. Ženska postane svoboden, samoiniciativen subjekt, ki je odgovoren za svoja dejanja.

Uredništvo tako bralke spodbuja k sprejemanju novih izzivov. Njihovo pozornost poskuša priteg-

niti z direktnimi nagovori kot npr.: "Ali bi hotela postati pilot?"⁶⁷ Predsodke, "da je taka služba za ženo prenaporna" ali "da ima ženska zanj premalo poguma in duha pristnosti", takoj zavrača. Po njenih besedah je potrebno takšne pomisleke "odločno pobiti." Problem pač ni sposobnost, temveč veselje, zanimanje za stvar. "Zato pri odločanju za poklic ni merodajno ali si moški ali si ženska, marveč je merodajno to, ali si pogumen, miren, vzdržljiv ali nisi." Naša žena verjame, da je ženska vse to že večkrat dokazala.

Vzporedno s prikazovanjem novih poklicnih možnosti se v glasilu spreminja tudi ženska drža na fotografijah. Ob ženskah, ki opravljajo nekatera umska dela, je drža fotografirank manj možata in ne poudarja več njihove fizične moči. Delo, ki ga na fotografiji opravlja ženska, očitno ni tako naporno. Zanimivo se z leti spreminja tudi podoba pilotke. Razmerje med letalom in žensko pilotko po določenem času ni več tako fascinantno. Kamera se preusmeri na ženski obraz, ki ga na poseben način, pod različnimi koti osvetli s svetlobnimi žarki. V ospredje tako stopa estetski vidik.

Kljub različnim poklicnim predstavitvam in temu primernim pozam žensk na fotografiji, pa ostaja prevladujoča podoba ženske, "ki je postavna, krepko raščena ... širokih pleč in žuljavih dlani."⁶⁸ Ne glede na odpiranje novih možnosti in enakopravno zakonodajo, so splošno pomanjkanje, družbene potrebe in povojne razmere (porušena domovina), hkrati pa pomanjkljiva izobrazba in kvalifikacija žensk, ženske pri izboru med možnostmi seveda še naprej omejevali.

Ali je nova domovina žensko osvobodila

Novo obdobje ženske ni razbremenilo, temveč jo je potisnilo v proletarske-delavske vrste in jo s tem še dodatno obremenilo. Tudi njena vloga doma je ostala nespremenjena. Jugoslovanska država je sicer z množično mobilizacijo po vojni mnoge ženske v resnici izobrazila in jih pritegnila v družbeno dogajanje. Z enakopravno zakonodajo je žensko zaščitila v zaposlovanju ter v njeni materinski funkciji (porodniška). Z zakoni je poskušala urejati tudi razmerja med možem in ženo. Vendar pa je ženske obdržala pod nadzorom.

Izhajam iz teze, da je povojna oblast žensko osvobodila toliko, kolikor jo je potrebovala. Ženske so postale le "negativno enake", bile so le "delovni človek".⁶⁹ Naprej pa se je morala znajti ženska sama in to v mejah, ki jih je določala partija.

⁶³ Posledice prostovoljnega dela spozna bralka v naslednji zgodbi: "V isti hiši stanuje Igor, ki ga ima mala štiri letna Lenka zelo rada, toda imela bi ga še mnogo bolj, če bi tudi njegova mama hodila na prostovoljno delo!" Avtorica prispevka se nato posveti pogovoru med otroci: "Kdo bo pa potem doma kuhal in pospravljaj ..." opravičuje svojo mater Igor, Lenka pa mu "zabrusi": "Misliš, da naša mama ne kuha in ne pospravlja? Ona najprej skuha in pospravi, potem gre pa delat." (N.ž., 1948, str. 338).

⁶⁴ N.ž., 1947, str. 362.

⁶⁵ Vzporedno z načrtnim gospodarstvom raste tudi zahteva po višji kvalifikaciji. Eden od vzrokov za problematično situacijo v gospodarstvu, ki se je kazala v neprimerni razdelitvi dela med spoloma, v premajhni učinkovitosti, sporih in izkoriščanju ženske delovne sile, je po mnenju Naše žene v premajhni usposobljenosti žensk. Zato ženske spodbuja k izobraževanju in k obiskovanju tečajev, ki jih za svoje delavce organizirajo tovarne. (Zakon je namreč zagotavljal delavkam, ki bi do decembra leta 1948 opravile izpit, priznanje kvalifikacij.) Po drugi strani pa se uredništvo tudi zaveda, da ima ženska z višjo izobrazbo več poklicnih možnosti in izbire.

⁶⁶ N.ž., 1945, str. 215.

⁶⁷ N.ž., 1947, str. 202.

⁶⁸ N.ž., 1950, str. 34.

⁶⁹ O tem je pisala Vlasta Jalušič v delu Dokler se ne vmešajo ženske, Lj., 1992.

Naša žena, 1947, naslovnica marčevske številke.

Največji problem, s katerim se sreča povojna ženska, je tako njena razdvojenost med materinstvom in delom. Razdvojenost poskuša Naša žena reševati z naslednjo mislijo, objavljeno leta 1946. Ženska ne sme biti le mati, temveč mora biti aktivna, razumeti mora splošno družbeno dogajanje, da lahko v tem duhu vzgaja svojega otroka. Vsestranska aktivnost naj bi bila tista, ki ženski omogoča postati dobra mati. Za vzor dobre matere in hkrati aktivne ter uspešne ženske postavi Naša žena Lidijo Šentjuroc.⁷⁰

Prva, ki opozori in javno spregovori o preobremenjenosti ženske je Angela Očepek leta 1948. Ženskam je po njenem mnenju treba pomagati, da ne bodo več "sužnje svojih poklicev", in da jim družina ne bo v breme ter da bodo našle dovolj časa za svojo "lastno vzgojo, politično in strokovno."⁷¹ Z omenjenim nastopom javno odpira vprašanje o enakopravnosti ženske, kakršno naj bi ji zagotavljala nova oblast. "Žene je treba razbre-

meniti dela doma, ker drugače vsega kratko malo ne bodo zmogle in se tudi ne bodo mogle politično razvijati, ker bodo morale, ko pridejo domov opraviti tisoč del, medtem ko gre lahko mož, ki v službi natančno toliko dela, v prostem času, kamor hoče."⁷² Mož, za razliko od žene, v povojnem času ne dobi in sprejme novih nalog. Medij zanimivo namiguje na njegovo svobodno preživljanje prostega časa. Vendar ga za to ne obtožuje: "In to je končno tudi smisel socialističnega življenja."⁷³ Ženske naj bi si medsebojno pomagale in same rezrešile problem preobremenjenosti.⁷⁴ Na moža pa pri tem nihče niti pomisli ne. Ženskam naj bi pomagala tudi AFŽ. Vendar v Naši ženi navedeni primeri ne kažejo intenzivnega sodelovanja z organizacijo. Poizkusi reševanja so zato večinoma rezultat iznajdljive organizacije delavk, kot npr. delavk tovarne Saturnus, ki v Mostah ustanovijo pralnico, krpalnico in kopališče.

Problem ženske preobremenjenosti ostaja v ospredju vse do leta 1950, ko Vida Tomšič⁷⁵ ponovno odpre javno razpravo o težkih razmerah, v katerih se je znašla ženska. Rešitev pa se po njenem mnenju skriva v tehničnem razvoju, ki naj bi žensko razbremenilo drobnih del in spremenilo odnos med možem in ženo.

Preobremenjenosti seveda nista rešila ne država in ne AFŽ organizacija. Socialistični režimi so se po mnenju Marije Cigale trudili, da bi zaposlenim ženskam olajšali položaj, vendar rešitve niso našli, saj se niso "povzpeli(i) nad Leninovo misel o menzah, jaslih, otroških vrtcih, ki naj bi reševale žensko."⁷⁶ Analiza glasila Naša žena je pokazala, da je k razbremenitvi ženske v največji meri pripomogla samoiniciativa žensk. Naša žena je s širjenjem idej in spodbud pri tem pomembno sodelovala. Razne predloge so vsebovala tudi pisma bralk, preko katerih so si ženske direktno izmenjavale izkušnje.⁷⁷ Pogovori z informatorji pa kažejo drugačen pogled na izkušnje žensk v prvih letih po vojni. Informatorke se spominjajo, da je bilo težko ali sploh nemogoče najti prosti čas. Vendar se nad pre-

⁷² N.ž, 1948, str. 212.

⁷³ N.d.

⁷⁴ Kljub manj ali bolj močnemu zavzemanju Naše žene po spremembah, ostaja problem nerešen, saj prevlada splošno mnenje, da naj problem rešijo tisti, ki trpijo škodo. "Zato ni dovolj, če žena v teh 'repah' samo godrnja in zabavlja." Zato Naša žena bralke neprestano opozarja, da se morajo za pravice boriti same, saj je "razvoj vsake pravice odvisen, kako jo ljudstvo uporabi, kako po njej posega." Uredništvo tako ženske še naprej spodbuja predvsem k vztrajnosti.

⁷⁵ 1950, str. 213.

⁷⁶ M. Cigale, Ko odgrneš 7 tančic, 1992, str. 43

⁷⁷ Omenjeno trditev najlepše prikazuje primer, ki se je pojavil v pismih bralk: "Zelo smo radovedne, kako je drugod? Pa bi se oglasile kdaj in povedale o svojih izkušnjah, saj nam bodo samo v korist." (N.ž., 1951, str. 62).

⁷⁰ "Matere smo lahko še posebej vesele, da je tako odgovorno delo, kakor je vzgoja in kulturni dvig našega ljudstva, poverjeno ženi, ki je sama mati." (N.ž., 1946, str. 214). Omenjeno misel izražajo tudi naslovi: "Matere, ki niso samo matere in so prav zato najboljše matere." (N.d.).

⁷¹ N.ž., 1948, str. 143.

zaposlenostjo vsaj nekatere ženske niso pritoževale. Niso je sprejemale kot obremenitev, temveč kot potrebo. Sreča in vesplošno zadovoljstvo nad težko dočakano svobodo sta ljudem vlivala moč in energijo, tako ni na utrujenost, po mnenju informatork, nihče niti pomislil. "Vse smo zmogle", se spominjajo še danes,⁷⁸ pri tem pa priznavajo, da se položaj ženske doma po vojni ni spremenil. Skrb za otroke, gospodinjstvo je ostala ženska stvar. "Moškemu je bilo nerodno nositi mrežco" ali "Moškemu je bilo nerodno prijati otroka zunaj za roko", se spominjajo nekatere.⁷⁹

Naša žena, 1951, naslovnica julijske številke.

O zakonskih zadevah, izvzemši iz pravnega stališča, ženski časopis le redko spregovori. Čustvenim zadevam se glasilo pač v veliki večini ne posveča, zato je ljubezen v časopisu obravnavana le z duhovnega vidika.⁸⁰ Osebna doživljanja in

čustvene stiske so veljale za feministične in s tem meščanske. Sentimentalnost bi lahko rušila žensko podobo, ki jo je poskušala ustvariti nova država. Ob tem pa ostaja vidna povojna tema Naše žene, problem matere, ki je v vojni izgubila najbližje. Ženska – mati, o kateri govore članki, se zaveda, da zaradi izgube ne sme obupati. Obrača se na mrtvega sina, ki je padel, z vero v mater in ženske, ki so ostale. K delu in odločnosti jo ženejo sinove misli, v katerih se zrcali njegova vera v ženske, ki so ostale.

Po mnenju avtoric prispevkov v Naši ženi, naj bi delitev in skupno podoživljenje vojnih tragedij, ženske povezala in utrdila. Prav podoba trdne matere, ki jo je utrjeval časopis, pa naj bi jim pomagala prenašati bolečine. Edini primer, kjer se sentimentalna občutja pomešajo s pesimizmom, se pojavi leta 1946 v pismu matere, ki je v taborišču izgubila svojo hčerko.⁸¹ V pismu izrazi mati željo po delitvi izgube. Primer pisma, naslovljenega na vse matere s podobno travmo, kaže na pomen zgleda in solidarnosti. V hrepenenju po svetli točki, se namreč mati obrača na ženske v enakem položaju in jih prosi za pogumno besedo.

Za zaključek

Ženskemu vprašanju – kot samostojni problematiki – Naša žena ne posveti velike pozornosti. Aktivistke, njihovo življenje in delo predstavi iz vidika skupinskega boja. Svoj pogled na vprašanje o podrejenosti žensk v enem primeru tudi eksplicitno izrazi, kjer poudari pomen ženske osvoboditve in njene aktivne udeležbe v življenju.⁸²

Sčasoma prične Naša žena o nekaterih temah svobodneje pisati kot prej. Tako npr. Minko Govekarjevo, znano predvojno borko za ženske pravice, ki je bila sprva označena za feministko, obravnava leta 1950 kot "roko in srce ženskega predvojnega gibanja". Kljub "feminističnem delovanju" ji Naša žena – med drugim zaradi njenega prispevka k utrjevanju ženske samozavesti, kakor sama pravi, prizna pozitivne – "napredne poteze".⁸³

Svobodnejša izbira tematik in način obravnave se kaže tudi v drugih primerih. Leta 1950 piše glasilo o pesnici Adi Škerlovi, o njenih pesmih, ki so polne intimnega čustvovanja ter opevajo lirično stanje in ljubezen. Takšno pisanje in pesnenje je Naša žena v prejšnjih letih negativno presojala, pri

⁷⁸ V prvih letih po vojni sta entuziazem in zagnanost ženskam vlivala moč in energijo. Na žensko izčrpanost pa opozarjajo kasnejša pisma bralk, ki se pojavijo v Naši ženi leta 1951.

⁷⁹ O tradicionalnih razmerjih v družini nas poleg nekaterih člankov in pisem, seznanjajo tudi naslovnice. Decembarska številka 1950. leta prikaže starejšega moškega in žensko z otrokom. Moški sedi v ozadju in bere časopis, ženska je skupaj z otrokom postavljena v ospredje.

⁸⁰ Svojo pozornost posveti le odnosu med Francetom Prešernom in Ano Jelovšek. Ana je po mnenju Naše žene pesniku dala vse "kar mora žena dati moškemu": "... dala mu je svojo nedolžnost in ljubezen, rodila mu je tri otroke in naposled (mu je dala) tudi svoje življenje ..."

Iz citata je razvidno, da se pogled na ženske vrline, tudi kar zadeva ljubezen, nedolžnost, razumevanje in materinstvo, ni spremenil. (N.ž., 1949, str. 34).

⁸¹ "Pišite materi, ki je hčerko izgubila v internaciji". (N.ž., 1946, str. 65.)

⁸² Predstavi delo Svetozarja Markovića, Podrejenost žena, ki je izšlo že v prejšnjem stoletju. (N.ž., 1946, str. 231.)

⁸³ N.ž., 1950, str. 96.

Moderna pričeska

V preteklem stoletju in še v tem do prve svetovne vojne so bili gosti in dolgi lasje ena največjih ženskih lepot. S ponosom so si spletale kite ter si jih na razne načine ovijale okrog glave ali pa urejale v visoke bujne pričeske. Še klobuk, kateremu so posvečale posebno pozornost, je smel —

okrašen z nojevimi peresi in celimi nasadi rož — pokrivati le vrh skrbno urejene, bogate frizure.

Po prvi svetovni vojni je nastal v ženski modi velik preobrat. Krila so postala povsem kratka, žena je pričela gojiti v večji meri šport ter posvečati vso skrb negi telesa, posebno nog.

Kaj pa pričeska? Moška frizura, imenovana bubi, neokusno do oči poveznjen klobuk sta pahnila v ozadje pozornost, ki jo zasluži ta resnični okras vsake žene.

Postopoma je muhavost mode popuščala; mačehovsko zapostavljena pričeska je spet prišla do svoje veljave. Tedaj je za vsako postalo spet važno vprašanje, kako negovati lase, da bodo lepi, zdravi in da bo z njimi vednarle kar najmanj dela in stroškov.

Naj tu navedem navodilo, po katerem se lahko ravna prav vsaka, tudi tista, ki je najbolj zaposlena.

Lase si umivajte enkrat mesečno. Če so redki in slabi si dva do tri dni pred umivanjem lasišče dobro natrite z vazelinom, v katerega ste kanile nekaj kapljic petroleja. Nato si umijte lase z gosto milnico in jih temeljito izperite. Nazadnje si izplaknite lase še s čajem iz koprivinih korenin in kadulje. Če imate čvrste lase, dodajte čaju še nekaj kapljic kisa. Tako oprane si dobro zbršite z ogreto brisačo ter jih po možnosti osušite na soncu. Nato jih dobro skrtajte. Krtačite si lase tudi še potem, po dvakrat ali trikrat na teden. Če boste tako ravnali, bodo imeli lasje lep svilen lesk in frizura bo trajnejša.

Iz lepih las naredimo lahko tudi lepo pričesko. In kakšna naj bo ta? Seveda moderna, toda predvsem taka, ki Vam dobro pristoji. Moderni so kratko pristriženi lasje, vendar toliko, da jih lahko nakodramo ali navijemo v mehko frizuro. Ta naj bo videti čim naravnejša. Zapomnite si, da je pričeska za obraz to, kar je za sliko lep okvir, zato jo izbirajte skrbno. Okrogel obraz bo videti bolj harmo-

ničen, če lase nad čelom dvignete s kodri ali če jih zadaj spustite malo globlje na tilnik. Prepodolgovati obraz pa bo prijetnejši, če razčesemo lase v venec gostih, kratkih kodrov, ki se dvigajo od tilnika proti čelu. Le pravilno oblikovanemu ovalnemu obrazu pristojijo na razne načine česani lasje. Seveda tu ni strogih pravil in si bo vsaka bralka sama najbolje znala izbrati lepo in njej ustrezajočo pričesko.

Da nam bo izbira lažja, prinašamo štiri slike pričesk, ki so letos moderne.

»Alka«

Naša žena, 1951, str. 267.

Adi Škerl pa že pokaže za lirčno izpoved več razumevanja. Pri tem opozarja, da nekateri povojni kulturni produkti niso nastajali iz notranje spodbude, temveč zaradi želje drugih. Medtem pa je omenjena pesnica ostajala "zvesta svoji resnici". Njena dela so več kot utemeljena, saj je pesnica dokazala "da ji je pesništvo res poklic in ne le poza."⁸⁴

Propagirana podoba "superženske" tako v Naši ženi z leti izginja. Časopis svojo pozornost intenzivneje usmeri k ženski in njenim praktičnim problemom. Kljub idelizirani in prezahtevni obliki propagiranega ženskega lika, pa konkretne živ-

ljenske zgodbe in izkušnje ljudi kažejo na določene podobne rezultate. Pogovor z informatorji opozarja, kako so se nekatere značajske poteze, ki jih v podobi nove, moderne ženske ponuja Naša žena (kot so npr. vztrajnost, entuziazem, trdnost, moč, odločnost in samozavest), izkazale za uporabne, spodbudne in za povojni čas zelo potrebne.

Naša žena bralke vsa povojna leta tudi direktno spodbuja k dopisovanju. Pisma in odgovore objavlja v rubrikah, ki so v letih 1945–1947 še nestalne in večinoma obravnavajo vojno tematiko ali doživetja in uspehe povojnega časa. Po letu 1948 pa uredništvo v omenjenih rubrikah ne le opozarja na probleme, s katerimi se je srečevala ženska, temveč ji poskuša tako ali drugače (z

⁸⁴ N.ž., 1950, str. 101.

nasveti ali spodbudami) pomagati. V pismih bralk leta 1951 je vse več čustev in čustvenih problemov, nekateri med njimi pričajo o ženski izčrpanosti, tako fizični kot psihični. Pisma kažejo, da so se bralke zares obračale na Našo ženo kot na prijateljico in svetovalko, kot npr. "... prosim za nasvet, kaj mi je storiti, da bi spet posijalo sonce ob moji poti..."⁸⁵ Naša žena na takšne prošnje odgovarja z nasveti kot npr: "Življenja pa si nikar ne grenite" ali "Nikar ne obupajte".⁸⁶

Leta 1951 je v Naši ženi vse več prispevkov, ki se intenzivneje ukvarjajo z odnosom med materjo in otrokom. Sodeč po vsebinski analizi in po izgledu postaja Naša žena revija za mater in otroka. Veča se število praktičnih nasvetov, leposlovja, izobraževalno naravnane članke pa pišejo strokovnjaki. Novost se kaže tudi v nasvetih o notranji opremi stanovanja. Uredništvo hkrati bralkam svetuje, kako si z okrasnim rastlinjem polepšati stanovanjske prostore.

S spremenjeno vsebinsko podobo, s spremenjenimi poudarki, z odgovori na pisma, z nasveti o modnih dodatkih, o pričeski, oblekah (po idejah francoskih in angleških kreatorjev), z nasveti za boljše življenje se Naša žena 1951. začnjenja posvečati ženski kot ženski. Začetna propaganda, po kateri naj bi Naša žena usmerjala žensko-delavko ali žensko-državljanke po potrebah družbe, odstopa prostor novim, modernim, lahko bi rekli zgodnje-potrošniškim temam. To pa seveda ne pomeni, da ideoloških propagandnih tem ni bilo več. Prispevki še vedno implicitno vzgajajo po načelih komunistične ideologije. Vendar je očitno prišlo do prenosa poudarka, ki nakazuje nove smeri. S prispevki in z nasveti se ne obrača več na bralko, da bi ji omogočila le preživetje, temveč, da bi ji izboljšala življenje.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Frauenbild im Blatt *Naša žena* in den Jahren 1945–1951

Die Zeitschrift *Naša žena* als Organ des Hauptausschusses der Antifaschistischen Frauenbewegung Sloweniens versuchte bereits mit ihrer im März 1945 erschienenen Nummer ihren Platz mitten im gesellschaftlichen Leben einzunehmen

und dabei das Bild der modernen slowenischen Frau mitzuprägen und zu festigen.

Das Bild der Frau in der slowenischen Nachkriegsgesellschaft wurde maßgebend durch die Kriegserfahrung geprägt. Diesem Bild entsprechend, wurden den Frauen ihre Rechte nach dem Krieg nicht verliehen, sondern im Krieg von ihnen selbst erkämpft. Der Mut, die Kampfbereitschaft und Entschlossenheit waren jene Tugenden, die die moderne Frau kennzeichneten und im proklamierten Nachkriegsbild der Frau mit den weiblichen Eigenschaften verschmolzen. Auf dieser Grundlage entstanden zwei Frauenideale. Das erste beruht auf dem Bild der Partisanenmutter, der allesverstehenden, opferwilligen Frau, die im Krieg das ihr Liebste verliert und trotzdem nicht in Verzweiflung gerät. Ihre Liebe und Hingabe überträgt sie, nach den Worten der Autorinnen in der *Naša žena*, auf einen weiteren Menschenkreis, auf alle Partisanen. Die Verluste, die diese Frauen und Mutter erlitten haben, werden als Opfer für ein höheres Ziel, für die Heimat dargestellt. Nach Auffassung der *Naša žena* werden die Frauen durch das Leid in ihrer Überzeugung darin bestärkt, daß die Opfer nicht umsonst waren. Der Kampf sei es gewesen, der die Frauen verändert habe. Und so entsteht im Kampf auch das zweite Frauenideal: die Frau, die im Krieg mutig an der Seite des Mannes kämpft.

Dieses Ideal wurde von der *Naša žena* nach dem Krieg auf die Arbeiterinnen, Bestarbeiterinnen und Freiwilligen projiziert. Auf alle Frauen, die ihren Kampf fortsetzten, diesmal den Kampf für den Aufbau. Die Frau sollte Arbeiterin und Aktivistin in einer Person verkörpern, die jedoch unvollkommen wäre, wenn sie nicht zugleich auch Mutter sei. Das propagierte Bild der Mutter sollte anders sein, die moderne Mutter wird zu einer Mutter der Gesellschaft hochstilisiert, die bereit ist, Opfer zu bringen und sich einem höheren Ziel unterzuordnen. Das Bild der proletarischen Mutter wird demzufolge in der Nachkriegszeit mit den weiblichen Attributen verflochten, die auch im sozialistischen Staat ihren Platz in der Familie bewahren, zugleich aber nach außen, auf den gesamten Staat, auf die Nation, auf die Parteistrukturen übertragen werden.

Die ideale Frau verkörpert Ausdauer, Mut, Kampfbereitschaft Entschlossenheit, Selbstbewußtsein, aber auch Bescheidenheit, Einfachheit und Opferbereitschaft (das gilt auch für Bestarbeiterin, Aktivistin, Bäuerin oder Gebildete). Solche kontradiktorischen Frauentugenden schufen ein verschommenes Frauenbild in der Nachkriegszeit, das oft Doppeldeutigkeiten im Stil des Blattes zur Folge hatte. Während das Organ einerseits auf dem Bild einer festen und entschlossenen Frau gründet,

⁸⁵ N.ž., 1951, str. 308.

⁸⁶ N.ž., 1951, str. 393.

appelliert es, wenn es zu überzeugen versucht, gerade an deren Sensibilität. Der Gegensatz zwischen alten Verhältnissen und neuen Ansichten schlug sich folglich in einer ambivalenten Auffassung von der Frau nieder.

Bei der Mitgestaltung des Frauenbildes paßt sich die *Naša žena* an die neuen Verhältnisse und Bedürfnisse an. Das propagierte Frauenideal erfährt im behandelten Zeitraum also Veränderungen. Die Autorinnen der Beiträge in der *Naša žena* sind stets darum bemüht, das Idealbild mit der konkreten Situation der Frau abzustimmen. Dabei befindet sich das Blatt in einem Spannungsverhältnis, versucht es doch ideologisch-propagandistische Zwecke zu verfolgen und Aufklärungs- bzw. Ratgeberfunktionen zu erfüllen (inwieweit es praktisch orientiert ist, hängt von der jeweiligen Redakteurin ab). Nach 1948 sind zwei Tendenzen zu verzeichnen, die erst nach 1950 die neue Orientierung des Blattes maßgebend prägen. Das Bild der stolzen und kräftigen Arbeiterin hinter schweren Arbeitsmaschinen tritt nach 1948 langsam in den Hintergrund, im Vordergrund erscheint die Frau als Mutter und deren Überlastung.

Die *Naša žena* zeigt die Frau, wie sie sich im öffentlichen Leben durchsetzt, und berichtet über ihre Errungenschaften. Auf diese Weise regt sie die Leserinnen an, sich für verschiedene, den Frauen neu zu erschließende Berufsmöglichkeiten zu entscheiden, und berät sie, nicht ausschließlich den Forderungen und Bedürfnissen der Staatspolitik der Nachkriegszeit gemäß. Das Blatt informiert nicht nur über Neuheiten und unterbreitet Anregungen zu mutigen Entscheidungen, es weist darüber hinaus auch auf Probleme hin, die sich aus der Umsetzung der "Gleichberechtigung" der Frau im Alltagsleben ergeben. In solchen Fällen tritt die *Naša žena* immer häufiger in der Rolle der Beschützerin der Frau auf.

Auf die Schwierigkeiten der zeitgenössischen Frauen verweisen zunehmend die Leserinnenbriefe, die nach 1948 als ständige Rubrik eingeführt wurden. Die Briefe zeigen, wie sich die Leserinnen an die *Naša žena* als ihre Freundin und Ratgeberin wenden. Die Redaktion widmet den konkreten Problemen der einzelnen Frauen immer größte Aufmerksamkeit und versucht zu helfen. Dadurch kommen auch Themen zur Sprache, die in den ersten Nachkriegsjahren absichtlich in den Hintergrund gestellt wurden. In den Leserinnenbriefen des Jahres 1951 wird demzufolge dem Gefühlsleben immer mehr Platz eingeräumt, und einige von ihnen zeugen (bereits) von der physischen und psychischen Erschöpfung der Frauen. Im neuen Zeitabschnitt werden die Frauen nicht entlastet. Ganz im Gegenteil: In die Proletarierreihen aufgenommen, werden sie (oft) zusätzlich belastet,

bleibt ihre Rolle im Haushalt doch unverändert. Das größte Problem, mit dem die Frau der Nachkriegszeit konfrontiert ist, stellt ihre zwiespältige Stellung als Mutter und Arbeiterin dar. Der Analyse der *Naša žena* nach trug die Selbstinitiative der Frauen am entscheidendsten zu ihrer Entlastung bei. Eine bedeutende Rolle spielte dabei die *Naša žena*, die unter den Leserinnen Ideen und Anregungen verbreitete, und ihnen die Möglichkeit bot, sich über ihre Erfahrungen unmittelbar zu äußern.

Im Jahre 1951 gibt es in der *Naša žena* immer mehr Beiträge, die sich intensiver mit dem Verhältnis zwischen Mutter und Kind auseinandersetzen. Auch der Anteil der praktischen Ratschläge, der Belletristik nimmt zu, populärwissenschaftliche Beiträge werden von Fachleuten verfaßt. Eine Neuheit stellen auch Ratschläge für die Inneneinrichtung von Wohnungen, Ratschläge für Modeaccessoires, Frisuren und Kleider dar. Mit ihrer neuen Aufmachung beginnt sich die *Naša žena* im Jahre 1951 der Frau als solcher zu widmen. Sie versucht, nicht mehr lediglich ihr Überleben zu erleichtern, sondern ihr Leben zu verbessern.

Die Anfangspropaganda, nach welcher die *Naša žena* – den Bedürfnissen der Nachkriegsgesellschaft entsprechend – der Frau ihre Rolle als Arbeiterin oder Staatsbürgerin zuweisen sollte, weicht neuen, modernen Themen der sich ankündigenden Konsumgesellschaft. Dies soll jedoch nicht heißen, daß es keine ideologisch-propagandistischen Themen mehr gibt. Die Beiträge implizieren nämlich nach wie vor Prinzipien der kommunistischen Ideologie. Es handelt sich jedoch um eine Akzentverschiebung, die ihrerseits deutlich neue Richtungen ankündigt.

VIRI IN LITERATURA

- Naša žena* (Ljubljana) 1945 do 1951.
 Borovnik, S. (1996): *Pišejo ženske drugače?* Ljubljana.
 Cigale, M. (1992): *Ko odgrneš 7 tančic.* Ljubljana.
 Jalušič, V. (1992): *Dokler se ne vmešajo ženske.* Ljubljana.
 Ule, M. (1993): *Kontekst ženskih študij. Od ženskih študij k feministični teoriji.* Ljubljana.

ZGODOVINSKI ARHIV LJUBLJANA,

Mestni trg 27, Ljubljana, 061/306 13 01, 306 13 03

vam nudi svoje publikacije iz zbirke Gradivo in razprave:

Vlado Valenčič, Ljubljanska trgovina od začetka 18. stoletja do srede 19. stoletja, Gradivo in razprave 3, Ljubljana 1981 (1.000 SIT)

Marjan Drnovšek, Arhivska zapuščina Petra Grassellija, 1842-1933, Gradivo in razprave 6, Ljubljana 1983 (1.000 SIT)

Zbornik ob devetdesetletnici arhiva, Gradivo in razprave 8, Ljubljana 1988 (1.000 SIT)

Mija Mravlja, Zveza kulturnih organizacij Kranj (inventarni popis), Gradivo in razprave 10, Ljubljana 1989 (1.000 SIT)

Judita Šega, Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani (1895-1910), Gradivo in razprave 12, Ljubljana 1993 (2.000 SIT)

Andrej Studen, Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar: socialno zgodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869-1910, Gradivo in razprave 13, Ljubljana 1993 (2.000 SIT)

Dragan Matić, Kulturni utrip Ljubljane med prvo svetovno vojno: Kulturne in družabne prireditve v sezonah 1913-/14-1917/18, Gradivo in razprave 15, Ljubljana 1995 (2.000 SIT)

Zorka Skrabl, Arhivska zapuščina Marjana Kozine (1907-1966), skladatelja, publicista in prevajalca: inventar, Gradivo in razprave 16 (1.000 SIT)

France Štukl, Knjiga hiš v Škofji Loki III., Stara Loka in njene hiše, Gradivo in razprave 17, Ljubljana 1996 (2.000 SIT)

Branko C. Šuštar, Spodnja Šiška – pušelj Ljubljane: arhivski zapiski s poti vasi v predmestje: 1885-1914, Gradivo in razprave 18, Ljubljana 1996 (2.000 SIT)

Idrijski rudnik skozi stoletja (katalog ob razstavi), Idrija-Ljubljana 1990 (1.000 SIT)

Ljubljanska industrija v letih 1918-1941 (katalog ob razstavi), Ljubljana 1992 (1.000 SIT)

100 let dolenske proge (katalog ob razstavi), Novo mesto 1994 (1.000 SIT)

Arhitektura in urbanizem v Ljubljani, od omembe v pisnih virih leta 1144 do potresa 1895 in arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana (katalog ob razstavi), Ljubljana 1994 (2.000 SIT)

Slovenija in Dunaj, Slowenien und Wien (katalog ob razstavi), Ljubljana 1995 (2.000 SIT)

Cene knjig so za dijake in študente 50% nižje.

izvirno znanstveno delo

UDK 351.856(497.4)"1949/..."
prejeto: 1. 3. 1999**Tatjana Dekleva**prof. zgodovine in umetnostne zgodovine, arhivistka
Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 12

Petdeset let podeljevanja Prešernovih nagrad študentom Univerze v Ljubljani

IZVLEČEK

Prispevek na podlagi arhivskega gradiva, ki ga hrani Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani predstavlja petdesetletni razvoj podeljevanja Prešernovih nagrad študentom ljubljanske univerze od prve podelitve v letu 1949 dalje.

SUMMARY

FIFTY YEARS OF CONFERRING THE PREŠEREN AWARDS TO THE LJUBLJANA UNIVERSITY STUDENTS

The contribution presents on the basis of archival material kept at the Historical Archive and Museum of the University in Ljubljana the 50 years of development of conferring the Prešeren awards to the students at the Ljubljana University from the first confer in 1949 on.

Ključne besede: kulturni praznik, Prešernove nagrade, študentje

Prvo desetletje

Odlok o proglasitvi dneva Prešernove smrti za kulturni praznik slovenskega naroda je na podlagi predloga in utemeljitve, ki ju je 28. januarja 1944 pripravil odsek za prosveto na osvobojenem ozemlju, 1. februarja 1945 sprejelo predsedstvo SNOS-a. Proslave so potekale že 8. februarja 1944 leta na vsem osvobojenem ozemlju, posebej svečana pa je bila v Črnomlju, kjer je kot govornik nastopil Josip Vidmar. Odlok o narodnem in kulturnem prazniku je nalagal šolam, državnim gledališčem, prosvetnim organizacijam in ustanovam ter založništvom naj proslavijo ta dan, ki bo osrednji dan kulturnega tedna. Prirejajo naj razstave, uvede naj se odlikovanje z imenom Franceta Prešerna, ki naj ga na ta dan podeljujejo kulturnim delavcem na javnih prireditvah. Tudi tedanje nagrade in nagrade, ki jih bodo v prihodnosti določile državne

in druge ustanove naj bi podeljevali v tem tednu.¹

Univerza se je aktivno pridružila praznovanju s prirejanjem proslav. V letu 1946 je pripravila odmevno Prešernovo razstavo,² ob stoti obletnici Prešernove smrti, leta 1949, pa je začela s podeljevanjem Prešernovih nagrad svojim študentom.³ Pobudo zanje je dala Univerza sama in Ministrstvo za prosveto LRS, ki je dalo na razpolago 100.000 takratnih dinarjev z navodilom, da se nagradi de-

¹ Slovenski zbornik MCMXLV, Odlok o proglasitvi dneva Prešernove smrti za kulturni praznik slovenskega naroda, Ljubljana 1945, str. 302.

² Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani (ZAMU), Zapisniki sej univerzitetnega sveta, Zapisnik redne seje univerzitetnega sveta 9. 11. 1946.

³ Prešernove nagrade študentom ljubljanske Univerze podeljuje rektor vsako leto 8. februarja za naloge, ki so bile izdelane v prejšnjem letu. Leta 1949 so bile torej podeljene nagrade za leto 1948.

set najboljših del na fakultetah,⁴ vključujoč tudi Medicinsko fakulteto.⁵

Pravilnik, ki naj bi urejal podeljevanje nagrad študentom je v marcu 1948 leta pripravil takratni prorektor prof. Milko Kos. Določal je, da za nagrado lahko kandidirajo študentje, ki so se izkazali z "najboljšo pisмено obdelavo znanstvenih in strokovnih predmetov,"⁶ kot pogoj za dodelitev nagrade pa je veljalo, da "kaže obdelana tema samostojnost in izvirnost obdelave ter pravilno obvladanje metode."⁷ Posamezna nagrada je znašala 10.000 din, vendar jo je bilo možno glede na potrebe ustrezno znižati ali zvišati. Vsako nalogo sta strokovno ocenila dva profesorja iste ali sorodne stroke. Pozitivno ocenjene naloge so bile predložene univerzitetnemu senatu, ki je dodelil nagrade.

Kljub temu da je bilo zanimanje za nagrade med študenti veliko,⁸ so fakultete na natečaj v prvem letu predložile le pet del, od katerih je univerzitetni senat nagradil tri s polno dve pa s polovično nagrado. Naslednje leto je bilo nagrajenih osem del, od katerih je bila naloga Vojina Dokića "Eksperimentalno valjarniško ogródje" po soglasnem sklepu senata nagrajena z nagrado v dvojnem znesku, ker je po mnenju prof. Cirila Rekarja "preseгла obseg običajnega doktorata in je predstavljala veliko vrednost za metalurški institut."⁹

Že v razpravi o prvem pravilniku so nekateri člani senata menili, da naj bi imeli pravico potegovati se za nagrade tudi absolventi z diplomskimi nalogami, vendar je prevladalo mnenje, da so Prešernove nagrade namenjene nalogam pripravljenim posebej za natečaj. Nagrajena naloga ni mogla biti diplomsko delo. Dekana Filozofske in Pravne fakultete¹⁰ sta tudi menila, da je deset nalog za šest fakultet premalo in da bi morali določiti koliko nalog pripada vsaki fakulteti. Rektor Anton Melik je pojasnil, da je število nagrad določeno za vso univerzo ter da je težko deliti nagrade na posamezne fakultete, načelno pripada vsaki fakulteti ena, ostale pa naj bi se razdelile glede na dotok nalog.¹¹

Zanimanje za Prešernove nagrade je med študenti iz leta v leto raslo in zato se je večalo tudi število nagrajenih del. V naslednjih letih je univerzitetni senat o višini nagrad lahko razpravljal le načelno, dejanska višina pa je bila odvisna od višine finančnih sredstev, ki jih je za nagrade namenilo ministrstvo.

V letu 1955 se je ponovno pojavilo vprašanje kandidiranja diplomskih del. Univerzitetna uprava je ugotovila, da so nekatere fakultetne komisije sprejemale tudi diplomske naloge, druge pa so jih zavračale. Pokazalo se je, da je pravilnik izredno pomanjkljiv in zastarel, zato so soglasno sprejeli sklep, da naj univerzitetna uprava pripravi nov pravilnik.¹²

Pravilnik, ki sta ga univerzitetni svet in univerzitetna uprava sprejela na sejah 26. 3 in 2. 4 1955 v 3. členu kot pogoj za dodelitev Prešernove nagrade določa, da predloženo delo pokaže sposobnost študenta za znanstveno delo. S tem so bile izločene diplomske naloge, ki od študentov niso zahtevale sposobnosti za znanstveno delo.¹³ V novem pravilniku je bila predvidena tudi nagrada skupini slušateljev za izdelavo znanstvene naloge. Kljub tem določbam so nekatere fakultete še vedno predlagale za nagrajevanje diplomska dela. Tudi sredstva, ki so bila v proračunu Univerze namenjena za nagrade so bila skromna, tako da se je višina nagrad vsako leto spreminjala ne toliko zaradi kvalitete predloženih del, temveč bolj zaradi števila kandidatov.

Jasno je bilo, da tudi novi pravilnik ni odpravil dilem s katerimi se je Univerza srečevala ob nagrajevanju svojih najboljših študentov. Nujno je bilo na novo urediti sistem podeljevanja Prešernovih nagrad, zato je Univerza v letu 1957 pozvala fakultete naj povedo svoja mnenja o tem problemu. Večina fakultet je menila, da bi izjemoma lahko nagrajevali tudi diplomske in seminarske naloge, ki so bile odlično ocenjene in so bile veliko boljše od ostalih diplomskih in seminarskih del,¹⁴ vendar je univerzitetna uprava tako možnost zavrnila. To vprašanje se je zaostriilo do te mere, da je Filozofska fakulteta zaradi zavrnitve predloženih diplomskih del za leto 1957 umaknila vse svoje predloge.¹⁵

⁴ Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani, Zapisnik redne seje univerzitetnega sveta 18. 12. 1948.

⁵ Od ustanovitve popolne Medicinske fakultete leta 1945 je bila podobno kot druge medicinske fakultete v državi pod nadzorstvom Ministrstva za narodno zdravje.

⁶ ZAMU IV – 611/1, Pravilnik o podeljevanju Prešernovih nagrad študentom.

⁷ Prav tam.

⁸ ZAMU, Zapisnik izredne seje univerzitetnega senata 3. februarja 1949.

⁹ ZAMU IV – 611/8, Poročilo prof. ing. Cirila Rekarja.

¹⁰ V študijskem letu 1947/48 je bil dekan Pravne fakultete prof. dr. Gorazd Kušej dekan Filozofske fakultete pa prof. dr. Stanko Škerlj.

¹¹ ZAMU, Zapisnik izredne seje univerzitetnega senata 16. 3. 1948.

¹² ZAMU, Zapisnik redne seje univerzitetne uprave 2. in 3. 2. 1955.

¹³ ZAMU IV – 611/32, Pravilnik o podeljevanju Prešernovih nagrad študentom, leto 1955.

¹⁴ ZAMU IV – 611/42, Poročilo dr. Dolfeta Vogelnika o pogledih fakultet in oddelkov na ocenjevanje in postopek pri podelitvi Prešernovih nagrad.

¹⁵ ZAMU IV – 612/49, Zapisnik seje študijske komisije 27. in 30. 1. 1958.

Takratni prorektor prof. dr. Milko Kos je leta 1948 pripravil pravilnik o podeljevanju Prešernovih nagrad študentom Univerze v Ljubljani (fototeka ZAMU).

Sklad Prešernovih nagrad

Univerzitetna uprava je zato predlagala ustanovitev sklada Prešernovih nagrad za študente. Njegova naloga bi bila podeljevanje nagrad in zbiranje finančnih sredstev za nagrade z dotacijami, darili in volili.

Pravilnik Sklada, ki je bil sprejet v juniju leta 1958 je za nekaj časa rešil problem nagrajevanja diplomskih in seminarskih nalog s tem, da je v svojem 7. členu dopuščal možnost nagrajevanja izredno kvalitetnih diplomskih in seminarskih del.

Natančno je bil predviden tudi postopek pri predložitvi posameznih del za ocenjevanje in nagrajevanje. Študentje so morali do določenega roka predložiti svoja dela pristojnim dekanatom, ti pa so jih izročili dvema univerzitetnima učiteljema iste ali sorodne stroke, da jih strokovno ocenita. Ti so dela ocenili glede na: stopnjo izvirnosti, na to ali je obravnavanje pretežno opisno ali se v njem pojavljajo elementi analize in v kolikšni meri, na obsežnost in kompleksnost obravnavane teme in obsežnost truda, ki je bil vložen, na jasnost, določenost in razumljivost prikazovanja in druge stilistične odlike dela. Recenzenti so naloge ocenili

s točkami od 0 (delo se umakne iz konkurence) do 3 (najvišje ocenjeno delo). Glede na ocene so bile dodeljene tudi denarne nagrade.¹⁶

Sklad je upravljal upravni odbor, ki je štel 15 članov. Imenoval jih je univerzitetni svet izmed univerzitetnih učiteljev, javnih in kulturnih delavcev, enega člana pa izmed študentov na predlog univerzitetnega odbora Zveze študentov.¹⁷ Predsednik upravnega odbora je bil vsakokratni rektor.

V smislu določila 3. člena pravilnika, da so sredstva sklada lahko tudi dotacije, darila in volila se je rektorat Univerze obrnil na okrajne in občinske ljudske odbore ter večja podjetja s prošnjo, naj prispevajo vanj. V začetku je bil odziv ugoden. Iz plana dohodkov sklada za leto 1962 lahko razberemo, da je kar polovico sredstev sklad pridobil z dotacijami izven Univerze.

Predvideni dohodki sklada za leto 1962¹⁸

1. Dotacija Univerze v Ljubljani	500.000 din
2. Dotacija OLO Ljubljana	500.000 din
3. Dotacije ostalih OLO-jev in ObLO-jev	100.000 din
4. Dotacije gospodarskih organizacij	54.000 din
5. Presežek dohodkov nad izdatki iz l. 1961	146.000 din

Z zbiranjem dodatnih sredstev je bila omogočena tudi številnejša udeležba študentov v natečaju za Prešernove nagrade, tako da je v naslednjih letih število nagrajencev naraslo.

Med nagrajenimi deli je bilo največ diplomskih in seminarskih del, upravni odbor pa je stremel za tem, da bi študenti izdelovali naloge posebej za Prešernovo nagrado. Tako je v letu 1961 sprejel sklep, naj se dela, ki so bila izdelana posebej za Prešernovo nagrado nagrajijo višje kot diplomska in seminarska dela. Ta naj se upoštevajo le če so bila že kot taka ocenjena z najvišjo oceno oziroma so bila pozneje dopolnjena. Dela izdelana posebej za Prešernovo nagrado, ki so bila nagrajena z višjim zneskom, se od 1963 leta niso več mogla predložiti kot diplomska ali seminarska dela.

Z uvajanjem in širjenjem III. stopnje študija, ki je predpisoval za doseg naslova "magister" ali "specialist" izdelavo posebnega diplomskega dela, se je kmalu pojavilo vprašanje ali je s takim delom mogoče sodelovati v natečaju za Prešernove nagrade. Upravni odbor sklada, ki je o tem raz-

¹⁶ ZAMU IV – 612/55, Pravilnik o nalogah sklada Prešernovih nagrad za študente univerze v Ljubljani ter o sestavi in delu upravnega odbora tega sklada.

¹⁷ Prvi upravni odbor so sestavljali dekanji vseh fakultet: prof. dr. Metod Mikuž, prof. dr. Miroslav Zei, prof. dr. Stojan Pretnar, prof. ing. Stane Krašovec, prof. ing. Jože Levstik, prof. dr. ing. Branko Žnidaršič, prof. ing. Feliks Lobe, prof. dr. ing. Roman Modic, prof. dr. Milko Bedjanič, Janez Vidmar – zastopnik ZŠJ ter Dušan Bole in Avgustin Lah.

¹⁸ ZAMU IV – 612/68, Plan dohodkov sklada za leto 1962.

pravljaj na seji januarja 1962, je sklenil, naj se ta dela ne upoštevajo, ker bi s svojo kvaliteto onemogočala ali pa zelo zmanjšala uspešno konkurenco študentov prve in druge študijske stopnje.¹⁹

Od 1962 leta je v postopku izbire nalog sodelovala tudi univerzitetna študijska komisija. Ta je pravočasno poslala predloge fakultet obravnavala in na podlagi poročil recenzentov izdelala predlog, ki ga je posredovala upravnemu odboru, ta pa je dodelil nagrade. Univerzitetna študijska komisija je že naslednje leto predlagala, naj bi zaradi enotnosti kriterijev zlasti na heterogenih fakultetah pri končnem izboru del, ki se bodo predložile za Prešernovo nagrado, sodelovale tudi fakultetne študijske komisije.²⁰

Število predloženih del se je iz leta v leto večalo. Za leto 1963 so morali znižati višino nagrad za diplomska in seminarska dela. Študijska komisija je opozorila, da bo potrebno v prihodnje zagotoviti tudi ustrezna finančna sredstva, zlasti, ker je menila, da bi morali v prihodnosti višine nagrad za posamezne zvrsti del zvišati, zlasti za dela, ki so bila izdelana posebej za Prešernovo nagrado.²¹ Naslednje leto je bilo potrebno zaradi pomanjkanja sredstev zaostri kriterije za podeljevanje nagrad. Naloge ocenjene z oceno 1 so izpadle iz konkurence. Nagrajena so bila dela pripravljena posebej za Prešernovo nagrado ocenjena z ocenama 2 in 3, magistrska dela²² z oceno 3, dopolnjene seminarske in diplomske naloge ocenjene z ocenama 2 in 3 ter diplomske in seminarske naloge ocenjene z oceno 3. Kljub omejitvam je bilo za leto 1964 nagrajenih 70, za leto 1965 pa že 78 del.

Študijska komisija je v orientacijskem programu dela, ki ga je predložila univerzitetnemu svetu poudarila, da Univerza še nima ustreznih metod za izboljšanje študija. Kritično se je opredelila tudi do Prešernovih nagrad, ki da "postajajo vse bolj neka formalnost, večkrat bolj predmet fakultetnega prestiža ali pa prestiža posameznega univerzitetnega učitelja, kot usmerjevalec znanstvenoraziskovalnega dela študentov na univerzi."²³ Po njenem mnenju naj bi imel sklad Prešernovih nagrad za študente ljubljanske Univerze dva namena: spod-

bujati interes študentov za boljše učne uspehe in jih pripraviti na samostojno strokovno in znanstveno delo. Komisija je zato predlagala, naj bi zelo dobre učne uspehe ter seminarska in diplomska dela nagrajevali s plaketami, diplomami in tudi drugimi nagradami v obliki denarja, knjig, potovanj, štipendij idr. Nagrade za posebej po razpisu napisana dela, pa bi bile v glavnem denarne, s posebnim pismenim priznanjem.²⁴ Komisija je tudi predlagala, naj bi sprejeli nov pravilnik, ki bi veljal že za leto 1966. V njem bi na novo opredelil način in postopek nagrajevanja pismenih del, ki bi jih izdelali študenti na podlagi razpisnega natečaja, zato je pozvala fakultete naj predložijo naslove tem za razpis. Sprejetje pravilnika se je zavleklo v naslednje leto, zato je upravni odbor sklenil, da se bodo nagrade za leto 1966 podeljevale še po starem pravilniku, vendar pa bodo že v tem letu z najvišjo nagrado nagrajena le posebej napisana dela, zato je bilo nagrajenih del nekoliko manj kot v prejšnjih letih (57).

Spremembe v letu 1967

Nov pravilnik je bil potrjen na seji univerzitetnega sveta 7. februarja 1967 in je določal, da sklad Prešernovih nagrad za študente nagrajuje dela študentov, "ki izpričujejo sposobnost za znanstvenoraziskovalno delo." Naslove tem vsako leto razpisuje razpisuje upravni odbor. Nagrajujejo se predvsem naloge, ki jih je razpisal upravni odbor sklada ter naloge, ki so si jih zamislili in izbrali študentje v sporazumu z mentorjem. Pravilnik izjemoma dovoljuje tudi nagrajevanje diplomskih in seminarskih nalog, ki ustrezajo razpisu in so bile napisane v predhodnem letu, prednost pa bodo imele naloge, ki so jih študentje izbrali po razpisu. Upravni odbor je imel možnost omejiti število nalog, ki bodo nagrajene.²⁵ Postopek in način pri predložitvi in ocenjevanju predloženih del je ostal nespremenjen.

Odziv na razpis v letu 1967 ni dosegel pričakovanj. Predložena so bila le tri dela napisana po razpisu, posebej za Prešernovo nagrado, sedem del je bilo napisanih posebej za Prešernovo nagrado v sporazumu z mentorjem, pretežni del predlaganih nalog pa so predstavljale odlično ocenjene diplomske naloge. Pri predložitvi del so si fakultete različno razlagale navodila iz prejšnjega leta, ko je veljal še stari pravilnik in nekatere niso predložile diplomskih del, poleg tega pa je bila določena tudi najvišja možna kvota nagrad za posamezne fakultete in omejeno skupno število nagrad na 30. Kljub temu je bilo upravnemu od-

¹⁹ ZAMU IV – 613/73, Zapisnik seje Upravnega odbora sklada Prešernovih nagrad za študente 31. 1. 1962.

²⁰ ZAMU IV – 613/81, Sklepi upravnega odbora sklada Prešernovih nagrad za študente 2. 2. 1962.

²¹ ZAMU IV – 613/88, Poročilo študijske komisije univerzitetne uprave o prijavah za Prešernove nagrade v letu 1964.

²² Ker je bil študij III. stopnje redna oblika študija, je prevladalo mnenje, da je treba tudi naloge te stopnje obravnavati enako kot ostale diplomske naloge. Za leto 1964 so nagrado prejele 3 magistrske naloge, v naslednjih letih se le te niso več nagrajevale.

²³ Sklepi 2. redne seje univerzitetnega sveta 5. 5. 1966, Objava univerze v Ljubljani, št. 2–3, študijsko leto 1965–1966, str. 9.

²⁴ Prav tam.

²⁵ ZAMU IV – 613/95, Pravilnik o skladu Prešernovih nagrad študentom 7. 2. 1967.

boru za leto 1967 predloženih 36 del, ki so bila vsa nagrajena po kriterijih, ki jih je določal pravilnik. Ob podelitvi nagrad za leto 1967 je upravni odbor opozoril, da bo tudi v prihodnosti, v skladu z določili pravilnika nagrajeval v prvi vrsti posebej za Prešernovo nagrado napisana dela.²⁶

V naslednjih letih je število podeljenih nagrad spet naraščalo. Razmerje med diplomskimi nalogami in posebej napisanimi deli pa se je nekoliko popravilo v prid slednjim. Iz tabele, ki prikazuje število podeljenih nagrad, glede na kategorije nalog od leta 1967 do 1973, je razvidno, da so bile v letih 1969, 1970 in 1972 nagrajene tudi posamezne seminarske naloge.

Število podeljenih nagrad po kategorijah

LETO	P	M	D	S	SKUPAJ
1967	3	7	26		36
1968	17	15	18		50
1969	21	9	27	1	58
1970	19	13	16	3	51
1971	28	8	34		71
1972	14	10	42	1	67
1973	33	12	48		93

Legenda:

- P – naloga izdelana po razpisu za Prešernovo nagrado
 M – naloga izdelana za Prešernovo nagrado v sporazumu z mentorjem
 D – diplomska naloga
 S – seminarska naloga

Razpoložljivi fond sredstev, ob sorazmerno velikemu številu nagrad za leto 1973, ni zadoščeval, zato so se dogovorili, da bodo manjkajoča sredstva prispevale fakultete, ki so si znesek razdelile po posebnem ključu.²⁷ Predsednik upravnega odbora, takratni rektor Janez Milčinski je poudaril, "da je tolikšnemu številu predloženih del kriva prevelika razčlenjenost Univerze, obenem pa ugotovil da, če število delimo na 10 fakultet in to še na oddelke in posamezne enote, ni presežen dovoljen procent."²⁸ V razpravi so člani upravnega odbora izrazili tudi pomisleke glede ocenjevanja s 3, 2 in 1 točko, saj je bilo to precej odvisno od različnih kriterijev ocenjevalcev in predlagali naj bi bile nagrade enake višine po vrstah del.²⁹

Spominska plaketa, ki se podeljuje od leta 1978. Oblikoval jo je akademski kipar-medaljer Stane Dremelj. Na prednji strani je Prešernova podoba na hrbtni strani pa se vgravira leto za katero se nagrada podeljuje, ter priimek in ime nagrajenca (fototeka ZAMU).

Prešernova priznanja

Univerzitetni pedagoško-znanstveni svet je maja 1973 sprejel nov pravilnik, ki je bil od začetka podeljevanja nagrad že peti po vrsti in je vnesel nekaj pomembnih sprememb v način podeljevanja nagrad. V svojem četrtem členu je določil naloge, ki so se lahko nagrajale s Prešernovo nagrado. To so bile "naloge iz tem, ki jih je razpisal upravni odbor sklada in so jih študentje izbrali pod vodstvom mentorja; naloge, ki so si jih zamislili in izbrali študentje ali skupina študentov v sporazumu z mentorjem; in naloge, ki so si jih izbrali študentje ali skupina študentov na pobudo in pod vodstvom učitelja." Vse tri kategorije nalog so imele enake možnosti za pridobitev nagrade ali priznanja. Diplomske in seminarske naloge, ki so ustrezale razpisu in so bile napisane v predhodnem obdobju so bile lahko nagrajene s Prešernovim priznanjem, le izjemoma tudi s Prešernovo nagrado.³⁰

Postopek in merila pri ocenjevanju se niso razlikovala od določb v predhodnih dveh pravilnikih, le del odslej niso več ocenjevali s točkami. Dela, ki sta jih pozitivno ocenila dva recenzenta, je obravnavala fakultetna študijska komisija, ki je uskladila merila, predlagala naloge za nagrade oziroma priznanja in določila vrstni red ter poslala dela z ustreznimi predlogi upravnemu odboru sklada.

Pravilnik se je prvič uporabljal ob podelitvi nagrad za leto 1974. Za to leto so bila predložena 104 dela, od teh je bilo le 21 posebej napisanih na razpisne teme, 14 je bilo mentorskih, ostale so bile diplomske in nekaj seminarskih nalog. Upravni odbor je z večino glasov sklenil, da se v skladu z veljavnim pravilnikom z nagrado nagrajijo le po-

²⁶ ZAMU VI – 613/92, Poročilo upravnega odbora Sklada za Prešernove nagrade o podelitvi Prešernovih nagrad v letu 1968.

²⁷ ZAMU VI – 614/105, Zapisnik seje upravnega odbora Sklada Prešernovih nagrad 29. 1. 1974.

²⁸ Prav tam.

²⁹ Prav tam.

³⁰ ZAMU IV – 614/110, Pravilnik o skladu Prešernovih nagrad študentom univerze v Ljubljani 21. 5. 1973.

Prešernove nagrade podeljuje rektor, ki je bil od ustanovitve Sklada Prešernovih nagrad za študente leta 1958 tudi predsednik njegovega upravnega odbora. Rektor dr. Mirjan Gruden na Prešernovi proslavi 8. februarja 1972 (fototeka ZAMU).

sebej napisana dela in sicer v enakem znesku, diplomskim in seminarskim nalogam pa se podelijo Prešernova priznanja. Pri tem sklepu je upravni odbor vztrajal tudi v naslednjih letih, obenem pa ves čas poudarjal, "da so diplomska in seminarska dela enakovredna nalogam, ki so bile izdelane po razpisanih ali mentorskih temah ter da je Prešernovo priznanje v družbenem moralnem in stimulativnem enakovredno Prešernovi nagradi. Upravni odbor je tudi menil, da bi bilo treba študente večkrat med študijskim letom opozoriti na razpisane teme, kajti Prešernova nagrada naj bi jim bila predvsem spodbuda, da med študijem sežejo preko učnega programa. V razpisu je poleg fakultet sodelovala tudi Univerza s temami, ki jih je predlagala komisija za študijska in znanstveno-raziskovalna vprašanja študentov in učiteljev slovenske narodnosti v zamejstvu in Center za razvoj univerze.

Po sprejemu novega zakona o visokem šolstvu se je s posebnim samoupravnim sporazumom 24. novembra 1975 združilo v ljubljansko Univerzo poleg dotedanjih deset fakultet še deset drugih šol in akademij.³¹ Ta širitev Univerze je prinesla tudi

nekaj sprememb in dopolnitev v pravilnik o podeljevanju Prešernovih nagrad študentom. Predvsem je bilo treba v obstoječem pravilniku dopolniti merila za ocenjevanje, zlasti za dosežke na področju umetnosti.

To je bilo urejeno z novim pravilnikom, ki je bil sprejet na seji univerzitetnega sveta 27. decembra 1976. Ta pravilnik je tudi nekoliko spremenil sestavo upravnega odbora. Rektor poslej ni bil več njegov predsednik, ampak je predsednika in namestnika upravnega odbora skupaj z ostalimi člani imenoval univerzitetni svet. Študente so v petnajstčlanskem odboru odslej zastopali trije predstavniki.³²

Po tem pravilniku so podelili nagrade in priznanja za leto 1976. Že naslednje leto pa so člani upravnega odbora ponovno razpravljali o vprašanju, ki se je vedno znova odpiralo že od začetkov podeljevanja nagrad, to je ali se diplomske in seminarske naloge lahko nagrajijo tudi z nagrado ali samo s priznanjem. Dogovorili so se le, da se nagrade za leto 1977 podelijo še po pravilniku iz

³¹ Akademija za glasbo, Akademija likovnih umetnosti, Akademija za gledališče, radio, film in televizijo, Pedagoška akademija, Visoka šola za telesno kulturo, Višja

pomorska šola v Piranu, Višja šola za socialne delavce, Višja šola za zdravstvene delavce, Višja upravna šola in Višja tehniška varnostna šola.

³² ZAMU VI – 616/130, Pravilnik o skladu Prešernovih nagrad študentom Univerze v Ljubljani 27. 12. 1976.

leta 1976 in ugotovili, da je nujno, da se ta spet dopolni in spremeni tako, da bodo kriteriji za ocenjevanje del in podeljevanje nagrad in priznanj ustrežnejši.

Nov način podeljevanja v letu 1978

V obrazložitvi predlogov za spremembe pri podeljevanju Prešernovih nagrad študentom, ki jih je upravni odbor poslal v obravnavo je poudaril, da so v zadnjih letih fakultete predlagale veliko število del za nagrade. To število bi se v bodoče verjetno še povečalo, glede na večje število članic združenih v Univerzo. Takšno veliko število nagrad je po njegovem mnenju zniževalo pomen Prešernove nagrade in kvaliteto predlaganih del. Večji poudarek in pomen bi nagrade dosegle le z omejenim številom nagrad za res najbolj kvalitetna dela, ki bi jih ob omejenih finančnih sredstvih lahko bolj primerno in stimulatивно nagrajevali. Upravni odbor je zato predlagal, da bi v bodoče podeljevali le 12 nagrad in sicer izključno za dela na osnovi razpisanih tem, ki bi jih predložili študentje na dodiplomskem študiju in bi bila napisana pred dvigom diplomske naloge. Vsaka visokošolska delovna organizacija bi lahko predložila le dve deli, ki sta po njeni oceni primerni za nagrado. Izmed predloženih del bi upravni odbor izbral 12 najbolj kvalitetnih, pri tem pa bi skrbel za to, da bi bila zastopana področja: družboslovno, tehniško, naravoslovno, biomedicinsko in umetniško.³³

Glede na vse pripombe³⁴ je univerzitetni svet potrdil Pravilnik o podeljevanju Prešernovih nagrad študentom Univerze v Ljubljani, ki je skladu nalagal, "da vzpodbuja znanstveno-raziskovalno in umetniško dejavnost študentov dodiplomskega študija s tem, da podeljuje nagrade za najboljša dela." Upravni odbor sklada je lahko podelil vsako leto največ 12 nagrad, pri tem pa je moral skrbeti za to, da so bila med nagrajenimi deli upoštevana vsa področja visokošolskega študija. Nagrajeval je lahko samo teme, ki jih je razpisal upravni odbor in so jih študentje izbrali pod vodstvom mentorja.

Delo, ki je lahko kandidiralo za Prešernovo nagrado je moralo biti samostojno in kvalitetno. Pri tem pa je bilo potrebno upoštevati tudi nje-

govo uporabnost v praksi. Vsak kandidat je lahko dobil samo eno nagrado v enem letu, ne oziraje se ali je šlo za individualno ali skupinsko delo. Določeno je bilo tudi, da mora biti delo opravljeno pred dvigom diplomske naloge. Dela, ki so jih morali študentje predložiti najkasneje do 1. novembra vsako leto pristojnim visokošolskim delovnim organizacijam sta strokovno ocenila dva visokošolska učitelja, ki ju določil ustrezní organ delovne organizacije. Ta je potem ocenjena dela obravnaval, uskladił merila, določil vrstni red in predlagal nagrade. Visokošolska delovna organizacija je nato najkasneje do 1. decembra predložila upravnemu odboru sklada dve deli, ki sta bili po njeni oceni primerni za nagrado.³⁵

Upravni odbor Sklada se je preimenoval v Odbor za Prešernove nagrade študentom in na svoji seji 5. 7. 1978 sprejel poslovnik o postopku in ocenjevanju predloženih del za Prešernove nagrade. Ta je določal, da mora odbor za oceno predloženih nalog imenovati področne komisije kot občasna delovna telesa z nalogo oceniti dela s svojega področja in v roku 14 dni od imenovanja predložiti odboru poročilo. Pri imenovanju področnih komisij je odbor zavzel stališče, "da mentorji in soocenjevalci ne morejo biti njihovi člani. V vsako komisijo je imenoval po enega svojega člana, ki pa ni mogel biti njen predsednik niti v njej ni mogel odločati."³⁶

Na podlagi poročil področnih komisij se je moral odbor odločiti o delih, ki bodo nagrajena najkasneje do 30. decembra vsako leto. Dela, ki so bila že nagrajena, niso mogla biti predložena za Prešernovo nagrado.³⁷

Nagrajenec poleg diplome in denarnega zneska prejme tudi spominsko plaketo z vgravirano Prešernovo podobo ter njegovim priimkom in imenom.³⁸ Bakrene spominske plakete s tipično Prešernovo podobo je oblikoval akademski kipar-medaljer Stane Dremelj.³⁹

Ker so leta 1978 prvič podeljevali nagrade na nov način, je odbor izjemoma odstopil od kriterija, da bo obravnaval samo dela, ki so bila izdelana po razpisanih temah. Nekatere fakultete jih namreč v predhodnem letu niso razpisale, njihovi študentje pa so izven študijskega okvira pripravili izjemno kvalitetna dela, zato je odbor menil, da je potrebno tudi ta dela enakovredno obravnavati. V

³³ ZAMU VI – 616/140, Dopis upravnega odbora vsem visokošolskim delovnim organizacijam, 10. 10. 1977.

³⁴ Fakulteta za naravoslovje in tehnologijo in Višja šola za zdravstvene delavce sta se s predlogom strinjali, Biotehniška fakulteta je predlagala, da bi imela možnost predložiti vsaj 4 dela, Ekonomska fakulteta je menila, da je 12 nagrad premalo za vso Univerzo, Filozofska fakulteta pa je bila načelno proti omejitvi nagrad in je imela tudi več pripomb na predlog pravilnika. Ostale fakultete se glede predlogov niso izjasnile. Proti omejevanju števila nagrad je bila tudi komisija za raziskovalno dejavnost OO ZSMS Medicinske fakultete.

³⁵ ZAMU VI – 616/143, Pravilnik o podeljevanju Prešernovih nagrad študentom Univerze v Ljubljani, 22. 12. 1977.

³⁶ ZAMU IV – 616/142, Zapisnik 4. seje odbora za Prešernove nagrade študentom 21. 12. 1978.

³⁷ ZAMU IV – 616/143, Poslovnik o postopku in ocenjevanju predloženih del, 5. 7. 1978.

³⁸ ZAMU IV – 616/143, Pravilnik o podeljevanju Prešernovih nagrad študentom Univerze v Ljubljani 22. 12. 1977.

³⁹ ZAMU IV – 616/142, zapisnik 2. seje odbora za Prešernove nagrade študentom 5. 7. 1978

prihodnje pa naj bi teme razpisovale tudi akademije in višje šole. Ker je bilo do roka predloženo izredno malo del, je odbor izjemoma dovolil, da lahko šole za to leto predložijo več kot dve deli. Skupno je odbor prejel 18 del od tega je bilo nagrajenih 12.⁴⁰

Za leto 1979 sta bili predloženi tudi dve diplomski nalogi, ki ju je odbor zavrnil. Tudi v ponovni razpravi na seji 25. decembra 1981 o delih kandidatov, ki so že diplomirali je bilo poudarjeno, "da po pravilniku diplomska dela ne morejo biti nagrajena in da je za to visokošolska delovna organizacija polno odgovorna."⁴¹ Odbor je bil mnenja, da je treba mejo med diplomskim in nagrajenim delom jasno začrtati, da bo nagrada spodbuda za delo, ki presega obveznosti rednega študija.⁴²

Filozofska fakulteta, ki je že od začetkov podeljevanja nagrad vztrajala pri nagrajevanju diplomskih del, je na seji fakultetnega sveta razpravljala o tem vprašanju ter zaprosila odbor, "da bi ponovno preučil kriterije za podeljevanje Prešernovih nagrad študentom."⁴³ Razprava o tem se je nadaljevala na sejah v naslednjem letu. Odbor v novi sestavi je priporočil, da je treba določila pravilnika, ki niso do kraja precizno izražena, pojasniti oziroma dopolniti. Glede na to je za tolmačenje 3. člena po priporočilu odbora v prejšnji sestavi predsednik nakazal 3. stališča: "1) preprečevati prijave diplomskih del, s čimer pa ne bi zagotovili, da bi kandidat pozneje s tem delom ne diplomiral; 2) pripustiti prijave, če dela presegajo zahteve diplomskega dela – razširjeno diplomsko delo; 3) točneje določiti vsebinske kriterije za ocenjevanje."⁴⁴ Odbor je soglasno sprejel stališče naj posebna delovna skupina dopolni kriterije za ocenjevanje.

Pravilnik, ki ga je univerzitetni svet potrdil 7. 7. 1983 in je zaostрил kriterije z določilom, da mora biti "delo, ki pride v poštev za podelitev Prešernove nagrade, samostojno, mora izrazito presegati redne študijske zahteve, mora biti napisano v pravilni slovenščini in biti v ustrezni obliki. Izdelano mora biti v času dodiplomskega študija in predloženo takoj po izdelavi."⁴⁵ Določena merila

za ocenjevanje predloženih raziskovalnih del so omogočala tudi razmejevanje opravljenih del od običajnih študijskih obveznosti. Ta merila so bila: "širina teoretske podlage, poznavanje domače in dostopne tuje literature, razčlenjevalna temeljitost, samostojnost, prodornost in izvirnost raziskave, zmogljivost formuliranja ter jezikovna kultura, družbena pomembnost ali pomembnost za razvoj stroke in ustvarjalni marksistični pristop. Umetniška dela pa naj bi bila ocenjena glede na: vsebino, izraz, ustvarjalno izvirnost in opaznost v slovenski kulturi." Razpisane teme morajo vsebovati "kratko oznako vsebinske usmeritve dela in njen pomen." Ista tema se lahko praviloma razpiše največ dvakrat.⁴⁶

O primerni obliki predloženih del so razpravljali že v letu 1957, ko je predsednik univerzitetne študijske komisije predlagal naj "fakultete in oddelki v okviru svojih materialnih in tehničnih možnosti podpro slušatelje pri primerni opremi in pretipkavanju predloženih del."⁴⁷ V januarju in februarju leta 1979 pa je posebna delovna skupina pripravila dogovor o enotni obliki predlaganih del, ki je vseboval naslednja določila: dela morajo biti predložena odboru na Univerzi v treh izvodih. En izvod bo vrnjen nagrajencu, en izvod bo dobila visokošolska delovna organizacija za knjižnico, en izvod bo ostal v arhivu Univerze.⁴⁸ V vseh treh izvodih bo vpisano, da je bilo delo nagrajeno s Prešernovo nagrado za študente na Univerzi, s podpisom rektorja in predsednika odbora za Prešernove nagrade, pečatom, številko in datumom (enako kot na listini). Dela naj bi bila trdo vezana v skaj črne barve, velikost formata A 4, na ovitku pa besedilo v zlatem rezu (VDO, naslov dela, ime in priimek avtorja, kraj in letnica).⁴⁹ Notranja stran je tej enaka, le da je pod imenom in priimkom avtorja besedilo: Delo je pripravljeno po razpisu odbora za Prešernove nagrade študentom za ... leto, št. teme ..., pod mentorstvom ... Za notranjo naslovno stranjo mora biti povzetek vsebine dela v slovenskem in angleškem jeziku, sledi kazalo in pregled uporabljene literature.

Za vse tri umetniške akademije velja podobna

⁴⁰ ZAMU VI – 616/142, Poročilo odbora za Prešernove nagrade študentom za leto 1978.

⁴¹ ZAMU IV – 617/171, Zapisnik 2. seje odbora za Prešernove nagrade študentom 25. 12. 1981.

⁴² OBJAVE Univerze za študijsko leto 1981/82, št. 1, Stališča in priporočila, str. 1, Ljubljana 1982.

⁴³ ZAMU IV – 617/171, Zapisnik 3. seje odbora za Prešernove nagrade študentom 18. 2. 1981.

⁴⁴ ZAMU IV – 618/178, Zapisnik 1. seje odbora za Prešernove nagrade študentom 24. 9. 1982.

⁴⁵ OBJAVE Univerze za študijsko leto 1983/84, št. 1, Pravilnik o podeljevanju Prešernovih nagrad študentom Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, Ljubljana 1984, str. 1.

⁴⁶ Prav tam.

⁴⁷ ZAMU IV – 611/42, Poročilo o pogledih fakultet na ocenjevanje in postopek pri podelitvi Prešernovih nagrad, 21. 6. 1957.

⁴⁸ Do leta 1978 so se naloge vračale nagrajencem ob priliki podelitve nagrad, naloge, ki niso bile nagrajene pa so bile vrnjene avtorjem po pristojnih dekanah. Pred letom 1978 so tako v arhivu ohranjena le tri dela: Kokole Vladimir – Morfološki razvoj v spodnjem posavju in ob Sotli (leto 1950); Dolinar Zlata – Slovanski skelet št. 8 iz Turnišča pri Pljuju (leto 1950); Briški Alojz – Smernice za izkoriščanje tal v Novi Lipi pri Vinici na osnovi pedoloških raziskovanj (leto 1956).

⁴⁹ ZAMU IV 617–154, Navodilo visokošolskim delovnim in temeljnim organizacijam, 26. 10. 1979.

oblika predloženih del. Akademija za glasbo predloži odboru javno izvajana dela posneta na traku ali kaseti, Akademija za likovno umetnost pa predloži ob slikarskih kiparskih in grafičnih delih tudi 1 izvod fotografij teh del.⁵⁰ Predlagana dela morajo biti tudi jezikovno brezhibna in s čim manj tujkami. Odbor dopušča tudi možnost lektoriranja, vendar mora biti lektor naveden.⁵¹ Ta stališča so bila zajeta v poslovniku o postopku pri sprejemanju, obravnavanju in slovesni razglasitvi nagrajenih del, ki ga je na podlagi določbe pravilnika sprejel odbor za Prešernove nagrade študentom 26. 10. 1983.

V letu 1990 je postalo spet očitno, da je potrebno vnesti spremembe v veljavni pravilnik o podeljevanju Prešernovih nagrad študentom. V razpravi na seji odbora je bilo ugotovljeno, da nastajajo zunaj razpisa pogosto naloge, ki so bolj kakovostne od tistih, ki so izdelane na razpis, a se zaradi togih predpisov ne morejo potegovati za nagrado. Zato je odbor sklenil predlagati spremembo in dopolnitev pravilnika v tem smislu, da se za nagrado lahko poteguje tudi delo, ki ni bilo razpisano, vendar mora biti tema izbrana v sodelovanju z mentorjem in mora ustrezati vsem drugim merilom Pravilnika, tako po vsebini kakor po obliki.⁵² V letu 1991 je bil sprejet popravljen pravilnik, ki med drugim dovoljuje, pod natančno določenimi pogoji, poleg razpisanih tem tudi predložitev izjemno dobrih del, ki niso bila izdelana na razpis.⁵³

Prešernova nagrada je najvišje priznanje s katerim Univerza v Ljubljani nagrajuje svoje najboljše študente. Predsednik odbora za Prešernove nagrade dr. Boris Paternu je na Prešernovi proslavi leta 1984 njihov pomen označil z besedami: "Te nagrade so zelo skromna institucija, vendar ena izmed tistih redkih, ki ima to srečo, da združuje vse panoge znanstvenega in umetniškega dela na slovenskem. Vanjo se stekajo najmlajši in najvidnejši plodovi vseh strok, ki živijo pod streho univerze. Tu, na tej tesni ravni zaživi univerza res kot universum, kjer se vsako leto v žlahtnem tekmovanju srečujejo dosežki najbolj različnih ved in umetnosti. Niti prej niti pozneje take možnosti ni več."⁵⁴

⁵⁰ ZAMU IV Poslovnik o postopku pri sprejemanju in obravnavanju predloženih del za Prešernove nagrade študentom 1977.

⁵¹ ZAMU IV – 617/154, Zapisnik 7. seje odbora za Prešernove nagrade študentom 7. 12. 1979.

⁵² ZAMU IV – 1841, letno poročilo univerze v Ljubljani za leto 1990.

⁵³ Poročilo o delu Odbora za Prešernove nagrade študentom Univerze v Ljubljani; Objave Univerze v Ljubljani za študijsko leto 1991/92, št. 2, str. 7.

⁵⁴ Iz govora predsednika odbora za Prešernove nagrade študentom prof. dr. Borisa Paternuja, Objave Univerze za študijsko leto 1983–1984, Ljubljana 1984, str. 18.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Fünfundzwanzig Jahre Prešeren-Preis für die Studenten der Universität Ljubljana

Seit 1949 verleiht die Universität Ljubljana alljährlich am 8. Februar den Prešeren-Preis an die Studenten für die besten Arbeiten des letzten Jahres.

In fünfzig Jahren wurden die Richtlinien für die Verleihung des genannten Preises und die Kriterien für die Bewertung der vorgeschlagenen Arbeiten mehrmals ergänzt und verändert. Die erste Richtlinie zur Verleihung des Prešeren-Preises an die Studenten der Universität Ljubljana wurde im Jahre 1948 vom damaligen Prorektor Milko Kos erarbeitet. Als Kriterium für die Verleihung des Preises galt "Selbständigkeit und Originalität bei der Behandlung des Themas sowie richtiger methodologischer Ansatz." Das größte Problem, mit dem der Universitätssenat bei der Preisverleihung an die Studenten konfrontiert war, betraf die Diplom- und Seminararbeiten. Die im Jahre 1955 geänderte Richtlinie schloß letztere aus dem Wettbewerb aus, und zwar durch eine Bestimmung, daß die vorgeschlagene Arbeit die Fähigkeit des Studenten zur wissenschaftlichen Arbeit zur Ausdruck bringen müsse, was für Diplomarbeiten nicht vorausgesetzt wurde.

Im Jahre 1958 wurde ein Fonds für die Prešeren-Preise für Studenten gegründet, dessen Hauptzweck im Preisverleihungsakt und in der Aufbringung der benötigten finanziellen Mittel durch Zuschüsse, Schenkungen und Vermächtnisse bestand. In der Richtlinie zur Fondsverwaltung war das Verfahren zur Vorlegung, Bewertung und Preisverleihung für die einzelnen Werke festgelegt, die Richtlinie ließ auch die Möglichkeit der Preisverleihung für besonders gute Diplom- und Seminararbeiten zu. Durch die Gründung des Fonds nahm die Zahl der verliehenen Preise von Jahr zu Jahr zu, deswegen mußte man angesichts der begrenzten finanziellen Mittel die Höhe der Preise herabsetzen und die Kriterien verschärfen. Es war ein Anliegen des Verwaltungsausschusses des Fonds, daß die Studenten durch die eigens für den Wettbewerb angefertigten Arbeiten konkurrieren. Aus diesem Grunde wurden seit 1967 besondere Themen ausgeschrieben. Die Regelung des Jahres 1967 ließ ausnahmsweise zu, daß Preise auch für Diplom- und Seminararbeiten verliehen wurden, wobei die Arbeiten, die nach der Ausschreibung angefertigt

wurden, den Vorrang hatten.

Diplom- und Seminararbeiten wurden seit 1973 durch besondere Prešeren-Urkunden ausgezeichnet, während der Verwaltungsausschuß die Prešeren-Preise für eigens zum Wettbewerb verfaßte Arbeiten verlieh.

Als sich im Jahre 1975 die zehn bis dahin bestehenden Fakultäten mit zehn anderen Hochschulen und Akademien zur Universität Ljubljana zusammenschlossen, mußten die Kriterien zur Bewertung in der bestehenden Richtlinie ergänzt werden (dies galt vor allem für den Bereich der Kunst). Die entsprechenden Änderungen wurden in der Richtlinie aus dem Jahre 1976 vorgenommen. Nach dieser Richtlinie wurden die Preise nur zwei Jahre lang verliehen, wurde doch im Jahre 1977 eine neue grundlegend veränderte Richtlinie angenommen. Seitdem können jährlich höchstens 12 Preise vom Ausschuß für zur Prešerenpreis-Verleihung an die Studenten verliehen werden, wobei alle Bereiche des Hochschulstudiums berücksichtigt werden müssen. Mit Preisen dürfen nur Arbeiten ausgezeichnet werden, die aufgrund der Ausschreibung angefertigt werden. Das Verfahren zur Bewertung der vorgeschlagenen Arbeiten wurde durch besondere Bestimmungen festgelegt. Die ergänzte Regelung aus dem Jahre 1983 setzte die Maßstäbe für die Bewertung der vorgeschlagenen Arbeiten genau fest und schloß aus dem Wettbewerb alle Arbeiten aus, die zu den regelmäßigen Studieverpflichtungen der Studenten gehörten.

Im Jahre 1991 wurde eine neue verbesserte Richtlinie angenommen, aufgrund derer unter genau festgelegten Bedingungen auch außerordentlich gelungene Arbeiten berücksichtigt werden können, die nicht aufgrund der Ausschreibung angefertigt wurden.

Der Prešeren-Preis ist nach wie vor der höchste Preis, mit dem die Universität Ljubljana ihre Studenten auszeichnet.

VIRI IN LITERATURA

Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani (ZAMU).

Zapisniki sej univerzitetnega sveta.

Zapisniki sej univerzitetnega senata.

Zapisniki sej univerzitetne uprave.

Poslovník o podeljevanju Prešernovih nagrad študentom Univerze v Ljubljani.

Pravilnik o postopku in ocenjevanju predloženih del.

Zapisniki sej Odbora za Prešernove nagrade študentom.

Poročila Odbora za Prešernove nagrade študentom.

Objave Univerze za študijsko leto 1983/84. Ljubljana, 1.

Objave Univerze v Ljubljani za študijsko leto 1991. Ljubljana, 2.

Slovenski zbornik MCMXLV. Odlok o proglasitvi dneva Prešernove smrti za kulturni praznik slovenskega naroda. Ljubljana 1945.

Gradivo

strokovni članek

UDK 914.971.2(497.4 Kranj)
prejeto: 10. 2. 1999

France Benedik

muzejski svetovalec
Gorenjski muzej, SI-4000 Kranj, Tomšičeva ulica 44

Seznam ulic, cest in trgov v mestu Kranj – nastanek, poimenovanja in njih spremembe

IZVLEČEK

Ulice, ceste in trgi nekega mesta odražajo splošno sliko tega naselja. Tudi Kranj v dogajanjih zadnjih šestdeset let ni bil nikakršna izjema. Režim Kraljevine Jugoslavije, nacistični okupacijski sistem, kot tudi sistem Titove Jugoslavije in nazdnje demokratični sistem samostojne Republike Slovenije, si je prilastil in vsak za svoje obdobje podredil poimenovanje ulic, cest kot tudi trgov.

SUMMARY

AN INDEX OF STREETS, ROADS AND CRESCENTS IN THE TOWN OF KRANJ – THE ORIGIN, NAMING AND CHANGES

The streets, the roads and crescents of a particular town reflect a general political image of that settlement. Kranj was during events in the last 60s no exception. The regime of the Kingdom of Yugoslavia, the nazist occupation system as well as the system of Tito's Yugoslavia and in the end the democratic system of the independent Republic of Slovenia, have all for each of period appropriated the naming of streets, roads and crescents.

Ključne besede: ulice v Kranju, numeracija

Prvo celovito predstavitev ulic, cest in trgov s pregledno karto je predstavil dr. Josip Žontar v Zgodovini mesta Kranja (1939, ponatis 1982). Dr. Vasilij Melik je v svojem prispevku v Kranjskem zborniku 1980 (Razvoj numeracijskih enot na ozemlju kranjske občine), predstavil kratek pregled zgodovine numeracije stavb. Poimenovanja ulic, cest in trgov so se od izida Zgodovine mesta Kranja nekajkrat spremenila, pač v skladu z vsemi

oblastnimi sistemi, ki so odločali o poimenovanju. Prve spremembe poimenovanj so bile v času nemške zasedbe. Odločbe novih nemških oblasti o poimenčenju so bile izdane že maja 1941, septembra istega leta pa so morali vsi lastniki montirati nove poimenčene hišne oznake. S preimenovanjem ulic, cest in trgov so skušali dati Kranju popolnoma nemški videz. Po osvoboditvi je nova oblast takoj maja 1945 preimenovala ulice, ki so razen redkih

izjem dobile stara imena. Takšno stanje je bilo vse do leta 1957 oziroma 1958, ko je pričela veljati odredba o uvedbi nove numeracije v mestu Kranju. S to odredbo so bila k mestu kot njegov sestavni del priključena okoliška primestna naselja (Gorenja Sava, Kalvarija, Labore, Stražišče, Orehek, Drulovka, Čirče, Planina, Huje, Klanec, Primskovo, Gorenje, Rupa) in vključena v ulični sistem. Z zelo intenzivno gradnjo v šestdesetih, sedemdesetih in osemdesetih letih se je število novih ulic, cest in trgov zelo povečalo. Silno težko je za obdobje po letu 1958 slediti poimenovanjem ulic, saj ni ohranjenega arhiva o delu kakršnihkoli komisij, ki so vodile postopke o imenovanju ali preimenovanju ulic. Le fragmente hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana, DE za Gorenjsko Kranj. O novih poimenovanjih ali preimenovanjih smo vezani le na Uradni vestnik Gorenjske. Iz teh uradnih obvestil se vidi, da so spremembe obravnavali različni organi. Odredbo o uvedbi nove numeracije mesta Kranja (UV Gorenjske 1/58) je sprejel Občinski ljudski odbor, medtem ko je odločbo oziroma dopolnitve o spremembah sprejel oddelek za splošne zadeve. Za tem je problematiko numeracije in poimenovanj prevzel oddelek za občo upravo in notranje zadeve, nato pa oddelek za občo upravo in družbene dejavnosti. Z novim statutom Skupščine občine Kranj 1973 je spremembe in nova poimenovanja potrjeval IS SO Kranj na predlog družbenopolitičnih organizacij. V začetku osemdesetih let pa je ta pristojnost prešla na Zbor krajevnih skupnosti SO Kranj, ki je predloge za poimenovanje ulic sprejemal na podlagi mnenja družbenopolitičnih organizacij. V tem času je prevladovalo poimenovanje po osebah, ki so delovale v NOB ali pa so padle kot partizani. Šele leta 1991 je bila ustanovljena komisija za preimenovanje ulic, predloge komisije pa je potrjeval Zbor krajevnih skupnosti. Po osamosvojitvi Slovenije so bila zamenjana imena ulic in trgov, ki so kazala jugoslovansko podobo mesta Kranja. Z novo lokalno samoupravo je ta komisija prenehala obstajati. Spremembe o poimenovanju oziroma preimenovanju sprejema MS na podlagi usklajenih predlogov, ki jih dobi od svetov krajevnih skupnosti. Zadnje spremembe je sprejel Mestni svet leta 1996, tako da je od tega leta v mestu Kranju 181 ulic, cest in trgov.

Glede na to, da nimamo ohranjenega arhiva z obrazložitvami poimenovanj, je bilo to narejeno za komisijo šele leta 1992 na podlagi različnih virov in literature, dopolnila pa je prispeval g. Silvo Grobovšek, za kar se mu zahvaljujem.

Ob seznamu ulic, cest in trgov je napisana še obrazložitev poimenovanja, datum poimenovanja ali spremembe, kot tudi stara imena.

1. **Baragov trg** (1996), Krajevna pot – del, Šolska ulica – del (1958) pred tem Stražišče. Friderik Irenej Baraga (1797–1868), rojen v Mali vasi pri Dobrniču. Škof, jezikoslovec in misionar. Bil je kaplan v Šmartinu pri Kranju (1824–1828) in Metliki. Odšel je v Ameriko in bil misionar med severnoamerškimi Indijanci. Leta 1853 je bil posvečen v škofa. Za Indijance je napisal 6 knjig, Kranjskemu deželnemu muzeju je podaril prvo neevropsko etnološko zbirko, ki obsega 47 predmetov.
2. **Bavdkova ulica** (1976), Ješetova ulica – del, Škofjeloška cesta del (1958) pred tem Stražišče. Dušan Bavdek (1908–1975), roj. v Kamniku; učitelj, ki je poučeval v osnovnih šolah na Kočevskem, v okolici Krškega, po vojni je prišel v Kranj, kjer je bil okrajni šolski nadzornik; leta 1967 je prejel Žagarjevo nagrado kot priznanje za uvažanje novih pedagoških metod v osnovnih šolah.
3. **Begunjska ulica** (1962), Vodovodna cesta – del, Kopališka cesta – del, Cesta Kokrškega odreda – del, vse od 1958. Begunje, vas na Gorenjskem. V begunjski graščini so bili med II. svetovno vojno nemški zaporci, v njih je bilo zaprtih prek 12000 slovenskih rodoljubov, številni so bili ustreljeni ali pa odpeljani v koncentracijska taborišča.
4. **Benedikova ulica** (1958), pred tem Stražišče. Družina Benedik ima v Stražišču znano gostilno. Franc (1885–1942), rojen v Stražišču, je bil ustanovitelj in starosta Sokola, kot zaveden Slovenec se je priključil OF, bil aretiran in ustreljen v Mauthausnu kot talec. Sin Zdravko (1920–1944), rojen v Stražišču, je padel kot partizan v spopadu z Nemci nad Kovorjem.
5. **Bertoncljeva ulica** (1976), Ulica Moše Pijade (1962). Ivan Bertoncelj–Johan (1908–1965), rojen na Zgornji Dobravi; predvojni komunist, partizan od leta 1941. Po II. svetovni vojni nosilec različnih političnih funkcij v republiki, Okraju Kranj in Občini Kranj.
6. **Bičkova ulica** (1958), pred tem Kalvarija. Henrik Biček (1917–1942), rojen na Praprotnem Brdu pri Gorici; pred italijanskim fašizmom pribežal v Stražišče, partizan od leta 1941, padel na Mošenjski planini v boju z Nemci.
7. **Bleweisova cesta** (1991), Cesta JLA od 1958, Cesta na Golnik do 1941 in od 1945 do 1958, Gallenfelderstrasse 1941–1945. Janez Bleiweis (1807–1881), rojen v Kranju. Kot živinozdravnik, pisatelj, časnikar in politik je v svojem času veljal za očeta slovenskega naroda. Osnovel je prvi časnik Novice, zavzemal se je za uvedbo slovenščine v šole in urade, politično je bil lojalen do Avstrije.

Poimenovanje Cankarjeva ulica je od leta 1945, pred tem se je imenovala Am Baumgarten (1941–1945) pred tem se je imenovala Tavčarjeva ulica, ker je v času bivanja stanoval na tem področju.

8. **Cankarjeva ulica** (1945), Am Baumgarten 1941–1945, Tavčarjeva ulica do 1941.
Ivan Cankar (1876–1918), rojen na Vrhniki. Slovenski pesnik, pisatelj in dramatik. Pesmi in proza je pričel pisati že v gimnaziji, kasneje pa se je posvetil tudi dramatiki. Velja za najpomembnejšega pripovednika in dramatika, vplivnega družbenega in nacionalnega misleca, velikega stilista in mojstra jezika.
9. **Cesta Iva Slavca** (1958), Struževska cesta 1945–1958, Altestrasse 1941–1945 Kopališka ulica do 1941.
Ivo Slavec-Jokl (1916–1944), rojen na Jesenicah; trgovski pomočnik iz Struževega. V partizane vstopil leta 1942, bil težko ranjen. Padel na Pševem pod Svetim Joštom. Po vojni proglašen za narodnega heroja.
10. **Cesta Jaka Platiše** (novo poimenovanje 1981). Jaka Platiša–Franc Medved (1910–1943); pred II. svetovno vojno delavski zaupnik in član mestnega komiteja KPS Kranj. Pred vojno odšel v Zagreb, po okupaciji vstopil v partizane in bil komisar Tolminske čete, padel v boju z nemško policijo v Trstu.
11. **Cesta Kokrškega odreda** (1958), Cesta na Ruppo 1945–1958, Zum Wasserturm 1941–1945, Kokrško predmestje do 1941.
Kokrški odred je med II. svetovno vojno od junija 1942 do januarja 1943 in od avgusta 1944 do maja 1945 operiral na levem bregu Save. Borci Kokrškega odreda so maja 1945 osvobodili Begunje.
12. **Cesta na Klanec** (1958), Klanec.
Klanec je predel Kranja na levem bregu Kokre in samostojna katastrska občina.
13. **Cesta na Ruppo** (1982), v Kranju le tri hišne številke, ostalo Kokrica.
Rupa je zaselek na severnem delu Kranja in samostojna katastrska občina.
14. **Cesta Staneta Žagarja** (1958), Jezerska cesta do 1941 in od 1945 do 1958, Seelandstrasse 1941–1945 Klanec – del, Primskovo – del do 1958.
Stane Žagar (1896–1942), rojen na Žagi pri Bovcu. Kot učitelj služboval v več krajih, najdlje na Dobravi pri Kropi. Bil je viden predvojni komunist in eden od organizatorjev upora med II. svetovno vojno na Gorenjskem. Padel je v Rovtu nad Crngrobom Po vojni je bil proglašen za narodnega heroja.
15. **Cesta talcev** (1958), pred tem Huje – del, Klanec – del.
Spomin na žrtve talce iz Kranja, prav na tem območju so živeli Ivan Urbanc, Franc Novak, Anton Remec, Konrad Bakovnik, Jože Arhar, Pavle Jezeršek in Drago Brezar, ki so bili ustreljeni kot talci.
16. **Cesta 1. maja** (1958), pred tem Huje.
1. maj, mednarodni praznik dela.
17. **Cicibanova ulica** (1996), pred tem Pot na Jošta (1958), Stražišče.
Ciciban, naziv za predšolskega otroka, razigranega in razposajenega malčka, ki ga je Župančič opisoval v svojih pesmih.
18. **Cirilova ulica** (1958), pred tem Labore – del, Orehek – del.
Ciril Dolenc (1903–1942), rojen v Poljanah; delavec z Orehka pri Kranju. Zaradi sodelovanja v OF je bil aretiran, zaprt v Begunjah, poslan v Mauthausen, kjer je bil ustreljen kot talec.
19. **Čirče** (1958), Čirčiče do 1941 in od 1945 do 1958, Felsendorf 1941–1945.
Čirče so predel na jugovzhodu Kranja na levem bregu Save, so samostojna katastrska občina.
20. **Delavska cesta** (1958), pred tem del Gorenje Save, Kalvarije, Šmarjetne gore, Stražišča.
Cesta simbolizira pomen delavstva in pot, po kateri so hodili delavci na delo v kranjske tovarne.
21. **Detelova ulica** (1996), pred tem Šiškovsko naselje 1976 do 1996, Pot na Jošta 1958–1976 – del, Šmarjetna gora – del.
Oton Detela, zadnji slovenski lastnik Šempetr-

- skega gradu; bil je zelo priljubljen med prebivalci.
- 22. Dolenčeva ulica** (1958), pred tem Orehek.
Filip Dolenc (1906–1942), rojen v Lučinah; gradbeni delavec z Orehka, priključil se je OF, bil izdan in aretiran; po mučenju v Begunjah je bil ustreljen v Dragi.
- 23. Dražgoška ulica** (novo poimenovanje 1962).
Dražgoše, vas na južnem pobočju Jelovice, kjer so se partizani med 9. in 11. 1. 1942 prvič frontalno spopadli z veliko močnejšimi nemškimi policijskimi enotami. Po umiku so Nemci vas požgali, moške prebivalce pa postrelili.
- 24. Drolčevo naselje** (novo poimenovanje 1968).
Albin Drolc (1907–1953), roj. v Westfallnu. Med II. svetovno vojno pomočnik komandanta Prešernove brigade, komandant Gorenjskega vojnega področja. Po vojni komandant mesta Kranj. Ponesrečil se je kot gumar v tovarni Sava.
- 25. Drulovka** (1958).
Drulovka, območje na južnem predelu Kranja, na desnem bregu Save, samostojna katastrska občina.
- 26. Finžgarjeva ulica** (1996), Trojarjeva ulica – del 1958 do 1996, Stražišče – del do 1958, Kalvarija – del do 1958.
Fran Saleški Finžgar (1871–1962), rojen v Doslovčah; gimnazijo in bogoslovje končal v Ljubljani. Služboval po več krajih v Sloveniji, bil je tudi kaplan na Sv. Joštu. Leta 1938 je bil izvoljen za rednega člana Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani. Dobil je Prešernovo nagrado 1951. V Finžgarjevem literarnem ustvarjanju se menjavajo zaverovanost v preteklost domače pokrajine in realistične snovi iz sodobnega časa.
- 27. Gasilska ulica** (1958), Stražišče.
Gasilci so s svojo več kot stoletno tradicijo ter z nesebično pomočjo ob gašenju požarov in pri naravnih nesrečah ves čas na razpolago ljudem. Ulica ob gasilskem domu.
- 28. Glavni trg** (1993), Titov trg 1945–1993, Adolf Hitlerplatz 1941–1945, Mestni trg do 1941.
Osrednji trg v starem mestnem jedru Kranja.
- 29. Gogalova ulica** (1993), Ulica Veljka Vlahovića 1977–1993.
Prof. dr. Stanko Gogala (1901–1987), rojen v Kranju; utemeljitelj slovenske pedagogike. Zastopal je načelo, da naj bi učitelj predvsem razumel otrokovo osebnost.
- 30. Gorenjesavska cesta** (1958), Gorenja Sava do 1941 in od 1945 do 1958, Sawe Vorstadt 1941 do 1945.
Ledinsko ime na desnem bregu Save pod Šmarjetno goro.
- 31. Gosposvetska ulica** (1958), Poljska pot do 1941 in od 1945 do 1958, Steinerweg 1941–1945.
Gospa sveta na Gosposvetškem polju, v 7. stol. središče slovenske karantanske kneževine.
- 32. Gradnikova ulica** (1960), Zlato polje.
Alojz Gradnik (1882–1967), rojen v Medani v Goriških brdih; pravnik, pesnik in prevajalec. Gradnik velja za pesnika med moderno in ekspresionizmom.
- 33. Gregorčičeva ulica** (1945), Koschatgasse 1941–1945, Tyrševa cesta do 1941.
Simon Gregorčič (1844–1906), rojen v Vrsnem pri Kobaridu. Katoliški duhovnik, slovenski pesnik. Njegove pesmi so imele veliko osveščevalno vlogo med primorskimi Slovenci, nekatere so tudi ponarodele.
- 34. Gregoričeva ulica** (novo poimenovanje 1970).
Valentin Gregorič (1908–1944), rojen v Lazah; mizar v Čirčah. Med II. svetovno vojno je v njegovi delavnici v Čirčah delovala ilegalna partizanska tiskarna. Bil je izdan in ustreljen kot talec v Šentvidu.
- 35. Grintovška ulica** (novo poimenovanje 1988).
Grintovec, 2558 m visoka gora v Kamniških Alpah.
- 36. Grmičeva ulica** (novo poimenovanje 1970).
Viktor Rozman, p. d. Grmičev (1902–1945), rojen v Valburgi; zidar v Čirčah. Leta 1944 stopil v partizane in padel kot borec Gregorčičeve brigade pri Čepovanu.
- 37. Gubčeva ulica** (novo poimenovanje 1962).
Matija Gubec, vodja upora slovenskih in hrvaških kmetov v letih 1572/73, ujet v bitki pri Stubici in zverinsko usmrčen v Zagrebu.
- 38. Hafnerjeva pot** (1958), Stražišče.
Družina Hafner iz Stražišča; mati Marija (1895–1942), hči Marija (1914–1942) ter sin Franc (1922–1942) so se vključili v OF. Bili so izdani, odpeljani v Begunje in nato v Mauthausen, kjer so bili ustreljeni kot talci.
- 39. Huje** do 1941 in po 1945, Am Hang 1941–1945.
Ledinsko ime na levem bregu Kokre, samostojna katastrska občina.
- 40. Jahačev prehod** do 1941 in po 1945, Reiter – Durchlass 1941–1945.
Prehod med Maistrovim trgom in Ljubljansko cesto, kjer je do 1953 stala gostilna Pri Jahaču.
- 41. Jelencova ulica** (1958), Primskovo.
Družina Jelenc, ki se je iz Češnjice pri Železnikih preselila na Primskovo. Marjan (1919–1944) zaradi sodelovanja s partizani ustreljen v Lescah; Gregor (1912–1942) se je priključil v OF, bil aretiran in ustreljen kot talec; Stanislava (1923–1942) zaradi sodelovanja v OF aretirana in prek Begunj poslana v Auschwitz, kjer je umrla; Marija (1915–1945), zaradi sodelovanja v OF aretirana in poslana v taborišče Ravensbrück, kjer je umrla.
- 42. Jenkova ulica** (1945), Albrecht Dürergasse 1941–1945, Layerjeva ulica do 1941.
Simon Jenko (1835–1869), rojen v Prašah; slovenski pesnik in pripovednik. V mladih letih je

- pisal predvsem domoljubno liriko, kasneje pod vplivom Heineja pa tudi socialno, s katero je vplival na mlajše generacije.
- 43. Jernejeva ulica** (1996), Benedikova ulica – del 1958–1996, Skokova ulica – del 1958, 1996, Tominčeva ulica del 1977–1996, Stražišče do 1958. Sveti Jernej – svetnik, ki mu je posvečena cerkev ob tej ulici.
- 44. Ješetova ulica** (1958), pred tem Stražišče. Franc Ješe-Podšmarjetski (1894–1944), roj v Naklem; posestnik in žimar iz Stražišča. Zaradi suma sodelovanja s partizani aretiran v bolnici na Golniku in ubit od domobrancev v Kranju.
- 45. Jezerska cesta** (1958), Primskovo – del, Gorenje – del, do leta 1958 se je tako imenovala današnja cesta Staneta Žagarja. Cesta, ki pelje proti naselju Jezersko.
- 46. Jurčičeva ulica** (1945), Vogelweide-Gasse 1941–1945, Cojzova cesta do 1941. Josip Jurčič (1844–1881), rojen na Muljavi; slovenski pisatelj, novinar in urednik. Snov za pisanje je črpal v ljudski tradiciji, kmečkem življenju in zgodovini.
- 47. Kajuhova ulica** (1958), Klanec do 1941 in od 1945–1958, Am Hang 1941–1945. Karel Destavnik Kajuh (1922–1944), rojen v Šoštanju. Partizanski pesnik, pisal partizansko liriko, udarne in bodrilne pesmi. Padel je kot partizan v bližini rojstnega kraja.
- 48. Kalinškova ulica** (novo poimenovanje 1976). Franc Kalinšek (1910–1944), rojen v Britofu; čevljarški pomočnik. V partizane stopil maja 1944 in že junija istega leta padel kot borec Vojkove brigade pri Novakih nad Cerknim.
- 49. Kališka ulica** (novo poimenovanje 1988). Kališče, planina in gora nad Bašljem, 1844 m.
- 50. Keбетova ulica** (novo pomineovanje 1962). Lojze Kebe-Štefan (1908–1942), rojen v Cerknici; ključavničar. Vodilni komunist v času vstaje na Gorenjskem, umrl je za posledicami ran na Jamniku. Po vojni je bil proglašen za narodnega heroja.
- 51. Kidričeva ulica** (1958), Zlato polje. Boris Kidrič-Peter (1912–1953), rojen v Ljubljani. Študiral v Parizu, kot politični emigrant živel v Pragi. Bil je organizator OF in bil ves čas njen nesporni voditelj. Po osvoboditvi postal prvi predsednik vlade. Postavil je temelje povojnemu jugoslovanskemu gospodarstvu. Po vojni proglašen za narodnega heroja.
- 52. Kocjanova ulica** (1958), Kalvarija. Kocjan Kmetič (1912–1944), rojen na Ježici pri Ljubljani. Soboslikar, živel v Stražišču. Vstopil v partizane in padel v Loški dolini na Notranjskem.
- 53. Kokrški breg** do 1941 in od 1945 dalje, Kanterweg 1941–1945. Kokrški breg – breg proti reki Kokri, ledinsko ime.
- 54. Kokrški log** (1958), Primskovo. Log ob reki Kokri, ledinsko ime.
- 55. Kolodvorska cesta** (1958), Gorenja Sava do 1941 in od 1945 do 1958, Sawe Vorstad. Cesta proti kolodvoru, železniški postaji.
- 56. Komenskega ulica** do 1941 in od 1945 dalje, Karawankenstrasse 1941–1945. Jan Amos Komensky, češki reformator, filozof, pedagog in književnik. Kot praktični pedagog se je zavzemal za pouk v materinščini. S svojim delom in idejami je ustvaril temelje sodobne pedagogike in s tem za razvoj šolstva v Evropi.
- 57. Kopališka ulica** (1993), Ulica XXXI. divizije – del od 1962–1993, Kopališka ulica do 1941 in od 1945 do 1962, Badgasse 1941–1945. Ulica, ki poteka proti letnemu kopališču.
- 58. Koroška cesta** (1945), Veldeserstrasse 1941–1945, do 1941 Vidovdanska cesta od vrha Jelenovega klanca do Bekslija, od Bekslija dalje Blejska cesta. Koroška, pokrajina in dežela v sosednji Avstriji, kjer že od naselitve Slovanov žive Slovenci.
- 59. Kovačičeva ulica** (1958), Primskovo. Stane Kovačič (1910–1942), roj. v Sv. Luciji pri Tolminu; prebegnil in se naselil na Primskem. Partizanom se je priključil decembra 1941 in padel v boju z Nemci na Mošenjski planini.
- 60. Krajevna pot** (1981), Seljakova ulica 1958–1981, Stražišče. V osrčju naselja Stražišče, služi le lokalnim prehodom.
- 61. Krašnova ulica** (1958), Primskovo. Filip Krašna-Vojko (1923–1942), rojen v Idriji; primorski emigrant, živel na Primskem. Priključil se je OF, bil izdan in aretiran ter ustreljen kot talec v Dragi.
- 62. Kriška ulica** (novo poimenovanje 1988). Kriška gora 1591 m.
- 63. Križnarjeva pot** (1958), Stražišče. Anton Križnar (1888–1945), rojen v Stražišču; kjer je bil tudi župan, padel je v zadnjih dneh vojne pri Brežicah, hči Rozka (1918–1944) je bila ustreljena kot talka v Begunjah.
- 64. Krožna ulica** (1958), Zlato polje. Območje ulice, ki poteka krožno ob Kidričevi cesti.
- 65. Kurirska pot** (1958), Primskovo. Partizanski kurirji, oranizirani med II. svetovno vojno v Sloveniji zaradi prenašanja sporočil in pošte.
- 66. Kutinova ulica** (1958), Orehek. Andrej Kutin (1909–1942), rojen v Koseču pri Tolminu; primorski emigrant, delavec v tovarni na Gašteju. Priključil se je OF, bil aretiran, odpeljan v Begunje in naprej v Mauthausen, kjer je bil ustreljen kot talec.

67. **Laze** (1996), Pševska cesta – del od 1958, Stražišče.
Laze, staro ledinsko ime.
68. **Levstikova ulica** (1945), Goldenfeld 1941–1945, Zlato polje do 1941.
Fran Levstik (1831–1887), rojen v Retjah; slovenski pisatelj, literarni teoretik in kritik, idejni vodja mladoslovencev. Borec za slovenski jezik in neizprosen kritik družbenega ter literarnega dogajanja v njegovem času.
69. **Likozarjeva ulica** (1958), Primskovo – del, Klanec – del.
Anton Likozar (1857–1887), rojen na Primskovem; po poklicu učitelj. Poučeval je na Olševku, Goricah, Velesovem in Ljubljani. Na njegovo pobudo je bila zgrajena osnovna šola na Prulah. Bil je napreden učitelj, gospodar in čebelar. Kmečko mladino je navajal k umnemu gospodarjenju.
70. **Ljubljanska cesta** do 1941 in od 1945, Laibacherstrasse 1941–1945, po letu 1958 poimenovana tudi del Gorenje Save, del Labor, del Oreška, del Drulovke.
Območje ob cesti, ki pelje proti Ljubljani.
71. **Luznarjeva ulica** (1958), Klanec – del, Primskovo – del.
Franc Luznar (1874–1942); prvi učitelj na Primskovem, kjer je učiteljeval celih 35 let vse do leta 1925, ko je bil upokojen in do smrti vodil tiskarno Sava. Med učenci je bil zelo priljubljen, a pri oblasteh pogosto zapostavljen.
72. **Maistrov trg** (1945), Valwasor Platz 1941–1945, Mencingerjev trg do 1941.
Rudolf Maister (1837–1934), rojen v Kamniku; slovenski general in pesnik. Ob razpadu Avstro-Ogrske je prevzel s slovenskimi vojaki oblast v Mariboru. Bil je komandant jugoslovanske vojske v bojih za Koroško. Izdal je pesniško zbirko "Kitica mojih".
73. **Mandeljčeva pot** (1958), Cesta na Rupco 1945–1958.
Valentin Mandeljč (1837–1872), rojen v Kranju; slovenski pesnik in prevajalec. Sodeloval je pri literarni reviji "Vaje". Kot profesor je bil zaposlen v Kranju in Karlovcu. Prevajal je iz nemščine in francoščine.
74. **Matajčeva ulica** (1996), Sitarska pot 1958–1996, Stražišče.
Matajč, Pri Matajč, znana stražiška družina, ulica poteka mimo njihovega zemljišča in hiše.
75. **Medetova ulica** (novo poimenovanje 1962).
Pavla Mede-Katarina (1919–1943), rojena v Strahinju, in Rudolf Mede Gropa (1909–1943), rojen v Strahinju; v partizane vstopila 1942 in se borila kot borca Pohorskega bataljona. Padla sta na Pohorju. Pavla je bila po vojni proglašena za narodno herojinjo.
76. **Mencingerjeva ulica** (novo poimenovanje 1962).
Janez Mencinger (1838–1912), rojen na Brodu v Bohinju; pravnik, pripovednik in satirik. Avtor avtobiografskega romana "Moja hoja na Triglav". V Kranju je služboval kot odvetnik in bil predsednik kranjske čitalnice.
77. **Mladinska ulica** (novo poimenovanje 1958), do tedaj Gregorčičeva ulica.
Ulica, ki poteka za nekdanjim mladinskim domom.
78. **Mlakarjeva ulica** (novo poimenovanje 1962).
Družina Mlakar iz Šenčurja. Oče Janez predvojni komunist, sin Janko (1923–1941) partizan od julija 1941, padel v borbi na Pasji ravni, sin Stanko (1924–1942), partizan od 1941, padel v bojih v Udinborštu.
79. **Mlekarska ulica** (1970), Smledniška cesta od 1958, Čirče.
Cesta, ki pelje k mlekarski šoli in mlekarni.
80. **Mrakova ulica** (novo poimenovanje 1962).
Franc Mrak (1907–1942), rojen na Kokrici; delavec v Kranju predvojni komunist, sekretar okrožnega komiteja Kranj, komandir 1. Kranjske čete, po izdaji ujet in ustreljen kot talec v Begunjah.
81. **Na Skali** – del do 1958 Maistrov trg 1945–1958, Am Felsen 1941–1945, Na Skali do 1941.
Del starega mestnega jedra, ki stoji na konglomeratni skali.
82. **Nadižarjeva ulica** (novo poimenovanje 1970), Čirče.
Anton Nadižar (1916–1945), rojen v Čirčah; po poklicu profesor. Leta 1944 se je pridružil partizanom in padel kot pomočnik politkomisarja Vojkove brigade.
83. **Nartnikova ulica** (1958), Labore.
Anton Nartnik-Černivec (1903–1944), rojen v Lučinah; delavec, živel v Stražišču, sekretar Okrožnega komiteja KPS Kranj, ustanovitelj prve kranjske čete, partizan od julija 1941, padel pri Stični na Dolenjskem.
84. **Na vinograd** (novo poimenovanje 1996).
Ledinsko ime, Vinograd: južno pobočje Šmarjetne gore, kjer so imeli freisinški škofi vinograde.
85. **Nazorjeva ulica** (novo poimenovanje 1962).
Vladimir Nazor (1876–1949), rojen Postire na Braču; hrvaški pesnik, esejist, romanopisec in prevajalec. Bil je prvi predsednik AVNOJ-a in predsednik hrvaškega sabora.
86. **Oldhamska cesta** (preimenovanje 1967), Kidričeva cesta od 1958.
Oldham, industrijsko mesto v severozahodni Angliji, ki je pobrateno s Kranjem.
87. **Oprešnikova ulica** (1958), Klanec.
Valentin Oprešnik-Zdravko (1887–1944), rojen v Lukovici; predvojni žandarmerijski narednik, med vojno delal kot vratar, bil je član KP. Zaradi izdaje je bil aretiran in ustreljen na Klancu.

Glavni trg v Kranju se je do leta 1941 imenoval Mestni trg, v času nemške zasedbe Hitlerplatz, od 1945 do 1993 Titov trg

88. **Pante** (1996), Skokova ulica od 1958, Stražišče.
Pante, ledinsko ime v Stražišču.
89. **Partizanska cesta** (1945), Vogelweidegasse 1941–1945, Cojzova cesta do 1941, del Kokriško predmestje.
Pojem odporiškega gibanja, ki se je izrazilo razvilo v Sloveniji med drugo svetovno vojno.
90. **Pintarjeva ulica** (novo poimenovanje 1970), Čirče.
Jože Pintar (1914–1945), rojen v Studenem pri Železnikih; mizarški pomočnik v Čirčah. Kot borec Prešernove brigade je bil ujet in ustreljen v Bukovščici.
91. **Planina** 1958.
Ledinsko ime v katastrski občini Huje.
92. **Pod gradom** (1996), Pot na Jošta 1958, Stražišče.
Šempetrska graščina, ob kateri poteka ta ulica.
93. **Poštna ulica** (1945), Poststrasse 1941–1945, Maistrov trg do 1941.
Ulica ob nekdanji glavni pošti v Kranju.
94. **Pot na Jošta** (1958), Kalvarija – del, Stražišče – del.
Območje ob poti v smeri gore in naselja Sveti Jošt.
95. **Pot na kolodvor** do 1941 in od 1945, Bahnhofweg 1941–1945.
Pot, kjer je bližnjica na kolodvor, Savske durce – savske duri.
96. **Pot v Bitnje** (1958), Stražišče.
Območje ob poti proti Bitnjam.
97. **Pot v puškarno** (1996), Ješetova ulica – del 1958, Stražišče.
Pot proti nekdanji žimarici, kasneje uspešni tovarni lovskega orožja.
98. **Pot v Torklo** (novo poimenovanje 1996).
Torkla, ledinsko ime.
99. **Pot za Krajem** (1958), Orehek.
Pot ob robu naselja Orehek.
100. **Prečna ulica** (1996), Ješetova ulica – del 1958, Stražišče.
Ulica, ki povezuje Pševsko in Ješetovo ulico. (Do leta 1969 se je tako imenovala ulica, ki je povezovala Koroško in Gregorčičevo cesto, danes tam stoji blagovnica Globus, starejša imena Alte poststrasse 1941–1945, Poštna ulica do 1941).
101. **Prešernova ulica** do 1941 in od 1945, Schillerstrasse 1941–1945.
France dr. Prešeren (1800–1849), rojen v Vrbi; advokat, največji slovenski pesnik. Od leta 1846 je imel advokaturo v Kranju. Njegovo pesniško delo obsega različne zvrsti lirskega in epskega pesništva.
102. **Pševska cesta** (1958), Stražišče.
Območje ob cesti proti naselju Pševo.
103. **Reginčeva ulica** (1945), Jahngasse 1941–1945, Puharjeva ulica do 1941.
Pri Regincu, Reginčevi, domače ime za družino

- Puhar, ki je imela ob tej ulici svojo hišo.
104. **Reševa ulica** (1958), Klanec – del, Primskovo – del.
Drago Reš (1923–1942), rojen v Ljubljani; torbar, živel na Primskovem, vključil se je v OF, zaradi izdaje je bil aretiran in ustreljen kot talec v Mostah pri Žirovnici. Miloš Reš (1919–1945), rojen v Ljubljani; delavec, živel na Primskovem, zaradi sodelovanja pri OF je bil aretiran in poslan v taborišče Mauthausen, kjer je umrl.
105. **Retljeva ulica** (novo poimenovanje 1970), pred tem Čirče.
Anton Retelj (1913–1942); rojen na Poljanah pri Novem mestu; tkalski podmojster, živel v Čirčah. Zaradi sodelovanja v OF je bil aretiran in ustreljen kot talec v Mauthausnu.
106. **Rotarjeva ulica** (1958), Jurčičeva ulica 1945–1958, Vogelweidegasse 1941–1945, Cojzova ulica do 1941.
Bogomil Rotar (1921–1942), dijak kranjske gimnazije; pozimi 1942 se je priključil partizanom in padel v Rovtu nad Crngrobom. Filip Rotar (1891–1944), rojen v Globokem, po poklicu uradnik. Že pozimi 1942 se je vključil v OF, bil aretiran in izpuščen, ponovno aretiran in ustreljen kot talec v Šentvidu.
107. **Rožna ulica** (1996), Benedikova ulica od 1958, Stražišče.
Ulica, ki poteka ob hortikulturno urejenih vrtovih.
108. **Ručigajeva ulica** (1958), Primskovo – del, Klanec – del.
Ernest Ručigaj (1892–1942), rojen v Mengšu; sodavičar, organizator OF v Kranju, usmrčen na domu. Božidar Ručigaj (1920–1941), rojen v Kranju; partizanom se je priključil poleti 1941 in še isto leto padel na Valterskem vrhu v Poljanski dolini. Boris Ručigaj (1923–1942), rojen v Kranju; partizanom se je pridružil pozimi 1942 in še isto leto padel na Bašeljskem sedlu. Jože Ručigaj (1896–1944), rojen v Mengšu; sodavičar v Kranju, spomladi 1944 so ga usmrtili domobranci na Očanah.
109. **Rupa** do 1941 in od 1945, Grubendorf 1941–1945.
Rupa, ime za zaselek in katastrsko občino na severnem robu Kranja.
110. **Savska cesta** (1945), Sawestrasse 1941–1945, Kosovska cesta do 1941.
Cesta, ki poteka vzporedno ob levem bregu Save.
111. **Savska loka** (1958), Gorenja Sava.
Loka ob reki Savi.
112. **Sejmišče** do leta 1941 in po 1945, Am Viehmarkt 1941–1945.
Sejmišče, kjer so bili nekdaj živinski sejmi.
113. **Seljakovo naselje** (novo poimenovanje 1981).
Lucijan Seljak (1912–1942), rojen v Klavžah na Primorskem; soboslikar, živel v Stražišču, predvojni član KP, zaradi izdaje je bil aretiran in kot talec ustreljen v Dragi.
114. **Sitarska pot** (1958), Stražišče.
Sitarstvo je bila zelo razširjena obrt v Stražišču, predvsem v predelu, kjer je speljana ulica.
115. **Skalica** (1958), Huje.
Predel nad levim bregom kanjona reke Kokre.
116. **Skokova ulica** (1958) Stražišče.
Vinko Skok (1921–1944), rojen v Stražišču; tovarniški delavec, v jeseni 1942 se je priključil partizanom, padel v borbah na Mohorju.
117. **Slovenski trg** (1991), Trg revolucije 1961–1991, Park svobode 1945–1961, Horst-Wessel-Platz 1941–1945, Kraljeviča Petra park do 1941.
Ob razglasitvi samostojne Slovenije je bila tu osrednja proslava v Kranju in posajena lipa slovenske samostojnosti.
118. **Smledniška cesta** (1958), Čirče – del, Huje – del.
Predel ob cesti, ki pelje proti Smledniku.
119. **Sorška ulica** (novo poimenovanje 1988).
Sorško polje, ravninski predel jugovzhodno od Kranja.
120. **Stara cesta** do 1941 in od 1945, Am Weiher 1941–1945.
Cesta, po kateri je bil prvoten – star dostop do Kranja.
121. **Staretova ulica** (1970), Čirče.
Jakob Stare iz okolice Kranja, 1687 je vodil kmečki upor proti smledniškemu gospostvu, oziroma graščaku Ivanu Pernu. Leta 1688 so ga ujeli in usmrtili pred mestnim zidom v Kranju.
122. **Storžiška ulica** (novo poimenovanje 1988).
Storžič, 2131 m visoka gora.
123. **Stošičeva ulica** (1958), Gosposvetska cesta do 1941 in od 1945 do 1958, Steinergerasse 1941–1945.
Milorad Stošić (1904–1941), rojen v Vranju; pred vojno graničarski podoficir v Trziču, pridružil se je borcem kranjsko tržiške čete, bi je ujet in javno obešen v Kranju, prva žrtev nemških okupatorjev.
124. **Stražiška ulica** (1958), Stražišče – del, Kalvarija – del.
Ulica v predelu Stražišča v Kranju.
125. **Stritarjeva ulica** (1945), Fröbelgasse 1941–1945, Koblarjeva ulica do 1941.
Josip Stritar (1836–1923), rojen v Podsmreki pri Velikih Laščah; slovenski pesnik, pisatelj, kritik in urednik. Izdajal in urejal je dunajski Zvon.
126. **Strmov** (1996), Šiškovsko naselje 1976–1996.
Strmov, ledinsko ime za predel pod Šmarjetno goro.
127. **Stružev** do 1941 in od 1945, Am Strand 1941–1945.
Naselje severozahodno od Kranja in samostojna katastrska občina.

128. **Šempetrska ulica** (1958) Stražišče.
Ulica proti Šempetrskemu gradu v Stražišču.
129. **Šiško naselje** (novo poimenovanje 1976).
Družina Šiška, oče Jože (1894–1942), rojen v Hrastju; uradnik iz Stražišča, zaradi sodelovanja z OF aretiran in poslan v Dachau, kjer je umrl. Sin Jože (1921–1942), študent; priključil se je OF, bil aretiran in ustreljen kot talec v Bistrici. Sin Alfonz (1924–1942), dijak; zaradi sodelovanja z OF aretiran in ustreljen kot talec v Mostah pri Žirovnici. Sin Alojz (1926–1942), rojen v Stražišču; dijak, zaradi sodelovanja v OF ustreljen kot talec v Bistrici.
130. **Škofjeloška cesta** (1958), Labore – del, Kalvarija – del, Stražišče – del.
Cesta, ki pelje proti Škofji Loki.
131. **Škrlovec** 1945, Auf der Bastai 1941–1945, Na Škrlovcu do 1941.
Predel nad savskim kanalom, kjer je v okviru obrambnega sistema stala utrdba – obrambni stolp Škrlovec.
132. **Šmarjetna gora** do 1941 in po 1945, Margarethensberg 1941–1945.
Šmarjetna gora, 652 m visok hrib nad Kranjem.
133. **Šmidova ulica** 1970, Smledniška ulica 1958–1970, Čirče.
Stanko Šmid (1923–1942), rojen v Selcah; v Čirčah se je učil mizarstva, 1942 se je priključil Kokrški četi, bil je omamljen in ujet v okrogelski jami in ustreljen kot talec v Dragi.
134. **Šolska ulica** (1958), Stražišče.
Ulica ob Osnovni šoli Lucijan Seljak v Stražišču.
135. **Šorlijeva ulica** (novo poimenovanje 1968).
Družina Šorli je imela domačijo in mlin ob Rupovščici. V mlinu je bila partizanska javka in kraj za sestanke. Eden od sestankov je bil izdan, Nemci so mlin 21. 3. 1944 napadli in z domačijo skupaj požgali, štirje partizani so padli, ostali zbežali, domače so zaprli in odpeljali v taborišče.
136. **Špikova ulica** (novo poimenovanje 1988).
Špik, ledinsko ime za osamelo vzpetino na vходу v sotesko Zarice nad Savo pri Drulovki.
137. **Štirnova ulica** (1958), Primskovo.
Franc Štirn (1904–1942), rojen v Gorenjah; delavec, v partizane stopil leta 1941 in padel v borbi z Nemci na Jelovici.
138. **Šuceva ulica** (novo poimenovanje 1976).
Emil Šuc (1919–1943), rojen v Kazljah pri Sežani; študent agronomije, živel na Primskovem, maja 1943 stopil v partizane in še isto leto padel v borbi z Nemci pri Verdu.
139. **Tavčarjeva ulica** 1945, Hinterhausgasse 1941–1945, Bleiweisova do 1941; – spodnji del, 7 hišnih števil Gayergasse 1941–1945. Cerkvena ulica do 1941; trg med cerkvijo in Prešernovim gledališčem Goethe-Platz 1941–1945, Strossmayerjev trg do 1941.
- Ivan Tavčar (1851–1923) rojen v Poljanah nad Škofjo Loko; slovenski pripovednik, liberalni politik, poslanec v avstrijskem državnem zboru in ljubljanski župan. Kot odvetniški koncipient je služboval v Kranju, kjer je bil tajnik Narodne čitalnice.
140. **Tekstilna ulica** (1958), Primskovo.
Kranj je poznano središče tekstilne industrije, zlasti med obema vojnama, ki počasi usiha. Za usposabljanje tekstilcev je bila zgrajena tekstilna šola; ulica poteka ob tekstilni šoli.
141. **Tomažičeva ulica** (1958), Primskovo.
Alojz Tomažič (1912–1942), rojen v Gorenjah; delavec, v partizane stopil že poleti 1941, bil je ujet in ustreljen kot talec v Gramozni jami.
142. **Tominčeva cesta** (novo poimenovanje 1977), Stražiška ulica – del 1958–1977, Benedikova ulica – del 1958–1977.
Ivan Tominc (1911–1942), rojen na Hrušici; organizator tekstilne stavke v Kranju, po prihodu Nemcev aretiran, poslan v taborišče, od koder je pobegnil, se umaknil na Primorsko, se priključil partizanom in padel v Ložah nad Vipavo.
143. **Tomšičeva ulica** (1958), srednji del Gasilski trg do 1941 in od 1945 do 1958, severni del Jenkova ulica do 1941 Layergasse 1941–1945, južni del Schlossweg 1941–1945, Grajska ulica do 1941.
Tone Tomšič (1910–1942), rojen v Ljubljani; vodilni slovenski komunist pred vojno, organizator vstaje v Sloveniji, pozimi 1941 aretiran in ustreljen kot talec. Po vojni proglašen za narodnega heroja.
144. **Trg Prešernove brigade** (novo poimenovanje 1985).
Prešernova brigada je bila ustanovljena poleti 1943 v Davči, v njej so se bojevali pretežno Gorenjci. Enota se je uspešno bojevala z Nemci in domobranci in ob koncu vojne osvobodila Gorico.
145. **Trg Rivoli** (novo poimenovanje 1985).
Rivoli, industrijsko mesto v severni Italiji v bližini Torina, ki je pobrateno s Kranjem.
146. **Triglavska ulica** (novo poimenovanje 1988).
Triglav, najvišja slovenska gora, 2864 m.
147. **Trojarjeva ulica** (1958), Stražišče – del, Kalvarija – del.
Franc Trojar-Sloven (1904–1943), rojen v Gorici; pek v Stražišču. Zaradi sodelovanja s partizani je bil aretiran in mučen v zaporu, ustreljen nad šempetrskim gradom.
148. **Trubarjev trg** do 1941 in od 1945, Am Baumgarten 1941–1945.
Primož Trubar (1508–1586), rojen v Raščici; slovenski protestantski nabožni pisatelj, začetnik slovenske književnosti. Zaradi širjenja reformacijskih – protestantskih idej je moral zbežati v Nemčijo, a se je vrnil in bil do leta 1565 superintendent slovenske protestantske cerkve, ko je bil ponovno pregnan v Nemčijo.

149. Ulica Draga Brezarja (novo poimenovanje 1976).
Drago Brezar (1922–1942), rojen v Kranju, skladiščnik; februarja 1942 je šel v partizane, še isti mesec je bil ujet in ustreljen kot talec v Dragi.
150. Ulica Franca Rozmana–Staneta (dopolnitev poimenovanja 1979), pred tem od 1976 Ulica Staneta Rozmana.
Franc Rozman–Stane (1912–1944), rojen v Spodnjih Pirničah; pek, v španski republikanski armadi je bil kapetan, med II. svetovno vojno komandant glavnega štaba NOV, smrtno se je ponesrečil pri preizkušanju novega minometa. Proglašen za narodnega heroja.
151. Ulica Gorenjskega odreda (novo poimenovanje 1976).
Gorenjski odred, partizanska enota, ki je delovala na Gorenjskem od junija 1942 do avgusta 1944, ko so iz njega nastali trije novi odredi.
152. Ulica Janeza Puharja (novo poimenovanje 1976).
Janez Puhar (1814–1864), rojen v Kranju; duhovnik in fotograf, izumitelj fotografije na steklo (heliotipija). Odlikovan na londonski industrijski razstavi 1852.
153. Ulica Janka Puclja (novo poimenovanje 1985).
Janko Pucelj–Cene (1919–1942), rojen v Kranju; v partizane stopil spomladi 1942 in še decembra istega leta padel v boju z Nemci v Struževem.
154. Ulica Juleta Gabrovška (novo poimenovanje 1981).
Dr. Jule Gabrovšek (1912–1940), rojen v Ljubljani; pravnik, bil je koncipient v advokatski pisarni dr. Jožeta Vilfana v Kranju. Opravljal je dolžnost sekretarja MK KPS Kranj in vodil tečaje za delavske zaupnike. V nepojasnjenih okoliščinah se je ubil na poti na Razor.
155. Ulica Lojzeta Hrovata (novo poimenovanje 1981).
Lojze Hrovat (1902–1942), rojen v Begunjah; delavec. Že pred vojno je deloval v sindikatih, bil med organizatorji vstaje na Gorenjskem, udeležil se je dražgoške bitke in padel prvi ali drugi dan bojev v okrogelski jami.
156. Ulica Milene Korbarjeve (1958), Primskovo.
Milena Korbar–Irena (1925–1944), rojena v Kranju; dijakinja kranjske gimnazije, v osvobodilno gibanje se je vključila že 1942 in delovala kot organizatorica mladine. Padla je ob napadu na Šorlijev mlin.
157. Ulica Mirka Vadnova (novo poimenovanje 1979).
Mirko Vadnov (1921–1942), rojen v Postojni; električar, živel na Primskem. Partizanom se je priključil že leta 1941, padel je v Rovtu nad Crngrobom.
158. Ulica mladinskih brigad (novo poimenovanje 1962).
Mladinske delovne brigade so bile sinonim v prvem obdobju socializma pri gradnji cestnih objektov in gospodarske infrastrukture. V Kranju je mladina gradila vodovod Bašelj–Kranj in športni stadion.
159. Ulica Nikole Tesle (novo poimenovanje 1977).
Nikola Tesla (1856–1943), rojen v Smiljanu pri Gospiću; uspešen izumitelj na področju elektrotehnike, deloval v Budimpešti, Parizu in ZDA.
160. Ulica Rudija Papeža (novo poimenovanje 1981).
Rudi Papež (1912–1942), rojen v Kneži na Primorskem; čevljar, predvojni komunist, eden od organizatorjev vstaje na Gorenjskem, zaradi izdaje ujet in po mučenju ustreljen kot talec v Begunjah.
161. Ulica Tatjane Odrove (1958), Primskovo.
Cecilija Odar–Tatjana (1919–1945), rojena na Brdu pri Radovljici, delavka iz Kranja, sekretarka AFŽ, na poti na Primorsko so jo ujeli domobranci in po mučenju ustrelili nad Lajšami.
162. Ulica Tončka Dežmana (novo poimenovanje 1977).
Anton Dežman–Tonček (1920–1976), rojen v Lescah; partizanom se je priključil poleti 1941 in se bojeval v različnih partizanskih enotah. Po vojni ostal v JLA in napredoval v generalmajorja. Proglašen je bil za narodnega heroja.
163. Ulica Tuga Vidmarja (novo poimenovanje 1981).
Tugo Vidmar (1919–1942), rojen v Ložu; kadet vojnopomorske akademije v Dubrovniku. Ob pričetku vojne se je vrnil v Kranj, kjer je postal sekretar SKOJ–a. Zaradi izdaje je bil aretiran in ustreljen kot talec v Begunjah.
164. Ulica Vide Šinkovčeve (1958), Primskovo.
Vida Šinkovec–Janina (1925–1945), rojena v Kranju; dijakinja. V osvobodilno gibanje se je vključila takoj po nemški zasedbi, bila je sekretarka Okrožnega komiteja SKOJ. Na poti na Primorsko so jo ujeli domobranci in jo po mučenju ustrelili nad Lajšami.
165. Ulica XXXI. divizije (1962), Kopališka ulica od 1945 do 1962.
XXXI. divizija, najprej imenovana Triglavska, je bila formirana jeseni 1943 in je delovala na desnem bregu Save vse do osvoboditve. V njen sestav so bile vključene Prešernova, Gradnikova in brigada Janka Premrla–Vojka.
166. Ulica 1. avgusta (novo poimenovanje 1960).
Prvi avgust je bil do leta 1994 občinski praznik nekdanje Občine Kranj.
167. Valjavčeva ulica (1962), Valjavčeva cesta 1958–1962, Cesta na Golnik 1945–1965.

Matija Valjavec p. d. Kračmanov (1831–1897), rojen na Srednji Beli; slovenski pesnik, jezikoslovec in folklorist. Pisal je pripovedne pesmi, zapisoval ljudske pesmi in prozo. Raziskoval je starejšo slovensko književnost.

168. Vidmarjeva ulica (novo poimenovanje 1958). Miloš Vidmar (1921–1945), rojen v Kranju; študent. Že 1941 se je vključil v boj proti okupatorju, bil ranjen, 1942 stopil v partizane, bil je ujet in interniran, po vrnitvi iz internacije se je ponovno pridružil partizanom in padel kot oficir Jeseniško-bohinjskega odreda na Koroškem.

169. Vodopivecova ulica Savski breg do 1941 in od 1945 do 1958, Bergstrasse 1941–1945.

Franc Vodopivec–Ciril (1913–1942), rojen v Petelinjah na Krasu; čevlarski pomočnik v Kranju, predvojni komunist, organizator vstaje v kranjskem okrožju, v partizanih od poletja 1941, padel na bašelskem sedlu.

170. Vrečkova ulica (novo poimenovanje 1975). Vreček Rajko (1920–1944), rojen v Kranju; ključavničar, partizan od leta 1943, bil ujet in ustreljen kot talec v Lescah. Vreček Jože (1922–1944), trgovski pomočnik; vodja gospodarske komisije v kranjskem okrožju, padel v boju z nemško patruljo na Pševem.

171. Vrtna ulica do 1941 in od 1945 dalje, Gartengasse 1941–1945.

Ulica ob nekdanjem velikem vrtu za sedanjo avtobusno postajo.

172. Zadružna ulica (1958), Primskovo.

Ulica ob poslopju nekdanje kmetijske zadrage na Primskovem.

173. Zariška ulica (novo poimenovanje 1988).

Zarica, kanjon reke Save, zalit ob pričetku obratovanja hidroelektrarne v Mavčičah.

174. Zasavska cesta (1958) Labore – del, Orehek – del, Drulovka – del.

Cesta, ki poteka vzporedno z desnim bregom reke Save.

175. Zevnikova ulica (1958), Orehek.

Vinko Zevnik–Železnik (1914–1943), rojen v Prašah; zidar, po nemški zasedbi izseljen v Srbijo, kjer se je priključil partizanom. Vrnili se je v Slovenijo, bil imenovan za komandanta bataljona v Vojkovi brigadi in padel v boju z Nemci nad Idrijo. Po vojni je bil proglašen za narodnega heroja.

176. Zlatnarjeva pot (1958), Stražišče.

Milan Zlatnar (1912–1942), rojen v Ljubljani; prometnik v Žabnici, živel v Stražišču. Zaradi sodelovanja v OF je bil aretiran, poslan v taborišče Mauthausen, kjer je bil ustreljen kot talec.

177. Zlato polje do 1941 in po 1945, Goldenfeld 1941–1945.

Ledinsko ime na severozahodnem predelu Kranja.

178. Zoisova ulica (1992), Ulica Moše Pijade 1962–1992, Gregorčičeva ulica 1945–1962.

Žiga Zois (1747–1819), slovenski podjetnik, fužinar, mentor in mecen. Podpiral je slovenske literate in znanstvenike, po njem se imenuje mineral – zoisit.

179. Žanova ulica (1958), Klanec.

Jože Žan (1903–1944), rojen na Klancu; čevljar. V njihovi hiši je 1941 in 1942 delovala ilegalna tiskarna. Bil je izdan in poslan v taborišče Mauthausen, kjer je umrl.

180. Žeškova ulica (1958), Labore.

Jože Žeško (1912–1942), rojen na Bizeljskem; živel na Orehku, kjer je bil po nemški okupaciji sekretar partijske organizacije, zaradi izdaje je bil aretiran in ustreljen v Dragi kot talec.

181. Župančičeva ulica (1958), Huje.

Oton Župančič (1878–1949), rojen v Vinici; slovenski pesnik, dramatik in prevajalec, pripadal je moderni, bil je upravnik Slovenskega narodnega gledališča v Ljubljani.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Verzeichnis der Gassen, Straßen und Plätze der Stadt Kranj – Entstehung, Benennung und Umbenennung

Die erste Gesamtdarstellung der Gassen, Straßen und Plätze mit einer Übersichtskarte wurde von Dr. Josip Žontar in seinem Werk *Zgodovina mesta Kranj* (Die Geschichte der Stadt Kranj; 1939, Neuauflage 1982) veröffentlicht. In seinem Beitrag im Sammelband *Kranjski zbornik* (Razvoj numeracijskih enot na ozemlju kranjske občine/Die Entwicklung der Numerierungseinheiten im Bereich der Gemeinde Kranj) umriß Dr. Vasilij Melik die Geschichte der Numerierung von Gebäuden. Die Namen von Gassen, Straßen und Plätzen wurden seit Erscheinen der *Zgodovina mesta Kranj* mehrfach verändert und hingen von der jeweiligen Behörde ab, die über die Benennung entschied. Die ersten Umbenennungen wurden zur Zeit der deutschen Besatzung durchgeführt. Beschlüsse der neuen Besatzungsbehörden über die Eindeutschung wurden schon im Mai 1941 gefaßt, und im September desselben Jahres mußten alle Hausbesitzer neue eingedeutschte Hausnummernschilder anbringen. Durch Umbenennung von Gassen, Straßen und Plätzen versuchte man, Kranj

ein völlig deutsches Antlitz zu verleihen. Unmittelbar nach der Befreiung wurden die Straßen im Mai 1945 von den neuen Behörden umbenannt, wobei man, von einigen wenigen Ausnahmen abgesehen, auf die alten Namen zurückgriff. Dieser Zustand dauerte bis zum Jahre 1957 bzw. 1958, als die Verordnung über die Einführung einer neuen Numerierung in der Stadt Kranj in Kraft trat. Aufgrund dieser Verordnung wurden die umliegenden Vorstadtsiedlungen (Gorenja Sava, Kalvarija, Labore, Stražišče, Orehek, Drulovka, Čirče, Planina, Huje, Klanec, Primskovo, Gorenje, Rupa) dem Stadtterritorium einverleibt und in das Straßensystem einbezogen. Durch den intensiven Stadtbau in den sechziger, siebziger und achtziger Jahren nahm die Zahl der neuen Gassen, Straßen und Plätze rasch zu. Es ist äußerst schwer, im Zeitabschnitt nach 1958 der Straßenbenennung zu folgen, liegt doch kein Archivmaterial über eventuelle Kommissionen vor, die die Verfahren der Benennung oder Umbenennung von Straßen geleitet hätten. Vom *Zgodovinski arhiv Ljubljana, DE za Gorenjsko Kranj* (Historisches Archiv Ljubljana, Außenstelle für Gorenjska Kranj) werden lediglich Fragmente aufbewahrt. Hinsichtlich der neuen Benennungen und Umbenennungen ist man lediglich auf den *Uradni vestnik Gorenjske* (Amtsblatt für Gorenjska) angewiesen. Aus den amtlichen Bekanntmachungen geht hervor, daß verschiedene Stellen über die Umbenennungen entschieden. Die Verordnung über die Einführung einer neuen Numerierung der Stadt Kranj (*Uradni vestnik za Gorenjsko* 1/58) wurde vom *Občinski ljudski odbor* (Gemeinde-Volksausschuß), während die Verordnung bzw. Ergänzungsbestimmungen über Änderungen vom *Oddelek za splošne zadeve* (Abteilung für allgemeine Angelegenheiten) erlassen wurden. Anschließend wurde die Problematik der Numerierungen und Benennungen vom *Oddelek za občo upravo in notranje zadeve* (Abteilung für allgemeine Verwaltung und Inneres), später vom *Oddelek za občo upravo in družbene dejavnosti* (Abteilung für allgemeine Verwaltung und Soziales) übernommen. Gemäß dem neuen Statut der *Skupščina občine Kranj* (Gemeindeversammlung Kranj) von 1973 bestätigte der *Izvršni svet Skupščine občine Kranj* (Vollzugsrat der Gemeindeversammlung Kranj) Um- und Neubenennungen, und zwar auf Vorschlag der gesellschaftspolitischen Organisationen. Zu Beginn der achtziger Jahre wurde dieses Befugnis dem *Zbor krajevnih skupnosti* (Rat der Ortsgemeinschaften) der *Občinska skupnost Kranj* (Gemeindeversammlung Kranj) übertragen, der Vorschläge zu Straßenbenennungen aufgrund von Stellungnahmen der gesellschaftspolitischen Organisationen annahm. In dieser Zeit überwog die Be-

nennung nach Personen, die am Volksbefreiungskampf teilgenommen hatten oder als Partisanen gefallen waren. Erst im Jahre 1991 wurde eine Kommission zur Straßenumbenennung gegründet, die Vorschläge der Kommission wurden vom *Zbor krajevnih skupnosti* bestätigt. Nach der Gründung des unabhängigen slowenischen Staates fand eine Umbenennung von solchen Straßen und Plätzen statt, die der Stadt Kranj bis dahin ein jugoslawisches Antlitz verliehen. Mit der Einführung einer neuen lokalen Selbstverwaltung wurde die genannte Kommission abgeschafft. Veränderungen hinsichtlich der Benennungen oder Umbenennungen werden vom *Mestni svet* (Stadtrat) aufgrund der Vorschläge, die ihm von den *Sveti krajevnih skupnosti* (Räte der Ortsgemeinschaften) vermittelt werden, beschlossen. Den letzten Änderungen stimmte der *Mestni svet* im Jahre 1996 zu, und seither gibt es in Kranj 181 Gassen, Straßen und Plätze.

Angesichts der Tatsache, daß kein Archiv mit Begründungen von Straßenbenennungen erhalten ist, wurde erst im Jahre 1992 auf der Grundlage verschiedener Quellen und Literatur eine entsprechende Studie erarbeitet und der zuständigen Kommission vorgelegt. Dem Verzeichnis von Gassen, Straßen und Plätzen ist die Begründung für ihre Benennung beigelegt, ferner das Datum der Benennung oder Umbenennung sowie die alten Namen. Herrn Silvo Grobovšek, der Ergänzungen beigelegt hat, gilt mein aufrichtiger Dank.

VIRI IN LITERATURA

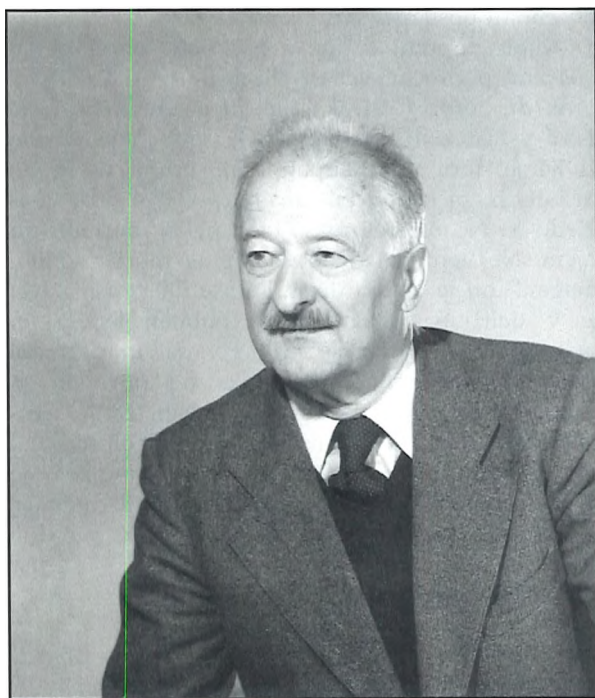
Arhiv Gorenjskega muzeja, fond Življenjepisi padlih borcev.

In memoriam

Akad. prof. dr. Ferdo Gestrin
(1916-1999)

Najino zadnje srečanje, dan pred nenadno smrtjo na Bledu, je bilo posvečeno razgovoru o košnji in borbi z mahom, ki uničuje travnato rušo. Dogovorila sva se, da bova temo nadaljevala v ponedeljek. Ni ga bilo in ga nikoli več ne bo.

Akad. prof. dr. Ferdo Gestrin je bil, kot dokazuje njegov polni akademski naslov, eden največjih živečih slovenskih zgodovinarjev. Na njemu lasten način je bil pravzaprav eden stebrov naše stroke v zadnjih desetletjih, saj je neprisiljeno povezoval tako strokovnjake iz različnih obdobij kot različnih generacij in nenazadnje tudi različnih političnih prepričanj. Zavedal se je razlik v kvaliteti, osebnostnih razlikah, poznal je prijateljstva in vedel za sovraštva in nestrpnost. S svojim zgledom je skušal presegati tisto kar ločuje in s poudarjanjem pozitivnih lastnosti posameznikov združevati. Bolelo ga je nesorazmerje med dobrimi možnostmi za delo, velikim številom poklicnih raziskovalcev in njihovim izplenom, ki ne zmore

preseči individualizma in parcialnih interesov. Veselili so ga dosežki mlajših slovenskih zgodovinarjev, žalostilo ga je pomanjkanje "corpsgeista", občutka pripadnosti stroki. Njegova velika želja je bila, da bi vsaj na inštitutih nastajala temeljna dela slovenske historiografije, ki jih lahko ustvari le strokovno sinhroniziran in dobro voden kolektiv. Ker so njegove pobude naletale le na verbalno podporo, svoje avtoritete pa ni hotel izpostavljati, se je umikal iz institucionalnih oblik delovanja, čeprav je bil stalno pripravljen poprijeti, če bi to izboljšalo obstoječe razmere.

Ferdo Gestrin sodi v tisto redko skupino slovenskih zgodovinarjev, ki je bila sposobna raziskovati praktično enakovredno vsa obdobja slovenske zgodovine. To dokazuje tudi njegova izjemno bogata bibliografija. Iz nje je tudi razvidno, da je bil sposoben tako minucioznih raziskav, kot širokih sintez, ki so bile za nekatere celo preširoke. Glede na njegov socialni izvor in razmeroma nelahko mladost, mu je bila posebno pri srcu gospodarska in socialna zgodovina. Nagnjenost k tem platem človeškega življenja je še zlasti dokazoval z osebnim zgledom, saj je bil sposoben biti vrhunski znanstvenik, pa tudi fizični delavec in kmet, čeprav ni nikoli pozabil povedati, da je bil mestni otrok. Nedavno sva ugotavljala, ali kdo od naju še zna okomatati in zapreči vola oziroma konja Rad se je loteval tako hišnih opravil, popravil avtomobila kot klepanja kose. V svoji delovni sobi na inštitutu imam žganje, ki ga je sam skuhal, na mizi je njegova knjiga, ki jo je napisal kot osem-desetletnik. Kot tak se je spopadel tudi z računalnikom, v katerem je ostal dobršen del njegove naslednje knjige.

Ferdo Gestrin je bil velik, mednarodno uveljavljen znanstvenik. Z mnogimi je leta vzdrževal stike, ne da bi se z njimi kdaj osebno srečal. Kljub temu mu ni bilo nikoli nečastno in neprimerno sodelovati v lokalnih zbornikih. Vedel je, da vsebina določa kvaliteto, ne pa naslov revije in kraj njenega izhajanja. Rad se je odzival lokalnim povabilom in sodeloval na prireditvah naših društev.

Številni zgodovinarji, ki so hkrati tudi učitelji, imajo precejšnje težave z usklajevanjem včasih navidezno nasprotnih interesov. Kljub dolgoletnemu osebnemu prijateljstvu, med nama ni bilo tabu tem, čeprav sva na mnogih področjih vztrajala na popolnoma izključujočih se stališčih, mi ni bilo nikoli jasno, ali je najprej pedagog in nato znan-

stvenik ali obratno. Mislim, da je bil eden redkih, ki je to do popolnosti uskladi. Nikoli ni rekel, da nima časa za razgovor s študenti ali mlajšimi kolegi, nikoli ni rekel, da ga strokovni in pedagoški stiki ovirajo pri raziskavah. Bentil je le čez različne funkcije, ki so mu jemale čas. Čeprav jih ni maral, je hotel biti kot oster kritik vsakokratnih razmer, vendar družbeno angažiran. Osebnostno je hotel pokazati, da je mogoče drugače, predvsem pa bolje delovati. To je dokazoval tako kot predsednik hišnega sveta na Gestrinovi 1 kot pri Zgodovinskemu društvu in Slovenski matici in drugod. Za njim niso ostajali problemi, ampak sanirane razmere. Za svoje široko razpredeno delovanje je prejel številna priznanja, žal ne zadnjega, osrednje državne nagrade za življenjsko delo na znanstvenem področju, za katero je bil upravičeno prepričan, da jo zasluži. Šele zadnje tedne in po mnogih analizah je spoznal, da ga na cedilu niso pustili mlajši kolegi, ampak politična opcija, ki ji je bil ves povojni čas, tudi po osamosvojitvi in uvedbi demokracije, kritično zvest. Tega ni skrival, kot tudi ne dejstva, da je bil pred II. svetovno vojno pri mladcih, svetovnonazorsko pa krščanski socialist. Ob najinih političnih razgovorih me je vedno presenečalo dejstvo, da ni nikoli iskal poti nazaj, kar je v starejših letih pri ljudeh dokaj običajno.

Posebno je bila Ferdu Gestrinu pri srcu krajevna zgodovina. Njen pomen je na eni strani povzdigoval, ker je možno priti do sintez le na podlagi študija posameznosti, na drugi strani pa se mu je zdela najboljši način za mlajše raziskovalce, da preverijo svoje sposobnosti, saj so brezbrežne teme pogosto "smrt" za začetnike. Naša Kronika mu zato ni bila le znanstvena revija, ampak tudi

sredstvo za preverjanje in uveljavljanje talentov. Prav glede njih je imel pokojni profesor izjemen posluh. Kakor je znal biti v številnih primerih tudi prezahteven, preoster in tako načelen, da je to mejilo že na krivičnost, pa je bil do mlajših zgodovinarjev včasih preveč popustljiv, kar so mnogi znali tudi izrabiti. Njegovo zaupanje v mlade je bilo skoraj neizmerno. Nikoli ni govoril, da bo z njegovim biološkim koncem izgubila predvsem stroka, nikoli ni zastopal mnenja, da je nenadomestljiv. Kot je bil na eni strani prepričan v svoje znanje in sposobnosti, pa ni nikoli nasedel slabosti nekaterih resnično velikih mož, da so obdarjeni s posebnim poslanstvom.

Kljub dejstvu, da je v znanosti in na pedagoškem področju veliko dosegel, je ostal akad. prof. dr. Ferdo Gestrin vselej in predvsem človek. Tudi v slabostih, grenkobah, ki mu jih je pustilo življenje, tudi v nezaupanju in sumnjičavosti do nekaterih, za kar ni bilo realne podlage. "Saj imaš glede N. N. mogoče prav, toda nekaj me moti pri njem. Ne vem natančno kaj in ne morem si pomagati!" mi je včasih dejal. Rad je bil vesel, užival je v delu in zabavi, bil je ljubitelj lepega in prijetnega. V družbi se ni pretvarjal in ustvarjal lažnega vtisa. Svoje mnenje je rad povedal, ga branil, ne pa vsiljeval, žaliti se ni pustil. Bil je "gentelman" v najboljšem smislu besede. Nikoli ni hotel biti patriarh stroke, starosta zgodovinarjev, želel je biti le prvi sluga znanosti, ki ji je posvetil življenje, in koristen elan človeške, zlasti pa naše narodne skupnosti.

Imeli smo moža.

Stane Granda

Iz starih albumov

Utrinki iz naše vojaške preteklosti

Pogosto nam stare fotografije sporočajo o nekem dogodku precej več, kot pa nam o njem govorijo morebitni zapisi. Ali pa o zapisu sploh ni sledu in nam prav fotografija razkrije zanimiv segment zgodovine. To bi veljalo tudi za tri fotografije, ki naj obudijo v zadnjih letih nekoliko zamrlo rubriko Kronike iz starih fotografskih albumov.

V 19. stoletju, ki je rado poveličevalo avstrijsko zgodovino z javnimi spomeniki, so tudi v Mariboru postavili štiri kiparska dela. Prvo omenja leta 1847 zgodovinar R. G. Puff: šlo je za spomenik dragonskemu korporalu Vaclavu Karliku, po rodu iz bližine Litomeric, ki je leta 1809 padel v boju s francoskimi vojaki na sedanjem Slomškovem trgu. Spomenik je stal ob steni normalke in je predstavljal obelisk z napisno ploščo, reliefno izklesanimi vojaškimi simboli in moškim obličjem, morda pokojnikovim portretom.

Leta 1903 so se v Mariboru odločili za nov spomenik V. Karliku. Najbrž je prevladalo mnenje, da se za mesto z veliko garnizijo in povrhu še s sedežem dragonskega polka spodobi, da naj bi bil novi spomenik uglednejši od prvega.

Spomenik je izdelal mariborski mojster Jožef Peyer, v časopisu Marburger Zeitung pa so opisali njegovo obliko – spet nagrobniku podoben monument z vojaškimi atributi in ustreznim napisom. Omenjajo tudi kraški marmor in granit ter izklesano kompozicijo z dragonsko čelado, sabljama in konjeničkima pištolama. Te predmete je kipar posnel po originalih, ki so si jih izposodili pri vojnem muzeju na Dunaju.

Medtem ko nam časopisni sestavek ponuja kar izčrpne podatke o spomeniku, izvemo prav malo o njegovem odkritju. Zapisano je le, da je šlo za vojaško slovesnost "s formalnostmi, kot so ob takih priložnostih v Avstriji v navadi".

Zgovornejši od časopisa sta dve fotografiji. Novi spomenik so postavili ob severovzhodni strani prezbiterija stolnice, tako da se je uvrščal med starejše epitafe, vzdane v ostenje cerkve. Po drugi vojni so spomenik odstranili, dlje časa je bil shranjen v Vodnem stolpu ob Dravi, že nekaj let pa je v lapidariju mariborskega Pokrajinskega muzeja na grajskem dvorišču.

*Odkritje spomenika Vaclavu Karliku na Slomškovem trgu v Mariboru, 1903
(foto Gebhardi).*

Odkritje spomenika je potekalo dopoldne 2. aprila 1903 in po tem, kar nam ponujata sliki, je v resnici šlo za izrazito vojaško manifestacijo. Pred spomenikom, ki je bil prekrit s platnom, so stali v špalirju dragonski podoficirji, ob njem pa v pozoru častni vod mariborskih "finfarjev", torej vojakov dragonskega polka št. 5, ki ga v vojaških šematizmi imenujejo "štajerski-koroški in kranjski dragonski polk". Sicer pa je bilo pri odkritju še več vojaštva. Pred škofijo sta se razvrstila godba in četa pehotnega polka št. 47, sredi trga pa vidimo oficirje pehote, domobranstva, dragonce, tudi nekaj huzarjev, ob njih pa uniformirane uradnike mariborskih oblasti, okrajnega glavarstva, sodnije itd.

Fotograf Gebhardi, lastnik ateljeja v mariborski Zgornji Gosposki ulici je "reportersko" ovekovečil dva trenutka: najprej razpoloženje pred odkritjem, ko je oficirska družina še v sproščenem pogovoru, in prihod škofa Mihaela Napotnika s spremstvom, namenjenega k blagoslovitvi spomenika, in za njim neznanega generala v ogrski konjeničski uniformi, ki je očitno spomenik odkril. Zastave, ki visijo s poslopij, in meščani, ki so se zbrali k dogodku, zaokrožajo podobo značilne avstrijske rodoljubne prireditve in razpoloženja, kot ga je s primesjo nostalgije in ironije znal v svojih delih opisovati avstrijski pisatelj Joseph Roth.

Druga fotografija je iz leta 1906 in nam kaže Glavni trg v Novem mestu. Slika je iz fotoalbuma, ki prikazuje manevre artilerijskega divizijskega polka št. 8 iz Gorice. Manevri so potekali med 9.

avgustom in 7. septembrom 1906 na Notranjskem in Dolenjskem. Fotografije je posnel in zbral v album Heinrich Löw, takrat rezervni poročnik omenjenega polka. Največ posnetkov kaže oficirje pri manevrskih opravilih – preučevanju zemljevidov, posvetih in na pohodu. Fotografije pa pripovedujejo tudi, kako so se oficirji kratkočasili ob pijači, v igri s psi in konji, s poslušanjem gramofona itd. Löw je namreč album namenil oficirskemu omizju polka kot spomin na čas manevrov.

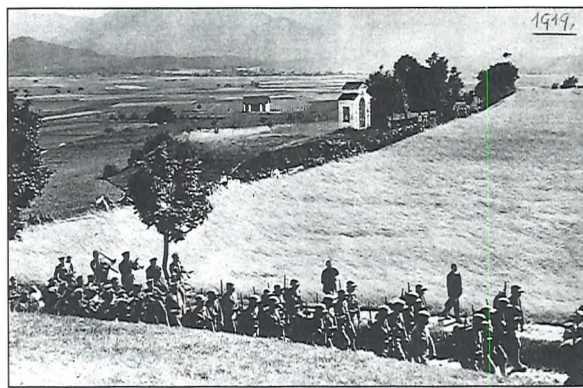
Manevri na Dolenjskem, topništvo na glavnem trgu v Novem mestu, 1906 (foto H. Löw)

Za nas imajo prav gotovo večji pomen posnetki Planine, Grahovega, Novega mesta, Soteske, Leskovca pri Krškem in drugih krajev, kjer so potekali manevri. Zanimive so npr. številne s slamo krite kmečke hiše in mlini. Topništvo je seveda sodelovalo z drugimi rodovi vojske, saj vidimo med opazovalci tudi dragonce, nekaj fotografij, očitno z goriškega kolodvora, pa je nastalo ob odhodu nadvojvode Leopolda Salvatorja, ki je bil inšpektor avstrijskega topništva.

Fotografija iz Novega mesta potrebuje nekaj komentarja. Sredi trga stojijo tako imenovane "sprednje preme" ali "proce", kot so v avstrijskih časih rekli sprednjemu delu topovske vprege. In če ostanemo pri starih vojaških izrazih, nas zamika, da bi v jeziku častivrednega majorja Andreja Komela pl. Sočebra, ki je leta 1874 prizadevno poslovenil vojaški "službovnik", fotografijo opisali nekako takole: "postrežno moštvo bitnic topniške telesine", danes bi rekli strežno moštvo baterij topniške enote, je razpreglo in prepustilo varstvo topov "parknim" stražam. Medtem ko je Glavni trg nekaj časa rabil za potrebe topništva, so vojake poslali na "kantonovanje ali nastanovanje" po hišah v mestu, oficirji pa so ob prostem času pohajkovali brez sabelj, v belih uniformah in s sprehajalnimi palicami po novomeški okolici. Album je vsekakor zgovorna kronika vojaškega urnika in obveznosti, a tudi dolgočasje, kar je eno z

drugim uravnavalo ritem cesarske armade.

In še tretja vojaška fotografija z letnico z vprašajem. Posnetek je iz snopiča fotografij neznanega slovenskega oficirja, ki je kakor mnogi Slovenci začel svojo kariero kot oficirski pripravnik v avstrijskem domobranstvu, bil nato v slovenski vojski 1918/19 in, spet značilno za mnoge naše ljudi, služboval v kraljevski jugoslovanski vojski nekje daleč na jugu. Med fotografijami iz slovenskega obdobja nas posebej pritegne posnetek iz leta 1919, ki prikazuje vojaški pogreb.

Vojaški pogreb, najbrž na Koroškem, 1919 (fotograf neznan).

Po dosedanjih poizvedovanjih se ni posrečilo ugotoviti o dogajanju kaj določnejšega, prav objava fotografije pa bo morda odprla širše razglede, posnetek razkriva ravnico z obdelanimi polji in zrelim žitom v ospredju. Sredi te pokrajine se vije mimo slikovite kapelice in očitno navkreber k pokopališču pogrebni sprevod. V ozadju je videti mrliški voz, ki ga spremljajo vojaki, pred njim duhovščino in nosilce vencev. Da gre za vojaški pogreb potrjujeta še četa vojakov in godba, ki korakata mimo fotografa, čeprav posnetek ni bil narejen od blizu, lahko vendarle opazimo, da nosijo godbeniki značilne kape slovenske vojske, vojaki, otovorjeni z bojno opremo, pa imajo avstrijske čelade nemškega modela, znane kot M 16. Vemo, da so slovenske enote nastopale s takimi čeladami v bojih leta 1919. Tudi pri oficirju ob četi razpoznamo nadrobnosti slovenske uniforme.

Fotografij o slovenski vojski iz prevratnih dni sicer ni malo, spet pa ne na pretek. Vrednost naše slike je poleg drugega v tem, da vidimo slovenske vojke v sklenjeni formaciji in dokaj enotno uniformirane. Da gre najbrž za dogodek na Koroškem, bi sklepali tudi po bojni opremljeni, saj te v zaledju niso nosili.

Sergej Vrišer

Ocene

Ljudmila Bezljaj Krevel: Halo, tu radio Ljubljana! – Katalog k razstavi Tehniškega muzeja Slovenije ob sedemdeseti obletnici ustanovitve Radia Ljubljana. Ljubljana, Tehniški muzej Slovenije, 1998, 144 strani

Ob 70-letnici prvega predvajanja radijskega signala v Sloveniji, je nastala razstava v Tehniškem muzeju Slovenije z naslovom "Halo, tu radio Ljubljana!". Ob tej priložnosti je Tehniški muzej izdal tudi pričujoči katalog z istim naslovom. Razstava in katalog sta predvsem rezultat raziskovanja določenega dela razpoložljivega arhivskega gradiva kustosinje Tehniškega muzeja Slovenije Ljudmile Bezljaj Krevel in tehniškega orisa osnovnih principov delovanja radiodifuzije kustosa dr. Oresta Jarha.

Katalog je razdeljen na tri dele (tako je bila razdeljena tudi razstava), poleg tega pa ima še predgovor, ki ga je napisal direktor Tehniškega muzeja Slovenije Vladimir Vilman in uvod, ki nosi naslov Ob razstavi, in ga je napisala Bezlajeva.

V prvem delu, z naslovom Kako deluje radio?, nas Orest Jarh seznani z osnovami brezžičnega prenosa podatkov in delovanjem radia. Drugi, najobsežnejši, zgodovinski del, je namenjen pregledu organizacije in razvoja radia v Sloveniji od ustanovitve do danes in ga napisala Ljudmila Bezljaj Krevel. Tretji del kataloga pa predstavlja seznam razstavljenih predmetov na razstavi. Prva dva dela kataloga imata tudi povzetke v štirih jezikih (slovenskem, angleškem, nemškem in italijanskem) in ob tem velja poudariti, da obsega povzetek zgodovinskega dela dobrih 8 strani.

V katalogu sam tekst spremlja množica slik in tabel ter nekaj grafičnih prikazov, ki se lepo vklapljajo v tekst in ga zelo poživljajo.

Prvi del, ki za zgodovinarje morda ni toliko zanimiv, nas seznani z osnovami elektrotehnike, fizike, elektromagnetnega valovanja in samega delovanja radia. Prispevek, ki nam sicer na enostaven in nazoren način približa celotno problematiko, je brez opomb.

Drugi, zgodovinski del, ki predstavlja preko 100 strani oz. kar 80% kataloga, nas najprej seznani s prvini začetki radiodifuzije v Sloveniji in z dejstvom, da je Radio Ljubljana začel oddajati poskusno že poleti 1928, potem ko je prišlo 8. 2.

1928 do pogodbe med Ministrstvom za pošto in telegraf ter Prosvedno zvezo o eksploataciji državne radiofonske postaje v Ljubljani. Čeprav je prišlo do obratovanja že poleti, pa se je vodstvo postaje odločilo simbolično povezati začetek obratovanja slovenskega radia z deseto obletnico dneva, ko je ob koncu prve svetovne vojne Narodni svet za slovenske dežele in Istro izdal razglas o javni manifestaciji v Ljubljani, s katero so bile naslednji dan pretrgane državnoopravne vezi z Avstro-Ogrsko in je bila v Zagrebu proglašena Država Slovencev, Hrvatov in Srbov. Tako je bila 1. 9. 1928 ob odprtju ljubljanskega jesenskega velesejma najprej otvoritev poskusnega obratovanja Radia Ljubljana, veliko slavnostno odprtje radiooddajne postaje v Ljubljani pa je bilo 28. 10. 1928, ob deseti obletnici omenjenih dogodkov. Že prvo leto obratovanja je postaja oddala 2420 ur programa, kar je bilo 1494 ur več kot jo je zavezovala pogodba z ministrstvom. Osem mesecev po odprtju radijske postaje je Prosvedna zveza začela izdajati tednik Radio Ljubljana, ki je seznanjal bralce z radijskim sporedom in z vsemi problemi slovenske in svetovne radiofonije ter tudi s tehničnimi novostmi na tem področju.

Avtorica prispevka je opozorila tudi na dejstvo, kako se je stanje političnih sil v državi, odražalo pri radiu. Po uvedbi diktature v kraljevini Jugoslaviji, so šli katoliški politiki v opozicijo in v vladi so jih za nekaj časa zamenjali liberalci. Slovenski liberalni gospodarski krogi, ki so bili zainteresirani za enotni trg, so se zavzemali za čim bolj centralizirano državo, v nasprotju s katoliško Slovensko ljudsko stranko, ki se je zavzemala za politično, gospodarsko, socialno in kulturno avtonomijo Slovenije. Ko so leta 1933 razpustili Prosvedno zvezo, je radijska postaja v Ljubljani pripadla državi. Ko pa so po zamenjavi režima poleti 1935 prevzeli upravo v Dravski banovini zopet katoliški politiki, je bilo obnovljeno delovanje Prosvedne zveze in januarja 1936 je le-ta dobila nazaj tudi ljubljansko radijsko postajo. Predno pa je prišlo do te spremembe, je konec marca 1934 začel izhajati tednik Naš val. Tednik Radio Ljubljana je izhajal tudi v času, ko je uprava radia bila v rokah liberalcev, Naš val pa je izhajal tudi po ponovnem prehodu radia pod upravljanje Prosvedne zveze. Oba tednika nista bila le konkurenčni reviji, pač pa sta tudi predstavljala dve nasprotni politični struji. Koncem tridesetih let so se nasprotja pola-

goma gladila in leta 1940 sta se tednika združila.

Ob okupatorjevem razkosanju Slovenije je nadaljni razvoj Radia prekinilo nemško bombardiranje 11. 4. 1941, ko so porušili oddajno postajo v Domžalah. Še pred kapitulacijo jugoslovanske vojske 17. 4. 1941, je bila Slovenije razdeljena na tri dele. Radio je prišel pod italjanski del in prevzela ga je družba Ente Italiano Audizione Radiofoniche (EIAR).

Radio je bil najmodernejša tehnična pridobitev, ki jo je bilo mogoče uporabljati v propagandne namene in je bil zato pomemben tako za organizatorje odpora, kot za okupacijsko oblast. Po vključitvi v EIAR se je Radio Ljubljana oglašal z italjanskim znakom, prenašal je sicer nekaj slovenskega programa, v glavnem pa italjanske opere.

Ze sredi novembra 1941 je začela v Ljubljani delovati ilegalna radijska postaja OF, radio Kričič. Postaja je v Ljubljani delovala do aprila 1942 in je imela v tem času 45 do 50 oddaj. Čas oddajanja je bil strogo odmerjen in zato omejen na propagando in poročila z bojišč. Ko je Kričič začel oddajati, so Italjani mislili, da gre za oddaje iz tujine, saj niso mogli verjeti, da bi bila lahko postaja v Ljubljani. Ker postaje niso mogli odkriti, so 26. 3. 1942 izdali uredbo o obvezni oddaji radijskih sprejemnikov. Po tem ukrepu je OF sprejela sklep o prenehanju delovanja Kričiča.

Dve leti potem, ko je prenehal oddajati Kričič, je vodstvo slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja sklenilo postaviti na osvobojenem ozemlju v Beli krajini radijsko postajo. Radio Osvobodilna fronta (ROF) je začel oddajati 26. 7. 1944 v Črnomlju. Želel je ohraniti izročilo slovenskega radia in si je za znak izbral kukavico. Oddajal je vsak dan ob 9. in 21. uri. Program ni bil le informativno-propaganden, pač pa so bile oddaje tudi izobraževalne, kulturne in razvedrilne. Pripravljali so tudi program v italjanskem in nemškem jeziku.

Na dan osvoboditve 9. 5. 1945 se je v Ljubljani oglašil Radijo Svobodna Ljubljana, dva dni za tem pa tudi Radio svobodni Maribor, ki je bil že poleti 1945 priključen Radiu Ljubljana.

Vojaška uprava jugoslovanske ljudske armade je leta 1949 ustanovila za področje cone B Svobodnega tržaškega ozemlja v Kopru Radio jugoslovanske cone Trsta, ki se je leta 1954 preimenoval v Radio Koper in postal relejna postaja Radia Ljubljana.

Čas od jeseni 1956 do leta 1959, ko so v Sloveniji uvajali televizijo, je bil čas hudega spopada vodstva Radia Ljubljana z Združenjem jugoslovanske radiodifuzije, ki je kot obvezna krovna državna organizacija vseh republiških radijskih postaj zahtevala enoten jugoslovanski radijski program, ki bi potekal v srbohravškem jeziku, programi republiških postaj pa bi bili omejeni na

samo štiri ure dnevno. Vodstvo slovenskega radia je bilo v tem boju osamljeno, a mu je uspelo zavrniti zahteve. Z začetkom delovanja televizije leta 1959 se je naziv Radio Ljubljana spremenil v Radiotelevizija Ljubljana.

Iz vsebinsko zelo bogatega prispevka L. Bezljaj Krevel je mogoče spoznati vlogo in zasluge nekaterih vodilnih posameznikov za rast Radia Ljubljana (npr. ing. M. Osana, F. Koblar idr.) pa tudi zunanjih sodelavcev, napovedovalcev, novinarjev.

Zadnje desetletje pred razpadom Jugoslavije je bilo za delovanje RTV Ljubljana najtežje v povojni zgodovini te ustanove, saj je šlo za čas vsesplošne gospodarske in družbene krize. Tako so leta 1986 sprejeli nov akt, za katerega težko verjamemo, da je nastal v času, ko je v Sloveniji že prevladovalo tolerantnejše politično vzdušje. To je bil akt o ureditvi ustanovitelskih odnosov med RTV-jem in Republiško konferenco SZDL. S tem so bile zatrte vse možnosti v smeri deideologizacije in depolitizacije radijskih in televizijskih programov. V tem času pa je potekal tudi boj v okviru Jugoslovanske radiotelevizije, ki se je ponovno skušala spremeniti v centralistično organizacijo, ki bi delovala nad republiškimi radiodifuznimi centri.

29. 3. 1990 je republiška skupščina sprejela sklep o preimenovanju RTV Ljubljana v Radiotelevizijo Slovenije in prevzela ustanoviteljstvo nad njo. Leta 1991 se je RTV Slovenija preoblikovala iz delovne organizacije v javni zavod.

Prva leta po drugi svetovni vojni je bil program zelo politično obarvan. Prevladovali so govori znanih osebnosti in prenosi velikih političnih manifestacij. Vodenje so prevzeli nekdanji sodelavci Radia Osvobodilna fronta, nekateri brez potrebnega strokovnega znanja. V začetku tudi ni bilo trdne programske sheme niti trdno določenega časa oddajanja. Idelološka osnova programa se je počasi sproščala, kar je bilo najprej čutiti v glasbenem programu. Leta 1957 je prvi program Radia oddajal od delavnikov že 19 ur na dan in postopoma so začeli uvajati po nekaj ur na dan tudi drugi program, ki je leta 1961 postal redni program. Leta 1969 so vpeljali še tretji program. Vsi trije programi se med seboj vsebinsko precej razlikujejo. Prvi program opravlja predvsem informativno politično, kulturno in vzgojnoizobraževalno nalogo. Drugi program se je izoblikoval kot odzivni, servisno informativni program s pogostimi oglašaji s kraja dogajanja ter lahkotnejšim pristopom k posameznim vprašanjem. Leta 1972 je bila vanj vključena oddaja Val 202, ki je postala osrednji del programa. Tretji program, imenovan ARS, je namenjen zahtevnejši publiki, zato oddaja le izbrana glasbena, esejistična in literarna dela.

RTV Slovenija ima v Kopru regionalni center, ki predvaja program v italjansčini za italjansko na-

rodno skupnost v Slovenji in v slovenščini za slovensko manjšino v Italiji. Drugi regionalni center ima RTV Slovenija v Mariboru. Ta je poleg programa MM1 uvedel še turistično-informativni in zabavni program MM2 v tujih jezikih. Posebna enota mariborskega studia pa je studio v Lendavi, ki oddaja v madžarskem jeziku.

Na koncu naj omenimo, da je bil Radio Ljubljana vedno ponosen na svojo tradicijo in je od svoje ustanovitve dalje, ne glede na politične in družbene spremembe v Slovenji, vedno spoštljivo počastil svoje jubileje. Da je ob 70. obletnici ustanovitve osrednje slovenske radiodifuzne postaje v Ljubljani tudi tako, nam pričata razstava in katalog, ki sta nastala ob tem visokem jubileju.

Matija Zorn

Dr. Avguštin Lah: Tacenski gasilci in dvajseto stoletje. Prostovoljno gasilsko društvo Tacen 1898–1998 in sodobno varstvo. Izdalo PGD Tacen, Ljubljana 1998, 135 strani

Gasilstvo je pri nas najbrž najstarejša neprekinjena organizirana društvena dejavnost, ki je brez večjih pretresov preživela vse družbene in državne spremembe. Zaradi nujno tesnih povezav s kraji, kjer gasilska društva obstajajo, sta njihovo delovanje in zgodovina tudi pomemben del krajevne zgodovine. V tem smislu velja v Kroniki predstaviti delo o Prostovoljnem gasilskem društvu Tacen 1898–1998, ki ga je napisal znani slovenski geograf in spiritus agens prizadevanj za varstvo okolja pri nas, prof. dr. Avguštin Lah.

Tacen je bil do nedavnega kmečko-obrtniški kraj pod Šmarno goro, v bližini Ljubljane, ki pa je dobival marsikatero impulze, najbrž tudi gasilske, iz tega središča. Mesta so v preteklosti neprestano ogrožali požari, zato je bila gasilska pomoč v njih sorazmerno močno razvita. V obravnavani knjižici, namenjeni stoletnici Prostovoljnega gasilskega društva Tacen, je na začetku objavljena avtorjeva pesem Gasilci pohitimo, neke vrste gasilska himna, nato uvodna beseda sedanjega predsednika društva Bogdana Snoja. Nato sledita kratki poglavji O nastanku gasilstva in Tovariši na pomoč, kjer je obravnavano gasilstvo kot dejavnost od rimske dobe naprej, tudi v tedanjih mestih na našem ozemlju, zlasti pa v srednjem in novem veku. Pomemben vpliv na nastanek gasilstva v ljubljanski okolici je imel potres v Ljubljani leta 1895, ki je povzročil tudi vrsto požarov in je spodbudil

izdajo novih protipožarnih predpisov. Nato je obravnavano gasilstvo v kranjski deželi.

Prostovoljno gasilsko društvo Tacen je bilo ustanovljeno v letu 1898 in se je kot izrazito slovensko včlanilo v Zvezo slovanskih prostovoljnih gasilskih društev, ki je bila ustanovljena leta 1906 kot protiutež Kranjski zvezi prostovoljnih gasilskih društev z nemško večino. Ta društva so imela oporo predvsem na podeželju pri kmečkem prebivalstvu in obrtništvu. Gasilska društva so se v začetku 20. stoletja vse bolj opremljala z motornimi brizgalnimi in drugimi gasilnimi napravami in postajala bolj učinkovita.

Opis delovanja omenjenega društva temelji prvenstveno na arhivskem gradivu, ki pa za prva leta ni ohranjeno, razen Pravil s podpisi predlagateljev z dne 17. aprila 1898, ki so bila predložena upravnim oblastem v potrditev. Ta in še nekaj dopisov ter članek iz Gasilca so objavljeni v faksimilu. Izčrpno je obdelano delovanje društva v 20 letih avstrijskega obdobja.

Nato sledita poglavji Gasilsko društvo med obema vojnama in Novo obdobje gasilstva v kraljevini Jugoslaviji, kjer so opisane za gasilstvo in tudi sicer neugodne razmere, upravne spremembe in večletna prizadevanja za razširitev gasilskega doma v Tacnu, kajti "gasilarna" je obstajala že od leta 1904, izčrpno je opisano delovanje v tem obdobju in število članov, ki jih je bilo npr. leta 1939 39. Nato sledi poimenski seznam rednih članov PGD Tacen v letih 1911–1913, 1919–1921, 1923–1924, 1927, 1932–1933, 1935 in 1937–1939, ki jih je bilo v tem času 130.

Po okupaciji leta 1941 in do 1945 društvo ni delovalo, se je pa leta 1945 aktiviralo in je bila 13. januarja 1946 že 48. redna letna skupščina, s čimer se je društvo navezalo na staro tradicijo. To je opisano v poglavju Nova doba po drugi svetovni vojni. To poglavje je bogato ilustrirano s številnimi fotografijami, kot tudi že prejšnja, vendar seveda v manjšem obsegu. Posebno poglavje je namenjeno občnemu zboru ob 100-letnici društva 31. januarja 1998.

Značilno za avtorja, prof. dr. Avgušтина Laha je, da skuša vsako svoje delo čim bolj povezati s sedanjostjo in ga po možnosti napraviti koristnega. Tako je tudi obravnavanemu zgodovinskemu delu dodal poglavje O sodobnem varstvu pred nesrečami in Posebna priporočila za gospodinjstva in za Prvo pomoč.

Odlika obravnavane knjige je, da temelji v največji meri na izvirnih arhivskih virih, ki so bistveno izčrpani, tako da bodo nadaljnji zgodovinski prispevki o tem društvu in kraju lahko bistveno temeljili na njej, brez prave potrebe po iskanju novih virov za preteklost.

Jože Maček

Božo Otorepec, Dragan Matić: Izbrane listine Zgodovinskega arhiva Ljubljana (1320–1782), Gradivo in razprave 19, Ljubljana 1998, 277 strani

Zgodovinski arhiv Ljubljana je svojo stoto obletnico (med drugim) obeležil z izdajo izbranih listin iz svoje zbirke. Bogato opremljena publikacija je kot 19. izšla v seriji Gradiva(–o) in razprave, ki se bliža svojemu 20. jubileju.

Delo je izšlo v dveh zvezkih, in sicer so v prvem zbrane fotografske reprodukcije objavljenih dokumentov, v drugem pa njihove transkripcije, opremljene z regesti, tehničnim opisom, opombami k transkripciji, obstoječim objavam in izbrani literaturi ter komentarjem, ki bralcu približa okoliščine, v katerih je listina nastala. V primeru Maksimiljanovega malefičnega reda je temu obsežnemu aparatu dodan tudi prevod dokumenta. Vsestranski pristop k objavi zgodovinskega vira torej, s katerim sta želela avtorja postreči s kar se da široko paleto podatkov, ki zadovoljijo tako strokovnjaka kot ljubitelja, prikupna grafična podoba pa pritegne tudi laika, ki zgolj po naključju odpre knjigo.

Po tehnično–strokovni plati publikacija ustreza sodobnim izdajateljskim načelom. Poleg že omenjenega strokovnega aparata, ki spremlja vsak posamezen dokument, najdemo ob koncu povzetka v nemščini in angleščini, seznam literature ter krajevni in osebni indeks, avtorja pa sta prispevala vsak po eno uvodno poglavje.

Dragan Matić v predgovoru naglasi pomembnost listin, ki so v času mestne avtonomije za Ljubljano, ki je pravna razmerja urejala s privilegijskim pravom, predstavljala zbirko pravnih norm. Mesto je svoje privilegije skrbno hranilo v privilegijski skrinji, ki je prehajala iz rok v roke vsakokratnih mestnih funkcionarjev, s časom pa so se tej zbirki pridružili razni odloki organov mestne samouprave, ustanovne listine raznih institucij, katerih ustanovitelji so nadzor nad njimi zaupali mestu, privatno–pravne listine meščanov, ki so njihovo hrambo zaupali mestnim oblastem, itd. Danes obsega listinski fond ljubljanskega mestnega arhiva blizu 300 dokumentov, ki osvetljujejo skoraj petstoletni izsek iz preteklosti življenja mesta.

Božo Otorepec v kratkem, vendar jedernatem, prispevku nazorno in poučno predstavi listino kot enega izmed osnovnih virov za srednjeveško zgodovino. Po definiciji, ki jo navaja, je "listina potrjen pisni zapis o dogodku pravne narave, sestavljen ob upoštevanju določenih zunanjih in notranjih značilnosti". Te značilnosti in sredstva potrditve opiše ob navajanju različnih primerov ter sprego-

vori o delitvi listin: a) glede na kakovost in trajnost pravne vsebine (*diplome* ali *privilegiji* kot listine s trajno veljavno vsebino ter *mandati*, ki urejajo enkratne probleme); in b) glede na izstavitelja (*javne* listine, izdane od suverene oblasti (kralja, cesarja ali papeža) ter *privatne* listine podrejenih oblastnih organov). Ustavi se ob mestnih privilegijih, ki so prav v Ljubljani odigrali pomembno vlogo, in na koncu poda zaokrožen pregled nad arhivi, ki hranijo (predvsem listinsko) gradivo za zgodovino Ljubljane in jih je avtor večinoma tudi sam obiskal ter črpal iz njih. Zajetnemu seznamu bi lahko dodali še Bavarski državni arhiv (Bayerisches Hauptstaatsarchiv) v Münchnu, ki v fondu listin freisinške škofije hrani nad sto še ne objavljenih listin za loško in klevčevško gospostvo; med njimi so bile nekatere izdane v Ljubljani ali pa se nanjo nanašajo.

Knjiga kronološko pokriva široko časovno razdobje od 14. do 18. stoletja. Razdeljena je v pet sklopov (za vsako stoletje eden) in skozi govorico listin predstavi pomembnejše, pa tudi čisto običajne dogodke in trende, ki so zaznamovali mestni utrip preteklih stoletij. Vsako poglavje uvaja strnjen pregled političnih, upravnih, gospodarskih in kulturnih razmer. Rdečo nit predstavljajo listine, ki urejajo mestno avtonomijo (vladarske podelitve in potrditve privilegijev, reševanje pritožb, itd.). Te tvorijo slabi dve tretjini izbranega gradiva. Zlasti za starejši čas, do vključno 16. stoletja, se jim pridružujejo dokumenti, navezani na širši, deželni okvir, predvsem taki, ki urejajo trgovino, za mlajšo dobo pa tudi kakšen privatni privilegij.

Publikacija "Izbrane listine" vsekakor dostojno predstavlja prestižni fond Zgodovinskega arhiva Ljubljana, kakor tudi ustanovo samo, ki si ob častitljivem jubileju zastavlja nove, neskromne cilje na področju izdajanja zgodovinskih virov.

Matjaž Bizjak

Miha Kosi: Potujoči srednji vek. Ceste, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem. Založba ZRC, Ljubljana 1999, 334 strani + 1 zemljevid

Srednji vek ima pogosto vzdevek "mračni". Običajno se govori o statični agrarni družbi, življenje naj bi potekalo znotraj zaključenih zemljiških gospostev ali za obzidji mest, brez omembe vrednih medsebojnih stikov. Miha Kosi ob proučevanju virov in literature prihaja v svoji knjigi

"Potujoči srednji vek" do spoznanja, da je bilo pestro dogajanje v srednjem veku povezano z gibanjem ljudi, komuniciranjem, stikih, skratka s prometom. Njegov namen je oživiti podobo prometa na slovenskih tleh med antiko in 16. stoletjem, in dokazati, da je bil tudi srednji vek zelo dinamično obdobje. Virov (zaključeni ahivski fondi), ki bi mu dali neposreden odgovor na zastavljena vprašanja v zvezi s prometom, praktično ni. V svojem delu se je v glavnem posluževal objavljenih virov izhajajočih iz srednjeveškega obdobja in predvsem obsežne literature, splošne in specialne, ki jo navaja v zaključku knjige. Arhivsko delo je razen v nekaj redkih primerih opustil, ker gradivo ni dovolj pregledno. Pri vprašanjih, kjer za naše področje virov ni mogoče upoštevati, se avtor poslužuje analogij iz evropskega prostora oziroma sosednjih področij.

M. Kosi, ki ni samo zgodovinar ampak tudi geograf, je skušal umestiti promet v prostor, v pokrajino in poudariti v svojih izvajanjih tudi prostorsko komponento. Delo je razdeljeno časovno na dve osnovni poglavji: na pozno antiko ter zgodnji srednji vek in visoki ter pozni srednji vek. V obeh poglavjih je snov razčlenil na različne vsebinske sklope.

V prvem poglavju nas seznani z razmerami v pozni antiki, ko se začela propad rimske upravne organizacije, zamiranje tržne proizvodnje in trgovine ter propadanje cest in prometnih naprav. V vihnem obdobju pozne antike je rimski cestni sistem odigral izjemno vlogo. Omogočil je hitre premike vojske, ki je branila rimske province in pospešil preseljevanja ljudstev. Odlična gradnja rimskih cest je bila vzrok, da se je uporaba teh cest zavlekla daleč v srednji vek. Precejšnja pozornost posveti avtor zgodnjemu srednjemu veku, ki je predstavljal most med visoko razvito rimsko civilizacijo in kasnejšim srednjeveškim obdobjem, ko ponovno zaznamo oživitvev prometa.

V zgodnjem srednjem veku so slovenske dežele postale mejno področje. Slovenske dežele so postale prehodne, zato na tem prostoru promet ni nikdar povsem zastal. Njihov prometni položaj se je močno spremenil proti koncu 8. stoletja s frankovsko osvojitvijo. Celotni slovenski prostor je bil ponovno združen v okviru ene države, frankovskega cesarstva. Trgovina v tem obdobju, kot ugotavlja avtor, še zdaleč ni zamrla, temveč se je prilagodila novim razmeram. Seveda pa trgovine ne moremo ločiti od prometa, saj ima ta odločilni vpliv na oblikovanje prometnih razmer. Za slovenske dežele nimamo za ta čas nobenih vesti o stalnejših trgovskih tokovih. Trgovina na velike razdalje čez slovensko ozemlje je v tem času malo verjetna, gotovo pa se je razvijala trgovina na srednje razdalje. Kosi opozarja na Ptuj, edini kraj,

za katerega imamo novice o prometu in trgovini za to obdobje. Glede predmetov trgovanja se omeji na dva predmeta zgodnesrednjeveške trgovine: sol in vosek (med). Slovensko ozemlje je bilo vezano na morsko sol iz istrskih mest, vosek s svojim duhovno-simbolnim značajem pa je bil življenjskega pomena za krščansko družbo. Poleg trgovskega prometa avtor opozarja še na druge oblike mobilnosti v zgodnjem srednjem veku. To so predvsem romanja in migracije prebivalstva.

Težišče knjige je na drugem poglavju, ki se nanaša na obdobje od 12. do 16. stoletja, to se pravi na visoki ter pozni srednji vek. Na podlagi fragmentov skuša Kosi sestaviti mozaik precej drugačne podobe prometa in komunikacij v srednjem veku, kot smo bili poučeni doslej. Avtorja zanima, kako se je uresničeval družbeni razvoj v našem geografskem prostoru in kakšen je njegov vpliv na razvoj prometa. Za obdobje fevdalizma je značilna delitev slovenskega ozemlja na teritorialna zemljiška gospodstva. Po madžarskih vpadih je prišel velik del slovenskega ozemlja v okvir srednjeveške nemške države. Naše ozemlje naj bi varovalo jugovzhodno mejo cesarstva in tvorilo prometne prehode med južnonemškimi deželami ter Italijo in Ogrsko.

Ker je bila trgovina v srednjem veku v Evropi najpomembnejši dejavnik v prometu, najprej osvetli prometno-trgovske razmere. Trgovina na velike razdalje je bila v 10. in 11. stoletju v glavnem v rokah potujočih arabskih in judovskih trgovcev. To potrjujejo novice o sejmi in tržiščih v tem prostoru (Ptuj, Breže, Beljak). Del trgovskih tokov potujočih trgovcev, je po mnenju avtorja, vodil tudi na današnje slovensko ozemlje in v notranjost Vzhodnih Alp. Posredni kazalci nas opozarjajo na pojav judovskih naselbin, na denarni obtok (breški pfenigi) in nastanek urbanih središč. Prometni moment se odraža tudi v dinastični politiki. Mnoge močne nemške plemiške rodbine in cerkveni knezi, ki jih podrobneje obdelava, so se v 12. stoletju utrjevali v slovenskih deželah. Višek medsebojnega antagonizma je bil dosežen v boju za Kranjsko sredi 13. stoletja. Čas od 11. do 13. stoletja ima poseben pomen v historično-geografskem pogledu, saj so se tedaj oblikovale mnoge poteze slovenskih pokrajin, ki so vidne še danes (večina agrarnih naselij, poljska razdelitev, trgi in mesta).

Prometno-trgovska politika Habsburžanov je prispevala k temu, da so povezave slovenskih dežel z zahodom oslabele in so se obrnile na sever, kjer je bilo težišče habsburške moči. Habsburško trgovsko-prometno politiko za stoletje in pol prekinjejo Celjani, ki utrjujejo svoje pozicije v prometnem pogledu v več etapah. S prometnega vidika je bilo najplodnejše obdobje celjskega vzpo-

na druga polovica 14. stoletja. Na glavni slovenski srednjeveški cesti so obvladali kar 8 od 13 mitninskih postaj. Celjski grofi so postali absolutni gospodarji širokega pasu na obeh straneh državne meje od Mure do Jadrana. Koroške posesti pa so jim omogočile tudi dohodke od transportnega prometa med Italijo in Nemčijo. Dohodki od prometa in trgovine so bili poleg vojnega najemništva eden najpomembnejših finančnih virov in temeljev njihovega bogastva. Kljub dejanskemu celjskemu obvladovanju prometa na slovenskih tleh v tem času, pa so Habsburžani kot deželni knezi z nekaterimi velikopoteznimi ukrepi vplivali na spremembe trgovsko prometnih razmer in pri tem vodili izrazito fiskalno in monopolistično politiko. Trgovino iz Hrvaške prek Kranjske je dobil Rudolf II. pod kontrolo leta 1365 z ustanovitvijo Novega mesta.

Na povečanje trgovine in prometa prek slovenskih dežel je v 14. in 15. stoletju vplivala rastoča menjava slovenskega zaledja s primorskimi mesti, ki je po obsegu dobila skoraj primaren pomen. K temu je prispevala gospodarska konkurenca med beneško Istro in habsburškim Trstom. Imela je pozitiven rezultat v izboljšanju pogojev za trgovanje in je stimulatивно vplivala na rast trgovine.

Urbanizacija v srednjem veku je tesno povezana z razvojem trgovine in prometa, kar pogosto odraža že sama geografska lega mest. Tedenski in letni sejmi so pomenili močno prometno gravitacijo. S favoriziranjem določenih cest se je začel hiter vzpon nekaterih mest, ki so imela najugodnejšo prometno-geografsko komponento. Avtor se na kratko dotakne vpliva prometa in trgovine na razvoj najpomembnejših mest na slovenskih tleh.

Promet je bil v visokem in poznem sedanjem veku dosti bolj živahen, kot si ponavadi predstavljamo, tako vsaj ugotavlja avtor knjige. Iz različnih nagibov so potovali pripadniki vseh slojev tedanje družbe. Osrednji del knjige je namreč namenjen prikazu raznih oblik komuniciranja in mobilnosti. Poleg trgovcev, ki so predstavljali enega temeljev srednjeveške mobilnosti, so veliko potovali vladarji, diplomati, papež in drugi cerkveni dostojanstveniki, romarji, vojaki, tovarniki, sli, rokodelci, umetniki, študentje, berači in drugi. Posebno pozornost posveti avtor vlogi samostanov v prometu. V zvezi z duhovno sfero se Kosi loti tudi zelo razširjenega pojava mobilnosti v srednjem veku, to je romanj. Romanja so zajela zelo širok spekter srednjeveške družbe. Osnovni motiv je bil sicer verski, vendar so se že zgodaj pridružili še drugi nagibi (pustolovščina, beg pred tegobami doma ipd.). Kosi obdela tudi smeri in kraje kamor so najpogosteje romali ljudje iz naših krajev.

V Kosijevem delu je izpostavljen fevdalno agrarno gospodarski vidik in oskrba, kot eden

mnogih vzgibov mobilnosti prebivalstva. Ne zane-marja pa tudi političnega dejavnika, kajti vladarji in drugi mogočniki so bili s svojim dvorom neprestano na poti, saj je edino ta neposredni stik s podložniki omogočil učinkovito vladanje (kot izreden vir so itinerariji). V tem okviru igrajo pomembno vlogo v mobilnosti tudi številni vojaški in križarski pohodi.

Posebno poglavje v proučevanju srednjeveškega prometa je namenjeno posredovanju informacij. Velik del informacij je potekal ustno, osebno. Cerkev, samostani, deželni knez ali državni stanovi so imeli lastno informacijsko organizacijo. Prenosi takšnih uradnih novic so potekali s pooblaščenimi sli. Na krajše razdalje so pošiljali tekače na daljše pa jezdece. Tudi velik del srednjeveške trgovine je bil vezan na redno informiranje. Prek slov se je posredovala korespondenca med trgovskimi partnerji. Zanimivo je v zvezi s tem poglavje o potovanju znamenitih osebnosti po slovenskem ozemlju. Govori tudi o dogodkih vezanih na te osebnosti.

Avtor obdela zelo podrobno oblike transporta in že v uvodu ugotavlja, da so rimske ceste že v takšni meri propadle, da ni bil več možen obsežnejši promet z vozmi. Kopenski promet, ki je prevladoval, se je omejeval predvsem na tovarništvo. Avtor posveti veliko pozornost raznim oblikam tovorjenja, ki pa jih dopolni s številnimi kvantifikacijskimi podatki. Rečni promet je imel v srednjem veku izreden pomen, saj je bil cenejši, zmogljivejši, hitrejši in bolj ekonomičen. Seveda pa je treba upoštevati, da je bil odvisen od vodostaja. Avtor obdela rečni promet na vseh naših glavnih rekah.

Poglavje o ustroju srednjeveškega prometnega omrežja osvetljuje pravni značaj cest in prometa v tedanji družbi. V frankovski dobi so spadale ceste pod kraljevo oblast. V času Karlovih naslednikov pa je začel ta sistem razpadati. Skrb za prometno infrastrukturo je bila v celoti prepuščena posameznim grofom, velikim zemljiškim posestnikom in cerkvenim institucijam. V 12. stoletju se je začel tem sredobežnim tendencam nasproten proces – ponovno se uveljavijo vladarjeve pravice oprte na pojem "regalij". Šlo je predvsem za pravice povezane z dohodki. Pravica do pobiranja mitnine je prehajala v roke tistih oseb, ki so imele pravico do višjega sodstva. Med pravno-ekonomske ukrepe spada tudi prisilnost cest in z njo najtesneje povezano skladiščno pravo. Prisilnost cest je postala sestavni del gospodarskega prava srednjeveških mest oziroma sestavni del mestnih privilegijev.

Značilnosti prometne infrastrukture obdela avtor v poglavju, v katerem zajame glavne značilnosti srednjeveških cest. Ugotavlja, da so vodile po naravni podlagi ter večinoma niso bile umetno

grajene in utrjene. Čeprav je bil pojav mnogopotja pogost, pa so zaradi različnih vzrokov nastajale poti, ki so se morale držati utečene trase. Od 12. stoletja prihaja v ospredje večja skrb za ceste in poti. V poznem srednjem veku pa imamo celo primere pravih večjih cestnih gradenj (npr. bovška cesta). Med prometno infrastrukturo sodijo tudi mostovi in brodovi. Posebno vlogo v tej infrastrukturi igrajo hospici, špitali in gostišča. Vse te pojave Kosi obdela zelo podrobno in nazorno.

V zaključnem poglavju daje Kosi pregled najpomembnejših cest na slovenskem ozemlju. Potek, razvoj in značilnosti prometa prikaže najprej na treh glavnih magistralnih cestah, ki so bile pomembne za mednarodno trgovino na velike razdalje. Najdlje se zadrži pri Ljubljanski (kraški) cesti, obdela pa tudi Dunajsko in Obdravsko cesto. V drugem sklopu pa naniza 9 sekundarnih trgovskih cest, ki so prevzemale promet na srednji razdalji in lokalnem območju.

Knjiga Mihe Kosija nudi veliko prijetnega in zanimivega branja. Navedli smo le nekaj rezultatov njegovih raziskav in konkretnih primerov, ki smo jih izbrskali iz vsebinsko in podatkovno bogate knjige. Prepričani smo, da bo avtor nadaljeval še z arhivskimi raziskavami in dopolnil svoja dognanja.

Knjigi je priložen velik pregledni zemljevid prometnega omrežja na slovenskem ozemlju okrog leta 1400, dopolnjujejo pa ga 5 specialnih barvnih kart med tekstom. Svoje izsledke je avtor popestril še s tabelami, grafikoni ter številnimi barvnimi ilustracijami, ki prikazujejo srednjeveški vsakdan. Na koncu je dodano stvarno in imensko kazalo ter povzetek v nemškem in angleškem jeziku.

Ignacij Voje

Studia mythologica slavica 1, ZRC SAZU
Inštitut za slovensko narodopisje Ljubljana,
Slovenija in Università degli Studi di Pisa,
Dipartimento di Linguistica, già Istituto di
Lingua e Letteratura russa, Pisa, Italia.
Ljubljana 1998, 316 strani

Pri Založbi ZRC SAZU je v letu 1998 izšel prvi zvezek obetajoče serije *Studia mythologica slavica*. Študije, zbrane v tem zvezku, spomnijo bralca, da so se mitološki začetki evropskega imena oblikovali v stiku z azijsko celino na vzhodu, temu stiku pa je zelo blizu slovanski svet, tako Bolgari na jugu kot Rusi na severu. Slovanski svet pokriva

danes 58% Evrope, ostali del si delita romanski (16%) in germanski (16%) svet. V ta prostor se na zahodu vključujejo tudi Slovenci, zato zaslužijo njihove povezave s slovanskim svetom toliko večjo pozornost. *Studia mythologica slavica* skuša prikazati prav te povezave.

Mitološka raziskovanja imajo sicer že stoletno tradicijo, vendar pa so večkrat nihala med skepticizmom znanstvenega pozitivizma in navdušenjem nacionalnega preporeda. To nihanje je bilo še posebno izrazito v 19. stoletju. Ob iztekanju 20. stoletja pa smo se zavedli, da mitologija ni le stvar preteklosti in da tudi sodobna družba deluje po določenih mitoloških vzorcih. Ker se v sodobnem svetu rojevajo novi miti, je prav, da znamo razlikovati med slepilom in stvarnostjo. Da bi se dokopali do te vednosti, pa moramo poznati zgodovino mitov.

Proučevanje slovanske mitologije je bilo vedno nekoliko odrinjeno ali pa celo sumljivo. Pričujoči zvezek zbornika pa skuša dokazati, da je to področje zelo bogato in zato tudi mamljivo in zanimivo za bralca. Razprave pokrivajo obsežen kulturno-geografski prostor, tako da sežejo čez slovansko poselitev in se dotaknejo tudi sosedov. Tej številki zbornika torej ne moremo očitati, da se, zvesta naslovu, ubada le s slovansko tematiko, pač pa omogoča širše primerjalne študije. Porok za tako širino je tudi uredniški odbor, v katerem zasledimo ugledna imena iz Italije, Rusije in Slovenije.

V prebiranje te številke zbornika uvedeta bralca razpravi dveh svetovno znanih, žal že pokojnih, mojstrov s področja etnologije, dr. Nika Kureta in dr. Nikite I. Tolstoja. Nato sledi prvi in tudi najobsežnejši tematski sklop, ki ima naslov *Slovanska mitologija, viri in rekonstrukcije*. V tem sklopu je svoje poglede, raziskave in mnenja predstavilo 18 avtorjev. Spregovorili so etnologi, slavisti in arheologi iz Bolgarije, Italije, Makedonije, Poljske, Rusije, Slovenije in Srbije. Ta obsežni sklop se začne s prispevkom Vladimira N. Toporova. Nekatera vprašanja proučevanja slovanske mitologije. Avtor ugotavlja, da so hiperkritični dvomi v začetku tega stoletja v veliki meri zavrli ukvarjanje s slovansko mitologijo. Šele novi dosežki v proučevanju posameznih sorodnih indoevropskih izročil in v tipologiji podobnih mitoloških podob, mitov in mitoloških besedil, so ustvarili bolj optimistično gledanje na to področje. Pri obnovi tako mitov kot likov igra pomembno vlogo tudi jezik.

Sledi članek Leszka Moszyńskiego. Zakaj so znanstveni opisi praslovanskih verovanj tako raznorodni. Avtor dokazuje, da je za to krivo dvoje: pomanjkanje trdnih virov ter razhajanje v raziskavah. V tem članku se izrisujejo poljski dvomi nad ruskim optimizmom pri ukvarjanju s slovansko mitologijo.

Aleksander Loma je v članku *Interpretationes*

slavicae: nekatere zgodnje mitološke glose predstavil poimenovanje Dajboga, Dažboga, Velesa v severovzhodni Srbiji.

Nikolai Mikhailov je spregovoril o Nekaterih opazkah k slovenski mitopoetični tradiciji v okviru slovanske mitologije. Njegovo razpravo svojstveno dopolnjuje članek Vlada Nartnika Pogansko bogovje slovanskega vzhoda in zahoda v luči slovenskih ljudskih pesmi.

O razsežnostih ozemeljskih povezav pa govori članek Nikosa Čausidisa Slovanski panteon v likovnem mediju: Svarog. Avtor primerja slovansko kulturno ploščico domnevnega boga Svaroga iz 7. stoletja, ki so jo našli v Velestinu v Tesaliji, s 1400 let starejšo upodobitvijo iranskega boga Zervana na srebrni ploščici iz Luristana.

Zmagoslavje je z razpravo Kresnik: poskus mitološke rekonstrukcije, izzval raziskovalce slovanske mitologije, kajti po njegovem mnenju ima to bitje kar nekaj paralel v indo-evropski mitologiji. Avtor predstavi hipotezo o iranskem vplivu in kasnejšem preoblikovanju Kresnika, kar pa se je zgodilo pod vplivom krščanstva.

Ana Plotnikova je spregovorila o Južnoslovanski ljudski demonologiji na Balkanu in opisala njene posebnosti. Ljudmila N. Vinogradova je predstavila Duhove, ki vdrejo v človeka. O tem kako prepoznati čarovnico govori razprava Svetlane M. Tolstajeve.

Monika Kropelj je v članku Konj kot kozmološko bitje v slovenskem mitopoetičnem izročilu spregovorila o obredju, pri katerem je konj povezan s spremembami v naravi, v času zimskega in poletnega kresa ter pomladnega in jesenskega preobrata. Pri svoji raziskavi se naslanja na slovenske ljudske pesmi in pripovedi.

Marjeta Šašel Kos je v članku Od zlata pri Tavrskih do Zlatoroga in nenavadne alpske živali povezala dve temi iz antične zgodovinsko-geografske literature in temo iz slovenskega pripovedništva, to je pripovedka o Zlatorogu.

Tatjana Agapkina je v članku Mitologija dreves v slovanski tradicionalni kulturi: corylus avellana predstavila glavne aspekte mitologije oreha v kontekstu slovanskega etnodendrološkega sistema.

Nikolaj Kolev je spregovoril o nekaterih legendah in izročilu o studencih v Bolgariji. Predstavil je bolgarske mite, legende in slovesnosti, ki še odražajo pogansko verovanje o vodi in obenem povezujejo poganska verovanja s krščanskimi legendami. Mirjam Mencej je v razpravi Predstava o vodi kot meji z onostranstvom v slovenskem ljudskem slovstvu ugotovila, da ta oblika slovenskega ljudskega izročila nima zveze z antično in še manj s krščansko tradicijo. Po njenem mnenju bi lahko našli vzporednice le z avtentičnim slovanskim mitom.

Helena Ložar Podlogar je v članku Slovenske kresne šege prikazala, da je kult sonca v slovenskem izročilu še živ. Veri v magično moč ognja se pridružuje vera v sončno božanstvo. Spomin na to je ohranjen v marsikateri ljudski pesmi, le prisluhniti jim je treba.

Prispevek Ljupča S. Risteskega Mitična predstava sveta mrtvih v makedonski ljudski kulturi govori o tem, kako obredi in magija pomagajo umrlemu priti iz večne teme v svet mrtvih, ki je za morjem, na koncu sveta, za devetimi gorami in vodami ali pa na nebu. Tam se umrli vključijo v skupnost prednikov in postane zavetnik živih.

Ta obsežni sklop zaključuje razprava Pietra U. Dinija Ob primerjavi slov. "ubog", "hišni demon" in it. "povero", "rajni". Avtor v njej raziskuje demone nižje slovanske mitologije, katerih ime spominja na določen pomen italijanskega "ubogi rajni".

Drugi sklop prispevkov ima naslov Psihološka interpretacija ljudskega izročila. V tem sklopu je objavljena razprava Damjana J. Ovsca Lepa Vida. Večno živi psihološki vidik slovenske balade. Interdisciplinarna etnološka interpretacija. Avtor najprej predstavi osnove, ki so bralcu potrebne za razumevanje balade o lepi Vidi, v drugem delu razprave pa se loteva psihološkega branja in razlage balade.

V sklopu Neindoevropske vzporednice je Maja Milčinski z razpravo Yin-yang v kitajski mitologiji in vprašanje primerjave s slovanskima Belobogom in Černobogom odprla slovanskim etnologom novo polje raziskovanja.

To številko zbornika sklene sklop, ki ima naslov Mitologija in književnost. V njem so tri razprave.

Stefano Garzonio je v razpravi Nekaj mnenj o slovanskem panteonu v delu Aleksandra Radiščeva predstavil tega velikega ruskega literata in njegovo delo Pesni, petje na sostjazanijah v čest' drevnim slavjanskim božestvom. Delo je bilo pod močnim vplivom romantike in odkritja ter natisa pesnitve Slovo o polku Igoreve. Avtor je osredotočen na rekonstrukcijo starega slovanskega panteona, ki jo je posredoval ta veliki ruski umetnik in na odnos med mitologijo Radiščeva in drugimi mitskimi sistemi.

Dejan Ajdačić v razpravi Govor demonov v slovanskih književnostih 19. stoletja predstavlja značilnosti govora demonov v folklori vzhodnih in južnih Slovanov. Pri tem izhaja iz raziskav L. N. Vinogradove in O. V. Sannikove. Govor demonov je nasproti proznemu govoru ljudi privzdignjen, oblikovan s karikaturjo, ritmizacijo, ponavljanjem in rabo tujk v smislu enačenja jezika demonov z jezikom sovražnih ljudstev.

Ta sklop zaključuje članek Elene E. Levkijevske K vprašanju neke mistifikacije ali Gogoljev Vij v luči ukrajinske mitologije. Avtorica ugotavlja, da

lika, ki bi imel lastnosti in videz Gogoljevega Vija, v ukrajinski mitologiji ni najti. Je mnenja, da ga je sestavil Gogolj sam iz raznih slovanskih motivov. Svoje mnenje opira na to, da je lik preveč natančno opisan, da bi bil še grozljiv.

Že ta krateki pregled predstavi vse bogastvo zbornika. Omeniti velja še to, da je delo večjezično, prevladujejo seveda slovanski jeziki, saj so avtorji praviloma pisali v materinem jeziku ter tako najbolj avtentično predstavili ljudsko ustvarjalnost lastnega naroda. Slovenski avtorji so razmišljali drugače, saj sta se le dva odločila za materin jezik, trije so si izbrali angleščino in trije nemščino (z nekoliko daljšimi povzetki v slovenskem jeziku).

Eva Holz

Ivan Dolinar: Zgodovina župnije sv. Pavel v Savinjski dolini: ob stoletnici župnijske cerkve sv. Pavla. Župnijski gospodarski svet župnije Sv. Pavel v Savinjski dolini, 1998, 138 strani

Območje Sv. Pavla pri Preboldu v Spodnji Savinjski dolini, sedanjšega Prebolda, je v zadnjih letih pridobilo pomembnega in uspešnega lokalnega zgodovinarja, upokojenega celjskega zdravnika primarija mag. Ivana Dolinarja. Leta 1997 je izdal zgodovino vasi Sv. Lovrenc, lani v naslovu omenjeno knjigo, v delu je zgodovina naslednje vasi, v načrtu pa obravnava še več drugih vasi omenjene župnije. Pobuda za nastanek gornjega dela je bila stoletnica župnijske cerkve, ki jo je 16. oktobra 1898 posvetil tedanji lavantinski knezoškof dr. Mihael Napotnik.

Besedo Knjigi na pot je napisal sodelavec Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani, Savinjec Milan Natek. Nato sledi Uvod, v katerem avtor opisuje način svojega dela in zlasti, da mu je uspelo odkriti za podeželsko župnijo sorazmerno bogate vire. Delo seveda temelji na literaturi, kjer je bilo pričakovati kak zapis o župniji sv. Pavla, vendar v velikem obsegu na doslej neizrabljenih arhivskih virih, kroniki in listinah župnije, arhivalijah Štajerskega deželnega arhiva v Gradcu, Škofijskega arhiva Maribor, Nadškofijskega arhiva v Ljubljani, Arhiva Republike Slovenije prav tam in Zgodovinskega arhiva v Celju.

V knjigi je kratek pregled dogodkov od rimske dobe do zdaj. V poglavju Rimska doba – Gav-

dencij, je obdelano cerkveno življenje v tem času v bližnjem Celju in nagrobna plošča starokrščanskega škofa Gavdencija, ki je stoloval ob koncu petega ali v začetku šestega stoletja v Celju ali Ptuj, ter njegova nagrobna plošča, ki je bila vzdana v steno šentpavelske cerkve, zdaj pa je v celjskem muzeju. Po kratkem opisu pokristjanjevanja prednikov, kjer je zlasti omenjena cerkvena meja, ki jo je leta 811 določil Karel Veliki med salzburško nadškofijo in oglejskim patriarhatom, sledi poglobljeno poglavje Župnija Sv. Pavel v Savinjski dolini, kjer bo mogoče prikazati seveda le najpomembnejše.

Omenjena župnija (z različnimi oznakami) je spadala od začetka 14. stoletja v braslovsko pražupnijo kot šentpavelski vikariat, ki je poleg sedanjega območja obsegal še poznejšo župnijo Griže. Omenjena pražupnija je bila inkorporirana gornjegrajskemu benediktinskemu samostanu, po ustanovitvi ljubljanske škofije leta 1461/62 v Gornjem gradu in po njegovi ukinitvi leta 1473 je prafara Braslovče in s tem tudi župnija Sv. Pavel prešla pod ljubljansko škofijo, kjer je ostala do jožefinske preureditve škofijskih meja letu 1787, ko je prešla pod lavantinsko škofijo. Ves čas do leta 1941 je imelo patronatske in odvetniške pravice ter obveznosti škofijsko gospostvo Gornji grad, s kratkim presledkom 1789 do 1807, ko so te bile prenesene na prejšnje dominikansko gospostvo v državni upravi v Novem kloštru pri Polzeli.

Najstarejša listina o cerkvi sv. Pavla, je bila izstavljena v Čedadu, tedanjem sedežu oglejskega patriarhata, 9. januarja 1302. Obstajata še listini z dne 24. aprila 1368 in 31. marca 1392. Že ime zavetnika cerkve kaže, da gre za zelo staro zidavo. Obstaja podatek, da naj bi cerkev stala že leta 853. Žovneški gospodje, poznejši Celjski grofje oz. knezi, so imeli do izumrtja 1456 odvetništvo nad braslovsko prafaro in s tem tudi nad župnijo sv. Pavla. Opisana je najstarejša (gotska) cerkev iz 14. stoletja, ki je sčasoma propadala, bila izropana in so jo leta 1711 prenovili. Vendar ni več ustrezala in so leta 1770 pozidali novo, ki je bila za podeželske razmere zelo prostorna. Leta 1891 so začeli graditi novo, sedanjo župnijsko cerkev, ki je bila, kot že omenjeno, posvečena leta 1898.

Šentpavelsko cerkev s pokopališčem in kostnico je obdajalo obzidje, protitirski tabor. Podobno kot v večini drugih krajev so pokopališče od cerkve prestavili drugam. Opisana so znamenja in graščinski oratoriji (zasebne kapele, kjer pa se je smelo maševati). Šentpavel spada med naše najbolj zgodnje industrializirane kraje, s svojo za tedanje razmere veliko predilnico. Med svojim kratkotrajnim opatovanjem v Celju jo je obiskal Slomšek, nekaj tednov za tem imenovan za lavantinskega škofa, ki ga je delo otrok v predilnici zelo uža-

lostilo in spodbudilo, da je napisal pesem Ubogi otrok v faberkah, kjer izpričuje svoj veliki socialni čut, in je najbrž prva socialna pesem v slovenskem slovstvu. Pesem je v knjigi ponatisnjena.

Po opisu važnejših dogodkov v župniji in bližnji okolici od 13. do konca 20. stoletja sledijo poglavja o šentpavelskih duhovnikih (župnikih in kaplanih), njihovem izobraževanju, dohodkih in bogoslužju. Šentpavelska župnija kot zelo stara, je bila temu ustrezno ugledna, saj je bil eden župnikov apostolski protonotar, torej zadnja cerkvena stopnja pred škofom. Župnija je imela kar veliko imenje (Gült) s 16 podložnimi kmetijami (ni razvidno ali celimi ali manjšimi) in štirimi domci, ter še nekaterimi drugimi pravicami (npr. desetino). Na kratko je opisano tudi gospodarjenje na župnijskem posestvu, kjer je navedeno, da je bilo leta 1602 v kašči 43 celjskih škafov koruze. Če ne gre za kako pomoto, npr. za zamenjavo z mešanico (Gemisch) pšenice in rži (soržico), kar bi bilo potrebno natančno preveriti, gre za prvo tako zgodnjo navedbo turščice ali koruze pri nas, kajti še 186 let pozneje, leta 1788 jo upravnik notranjeavstrijskih državnih posestev v Gradcu, ki je gospodarilo tudi s posestvi odpravljenih samostanov pri nas, najuglednejši agronom in narodni gospodar svojega časa, baron Schwizen, v svoji Instrukciji za upravnike državnih posestev komaj omenja. To je tudi lep zgled kako lahko lokalno-zgodovinski podatki popravljajo ali dopolnjujejo sintetične zgodovinske preglede, ki pač lahko zajamejo le splošne zgodovinske tendence.

Opisane so stavbe župnišča, kaplanije in gospodarska poslopja, mežnarija, mežnarji in cerkveno petje, ključarji cerkve, šola in prebivalstvo (v obliki preglednic), za katero so podatki pridobljeni iz rojstnih in mrljskih knjig. V stoletju od 1709 do 1810 je bila povprečna starost umrlih 31,58 let, najnižja, 13,74 let je bila zaradi črnih koz l. 1808. Najvišja povprečna starost umrlih je bila 55 let leta 1717, dve leti po epidemiji črnih koz. V gornjem stoletju je bilo med umrlimi 56,6 odstotkov otrok v starosti do 11 let.

V knjigi je mnogo dragocenih podatkov, ki jih seveda ni bilo mogoče omeniti, dajejo pa dokaj dobro sliko ne samo cerkvenega, temveč tudi siceršnjega življenja v kraju. Če bi pisec namesto svojega lapidarnega sloga uporabil bolj običajni narativni stil, bi iz obravnavanega gradiva nastala debela knjiga.

Povzamemo lahko, da je pisec daroval (tudi v dobesednem smislu) svoji župniji in kraju dragoceno delo, ki bo za prihodnje cerkveno zgodovino pisje za preteklost zahtevalo le bolj obrobna dopolnila.

Jože Maček

Grad Vrbovec Nazarje 1284–1998. Izdala in založila Občina Nazarje, Tisk Žnidarič, Nazarje 1998, 200 strani

Nazarski župan Ivan Purnat je monografiji na pot zapisal: "Častitljiva obletnica prve omembe gradu Vrbovec nas obvezuje, da ponudimo sedanjemu in poznejšim rodovom v spomin zapis, ki so ga pripravili številni pisci ..."

Zgodovino gradu Vrbovec je po razpoložljivih virih in literaturi temeljito obdelal glavni urednik publikacije Aleksander Videčnik, ki pravi, da se grad prvič omenja leta 1248 z nemškim imenom Altenburg. Meni, da je grad stal sredi vrb in je po tem tudi dobil ime. To leto se omenja upravitelj gradu Wulfing iz Letuša kot oglejski ministerial. Šele leta 1286 se pojavi začetnik plemičev z Vrbovca, Eberhard I. iz Slovenj Gradca. Gmotne težave vrbovških plemičev so se iz leta v leto stopnjevale, po hudih zapletih so grad dobili v fevd Celjski, in so ga imeli do izumrtja, ko je posest prišla v roke Habsburžanov. Avtor razprave nadaljuje z usodo gradu preko upora vrbovških podložnikov in z okvirnimi podatki o zanimivih upodobitvah Vrbovca. Grad je bil tekom razvoja tudi sedež raznih upravnih organov. Že pred prvo svetovno vojno je bil v gradu del uprave škofijskega veleposestva. Leta 1941 so grad zasedli Nemci, kjer so bivali do leta 1944, ko je bila Zgornja Savinjska dolina osvobodjena, ter so se po hudih bojih vrnili decembra 1944. Grad je bil popolnoma uničen in požgan.

Milan Cajner je v prispevku prikazal obnovo gradu, ki je zahtevala ne samo veliko denarja, ampak tudi veliko volje ohraniti najstarejši kulturno-zgodovinski objekt. Gozdno gospodarstvo Nazarje je "le zmoglo toliko zgodovinsko-kulturnega posluha, odgovornosti in poguma, da je bilo sposobno, kljub prihajajoči krizi gozdarstva, sprejeti odločitev za popolno obnovo gradu".

Izpod peresa Aleksandra Videčnika je prispevek o Šmartnem ob Dreti, ki sodi v Občino Nazarje. Omenja zanimivo osebnost Tomaža Žehelja, plemenitega "gornjegrajskega" ki je bil visok vojni strokovnjak z najvišjim naslovom tedanje države. S tem si je pridobil tudi ogromno premoženje in visoko čast.

Videčnik je avtor zapisa Zadrecki lončarji, kjer pravi, "v predelih Kokarji in okoliških zaselkov so se ukvarjali z lončarstvom". Gornjegrajska gosposčina si je že od konca 18. stoletja prizadevala ohraniti lončarstvo v Zadrecki dolini, ker bi imela od te dejavnosti prihodke. Drugo pa je tudi dejstvo, da je lončarstvo preživljalo številne družine. Ob izidu Generalnega obrtniškega reda v Avstriji,

so se razmere v obrtništvu spremenile v škodo zadrečkih lončarjev. Obrtniški red je zahteval učno dobo in nadzor nad opravljanjem obrti. Gornjegrajska gosposčina je hotela obiti obrtniški red in je poudarjala, da gre pri zadrečkem lončarstvu za prastaro obrt, ki že stoletja izdeluje črnolončarske izdelke (posodo). Zadnja lončarija je prenehala leta 1931 in s tem je prenehala preko 600 let stara črnolončarska dejavnost v Zadretju.

O primorskih beguncih v Nazarjah v času prve svetovne vojne je prav tako pisal Aleksander Videčnik. To je zapis o zgodovini čevljarstva v Mirnu, kjer so leta 1908 ustanovili čevljarsko zadrugo. Svojo obutev so prodajali pod zaščitno znamko "Adrija". Z vstopom Italije v vojno leta 1915 je postal Miren bojišče in prebivalci so morali s svojo zadrugo bežati. Okoli 1200 ljudi je prišlo v Nazarje, kjer so prvotno dobili zatočišče v gradu, nato pa so si zgradili begunsko taborišče, kjer so nadaljevali z izdelovanjem čevljev, imeli begunsko šolo in oskrbovalni center. Duša begunske kolonije je bil Anton Vuk.

O cerkvah v občini Nazarje govori članek Viljema Pangerla. Najprej imensko navede vseh osem cerkva, ki so nastajale po nekakšnem upravnem sistemu – najprej v cerkvenem, nato tudi civilnem. Najstarejši cerkveni upravni sistem za Zgornjo Savinjsko dolino je bila prafara v Gornjem Gradu, ki je nastala v 11. stoletju. Že delitev zemljiške gosposčine je postal razlog za razvoj na cerkvenem področju. Avtor poda kratko zgodovino z letnico o vsaki cerkvi župnijski ali podružnični, ko je bila prvič omenjena ter njen razvoj, spremembe, prezidave in preslikave.

P. Bernard Goličnik predstavi zgodovino frančiškanskega samostana, "ki je bila v nekaterih obdobjih prosojna pa tudi temna in zastrta zaradi pozabe in zgubljenega arhivskega gradiva ..." Najprej piše o ustanovitvi frančiškanskega samostana in o njegovem ustanovitelju sv. Frančišku Asiškem, ki ima začetke v Italiji, od koder se red razširi tudi onstran Alp. V Nazarje so prišli Frančiškani leta 1632. Leta 1635 so pričeli z gradnjo samostana in večje cerkve ob Loretski kapeli, ki je stala že leta 1624. Leta 1639 pa se je samostanska družina, ki je doslej stanovala v gradu Vrbovec, že naselila v novem samostanu. Frančiškani so dobili nalogo ustanoviti ljudsko šolo, ki je delovala do leta 1941. V drugi svetovni vojni so Nemci frančiškane izgnali, šolo zaprli, dolgoletnega župnika p. Kerubina Tuška odpeljali v Dachau, kjer je umrl, samostan pa so leta 1944 partizani minirali in uničili bogato samostansko knjižnico.

O frančiškanski knjižnici govori prispevek Jara Dolarja, ki je po pregledu in ureditvi knjižnega fonda, kolikor ga je še ostalo, zapisal "za začetek moramo šteti januar 1752, ko je komisar Ludvik

Umek iz Gornjega Grada, volil vse svoje knjige, ocenjene na 3000 gld za novo knjižnico, če se očetje obvežejo maševati za njegovo dušo." Knjige niso samo verske, ampak tudi zgodovinske, zemljepisne, pravne, klasične s slovarji, leksikoni, medicinske. Med avtorji je zanimiv Nikodem Frischlin 1547–1590, nemški humanist, pesnik in dramatik ter rektor ljubljanske stanovske šole, ki je izdelal moderen učni načrt. Za nas Slovence je pomemben, ker je, bolj kot pred njim Bohorič, na šoli upošteval tudi slovenščino. Lepo je ohranjena Dalmatinova Biblija iz leta 1584. Med posebne dragocenosti sodi Trubarjev prevod evangelija Ta celi Novi Testament ... 1582. Avtor je prispevek zaključil z mislijo, "čeprav nazarska frančiškanska knjižnica ni najbogatejša med samostanskimi knjižnicami v Sloveniji, ima vendar nekaj zanimivih knjig, ki jih upravičeno štejemo med zaklade slovenske kulturne dediščine".

O lekarni v frančiškanskem samostanu je zapisal Videčnik, da je delovala že pred letom 1695. To leto se namreč omenja brat Tadej Windisch kot samostanski lekarnar in ranocelnik. Samostanska lekarna je delovala tudi izven samostana, toda ne proti plačilu v denarju, ampak v naturalijah, ki so bile potrebne za samostan. Najzanimivejši nazarski kirurg je bil Mozirčan Salamon Lipold, ki je leta 1764 stopil v frančiškanski red in je 58 let vodil samostansko lekarno, po njem se imenuje tudi Salamonov obliž.

S. M. Katarina Ambrož je napisala prispevek o samostanu klaris v Nazarjah. O ustanovitvi reda, zgodovini in prihodu klaris na slovensko ozemlje okoli leta 1300 v Mekinje pri Kamniku. Z odlokom Jožefa II. leta 1782 so samostane klaris ukinili v Ljubljani, Mekinjah, Škofji Loki in Gorici. Po skoraj dvestoletni odsotnosti so leta 1978 prišle tri Slovenke iz zagrebškega samostana v Nazarje in se po štirih letih vselile v nov samostan. Poleg molitve se posvečajo študiju duhovnosti, gojijo cerkveno petje, opravljajo gospodinjska dela, urejajo cerkveno perilo in delajo na vrtu. Molitev, delo, razvedrilo in počitek se skladno menjavajo.

O gospodarskem utripu govori Vera Pečnik, ki članek je razdelila kar po panogah. V primarni sektor je uvrstila najstarejšo gospodarsko panogo – kmetijstvo, ki v teh hribovitih krajih ni preveč donosno, zato se nekateri ukvarjajo z dodatno dejavnostjo, čebelarstvom, ribogojništvom in ovčerejo. Dodatni vir dohodka pa pomeni mnogim delavcem in kmetom tudi gozdno bogastvo, ki se je v teh krajih začelo z gozdarjenjem, s splavarjenjem in razvojem lesne industrije, ki sega v leto 1901. V terciarni sektor avtorica uvršča obrt, zlasti lončarstvo, ki se je razvilo že v 14. stoletju z znanim imenom "Kokarski piskrc". Ostale obrti so čevljarstvo, sedlarstvo, krojaštvo, mizarstvo, v no-

vejšem času pa frizerstvo, avtoličarstvo, soboslikarstvo, cvetličarstvo idr. Tudi v trgovinski dejavnosti se pojavljajo uspešni posamezniki. Velik pomen v teh krajih Zgornje Savinjske in Zadrenke doline ima turizem z naravnimi danostmi, predvsem pa zaradi pridnih in zavednih ljudi.

Kratek zapis Vanje Hofbauer predstavi delovanje turističnega društva, ki ima komaj deset let in vendar dosega lepe uspehe. Organizira razne prireditve: za zlato harmoniko, rolanje, srečanje motoristov-oldtajmerjev, karaoke, Miklavževanje in podobno.

Obsežen in tehten je članek Franca Firšta z naslovom Gozd in les skozi čas. V uvodni misli poda splošen pomen gozda za življenje in preživetje, kajti voda in gozd sta nerazdruženo povezana. Nadalje spregovori o nastanku gornjegrajske gosposčine, o upravljanju in gospodarjenju z gozdovi in o njihovem izkoriščanju. Z razvojem splošnega gospodarstva in trgovine se je povpraševanje po lesu močno povečalo. Ob Savinji in Dreti so narasle vode omogočale splavarjenje in trgovanje z lesom. Avtor podrobno obdela gozdove gornjegrajske gosposčine, agrarno reformo od leta 1918 do 1941, obdobje socialistične Jugoslavije od leta 1945 do 1956, ustanovitev in delovanje lesne industrije od leta 1901 do 1945 in od 1945 do 1997, vse do denacionalizacije gozdov v letih 1991 do 1998.

Dr. med. Franc Širko je v prispevku o zdravstvu zapisal, da v kraju ni bilo organizirane zdravniške službe vse do prvih let po drugi svetovni vojni. Dotlej so iskali zdravniško pomoč v sosednjih večjih krajih. Naraščanje potreb v gospodarstvu je zahtevalo tudi prisotno zdravniško pomoč, ki se je počasi uvajala. Šele leta 1954 je prišel v Nazarje prvi redni splošni zdravnik. Z leti se je zdravstvena služba razširila z ustanovitvijo specialističnih ambulant.

O razvoju šolstva pri učiteljih frančiškanih do leta 1941 in od 1945 v Nazarjih, Osnovni šoli Gorici ob Dreti ter Osnovni šoli Šmartno ob Dreti, ki sodijo v občino Nazarje govori prispevek Slavice Pavlič, ki je po arhivskih virih, kronikah šol prikazala razvoj posamezne šole. Frančiškani so leta 1786 pričeli s poukom na zasebni osnovni šoli, ki je kasneje postala redna. Poučevali so patri frančiškani, ki so bili usposobljeni za poučevanje. Do leta 1919 so se pogosto menjavali. To leto pa je prišel na šolo p. Hubert Marovt, ki je poučeval in vodil šolo do leta 1941, ko so Nemci frančiškane izgnali in samostan zasedli. Po letu 1945 in po 155-letnem delovanju frančiškanske osnovne šole je v tem kraju zrasla nova osnovna šola z novimi vzgojno-izobraževalnimi programi in novimi nalogami v drugačnem času. Vendar pa je samostanska šola z zavednimi slovenskimi duhovniki skozi

čas veliko pripomogla k ohranjanju materinega jezika. Povojni začetki so bili za razvoj šol na tem področju zelo težki, saj niso imele v materialnih pogojih za delo, niso imele lastne stavbe, gostovale so v gostilniških sobah in Prosvetnem domu. Šele leta 1960 je Nazarje dobilo novo šolo. Učitelji so se pogosto menjavali, saj je velikokrat ena učna moč poučevala ves dan do 115 učencev. Na Osnovni šoli na Gorici ob Dreti je bila šola ustanovljena 1854 v Pustem polju, po dveh letih so jo preselili v Gorico. Novo šolo so dobili leta 1880. Šola V Šmartnem ob Dreti je pričela z zasilnim poukom leta 1825 in z rednim 1879 v novih prostorih.

Delovanje glasbene šole je predstavila Olga Klemše. Šola pokriva področje glasbene dejavnosti za celotno področje Zgornje Savinjske doline in vključuje 180 učencev. Začetki segajo v leto 1970, ko je bila na pobudo staršev ustanovljena prva glasbena skupina, ki je prvotno delovala v sklopu Delavske univerze Mozirje. Glasbena šola Nazarje kot samostojni zavod je bila ustanovljena leta 1993.

O kulturni dejavnosti v Nazarjah, Šmartnem in Kokarjih govori prispevek Ivane Žvipelj, ki je zapisala, da je bilo kulturno življenje v navedenih krajih razgibano že pred prvo svetovno vojno. Dejavnosti so bili zlasti pevski zbori, godbeniki in kulturna dramska dejavnost. Po drugi svetovni vojni pa se je to delovanje še razmahnilo in tako razveseljevalo izvajalce kakor tudi krajanje z raznimi prireditvami.

V bogatih in bujih gozdovih širom obeh dolin se je razmahnilo lovstvo, ki ga opisuje prispevek Milana Cajnerja, ki pravi, da se začetki lovstva pojavijo kmalu po ustanovitvi benediktinskega samostana leta 1140. Pomembna prelomnica v razvoju lovstva je leto 1848, ko sta si pravico do lova izborila tudi kmet in meščan. To je po drugi strani pripomoglo k iztrebljenju nekaterih vrst divjadi. Danes skrbe lovske družine za divjad, ohranjanje lovišč in naravnih dobrin.

Ustanavljanje prostovoljnih gasilskih društev je zelo stara dejavnost in s tem tudi skrb za ohranjanje premoženja krajanov. Gasilstvo na tem območju je predstavil članek Franca Kotnika. Z organizacijo veselja in prostovoljnimi prispevki so prišli do denarja za nakup opreme. Počasi pa so pričeli tudi z gradnjo gasilskih domov.

Ustanavljanje krajevnih skupnosti je dokaj mlado, saj so nastale po letu 1945 kot Krajevni ljudski odbori, druge pa precej pozno šele po letu 1963. Za posamezen kraj imajo velik pomen, da krajanje sami odločajo o razvoju svojega kraja in njegovih potrebah (vodovod, kanalizacija, napeljava telefonskega omrežja ipd.).

O etnografskih značilnostih kraja spregovori Jožica Purnat, ki pravi, da v vraže ljudje sicer več

ne verjamejo, ohranile pa so se med ljudmi. Tako navade: ob ženitvi, mencanju prosa, navaja pregovore in reke, ljudsko pripovedništvo, ko so še verjeli v čarovnice, o žal ženah, lončarjih, Turkih in ciganih.

Ni kraja v naši lepi Sloveniji, da ne bi imel razvite športne dejavnosti. Tako je tudi Franci Kotnik prispeval sestavek o športu v Nazarjah, o nogometu, ko so Nazarčani, Kokrčani in Šmarčani igrali v občinski ligi velikega nogometa in dosegli lepe uspehe. Krajanji pa se ukvarjajo tudi s kosarko, odbojko in šahom, ter telesno vadbo za kar bi si želeli primerne prostore za svoj šport (telovadnice, igrišča).

Vsi avtorji so celovito predstavili kraje v Občini Nazarje od prvih znanih začetkov skozi 750 let delovanja. Občina Nazarje je mlada, deluje od leta 1995, in je že v tem času z delom in uspehi potrdila pomembnost in upravičenost. Na bogato ilustrirano publikacijo, tiskano na umetniškem papirju z umetniškimi barvnimi fotografijami Matježa Lenarčiča in fotografijami dokumentarne vrednosti so Nazarčani upravičeno ponosni, saj so z njo obeležili svoj prvi občinski praznik – 18. september 1998 in se predstavili slovenski javnosti.

Slavica Pavlič

**Izbrane listine Zgodovinskega arhiva Ljubljana
(1320-1782)**

avtorjev Boža Otorepca in Dragana Matića
(cena 8.000 SIT)

ter

**Vladislava Fabjančiča
Ljubljanski sodniki in župani**

**I. zvezek
Sodniki (1269-1504)**

uredniki: Ema Umek, Janez Kos in Božo Otorepec
(cena 4000 SIT).

Za dijake in študente velja polovična cena.

Mnenje

Nataša Kolar: Železnica na Ptuj od 1860 do 1918

V zadnji številki Kronike je bil objavljen prispevek Nataše Kolar, "Železnica na Ptuj od 1860 do 1918" (Kronika 1998 46, str. 47–54). Zelo pohvalno in razveseljivo je, da se je (še) pojavil pravilni predlog "na Ptuj" namesto "v Ptuj", ki se vse bolj vsiljuje.

Uvedba železnice je tudi tukaj pospešila gospodarski razvoj in prinesla celo vrsto sprememb na različnih področjih življenja, ne samo glede bistvenega izboljšanja prometnih tokov, ampak je vplivala celo na navade in vsakdanjih življenja ljudi v krajih skozi ali mimo katerih je bila speljana. Vse to velja tudi za "ptujsko" železnico oziroma progo Pragersko–Kotoriba.

V članku sicer ni posebej omenjeno in čeprav je skoraj samo po sebi umevno, bi omenil, da gre pri tej železnici za progo normalnega tira (1435 mm). Ta železniška proga je bila in je še danes prevladujoča v Evropi. Po statističnih navedbah, naj bi bilo danes na svetu kar 3/5 vseh prog normalnotirnih, kar vse je in še danes omogoča lažjo in enostavnejšo mednarodno železniško prometno povezavo. Od širokotirnih prog je bil najbolj razširjen premer 1524 mm, katerega je vpeljala carska Rusija, razširil pa se je še na severno Kitajsko (Mandžurija) in na Finsko, ki je do leta 1917 bila v sklopu ruskega imperija. Od širokotirnih bi kazalo omeniti španske železnice (1667 mm); grške (1000 mm) in norveške (1067 mm), ki so posebnost. V takratni Avstro–Ogrski so se gradile tudi ozkotirne železnice, pri nas je bila najbolj znana proga Poljčane–Konjice iz leta 1892 (750 mm), ki so jo po 1. svetovni vojni podaljšali do Zreč, v šestdesetih letih pa je bila ukinjena, tiri in druge prometne naprave pa odstranjene.

V članku avtorica navaja stare mere, dolžinske, površinske in utežne ter njihovo vrednost ali relacijo do sedanjih decimalnih mer. Koristno bi bilo navesti, vsaj v opombi, tudi relacijo v okviru posameznih merskih enot, z drugimi besedami: 1 seženj (nem. Klafter) ima 6 čevljev (Fuß), 1 čevelj ima 12 palcev (Zoll), 1 palec ima 12 črt (Linie), 4000 sežnjev je 1 avstrijska poštna milja. Znameniti avtor učbenika je šolarjem mere takole razložil: "Dolgotna méra. Kako dolgo – široko – visoko alj globoko je, mérimo po seženih alj klaftrah. – 1 sežen (o) méri 6

šolnov ('); 1 ' méri 12 pavcov alj col ("); 1 " ima 12 čert alj lin (") ... Zemljo mérimo na 4 vogle ino jim pravimo štirjaki alj kvadrat klaftre; 1 kvadr. seženj ima 36 štirjaških šolnov ... 1 jarm (Joch) obseže 1600 štirjaških klafter. – Kar je tolstiga, mérimo po kočnikah (kubiki). 1 kočniška klafta ima 216 kočn. čevlov; 1 kočn. čevl 1728 kočn. pavcov; 1 kočn. pavc ima 1728 čert ... 1 Ct ima 100 funtov; 1 funt ima 32 lot; 1 lota ima 4 drahme ... Vag ali teht je veliko; pa vse vlečejo na cente, libre alj funte, lote, drahme, venarce ino zerne ..." (A. Slomšek, Blaže ino Nežica v' nedelski šoli, Celje 1842, str. 85–88).

Pri tem opazimo, da so vse mere v okviru določenega sistema koherentne, nekaj čisto drugega pa je preračunavanje, konkretno iz starega merskega sistema v novega, decimalnega in obratno! Strokovni priročniki so operirali s kar 7 decimalkami, Prim.: 1 čevelj = 0,3161023, (Karl v. Littrow, Vergleichung der vorzüglichsten Maße, Gewichte und Münzen mit den im österreichischen Kaiserstaate Gebräuchlichen ... Wien, str. XVII. "So ist z. B. der Wiener Fuß nach sehr genauen Messungen gleich 0,3161023 Meter oder 79/250 Meter ...") Isti avtor ugotavlja, da je pri zelo preciznih meritvah potrebno pri preračunavanjih opraviti nujne korekcije, ker je pri preračunavanju iz sežnja v meter in obratno treba računati s plus ali minus 4 milijoninkami metra difference ..., Littrow, n. d. 124). Pri praktičnem vsakodnevnem preračunavanju so skoraj praviloma uporabljali 3 decimalke, n.p.: 1 sež = 1,896 m; 1 m = 0,527 sežnja itd. Ko so z letom 1875 v takratni Avstro–Ogrski začeli uvajati novi oziroma decimalni, imenovan tudi francoski merski sistem, so za boljše razumevanje podrobno, nazorno in praktično prikazali, tudi na računskih primerih stare in nove mere, kako se stara mera spremeni v novo in obratno (Iv. Tomšič, Nova mera in vaga, Koledar družbe sv. Mohora, Celovec 1876, str. 16–32).

V članku Nataše Kolarjeve je na strani 48 rečeno, da je merila proga 109.210 čevljev, preračunano pa 35.510 m, pravilno je 34.510,3 m. Most čez Dravo na Ptuj je meril 700 čevljev, kar da 221,2 m, ne pa 212,2 m. Drugi izračuni so pravilni, pri tem zadnjem gre (verjetno) za zamenjavo števila, za tiskovno napako.

Tudi mere in njihovo povezovanje prispeva k boljšemu razumevanju določenega časovnega obdobja.

Anton Ožinger

Popravek

Kronika 46, št. 1-2, 1998

Bizjak Matjaž, Posest župnije Svibno in urbar ljubljanskega kapitlja iz leta 1499

Str. 3, kolona 2 spodaj, v zadnji koloni tabele:

	1718		1718
Namesto	6 mernikov	bi moralo stati	4 merniki
	4 merniki		6 mernikov

Str. 12, op. k):

Namesto	- f	bi moralo stati	navzdol
---------	-----	-----------------	---------

Navodila avtorjem

Kronika časopis za slovensko krajevno zgodovino je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* Prispevki, ki jih objavlja Kronika so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola, to je do 16 strani običajnega tipkopisa. Članke je treba poslati na sedež uredništva Kronike, to je Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana.

* Članki naj bodo napisani na disketi, ki jo priložite obenem z odtisom teksta. Zaželeno je, da so članki lektorirani. Na disketi naj bo članek, povzetek in izvleček. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Na nalepki na disketi naj bo jasno označeno avtorjevo ime in ime uredništva. Povzetek naj predstavi glavne rezultate prispevka in naj ne presega dveh strani (60 vrstic rokopisa), razen v izjemnih primerih. Izvleček naj vsebuje kratek opis prispevka (10 vrstic ali manj), vsebovati mora podatke o avtorju: ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo kjer je zaposlen in njen naslov.

* Vsebinska razčlenitev članka naj bo pregledna in logična. Slikovno gradivo naj bo priloženo posebej. Fotografije naj bodo na hrbtni strani označene z legendo. Legenda (podnapisi) z navedbo nahajališča vira naj bo priložena na posebnem listu.

* Vse opombe morajo biti pisane enotno. Ko delo prvič citiramo navedemo celoten naslov: ime in priimek avtorja, naslov dela (če gre za članek še revijo ali zbornik v katerem je bil objavljen), kraj in leto izida in strani. Pri nadaljnjih navedbah pišemo le priimek avtorja, kratici n.d. (navedeno delo) in strani.

Pri citiranju arhivskih virov navedemo najprej arhiv, nato ime fonda ali zbirke in signaturo oz. številko fascikla, škatle ali arhivske enote. Če navajamo isti arhiv večkrat, lahko uporabljamo uveljavljeno kratico, ki jo prvič navedemo v oklepaju ob polnem naslovu. Na koncu teksta navedemo kratice in vire ter literaturo, ki smo jih uporabljali. Pri kraticah uporabljamo določila Slovenskega biografskega leksikona in si jih ne izmišljamo sami.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi revija. Vračamo seveda slikovno gradivo in odklonjene članke.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so tudi strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronike

TEA ANŽUR,

dipl. zgodovinar, arhivistka,

Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 12,

POSKUS USTANOVITVE UNIVERZITETNE AKADEMSKE MENZE V 30-TIH LETIH

Prispevek na podlagi arhivskega gradiva, ki ga hrani Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani (ZAMU) in drugih virov obravnava problem prehranjevanja prve jugoslovanske generacije študentov pred drugo vojno. Poudarek je na poskusu ustanovitve predvojne akademske menze, ki jo je skušala Univerza pridobiti za svoje študente vendar do realizacije ni prišlo. Prispevek se dotakne še študentskih domov, saj so bile v njih tudi nekatere menze za akademike.

IRENA LAČEN BENEDIČIČ,

kustos – višji arhivist,

Muzej Jesenice, SI-4240 Jesenice, Prešernova 45

PRIDOBIVANJE ŽELEZA V JESENIŠKIH PLAVŽIH

Prispevek obravnava razvoj metalurških naprav in pridobivanje surovega železa na Slovenskem. Zgodovinski pregled plavžev s posebnim poudarkom na jeseniških lokacijah in plavžih v tem stoletju, dopolnjuje splošen opis plavža s plavžnimi napravami, njegovo delovanje in njegove proizvode – produkte. Sledimo vzponu in zatonu plavžarstva na Jesenicah oziroma rušenju plavžev in plavžnih naprav ter njihovem pomenu danes.

FRANCE BENEDIK,

muzejski svetovalec,

Gorenjski muzej, SI-4000 Kranj, Tomšičeva ulica 44

SEZNAM ULIC, CEST IN TRGOV V MESTU KRANJ – NASTANEK, POIMENOVANJA IN NJIH SPREMEMBE

Ulice, ceste in trgi nekega mesta odražajo splošno sliko tega naselja. Tudi Kranj v dogajanjih zadnjih šestdeset let ni bil nikakšna izjema. Režim Kraljevine Jugoslavije, nacistični okupacijski sistem, kot tudi sistem Titove Jugoslavije in nazdnje demokratični sistem samostojne Republike Slovenije, si je prilastil in vsak za svoje obdobje podredil poimenovanje ulic, cest kot tudi trgov.

JOŽE CURK,

arhivski svetovalec, ravnatelj Pokrajinskega arhiva Maribor v pokoju,

Cimpermanova 5, SI-1000 Ljubljana

O NEKATERIH NEREŠENIH PROBLEMIH PTUJSKE TOPOGRAFIJE

Avtor v svojem analitičnem sestavku obravnava tri topografsko nedorečene probleme iz ptujske urbane zgodovine: usodo rečnega prehoda v zadnjih dveh tisočletjih, vključevanje dominikanskega samostana v mestno strukturo ter povezovanje gradu in mesta v enovito renesančno koncipirano trdnjavo.

TATJANA DEKLEVA,

prof. zgodovine in umetnostne zgodovine, arhivistka,

Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 12

PETDESET LET PODELJEVANJA PREŠERNOVIH NAGRAD ŠTUDENTOM UNIVERZE V LJUBLJANI

Prispevek na podlagi arhivskega gradiva, ki ga hrani Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani predstavlja petdesetletni razvoj podeljevanja Prešernovih nagrad študentom ljubljanske univerze od prve podelitve v letu 1949 dalje.

MARJAN DRNOVŠEK,
višji znanstveni sodelavec,
Inštitut za slovensko izseljenstvo, ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Gosposka 13

SLOVENSKI IZSELJENCI NA PRAGU AMERIKE

Avtorjeva pozornost je namenjena ameriški priseljski zakonodaji in njenemu vplivu na odhajanje Slovencev v ZDA v času množičnega izseljevanja na prelomu v 20. stoletje. Prvi stik z Ameriko so Slovenci dobili ob prihodu, ko so spoznali tudi oba sprejemna priseljska centra, Castle Garden (1855–1890) in Ellis Island (1892–1954). Avtor navaja nekatere osebne izkušnje izseljencev ob prihodu v newyorško pristanišče v 19. in z začetka 20. stoletja. Tudi New York je navdušil s svojo velikostjo, živahnostjo življenja in modernizmom na eni strani, na drugi pa odbijal zaradi slabih izkušenj priseljencev z raznimi goljufi. Slovenskim priseljencem je po letu 1908 pomagala tudi newyorška Družba sv. Rafaela, v kateri je imel vodilno vlogo slovenski frančiškan Kazimir Zakrajšek.

NATAŠA POLAJNAR FRELIH,
mag. umetnostne zgodovine, Slovenski verski muzej,
SI-1295 Ivančna Gorica, Stična 17

ROKODELSKI RED LJUBLJANSKIH KAMNOSEKOV IN ZIDARJEV IZ LETA 1676

Cesar Leopold I. je 6. oktobra leta 1676 potrdili rokodelski red s svoboščinskimi členi za ljubljanske in hkrati vse na Kranjskem delujoče zidarje in kamnoseke. Red je bil sestavljen po vzoru graške in drugih bratovščin, z 29 členi pa nam omogoča vpogled v delovanje ljubljanske glavne zidarske in kamnoseške bratovščine oz. ceha, posredno pa nas seznaja tudi z organiziranostjo ljubljanskih kamnoseških delavnic, v katerih so bili poleg manj zahtevnih kamnoseških del, izdelani tudi številni baročni kamniti oltarji, prižnice in druga kamnita cerkvena oprema, ki so še danes ohranjeni širom po Sloveniji.

BARBARA PEŠAK MIKEC,
prof. zgodovine in sociologije, arhivistka,
Zgodovinski arhiv Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Mestni trg 27

OBČINSKE VOLITVE V KRANJSKEM SREZU 1933 IN 1936

Pripravek podrobno opisuje razmere v kranjskem srezu v času občinskih volitev v letih 1933 in 1936. V samo treh letih, ki so minila med enimi in drugimi, so se politične razmere popolnoma spremenile. V letu 1933 je na političnem prizorišču dominirala režimska Jugoslovanska nacionalna stranka in z njo slovenski liberalci, medtem, ko so bili klerikalci v opoziciji. Režimci so jih skušali politično onemogočiti na različne načine. Rezultati volitev so bili temu primerni – večino županov v občinah in članov občinskih odborov, je dobila režimska stranka. V letu 1936 so se razmere obrnile. Na oblast so skupaj z novo stranko Jugoslovansko radikalno zajednico, prišli ljudje, ki so bili prej v opoziciji, dobili pa so tudi večino županskih mest in mest v občinskih odborih.

RENATO PODBERSIČ,
diplomirani zgodovinar, podiplomski študent,
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

IVAN KRSTNIK CORONINI, GORIŠKI VOJSKOVODJA IN CESARSKI VZGOJITELJ

Članek obravnava v slovenskem zgodovinopisju žal skorajda prezrtega Ivana Krstnika Coroninija (1794–1880), goriškega grofa, ki je prehodil pot od vojaka do generala v avstrijski vojski in se odlikoval na raznih bojiščih. Med drugim je bil tudi vzgojitelj (1836–1848) mladega Franca Jožefa Habsburškega. Po koncu vojaške kariere se je naselil v Šempetru na goriškem podeželju in se posvetil vodenju družinskega posestva.

DRAGAN POTOČNIK,

mag.,

Pedagoška fakulteta Maribor, Oddelek za zgodovino, SI-2000 Maribor, Koroška

MARIBORSKI NEMCI V LETIH 1918–1941

Po končani prvi svetovni vojni je imela nemška manjšina v Mariboru dokaj močan gospodarski položaj. Lahko je vplivala na socialno odvisne sloje prebivalstva. Mariborski Nemci so v času med obema vojnama skrbno čuvali in gojili svojo identiteto. Imeli so svoja društva, dva časopisa, v mestu je bil tudi sedež seniorata nemške evangeličanske cerkve. Po letu 1933 so se usmerjali vse bolj nacistično in v letu 1941 odigrali vlogo pete kolone.

BARBARA ŠATEJ,

prof. zgodovine in dipl. bibliotekarka,

Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

SLOVENSKA ŽENSKA 1900–1918

Na kratko je prikazan položaj in vloga slovenske žene na različnih področjih v letih 1900–1918, v obdobju, ko so dokazale, da so enako sposobne in enakovredne moškim. Prvi poskusi ženskega gibanja pred letom 1900 so namreč prerasli v aktivno delovanje, ki je svoj višek doseglo v 1. svetovni vojni, ko so ženske pokazale svoj pogum, odločnost in samozavest. Takrat sta se združili meščanka in delavka, ki ju je kot enakovredno partnerico sprejel tudi moški svet.

NINA VODOPIVEC,

študentka etnologije in kulturne antropologije,

SI-1000 Ljubljana, Poljanska 15

PODOBA ŽENSKE V LISTU NAŠA ŽENA MED LETI 1945 IN 1951

V prispevku poskušam osvetliti podobo povojne ženske, ki jo je med bralkami v letih med 1945 in 1951 širil list za delovno ženo - Naša žena. Pri tem spremljam ženski lik pri njegovem spreminjanju, vzporedno pa sledim spreminjajočem odnosu med časopisom in žensko. Namen mojega članka je bil spoznati povojni profil časopisa in odkriti njegovo odvisnost oziroma ujetost v povojno ideologijo in politiko. Sliko povojnega pogleda na žensko sem dopolnila s pogovori informatorjev.

IGOR WEIGL,

dipl. umetnostni zgodovinar,

SI-2250 Ptuj, Potrčeva 50/a,

PRENOVA GRADU PODČETRTEK V LETIH 1715–1723

Grof Ignacij Marija Attems (1652–1732), sodi med pomembnejše naročnike baročne umetnosti na Štajerskem, ob prenovi gradu Podčetrtek v letih 1715–1723 pa je sodeloval v vlogi arhitekta. Članek obravnava tudi slikarja Franca Ignacija Flurerja in njegova dela pred letom 1723, zaključuje ga vrednotenje gradu Podčetrtek.

KATJA ŽVANUT,

dipl. umetnostna zgodovinarica, mlada raziskovalka, Narodni muzej Ljubljana,
SI-1000 Ljubljana, Prešernova 20

MEŠČANI LJUBLJANE IN NJIHOVA MESTNA HIŠA

Prispevek skuša opozoriti na mesto, ki so ga podobe kot nosilci vizualne komunikacije imele v vsakdanjiku poznosrednjeveškega in zgodnjenovoveškega mesta. S pomočjo ovrednotenja pomena starega ljubljanskega rotovža kot simbola mestne avtonomije, njegovega položaja znotraj mestnega tkiva ter rekonstrukcije in interpretacije njegove slikarske in kiparske opreme avtorica opozarja na vlogo, ki so jo podobe imele pri izgradnji (samo)identitete ljubljanskih meščanov na prehodu iz poznega srednjega v zgodnji novi vek.

Jože Curk
Katja Žvanut
Nataša Polajnar Frelih
Igor Weigl
Renato Podbersič
Marjan Drnovšek
Irena Lačen Benedičič
Barbara Šatej
Tea Anžur
Barbara Pešak Mikec
Dragan Potočnik
Nina Vodopivec
Tatjana Dekleva
France Benedik

KRONIKA